

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

147
2013

Egry Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918

Erős Vilmos: Utak a „Népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István

Izsák Lajos: Az első „Népfrontos” választás Magyarországon 1949-ben

Dévavári Zoltán: Szembesülés, alkalmazkodás és térkeresés. A Magyar Párt Megalapítása a Délvidéken (1921–1922)

Molnár Judit: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben

Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat”. Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet-magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében

Vonyó József: A Magyarországi történetírás nemzetközi összehasonlításban. A Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorgyűlése (Pécs, 2012. szeptember 21–22.)

Ormos Mária: Lehet-e magyar történelmet írni egyetemes történelem nélkül?

Gyáni Gábor: A posztmodern és a magyarországi történetírás

Kövér György: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írása nemzetközi trendek tükrében

Pók Attila: Eszmetörténeti kutatások a nemzetközi és a hazai történettudományban

Frank Tibor: Magyarország az újabb angol–amerikai történeti irodalomban

Tisztelt Olvasó!

2011. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-át a Századok folyóirat támogatására fordítottuk.

Idén az adatbázis (amelynek új címe: <http://apps.arcanum.hu/szazadok/login/?next=%2Fszazadok%2F>) bővítését és fejlesztését szeretnénk megvalósítani, remélve az 1% nagyobb arányú felajánlását a Századok Alapítvány számára.

A befolyt összeg: 75282 Ft

Köszönettel fogadjuk ez évi felajánlását is.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985-1-41

A Századok internetes honlapjának címe:

<http://www.szazadok.hu>

A Századok adatbázisáé: <http://apps.arcanum.hu/szazadok>

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

147. ÉVFOLYAM 2013. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR,
OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN,
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Egry Gábor: Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia.

Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918 3

Erős Vilmos: Utak a „Népiségtörténet”-hez: Mályusz Elemér és Szabó István 33

Izsák Lajos: Az első „Népfrontos” választás Magyarországon 1949-ben 63

KÖZLEMÉNYEK

Dévavári Zoltán: Szembesülés, alkalmazkodás és térkeresés.

A Magyar Párt Megalapítása a Délvidéken (1921–1922) 83

Molnár Judit: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták

embermentő tevékenysége 1944-ben 107

Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc

ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat”.

Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet-magyar jó kapcsolatok

megalapozása érdekében 131

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT 2012. ÉVI VÁNDORGYŰLÉSE

Vonyó József: A Magyarországi történetírás nemzetközi összehasonlításban.

A Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorgyűlése

(Pécs, 2012. szeptember 21–22.) 161

Ormos Mária: Lehet-e magyar történelmet írni egyetemes történelem nélkül? 167

Gyáni Gábor: A posztmodern és a magyarországi történetírás 177

Kövér György: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás
a nemzetközi trendek tükrében 189

Pók Attila: Eszmetörténeti kutatások a nemzetközi és a hazai történettudományban 205

Frank Tibor: Magyarország az újabb angol–amerikai történeti irodalomban 215

TÖRTÉNETI IRODALOM

Tapolcai László: Lengyelország történeti és mitikus kezdetei.

A tér alakulása (Ism.: Kovács István) 225

Szűts István Gergely: A műhelytől a szalonig. A Herendi Porcelánmanufaktúra
a Monarchia idején (Ism.: Horváth Gergely Krisztián) 228

Pók Attila: A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők (Ism.: Ormos Mária) 230

Frank Tibor: Kettős kivándorlás: Budapest – Berlin – New York 1919–1945 (Ism.: Lojkó Miklós) 235

L'archivio Della Nunziatura Apostolica in Italia, I. (1929–1939).
Cenni storici e Inventario (Ism.: Rétfalvi Balázs) 236

Symbolae. A görög katolikus örökségkutatás útjai (Ism.: Csibi Norbert – Gőzsy Zoltán) 239

K. Farkas Claudia: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1919–1944)
(Ism.: Sipos Péter) 243

Turbucz Dávid: Horthy Miklós (Ism.: Marchut Réka) 245

Simon Attila: Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok
1938-ban (Ism.: Horbulák Zsolt) 247

A Szabad Európai Rádió és a magyar forradalom.
Műsortükör 1956. október 23 – november 5. (Ism.: Szabó A. Ferenc) 249

Krisztián Bene: La Collaboration Militaire Française
Dans La Seconde Guerre Mondiale (Ism.: Dávid Ferenc) 252

Kéthly Anna válogatott levelei (1921–1976) (Ism.: Harsányi Iván) 254

Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi
szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban (Ism.: Bartha Eszter) 257

Simon István: Bal-kísértés, a kádári külpolitika és a nyugati szociáldemokrácia
(Ism.: Székely Gábor) 259

Krausz Tamás: Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa
XX. századi történetében (Ism.: Bartha Eszter) 261

Das Burgenland als Internationale Grenzregion im 20. und 21. Jahrhundert
(Ism.: Szilágyi Gábor) 267

KRÓNIKA

Beszámoló a „The End of an Era: The Kremlin and Eastern Europe 1989–1991”.

Egy korszak vége. A Kreml és Kelet-Európa 1989–1991 című

nemzetközi történész konferenciáról (Ism.: Vékony Dániel – Veress Dóra) 269

E számunk megjelenését támogatta a

Nemzeti Kulturális Alap

Egry Gábor

REGIONALIZMUS, ERDÉLYISÉG, SZUPREMÁCIA

Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918

Amikor a magyar kormány Jászi Oszkár vezette delegációja 1918. november 12-én, különvonatra szállva elindult, hogy Aradon tárgyalóasztalhoz üljön a Román Nemzeti Tanács képviselőivel és kísérletet tegyen egy a békekonferenciáig tartó átmeneti állapot megteremtésére a történelmi Magyarország keleti területein az előjelek nem voltak különösebben biztatóak.¹ Ezzel együtt sokan reménykedtek benne, hogy a nemzetiségi politikusok által is elfogadott, a nemzetiségi kérdéshez — a korszak magyar politikai palettáján kivételes módon — már jóval korábban is és azóta is következetesen toleránsan viszonyuló politikus képes lehet arra, hogy engedményeket érjen el a szuverenitás teljes átadását követelő román partnereinél. A tárgyalások közismerten kudarcra végeztek, mindenek előtt a román politikusok intranszigienciája, a szuverenitás azonnali átvételéhez való ragaszkodásuk miatt. Ebben vélhetően túl sok szerepet nem játszott a magyar partner személyének értékelése. Ezzel együtt, ha egy pillanatra megpróbáljuk magunkat a román delegáció tagjainak helyzetébe képzelni, könnyen belátható, hogy lett volna okuk a magyar fél őszinteségének megkérdőjelezésére is. Nem csak azért, mert a magyar politika legbefolyásosabb Erdély-szakértőinek jelentős része, akikkel Jászi elutazását megelőzően konzultált, csak a világháborús vereség közeli lehetősége hatására és csak nem sokkal korábban lett híve az engedmények politikájának.² Érveket adhatott volna nekik az is, hogy a korábbi, szupremációs irányvonal hívei közül nem egy az új, magát demokratikusnak jellemző rendszer keretei között is befolyásos politikai pozíciókat töltött be. Hiszen az Erdélyi Nemzeti Tanács képviselőiben többek között az az Apáthy István volt a delegáció tagja, aki ekkor már hosszabb ideje a magyar szupremáciáért folytatott, a diszkriminatív politikától sem visszariadó küzdelemnek volt az egyik vezéralakja.

¹ Vö. Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, 2003. 146–150., Szarka László: Keleti Svájc – illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány Nemzetiségi minisztériumának működése. In: *Új: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1998. 113–125., különösen 117–119., Szarka László: Iratok az 1918. novemberi aradi magyar-román tárgyalások történetéhez. Regio, 1994. 3. sz., 140–166.

² Erre példa az ekkor már komoly politikai jövő előtt álló, 1917-ben lehetséges miniszterelnökként is felmerül Bethlen István. Vö. Romsics Ignác: Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921. Budapest, 1987. 150–155.

Apáthy mindezzel elsődlegesen egy sajátos intézmény, az Erdélyi Szövetség keretei között foglalkozott. Az 1913-ban életre hívott, de hamar elhalt, majd 1917-ben működését újra kezdő szervezet eredetileg egy politikai nyomásgyakorló csoportként szerveződött meg,³ soraiban az erdélyi közélet nem egy jelentékeny figurájával. Az új szerveződés az első világháborút megelőző évek politikai viharai közepette mindenekelőtt Erdély és az erdélyi magyarok sajátos érdekeit kívánta megjeleníteni és érvényre juttatni az országos politikában. Közben azonban a hagyományos politikai eszközök mellett egy újfajta társadalomszervezésre és bizonyos különállásra is törekedett. Az elkövetkezőkben azt kívánom megvizsgálni, hogy az egyébként korántsem egységes Erdélyi Szövetség, nem függetlenül a politikai majd a háborús helyzet változásaitól sem, milyen módon kívánta elhelyezni Erdélyt és az erdélyi magyarságot Magyarországon belül. Ennek keretében milyen viszonyulási lehetőségeket kínált a politikai rendszerhez, az intézményi berendezkedéshez, a románokhoz? A szövetségen belül milyen egyéni szerepfelfogások megvalósítására nyílt lehetőség? Végül mindezek keretétől milyen ideológiát próbáltak meg kidolgozni egyes tagjai?

Körülmények és előzmények

Az Erdélyi Szövetség megalakulása nem választható el a politikai színtér rövid időn belül második drámai átalakulásától, az 1906 és 1909 vége között kormányzó koalíció összeomlásától, a függetlenségi párt szakadásától és Khuen-Héderváry Károly második miniszterelnökségétől. A politikai erőviszonyokban bekövetkező változások nem hagyták érintetlenül Erdélyt sem. Az 1906-os választásokat követően, a szilárdan a Szász Néppárt jelöltjeit megválasztó választókerületeket kivéve, a koalíció és azon belül is 48-as irányultságú Függetlenségi Párt több mint 40 erdélyi és Szilágy vármegyei választókerületben szerzett mandátumot,⁴ sok esetben olyan jelöltjei révén, akik egy-két évvel korábban lényegében csak a megyei politikában rendelkeztek befolyással. Ezzel szemben a párt összeomlását és a Nemzeti Munkapárt megalakulását követő 1910 júniusi választásokon a három részre szakadt párt összesen is csak 107 mandátumhoz jutott, Erdélyben és Szilágy vármegyében pedig az ellenzék mintegy 16 mandátumot szerzett meg, míg a kormánypárt közel 50-et.⁵ Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy Erdély politikai viszonyai drámai mértékben tolódtak el, a megelőző fél évtized erőviszonyai a szokásosnál is nagyobb mértékben látszottak meg-

³ Az Erdélyi Szövetség alakulására Bárdi Nándor: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. Magyar Kisebbség, VIII. évf., 2003. 2–3. (28–29.) sz. 93–105.; Romsics I.: Gróf Bethlen István 115–121.

⁴ A képviselők pártállása a korszakban nem teljesen egyértelmű, a jelöltek elvileg nem párt-színekben, hanem egy párt programjával választják meg és ciklus közben is gyakoriak a mozgások a pártok között, ezért egyszerűbb a nagyságrendeket érzékeltetni. A szászok választókerületei nélkül 67 választókerületről van szó.

⁵ A választásokra lásd: Boros Zsuzsanna-Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944) Budapest, 1999. 144–150., Jean Beranger-Kecskeméthy Károly: Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918. Budapest, 2008. 402–404.; A mandátumok megoszlását saját összeállításom alapján becsültem a Sturm-féle Országgyűlési Almanach megfelelő kötetei alapján.

változni. Annál is inkább, mert a korábban és később is szilárdan függetlenségi párti többségű kolozsvári törvényhatóság is ekkor került munkapárti ellenőrzés alá.⁶

A folyamatok, már 1910 elejétől arra ösztönözték a koalíció különböző szintű politikusait, hogy pozícióik megőrzése, a közelgő választásokon elérhető személyes siker érdekében lépéseket tegyenek. Egyesek inkább a választások kimenetelében is meghatározó közigazgatási pozíciókat gyorsan megszálló, a koalíciós főispánokat sorra lecserélő kormánnyal való konfrontációt választották, mint Maros-Torda vármegye törvényhatóságában Bethlen István, Déry László, Gál Sándor vagy Urmánczy Nándor, akik az új főispán kinevezését megyegyűlési határozattal próbálták megakadályozni, sikertelenül. Mások, némileg más helyzetben és környezetben a nemzeti egységre apelláltak, így próbálva megmenteni befolyásukat a szervezkedésbe kezdő munkapártiaktól. Ezek közé tartozott Zakariás János, Kovászna képviselője, a Brassói Szövetkezett Ellenzék Végrehajtó Bizottságának elnöke is, aki a Khuen-Héderváryt 1910. március 21-én tettelesen is bántalmazó függetlenségi képviselők közé tartozott. Amikor a Munkapárthoz pártoló Mikes Zsigmond főispán vezetésével elkezdődött a kormánypárt megszervezése a veszélyt érzékelő ellenzékiek kimondták, hogy szervezetük nem pártpolitikai, nevét Brassói Magyar Végrehajtó Bizottságra változtatták és felhívást adtak ki egy egységes magyar párt megalakítására vonatkozóan, Brassóban. Bár Zakariás személye az éledező munkapártiak számára elfogadhatatlannak bizonyult, félreállítása így az együttműködés feltételévé vált, az új párt (Brassói Egységes Magyar Párt) végül 1910. december 1-én megalakulhatott, és kiemelt szerepet kaptak benne a korábbi függetlenségi politikusok is.⁷

A párt létrejöttét az a felfogás segítette, hogy a Brassóban és a vármegyében kisebbségben élő magyarság csak az országos politikai ellentéteken felülemelkedve, egységes fellépéssel lehet képes érdekei érvényesítésére, valamint a magyar állameszme diadalra juttatására. Első vonalbeli politikusok hasonló elvek alapján nem csak helyi szinten,⁸ hanem Erdélyt átfogóan is kísérletet tettek valamiféle nyomásgyakorló csoportok megszervezésére. Ez a szándék vezette Bethlen Istvánt, amikor Bánffy Miklóssal összefogva nagygyűlést kezdeményezett Marosvá-

⁶ Bárdi N.: Az erdélyi magyar i. m. 95.

⁷ Lásd a Brassói Lapok (a továbbiakban BL) következő cikkeit: *Szele Béla*: „Gondolkozzunk!” BL XVI. évf. 69. sz., 1910. március 27.; Tudósítás a Végrehajtó Bizottság üléséről 1910. március 29-én. BL XVI. évf. 72. sz. 1910. március 30.; „Béke a magyarság körében” BL XVI. évf. 74. sz., 1910. április 1.; *Dr. W. I. (Weisz Ignác)*: „A brassói magyarság ügye”, BL XVI. évf. 75. sz., 1910. április 2., *Dr. W. I. (Weisz Ignác)*: „Prodomo”, BL XVI. évf. 85. sz., 1910. április 18.; „A brassói magyar választópolgárok gyűlése”, BL XVI. évf. 76. sz., 1910. április 3.; *Dr. W. I. (Weisz Ignác)*: „A magyarság pártalakulásának kérdéséhez”, BL XVI. évf. 110. sz., 1910. május 15.; „A Brassói Magyar Polgári Párt alakuló értekezlete”, BL XVI. évf. 125. sz., 1910. június 4.; „Zakariás János doktor lemondása”, BL XVI. évf. 199., 1910. szept. 2.; „A Brassói Magyar Végrehajtó Bizottság ülése 1910. november 28.” BL XVI. évf. 272. sz., 1910. november 29., „A Brassói Egységes Magyar Párt megalakulása”, BL XVI. évf. 275. sz., 1910. december 2.;

⁸ Az 1910-es választásokon a fogarasi választókerületben is egy egységes politikai szervezet, a Fogarasi Egyesült Magyar Párt indított jelöltet dr. Werner Gyula budapesti író személyében. Lásd a Brassói Lapok cikkét XVI. évf. 133. sz., 1910. június 14. Werner egy véres jelenetekkel tarkított korteskedést követően elbukott Nicolae Șerban román nemzeti párti jelölttel szemben.

sárhelyt. A március 11-ére összehívott rendezvény célja a Brassói Egységes Magyar Párthoz hasonlóan a pártpolitikán felülemelkedő együttműködés volt, egy „erdélyi blokk”, ezúttal azonban nem a helyi, hanem az erdélyi magyar érdekek képviselőjére.⁹ A gyűlés ötlete, nyilván nem véletlenül, kedvező fogadtatásra talált a szerepeiket nemzeti egység jegyében éppen átformáló brassói magyar politikusok körében is, a Brassói Lapok vezércikke egyenesen a transzilvanizmus zászlóbontásáról beszélt.¹⁰

Bár Bethlen mozgalmanak közvetlen folytatása nem támadt, az erdélyi képviselők helyi érdekek jegyében való összefogása az elkövetkező években is napirenden maradt. Annál is inkább, mivel a politikusok problémaérzékelésének a politikai ellentétek ellenére is számos közös pontja akadt.¹¹ A nemzetiségi kérdés kapcsán egyre inkább úgy vélték, hogy a román nemzeti mozgalom célja nem egyszerűen a szupremácia megszerzése Erdélyben, hanem a régió Romániához csatolása. A modernizációs folyamatokat nemzetileg egyenlőtlennek és magyarságra veszélyesnek tartották. A román parasztság földvásárlásait a magyarság — rohamos — térvésztesékeként fogták fel, viszont úgy látták,¹² hogy Erdély magyar tömbjei, mindenek előtt a Székelyföld lemaradnak ebben a folyamatban, ami komoly demográfiai veszteséggel is jár.¹³ Úgy érzékelték, hogy a centralizáló magyar állam és a budapesti politikai elit csak kevésbé látja át a problémákat, éppen ezért képtelen elérni azok megoldását is. Éppen ezért egyre inkább a régió sajátosságainak érvényre juttatása mellett léptek fel, különösen a modernizáció kérdései kapcsán. Ennek jegyében próbálkoztak meg egy lobbicsoport létrehozásával, melynek első ülésére Sándor János nyugalmazott államtitkár vezetésével 1910. december 10-én került sor. A legfontosabb kérdés, amiben a legkönnyebb volt valamiféle egyetértést kialakítani ekkor és a következő években is az Erdélyben felfedezett földgázmezők hasznosításának kérdése volt, ezzel kapcsolatban bizottságot is alakítottak a kormánnyal való tárgyalásra.¹⁴ Ehhez járult még egy vasútfeljesztési program, az ún. transzverzális, Erdélyt kelet felé átszelő vonal megépítésének kérdése. Lényegében ezek a kérdések voltak napirenden a következő, kolozsvári nagygyűlésen is.¹⁵

⁹ *Romsics I.*: Gróf Bethlen István i. m. 83–84., *Zsolt K. Lengyel*: Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. (Studia Hungarica 41.) München, 1993. 42.

¹⁰ „Az erdélyi zászló”, BL XVI. évf. 53. sz., 1910. március 6.

¹¹ *Bárdi N.*: Az erdélyi magyar i. m. 93–94.

¹² *Egry Gábor*: Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. Múltunk, LI., 2006/3. 4–34.

¹³ A „székely kérdés” megoldására már a századforduló óta keresték a lehetőségeket.

¹⁴ A tudósítások szerint a résztvevők között ott volt Bánffy Miklós, Déry Zoltán, Polónyi Dezső, Gratz Gusztáv, Bethlen István és több százsz képviselő is. A rendezvény így valóban párthatárokon túlnyúló jellegű volt. „Erdélyi képviselők értekezlete”. BL XVI. évf. 283. sz., 1910. december 13.; A százszok részvételét mindenek előtt a földgáz hasznosítása iránti érdeklődésük magyarázza.

¹⁵ „Erdélyrészi értekezlet”, BL XVII. évf. 53. sz. 1911. március 6. Ehhez kapcsolódóan írta a Brassói Lapok által is megjelentetett publicisztikájában Cholnoky Jenő, hogy Erdélyt a magyarság el fogja veszíteni az agresszív romokkal szemben. Ha Erdély Romániához tartozna, akkor Bukarestben valóban törődnének az ottani románok sorsával és segítenék őket. Budapesten azonban ezt nem sikerült elérni, ezért Erdélyt végre erdélyi szemmel kellene néznie a politikának. *Cholnoky Jenő*: „Az erdélyi nagygyűlés”, BL XVII. évf. 68. sz., 1911. március 23.

Az erdélyi politika átalakulását tehát egyfelől a Nemzeti Munkapárt elsőprő sikere, másfelől az egyre inkább problémaként érzékelt társadalmi folyamatok határozták meg. A kiutat sok politikus a nemzeti egység eszméjére építő, a románok jelentette kihívásra választ adó politikában látta. Az egységet azonban, a lobbicsoportok időszakosan sikeres kialakítása ellenére egyéb tényezők akadályozták. Mindenek előtt az, hogy a Nemzeti Munkapárt győzelme egyúttal a századelő egyik legkiemelkedőbb és legmeghatározóbb, ugyanakkor azonban a leginkább indulatokat is keltő politikusának, Tisza Istvánnak a visszatérését is jelentette. Tisza nem csak személyében volt megosztó, hanem lényegében egészen 1915-ig az erdélyi politikusokétól gyökeresen eltérő álláspontot képviselt a román nemzeti kérdés kapcsán. Arra törekedett, hogy a századokkal 1890-ben tető alá hozott, és kisebb megszakításokkal azóta is működő kiegyezés mintájára *modus vivendi*t találjon a román-magyar viszonyban is. Ennek érdekében pedig az engedmények politikáját próbálta meg átültetni a gyakorlatba is, ami ellentétes volt a meghatározó, nem munkapárti erdélyi politikuskok felfogásával.¹⁶

Mindezek a tényezők két olyan politikai irányzat kialakulását is segítették, melyek a korábbtól eltérő ideológiai keretben próbálták megragadni részben az erdélyi magyarság közösségét, részben ennek viszonyát a románokhoz és a magyar nemzetállamhoz.¹⁷ Az első irányzat, melyhez a politikusok, mindek előtt Bethlen István és a később megalakuló Erdélyi Szövetség is sorolható, lényegében a történelmi régió rekonstrukciójára tesznek kísérletet. Ebbe a keretbe illeszthetőek a székelyföldi mozgalmak éppen úgy, mint az 1908-ban alakult *Erdélyi Lapok*, melynek hasábjain a régió felemelésének, gazdasági-társadalmi átalakulásának kérdéseivel is foglalkoztak. Az Erdélyi Lapok ideológiája arra épült, hogy Erdély Magyarország legmagyarabb része, ennek jegyében pedig a lap kritizálta a központ csekély érdeklődését a specifikusan erdélyi problémák iránt.¹⁸ A Bethlen képviselte politika pedig mindek előtt a magyarság megerősítését tűzte ki céljául, szemben a románsággal.

A másik irányzat, amely persze nem állt szöges ellentétben az előbbivel, inkább decentralizációs törekvésként jelentkezett.¹⁹ A Kós Károly szerkesztette *Kalotaszeg* című lap volt az első fóruma, ennek munkatársai közül kerültek ki később az *Erdélyi Szemle* szerkesztői is. Kósék éppen úgy a románok térnyerésére és a magyarság társadalmi-gazdasági hátrányaira, elmaradottságára koncentráltak, mint a politikusok. Hasonlóképpen gondolkodtak a központ politikájának hatékonyságáról is. Kós kiemelte, hogy a románokkal, a magyarság természetes ellenségeivel szemben hogy a közjogi és pártpolitikai ellentéteket meg kell haladni. Ezt azonban kiegészítette azzal is, hogy Erdélynek nem csak

¹⁶ Bárdi N.: Az erdélyi magyar i. m. 93–94.; Romsics I.: Gróf Bethlen István i. m. 110–115.; Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában. In: Erdély története III. k. 1625–1700, különösen 1678–1687.

¹⁷ Zs. K. Lengyel: Auf der Suche i. m. 38–61. Lengyel mindkét irányzatot a transzilvanizmus eszmei előzményei közé sorolja.

¹⁸ Uo. 39–40.

¹⁹ Uo. 41–61.; K. Lengyel Zsolt: Kós Károly és a *Kalotaszeg* 1912. In: *Uő: A kompromisszum keresése*. Csíkszereda, 2007.

sajátosságai vannak, hanem létezik sajátos erdélyi öntudat is, ami egészen addig fenn is fog állni, amíg a magyarországi és különösen a budapesti Erdély-kép meg nem változik.²⁰ Kós egészen addig ment, hogy szerinte a központi politika szükségszerűen vezet majd el a külön erdélyi magyarság máris meglévő érzésének megerősödéséhez.

Tisza-ellenes szövetség vagy társadalomszervezési kísérlet?

Ilyen körülmények között, ebben a sajátos térben került sor az Erdélyi Szövetség megalakítására 1913. december 7-én, ezúttal azonban kifejezetten csak az ellenzéki politikusok és közéleti szereplők részvételével. A Tisza István-nal és a románokkal való megegyezést szorgalmazó politikájával szembeni ellenérzések és szkepszis volt az egyik legfontosabb összekötő kapocs,²¹ ez volt képes összehozni az egyébként sok kérdésben egymástól igen messze álló közszereplőket. A szervezkedés és a szövetség gerincét függetlenségi politikusok adták, élükön Apáthy Istvánnal, a kolozsvári egyetem nemzetközi hírű biológia professzorával. Apáthy azonban nem csak tudós, hanem aktív közéleti személyiség is volt. Nem volt ugyan erdélyi származású, de egyetemi tanári kinevezése után nem sokkal már politikai szerepet vállalt, a Szabadelvű Pártból kilépett Bánffy Dezső volt miniszterelnök és főudvarmester Új Pártnak keresztelt politikai alakulatát próbálta megszervezni Kolozsvárott. Bánffy pártja kevés támogatásra lelt a kolozsvári politikai közegben és országosan is, fajsúlyos vezetője távoztával azonban beolvadhatott a koalíció gerincét alkotó Függetlenségi Pártba. Így lett Apáthy a kolozsvári politikai élet egyik megkerülhetetlen alakja is,²² aki a pártszakadást követően képes volt sikeresen egyensúlyozni a különböző függetlenségi irányzatok között, úgy, hogy közben Károlyi Mihály bizalmi embere lett.²³ Az Erdélyi Szövetség megszervezésére emellett különösen alkalmassá tette, hogy a legfontosabb erdélyi intézményekben (Erdélyi Múzeum Egyesület, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület) is befolyásos személyiségnek számított.

Apáthy és társai, mindenekelőtt Pósta Béla, régész, egyetemi tanár, harcostársa még az Új Párt szervezése idején,²⁴ Kenéz Béla, statisztikus, az egyetem magántanára, br. Kemény Árpád, 1906 és 1910 között Alsó-Fehér vármegye főispánja, később a főrendiház alelnöke és Torma Miklós, országgyűlési képviselő 1887 és 1892 között, majd Szolnok-Doboka vármegye alispánja 1903-ig az alakulást

²⁰ Zs. K. Lengyel: Auf der Suche i. m. 51–53.; A két két ideológiai irányzat között leginkább az irodalmi modernséghez való viszonyban mutatható ki komoly különbség.

²¹ Romsics I.: Gróf Bethlen István i. m. 115.

²² Bárdi N.: Az erdélyi magyar i. m. 95.; Kelemen Lajos: Dr. Gidófalvy István – életrajz. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta, a függeléket összeállította Sas Péter. Kolozsvár, 2002

²³ Például Papp József főispán pártba történő belépése kapcsán a kezdetben szkeptikus Károlyi levélben tudatja Apáthyval, hogy kolozsvári pártüggyekben döntő tényezőnek tartja. Károlyi Mihály levele Apáthy Istvánhoz 1917. július 23. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Kézirattár, Apáthy István hagyatéka, Fol. Hung. 1673. 16. f.

²⁴ Kelemen L.: Dr. Gidófalvy István i. m. 25.

követően megkezdtek a szervezet programjának kidolgozását. Ez azonban nem ment kompromisszumok nélkül, hiszen a népes, az alakuláskor 115 tagú vezetőtanácsába azért választották be az alakuló ülésen részt nem vevő, Apáthyéknál jóval konzervatívabb Bethlen Istvánt és társait,²⁵ hogy egy valódi programkoalíciót hozhassanak létre velük. Ez a program azonban nem lehetett az, amit Apáthyék eredetileg papírra vetettek.

A decemberi alakuló ülés és a program és munkaterv 1914. június 7-i, Marosvásárhelyen történt elfogadása²⁶ között enyhítették a szöveg kifejezetten Tisza-ellenes élet, kevésbé hangsúlyosan szerepeltették a szociális kérdést és nem foglalkoztak olyan mértékben az államszervezet demokratizálásával. A közös nevező legkönnyebben a románokkal kapcsolatos fellépés esetében volt megtalálható, ennek megfelelően a szakpolitikai kérdések (birtokpolitika, közigazgatás, iskolapolitika stb.) esetében is a nemzeti célokat domborították ki, az utóbbi esetben lényegében a nemzetiségi politikusok által sérelmezett Lex Apponyi rendelkezéseinek megőrzése mellett szálltak síkra. Emellett a választójogról szólva, az együttműködés feltételeként le kellett mondaniuk a Bethlen által elvetett nagyobb mértékű demokratizálásról és elsősorban a magyar nemzeti sérelmeket hangsúlyozták.²⁷ Mindezek mellett engedniük kellett a szövetség szerepfelfogása kérdésében. Az eredeti tervek közt még az szerepelt, hogy az Erdélyi Szövetség az EMKE politika szerve lesz, a program azonban már csak a két intézmény kiemelt kapcsolatát tartalmazta.

Az Erdélyi Szövetség munkaterve még így is a korszak legátfogóbb, regionális és magyar hangsúlyú programterve²⁸ volt, amit legalább az erdélyi ellenzéki politikusok felvállaltak, miközben kiemelkedő országos politikusok szolidaritására is számíthattak, legalábbis ezt volt hivatva érzékelteni, hogy Apponyi Albert, Justh Gyula és Károlyi Mihály, a függetlenségi ellenzék három vezetője egyaránt táviratban üdvözölte a marosvásárhelyi rendezvényt.²⁹ A program az átfogó politikai szempontok mellett külön kitért a közigazgatási, közgazdasági és közművelődési kérdésekre is. A szerzők által megjelölt elsődleges probléma, szemben a korszak országos pártjainak problémaérzékelésével, nem a közjogi kérdés volt (erről szó sem esik a szövegben), hanem az Erdélyért folyó román–magyar küzdelem és az erdélyiek, mindenek előtt, de nem kizárólag a magyarok elmaradottsága. A Balkán-háborúban aratott román sikerek tükrében érthető, hogy mindenek előtt a régió katonai védelmének megerősítését szeretnék elérni, csak ezután említik a választójog és a társadalomszervezés kérdését.

A munkaterv az 1913-as Tisza-féle választójogi törvény és a választókerületi beosztás korrekcióját sürgeti, méghozzá az ezáltal a „demokrácián, de külö-

²⁵ A vezetőtanács névsora megtalálható, Apáthynek az 1917 utáni helyzetre vonatkozó kézírásos kiegészítéseivel: Az erdélyi szövetségnek 1914. június 7-én Marosvásárhelyt megállapított szervezete, munkaterve és megválasztott vezető tanácsa. Kolozsvár, Gombos Ferencz "Lyceum" könyvsajtó nyomása 1917. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456

²⁶ Romsics I.: Gróf Bethlen István i. m. 118.

²⁷ Bárdi N.: Az erdélyi magyar i. m. 95–96.; Romsics I.: Gróf Bethlen István i. m. 117–118.

²⁸ A program megtalálható az Apáthy-hagyatékban a fentebb megjelölt jelzet alatt. Köszölte Bárdi Nándor: Az Erdélyi szövetség munkaterve. In Magyar Kisebbség VIII. évf. 2003. 2–3. (28–29.) sz., 106–114.

²⁹ Romsics I.: Gróf Bethlen István i. m. 118.

nösen a magyarságon esett sérelmek orvoslására". Titkos választójogot követel minden városi kerületben és ott is, ahol az írni-olvasni tudók száma meghaladja a 60 százalékot. Kifejezetten tiltakozik a román többségű választókerületek kikerekítése ellen és elveti a román képviselők számának kontingentálását. (Ez utóbbi kérdések Tisza és a román politikusok tárgyalásainak témái voltak.) Elfogadhatónak minősítik az erdélyi választókerületek számának csökkentését, különösen azért, mert az szerintük alacsony létszámú, román többségű kerületek megszüntetésével történhetne. Emellett egyfajta rejtett pluralitás mellett is sikra szállnak. Nem csak azt kifogásolják, hogy egy-egy román választókerületben sokszor fele vagy harmada a választók száma, és ezzel „az értelmi és gazdasági elmaradottságnak biztosít elsőbbséget a magyarság értelmi és gazdasági fejlettsége fölött”, hanem éppen ennek ellenkezőjét szeretnék elérni, hogy a magyar választókerületekben a „képviselőküldéshez elegendő választók számának megállapítása az értelmi és gazdasági fejlettség figyelembevételével történjék”. Mindezek mellett arra kívánnak törekedni, hogy az erdélyi választókerületekben az erdélyi közélet szereplői szerezzenek mandátumot. Az önkormányzatokat a politikai és társadalmi belső szervezkedés legfontosabb tényezőjeként említik. Ezeken belül a magyarság részvételét akarják megerősíteni, valamint felvetik a városi virilizmus eltörlését is.³⁰

A nemzetiségi kérdés kapcsán az egyéni jogok egyenlőségének elvéből indulnak ki. Elfogadhatatlannak minősítenek minden jogkülönbséget, ahogy írják fajra, nyelvre vagy éppen néprajzi különbségekre tekintet nélkül. Ugyanakkor a nemzetiségi kérdést mindenek előtt az emberek közti kapcsolatok kérdésének minősítik, így meg nem oldható elemeit pedig az államhatalom (és a közigazgatás) hatáskörébe utalják. Kifejezetten elzárkóznak a nemzetiségi alapú jogoktól, az egyéni jogokat az állampolgárságból vezetik le. Éppen ezért elvetik a nemzetiségekkel kötendő paktumokat, sőt, kimondják, hogy a magyar állam nem is ismerheti el azokat tárgyalófélnek. Az egyéni sérelmeket viszont orvosolandónak mondják, akkor is, ha tömegesen, akár milliós nagyságrendben fordultak elő.³¹

Ezen túl azonban a munkaterv első része leginkább az erdélyi magyar társadalom megszervezésével foglalkozik. Fel kívánják vállalni a külföldre, Romániában vándorolt erdélyiek érdekeinek képviseletét, hazatérésük ösztönzését. Erdélyen belül mindenek előtt a társadalmi összeforrás, a „szervezeti közösség” gondolatának felkarolására vállalkoznak. Ennek jegyében említik a társadalmi egyesületekben, kiemelten az EMKÉ-ben való „hathatós részvételt”, de az Erdélyi Múzeum Egyesület támogatását is. A társadalmi egység jegyében népszövetségi szervezet létrehozására helyezik kilátásba a falusi lakosság körében. Ezek célja egyfelől a szociális és gazdasági problémák kezelésében való részvétel, másfelől pedig az, hogy a „népet az erdélyi önvédelmi szervezet részévé” tegyék.³² A társadalmi problémák közül külön is kiemeli a közegészségügyet, ennek államosítását tűzi ki célul.

³⁰ Az Erdélyi Szövetség munkaterve. i. m. 106–107.

³¹ Uo. 107.

³² Uo. 108.

A közigazgatásról szóló fejezetet azzal összegzik, hogy Erdélyben olyan államszervezet kiépítését akarják, amely a „magyar nemzeti eszme vezetése mellett a tömegek érdekein és munkájuk sikerein nyugszik”.³³ Ennek a parlamenti közélet mellett a megfelelő közigazgatás lehet az eszköze. Az egyéneket segítő, társadalmi különbségekre tekintet nélkül gondoskodó közigazgatás ugyanakkor képes valóra váltani az országrész egységét Magyarországgal a „lelkében és az intézményekben” egyaránt, elősegítve azt is, hogy Erdély hozzájáruljon a „magyar állam hatalmának és tekintélyének növeléséhez”. Úgy vélik, hogy a községi közigazgatást át kellene alakítani, mivel az adott rendszerben a magyar államot képviselő jegyző nem segítőként, hanem az államhatalom eszközeként jelenik meg a nemzetiségi lakosok előtt, nyomban nemzeti ellentétet szülve. Végül szeretnék elérni azt is, hogy a közigazgatásból, főként a községekből és a törvényhatóságokból száműzzék a pártpolitikát. Nem csak azért, mert az úgymond meghamisítja parlamentarizmust, hanem elsősorban azért, mert a tisztviselők pártpolitikai elkötelezettsége lehetetlenné teszi az Erdélyben kiemelten fontos nemzeti szempontok érvényesítését és a következetesen egységes fellépést. Így a tisztviselők nem tudják a „törvényt, a közérdeket és az egységes magyar nemzeti állam követelményeit” érvényesíteni.³⁴

A közgazdasági fejezetben hasonlóképpen keverednek a nemzeti és a fejlesztési szempontok, bár annak természetéből adódóan az előbbiek csak kevésbé érvényesülhetnek. Mindenesetre a tervek a mezőgazdasági oktatás széleskörű kiterjesztésétől kezdve a nemesített vetőmagok és tenyészállatok szétosztásán, a legelőterületek feljavításán át a tagosítás lezárásáig, vízszabályozásig terjednek. A földgázkitermeléssel is foglalkozik a szöveg, úgy értékelik, hogy ez egyszerre kínál fejlődési lehetőségeket a mezőgazdaságnak és az iparnak is. Különösen az utóbbi kapcsán bizakodóak, úgy értékelik, hogy Erdély végre betöltheti hivatását: Magyarország ipari központja lehet. Ennek érdekében anyagbeszerző, termelő és értékesítő szövetkezetek alapítását sürgetik, állami ipartámogatást, vasútfejlesztést, munkásjóléti intézkedéseket (munkáslakások, munkáskertek stb.), a keleti piacokat megnyitó vasútfejlesztést és a belső infrastruktúra színvonalát emelő közútépítéseket szorgalmaznak. A nemzeti szempontok leginkább a birtokpolitika kapcsán kerülnek előtérbe. Ezt taglalva a magyar középbirtok megőrzése és gyarapítása, a magyar kisbirtok telepítések általi növelése, a kisegzisztenciák földhöz juttatása mellett szóba kerül az idegenek birtokszerzésének megakadályozása kerül szóba a szövegben. Ehhez kapcsolódóan egy főként jelzálog-hitelezéssel foglalkozó és a szövetkezést is elősegítő „erdélyi nemzeti bank” létrehozását javasolják. Amíg a földbirtok-politika kapcsán az ellentéteket hangsúlyozzák, az iparosodásban a nemzetiségi konfliktusok feloldásának lehetőségét látják. Úgy értékelik, hogy az iparosítás, a nemzetiségi parasztság városokba áramlása, valamint részesedése a magasabb szintű jólétből és műveltségből a kérdés gyors és békés megoldásának kulcsa.³⁵

³³ Uo. 109.

³⁴ Uo. 108-109.

³⁵ Uo. 109-111.

A program utolsó fejezete a közművelődési kérdéseket veszi számba. A magyar nyelv megtanulását az állampolgári egyenlőség alapvető feltételének látják, azzal az érveléssel, hogy enélkül az állampolgár sem társaival sem a szolgálatára hivatott intézményekkel nem tud rendesen érintkezni. A közoktatásban és a tanítóképzésben éppen ezért a Lex Apponyi mellett állnak ki, különösen hangsúlyozva annak modernizációs, fejlesztő elemeit. Nem hívei az iskolák intézményi államosításának, de a tartalmi egységet, legalábbis a magyar nyelv és a magyar állameszme elsajátítása tekintetében megkövetelnék. Kiemelik az óvodák elterjesztésének szükségességét és egyúttal hangsúlyozzák azok kedvező társadalmi hatásait. Nagyobb hangsúlyt fektetnének a gyakorlati ismeretek oktatására, és külön tanfolyamokat szerveznének a 14–19 éves korosztály számára. A középfokú oktatásban, összhangban a keleti területek felé irányuló gazdasági expanzió terveivel, kötelezővé tennék a keleti nyelvek oktatását és a keleti területek megismertetését. A felső fokú oktatásban az általános fejlesztési kívánalmak mellett az egyetemhez kapcsolódó tanárképző intézet és gyakorló iskola, valamint keleti nyelvi tanszékek felállítását javasolják, az iparosítási tervek támogatásához pedig műszaki egyetem alapítását. Különösen érdekes a falusi népnevelés kapcsán megfogalmazott elképzelés, amely nem csak az egyházak feladatát és hivatását emeli ki, hanem a jegyző, a tanító, az orvos és a pap, valamint ahol van ilyen a földbirtokos ez irányú együttműködését tennék kötelezővé tagjaik számára.³⁶

Noha az eredeti törekvések demokratizáló és modernizációs hangsúlyait némileg kikezdte a társadalmilag konzervatívabb Bethlenékkal kötött kompromisszum (pl. a választójog, a kisbirtokosokra vonatkozó birtokpolitika, a nemzeti-ségi iskoláztatás területén³⁷) mégis jól kirajzolódik a program két fő vonulata: a nemzeti demokratikus és a nemzeti társadalomszervező. Az előbbi mindenek előtt az egyenlőség eszméjében, a választójogi reform követelésében, a szociális intézkedésekben, az iparosodáshoz és városiasodáshoz fűződő reményekben, a műveltség fontosságának gondolatában, a hatékony és pártatlan közigazgatás eszméjében jelenik meg.

Emellett azonban kirajzolódik egy világos társadalomszervezési koncepció is. Ennek alapját egy nemzetiesítő államfelfogás adja, melynek jegyében egy a magyar állameszmén nyugvó és annak alárendelt államszervezet létrehozását tűzik ki célul. Az állam mellett kiemelt szerepet kap a társadalom egységbe szervezésének gondolata is. Ez részben az alacsonyabb státuszú csoportok fel-emelését jelenti, de ennél többet is: társadalmi szervezetek létrehozását és együttműködésük megteremtését a magyar célok érdekében. Ehhez kapcsolódik az állam, ami esetenként (például a földbirtok-politikában) szintén nemzeti célok megvalósítását tűzi ki céljául, bár számos ügyben minden polgárát egyformán segíti. Az Erdélyi Szövetség nem csak a program felvállalója, hanem koordinálója is és egyúttal a szervezetek együttműködésének is katalizátora, ezért is kapcsolódik szorosan az EMKÉ-hez és ezért szervezne népszövetségi szervezeteket a falvakban. Az államot természetesen a politikusok révén lehet befolyásol-

³⁶ Uo. 111–114.

³⁷ Bárdi N.: Az erdélyi magyar i. m. 96.

ni, de az Erdélyi Szövetség éppen számukra kíván együttműködési keretet és közös programot kínálni. A nemzeti önvédelem jegyében kárhoztatja a pártpolitikát, nemzeti egységre törekszik a románok fenyegetésével szemben, és helyi szinten is a társadalom vezetőinek népmvelő együttműködését, egységét szorgalmazza.

Közben megkísérlik meghatározni Erdély helyét is Magyarországon belül. Egyfelől úgy vélik, hogy Erdélynek, egységben az anyaországgal, hozzá kell járulnia Magyarország lelki és anyagi hatalmához. Másfelől azonban regionális sajátosságokat is kiemelnek, a nemzeti és politikai egység szükségét, a földgáz-kincs ipari potenciálját, ami az ország vezető ipari régiójává teheti Erdélyt és ehhez kapcsolódóan sajátos, regionális intézmények létrehozását tartják fontosnak, főként a felsőoktatás és a tudomány területén. Mindezek együtt már egy jóval kevésbé alárendelt, saját érdekeit Budapesten is érvényesítő, saját politikusai által képviselt régiót rajzolnak ki.

Nem egészen két hónappal a marosvásárhelyi gyűlést követően eldőrdültek a világháború első lövései. Az új helyzetben a politikai pártok között megkötött „tűzszünet” (*treuga dei*, ahogy akkor a középkori intézmény nyomán nevezték) okafogyottá tette az elsősorban ellenzéki politikusok által szervezett szövetség működését. Így aztán azt sem tudhatjuk, hogy akkor miként láttak volna hozzá céljaik megvalósításához. Legfeljebb arra tehetünk kísérletet, hogy a vezető szervek tagjait szemügyre véve megpróbáljuk értékelni a szervezet társadalmi beágyazottságát, ami ha csupán korlátozott érvénnyel is, jelzés értékű lehet céljai megvalósíthatóságát illetően.

Ami a politikusok részvételét illeti, a tagok között tizennégy ellenzéki, pártunkívüli sőt munkapárti országgyűlési képviselőt találunk.³⁸ Mellettük még hat tag volt valamelyik korábbi ciklusban képviselő.³⁹ Az ellenzéki túlsúly mellett leginkább a Csík vármegyei képviselők egységes részvétele érdemel figyelmet, jelezve, hogy a szövetség az amúgy is problémákkal küszködő Székelyföldön reménykedhetett jelentős támogatásban. Nem csupán a résztvevő képviselők pártállása jelzi, hogy a szövetség alapvetően az ellenzék, ezen belül is a függetlenségi ellenzék bázisára épült. A régebbi képviselők és a megyei vagy városi politikusok zöme is függetlenségi párti volt. Például a szilágysomlyói Benkő Elek, a zilahi Bölöni Zoltán, a kovásznai Czeglédi Miklós, akik helyi pártelnökök voltak, a marosvásárhelyi Fekete Andor, aki a törvényhatósági bizottság tagjaként tevékenykedett, a ko-

³⁸ Barcsay Andor, Függetlenségi Párt, dévai választókerület; Bethlen István, Alkotmánypárt, mezősegi választókerület; Bethlen Sándor, Nemzeti Munkapárt, marosújvári kerület; Désy Zoltán, Alkotmánypárt, marosvásárhelyi 2. választókerület; Gál Sándor, Alkotmánypárt, nyárádszeredai választókerület; Györfly Gyula, Függetlenségi Párt, csíkkarcfalvi választókerület; Incze Domokos, pártunkívüli 67-es, csíkszentmártoni választókerület; Kállay Ubul, Alkotmánypárt, csíkszeredai választókerület; Sümeghy Vilmos, Függetlenségi Párt, gergyószentmiklósi választókerület; Szereday Aladár, pártunkívüli 67-es, gyalui választókerület; Ugron Gábor, Alkotmánypárt, szilágysomlyói választókerület; Urmánczy Nándor, Függetlenségi Párt, szászrégeni választókerület; Valentsik Ferenc, Függetlenségi Párt, székelyudvarhelyi városi választókerület; Vertán Endre, Függetlenségi Párt, tordai választókerület;

³⁹ Ferenczy Géza, Petrichevich Horváth Artúr, Teleki Arvéd, Torma Miklós, Wesselényi Ferenc, Zakariás János.

lozsvári Papp József, aki a Függetlenségi Párt titkára, Szócs Géza, aki egy ízben a párt képviselőjelöltje volt.

Az sem meglepő ezek után, hogy a szövetséget, személyi kapcsolatokon keresztül szoros szálak fűzték az ellenzéki sajtóhoz is. Zágoni István a Függetlenségi Párt hivatalos erdélyi orgánumának, az Újságnak volt a főszerkesztője, előtte ezt a posztot betöltötte Papp József is, aki emellett a hírlapírók szindikátusának jogtanácsosa és ügyésze is volt. Magyary Mihály az Ellenzék főszerkesztőjeként tevékenykedett. A politikusok közül Bölöni Zoltán a zilahi Független Újság szerkesztője és kiadótulajdonosa volt, Fekete Andor a Székely Lapok alapítója és több budapesti lap tudósítója volt, Ferenczy Géza az Erdővidék című hetilap tulajdonosa és társszerkesztője, Győrffy Gyula korábban a Magyarország szerkesztőjeként tevékenykedett. Sümeghy Vilmos még ennél is komolyabb pozíciókkal bírt a Magyarország Újságkiadó Rt. igazgatójaként és a Magyar Újságkiadók Országos Szövetsége igazgatósági tagjaként. Rajtuk kívül Zakariás János a Brassói Hírlap munkatársa, Zlamál Ágoston, katolikus egyházi személy pedig a Gyulafehérvári Hírlap és a Közművelődés szerkesztője is volt.

A sajtón és a politikán kívül érdemes még kiemelni az egyházakat és az egyéb társadalmi-gazdasági szervezeteket is, mint amelyekhez a szövetséget különböző erősségű szálak fűzhatték. Különösen a katolikus egyházak részvétele volt jelentős a szövetség vezetőtanácsában. Kiemelhető a fentebb már említett Zlamál Ágoston szentszéki tanácsos és a római katolikus főgimnázium tanára; Bárány Lukács szamosújvári örmény katolikus főesperes; Fejér Gerő kanonok, a római katolikus státus igazgatója, az Országos Közoktatási Tanács tagja, és emellett a gyulafehérvári főgimnázium igazgatója is; Hirschler József kolozsvári egyetemi lelkész és a Marianum alapítója, Rasch Károly lelkész szintén a gyulafehérvári főgimnáziumban tanára; lovag Takó János esperes, gyergyóditrói plébános. A katolikus egyház vagy egyházi intézmények fontos személyiségei mellett az unitáriusok és a reformátusok esetében is találunk szimbolikusan tekinthető vezetőtanácsai tagokat. Az említett Ferenczy Géza a magyar unitáriusok főtanácsának is tagja volt, az udvarhelyszéki, háromszéki és felső-fehéri egyházkörök jogtanácsosa, míg Gáspár János a nagyenyedi Bethlen Kollégium és a nagyenyedi református egyházközség főgondnoka volt. Mindazonáltal a szövetséget az egyházakhoz fűző kapcsolatrendszer inkább esetlegesnek, sporadikusnak tűnik. A katolikusok esetében láthatóan egy-egy intézményhez kötődik (Gyulafehérvári Főgimnázium, részben a Katolikus Státus), a protestáns egyházak esetében már legfeljebb egy-egy kiemelkedő világi figurához.

Hasonló a helyzet a világi társadalmi szervezetek esetében. Bár a szövetség eredetileg az EMKE politikai szervezeteként határozta volna meg önmagát, a két intézményt igazán szoros kapcsolat nem fűzte egymáshoz. Apáthy és Fosta Béla részt vettek az EMKE vezetésében is, ahogy Bíró Balázs ügyvéd, egyetemi magántanár is. Rajtuk kívül az EMKE helyi szervezői, vezetői közül ketten kaptak helyet a vezetőtanácsban, Gáspár János (ő az igazgató választmánynak is tagja volt) és Zakariás János. Posta Béla és Wesselényi Ferenc (mindketten Apáthy párttársai még az Új Párt szervezésének korszakából) az Erdélyi Múzeum Egyesület vezetésében is szerepet vállaltak, az előbbi az érem-

tárat igazgatta, az utóbbi alelnök volt. Végül érdemes még megemlíteni, hogy néhány gazdasági szervezet helyi vagy regionális vezetői is szerepet kaptak a szövetség vezetésében. (Természetesen amellet, hogy a tagok jelentős része különböző gazdasági vállalkozások igazgatóságaiban és felügyelőbizottságaiban is helyeket birtokolt.) Bustya Lajos a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke, az ipari szekció elnöke, Szakács Péter a titkára, Matskási Pál és Toldalaghy László az Osztrák–Magyar Bank ottani fiókjának cenzorai voltak. Hirsch Ödön a Gyáriparosok Országos Szövetségének kolozsvári kirendeltségét vezette, míg Rohay László a Hangya első ellenőre, majd nagyenyedi kirendeltségvezetője volt.

Összességében tehát úgy tűnik, hogy az Erdélyi Szövetség a megalakuláskor kitűzött célok elérésére csak korlátozottan lehetett volna képes. Hangsúlyos ellenzékiisége hátrányt jelentett a közigazgatással való érintkezésben (még akkor is, ha helyi és vármegyei szinten voltak tagjainak pozíciói) és a politikai hatalmat gyakorló döntéshozók befolyásolásakor. Másfelől a társadalmi összeszerveződést szolgáló hivatott intézményi háló is meglehetősen ritkás szövetségnek tűnik. Bár a programtervezetbe foglalt összes kiemelt területen rendelkeztek befolyással (oktatás, gazdasági élet, társadalmi szervezetek, egyház stb.), kapcsolati hálójuk semmiképpen sem tűnik átfogónak, pozícióik esetlegesek voltak. Így aztán hiába Apáthy és a tagok személyes kapcsolatrendszere, az Erdélyi Szövetség ezzel együtt sem került az erdélyi intézményrendszer középpontjába.

Újjászületés és a magyar szupremációs kísérlet

Nem csak a világháború kitörése gyakorolt előre nem látott hatást az Erdélyi Szövetség működésére, hanem annak későbbi eseményei is. Így aztán amikor a szövetség 1917 szeptemberében újra kezdte működését, már egészen más helyzetben láthatott hozzá sok szempontból meg is változtatott elképzeléseinek megvalósításához. Mindenesetre a következő alig több mint egy év a szervezet életének aktív korszaka. Elkezdődik a vidéki szervezetek kiépítése, megindul a központi kormányzat befolyásolását célzó lobbizás, egészen addig, hogy a Romániával kötendő béke tartalmába is beleszólást kérnek a szövetség vezetői, és gyűlnek a szakmai anyagok, melyek a jövő Erdélyét próbálják meg meghatározni.

Az Erdélyi Szövetség helyzetének megváltozását részben az 1916 őszén lezajlott román offenzíva, majd német-osztrák-magyar ellentámadás eseményei határozták meg. A román támadás, a Monarchia hadseregének felkészületlensége és elégtelensége, a kevésbé szervezett kiürítés és menekülés nehezen leírható sokkot okozott az országrész magyar elitjében, egyúttal visszamenőleg is igazolni látszott azokat, akik a magyar-román viszonyt már a századfordulótól egyre inkább az erdélyi szupremáciáért folyó küzdelemnek, háborúnak fogták fel. Jellemző az előbb említett sokkra Pósta Béla levele Apáthy Istvánnak 1916. szeptember 20-áról.⁴⁰ Az még csupán kötelező hazafiság, hogy a levél szerzője az éppen zajló hadműveletek kapcsán kijelenti, hogy Erdélyt természetesen megvédi a románoktól. Érzelmi állapotát bizonyosan jobban kifejezi az, aho-

⁴⁰ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1673. 207–208. f.

gyan visszaemlékszik Erdélybe érkezésére, sok évvel azelőtt. Posta azt állítja, hogy amikor alföldiként oda került azt mondta magának: „Kutya oláh! Elhiszem, hogy szívesen nyelnéd le ezt a szép darabját annak a földnek, melyért annyi vért adtunk. De nem adjuk, és ha százszor kell meghalnunk, hát meghalunk!” Ahogy a török sem bírta 150 évnél tovább, úgy a román „csürhe” (ez Pósta szóhasználat) sem bírhatja már sokáig azt, amit a magyarok minden tudásukkal, erejükkel, akaratukkal tenni fognak ellenük.

De a románokhoz való viszonyt sem mindenki azokkal a kemény szavakkal próbálta megragadni, mint Pósta. Apáthy inkább Kós évekkel korábbi Kalotaszegének eszmévilágához közeledett, amikor a Szentimrei Jenő szerkesztette Új Erdély körkérdésére válaszolt.⁴¹ Lényegében azt fejt ki, hogy van egyfajta közös erdélyi műveltség, ami elsősorban magyar, de ehhez hozzájárulnak szászok és „oláhok” is. Ennek a műveltségnek a nyelve is magyar kell legyen, de a nemzetiségek ehhez kapcsolódva saját nyelvüket is megtarthatják. A nemzeti-ségi kérdés feloldását a regionalizmuson keresztül kíséri meg, azt fejtegetve, hogy nem csak az erdélyi magyarok mások, mint a budapestiek (bár ettől még magyarok), hanem valójában a szászok sem németek és a románok sem románok. Ez utóbbi kapcsán egyenesen azt állítja, hogy az oláh elnevezés nem leki-csinylő, hanem éppen a lényegét ragadja meg, azt, hogy az erdélyi hagyományokban élő románok valójában nem románok, amit ők is be fognak látni, ha kigyógyulnak „Dákorománia” álmából.

Ezzel együtt Apáthynak a románok román nemzeti létét tagadó álláspontja is eltávolodást jelent a háború előtti programtól. Mindenesetre kijelenthető, hogy az Erdélyi Szövetség azon vezetői, akik 1913–14-ben még a nemzeti demokratizmus alapján állva próbálták részben ellensúlyozni Bethlen és társai szupremációs nemzetiségi politikájának olykor súlyosan diszkriminatív elemeit, a háborús sokkból ocsúdva lényegében elfogadták partnereik korábbi kiindulópontját és a magyar politika elsődleges céljává immár az Erdély feletti uralom biztosítását tették. Ez persze nem jelentette minden ellentét megszűnését, különösen nem a választójog területén, de a románokhoz való viszonyban sem. Az előbbi kapcsán Apáthy és a Függetlenségi Párt továbbra is kiállt a nagymértékű kiterjesztés mellett, míg Tisza és a vele ebben a kérdésben lényegében egyetértő Bethlen és társai, a magyar többséget féltve, kevés engedményre lettek volna hajlandóak.⁴² Az utóbbi kapcsán viszont az előbbieket immár olyan, később ismertetődiszkriminatív politikai gyakorlatokhoz adták volna hozzájárulásukat, melyek a háború előtt még elképzelhetetlenek lettek volna.

⁴¹ Apáthy István válasza az erdélyi közműveltségre vonatkozó körkérdésre. Új Erdély, 1. évf. 8. sz., 1918. március 9.

⁴² Vö. Varga Lajos: Kormányok, pártok és választójog Magyarországon 1916–1918. Budapest, 2004., A függetlenségi érvelésének lényege megegyezett a korábbi programtervezet gondolatmenetével. Amint az Paál Árpád egyik vonatkozó leveléből kiderül, úgy számoltak, hogy a meglévő választójog és a választókerületi beosztás valójában a magyarok lakta vidékeket, mindenek előtt a Székelyföldet érintik hátrányosan. Paál szerint 1874-hez képest az 1913-as törvényi szabályozás felére csökkentette a választójogosultak számát. Ezért a jogkiterjesztést mindenek előtt a magyar választójogosultak számának emeléseként értelmezték. Lásd Paál Árpád levele Apáthy Istvánhoz, 1917. szeptember 27-én. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 144. f.

Az Erdélyi Szövetség helyzetét még ennél is jobban meghatározta a belpolitikában 1917 kora nyarán bekövetkezett átrendeződés. IV. Károly ekkor menesztette a miniszterelnök Tisza Istvánt és Esterházy Móricot nevezte ki kormányfőnek. Esterházy kormányzása nem tartott sokáig, ősszel újabb cserére került sor, ezúttal a tapasztalt Wekerle Sándor vehette át a kormányrudat. Ugyanakkor a Munkapárt bukása és még inkább a Wekerle vezette kormány megalakulása azt jelentette, hogy ugyan parlamenti többség nélkül, de a korábbi ellenzék jutott hatalomra. Mindez viszonylag hamar tükröződött a közigazgatásban, a főispánokat sorra cserélték le a Függetlenségi Párthoz vagy az Alkotmánypárthoz kötődő figurákra.⁴³

Ehhez hasonlóan lényeges volt az is, hogy a szövetség vezetésében meghatározó politikusok országos szinten ismét helyzetbe kerültek. Bethlent már Tisza is miniszteriálisan posszibilis politikusként kezelte és bukása előtt még kísérletet tett rá, hogy bevonja a kabinetjébe. Esterházy kormányában Ugron Gábor lett a belügyminiszter, aki kijelentette, hogy programját az Erdélyi Szövetség programja jelenti és akinek miniszterként a főispánok kinevezésébe is beleszólása volt. Igaz 1918 januárjában távozott a kormányból, de hamarosan kinevezték Erdély újjáépítését felügyelő királyi biztosnak. Mindehhez járult még az is, hogy az új politikai konstellációban a szövetséghez tartozó képviselők jóval jobb érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkeztek, mint korábban. Így aztán az Erdélyi Szövetség egy ellenzéki jellegű szervezetből hirtelen befolyásos intézménnyé lett.

A szövetség újraindítása illetve újjászervezése már ennek a változásnak a tudatában és hangsúlyozásával történt. Az alakuló ülésre 1917. szeptember 30-án került sor Kolozsvárott. A szövetség súlyát kifejezetten emelte, hogy a rendezvényen megjelent Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter, dr. Földes Béla átmeneti gazdasági miniszter, valamint a földművelésügyi miniszter, Mezössy Béla képviselőjében Inczedy-Joksmann Nándor, a belügyminiszter Ugron Gábor képviselőjében pedig Velits Zoltán főispánok. Az ülésen sor került a program aktualizálására is. Ennek munkálatai egész nyáron zajlottak, és az 1913–1914-es helyzethez hasonlóan most is kompromisszumos szöveget hoztak tető alá a felek.⁴⁴

A programalkotás kiindulópontja immár egyértelműen a magyar szupremácia megőrzése lett. A munka elindítását jelző „Az erdélyi kérdés” című nyomtatvány⁴⁵ az erdélyi kérdés megoldását halaszthatatlan és elsőrendű feladatnak minősíti. Lehetőséget erre pedig csak akkor lát, ha az erdélyi magyarság és a vele azonos érdekeket képviselő németek etnikailag túlsúlyra jutnak a régióban. A demográfiai erőforrások adottak, utal a szöveg a székely népfeloslegre, viszont hiányzik a tudatos, kifejezetten Erdélyre szabott, helyben irányított

⁴³ Vö. *Romsics I.*: Gróf Bethlen István i. m. 132–137.

⁴⁴ A különbség annyi volt, hogy most már az is felmerült, hogy Bethlent akár ki is hagyják a vezetőségből. Erre nem került sor, azt viszont Bethlen nem tudta elérni, hogy a szövetség nyisson a munkapárti képviselők felé. *Romsics I.*: Gróf Bethlen István i. m. 138–139.

⁴⁵ A nyomtatvány Fritz Á. Budapest, VIII. ker. Nap. u. 13. alatti nyomdájában készült, megtalálható az OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456 jelzet alatt.

kormányzati fellépés. A következő eszközöket látja szükségesnek az ismeretlen szerző: magyar betelepítések a régióba, a magyarok kivándorlásának meggátolása, természetes szaporodásuk előmozdítása, a magyar nyelvszigetek védelme beolvasásuktól és végül a román kivándorlás ösztönzése. Ehhez a birtokpolitika terén nem csak a már negyed százada felmerült Maros-menti telepítés megvalósítását és a Székelyföldet Kolozsvár környékével és a Partiummal összekötő „etnikai híd” kialakítását szorgalmazza. El szeretné érni, hogy az Alföld és a Dunántúl nagy kiterjedésű, elidegeníthetetlen hitbizományait áthelyezzék Erdély románok lakta vidékeire. A magyar telepítések emberanyagát pedig a székely népfélesleg mellett a csángók visszatelepítése adná.

Gazdasági téren a tervezet szintén a magyar szupremácia megerősítésének lehetőségeit kutatja. A földgázkitermelésben a magyar tőkét preferálná, a vasút- és közlekedésfejlesztésben pedig a magyar nemzeti érdeket helyezné előtérbe. A gazdasági társaságok működését szabályozó joganyagot úgy alakítaná át, hogy nemzetiségi pénzüzeteket ne lehessen alapítani, a fennállóakat pedig állami szervek felügyeljék, miközben megszüntetik azok zártkörű jellegét.

Ennél is keményebb állami beavatkozást, lényegében az intézményrendszer államosítását szorgalmazza a tervezet az iskoláztatásban és az egyházügyben. Az egyházi iskolák és a tanítóképzés azonnali államosítását javasolja, a nemzetiségi oktatást az anyanyelvi írás- és olvasásoktatásra szűkítve. A román középiskolák esetében szigorú állami felügyeletet és a tanárok feletti felügyeleti vagy kinevezési jogkört kíván biztosítani. A román papképzést is állami befolyás alá vonná, a papneveldeket és szemináriumokat állami egyetemekbe tagolná be, vagy legalább az intézmények vezetését bízna államilag kinevezett dékánnokra. Mindezekon túl az összes autonóm egyházi szerv mellé felfüggesztési jogkörű állami felügyeleti szerveket rendelne.

Ugyancsak az állami felügyeletben látja a megoldást a különböző határőrvideki és nemzetiségi iskolai, egyházi, egyleti alapok esetében is. A kulturális és diákegyleteket szintén állami felügyelet alá vonná, egyúttal megtiltva újabbak létrehozását nemzetiségi alapon. A magyar anyanyelvű görög katolikusokat kivonná a román püspökségek joghatósága alól, sőt javasolja magyar nyelvű ortodox egyház felállítását is, és emellett a „román” felekezetekből a magyar egyházakba való áttérés előmozdítását.⁴⁶

Végül a közigazgatás kapcsán is hasonló felvetésekkel él a tervezet. A vármegyéket úgy alakítaná újjá, hogy mindegyikben magyar vagy magyar-német többség vagy legalább jelentős számarány legyen. A községi bírói, jegyzői állások esetében a megbízhatóság legyen az elsődleges szempont, javasolja. Itt is felmerül a pártpolitika kárhóztatása és a nemzeti politika előtérbe helyezése. Végül pedig azt veti fel a szöveg, hogy a román nemzetiségű köztisztviselőket csak magyar vidékekre, az Alföldre vagy a Dunántúlra helyezték ki.

⁴⁶ A szövetség vezetőségéből hasonló javaslatokat tett Vákár P. Artúr és Ferenczy Géza is. Lásd Az Erdélyi Szövetség vezető tanácsa ülésének jegyzőkönyve. Kolozsvár 1917. szeptember 30. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456 valamint Dr. Ferenczy Géza levele Apáthy Istvánhoz, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 142. f.

A szövetség működését ismét beindító értekezlet határozatai, megtoldva Bethlennek a román–magyar békekötésre vonatkozó javaslatával, lényegében ezt a tervezetet követték.⁴⁷ A békekötés kapcsán Bethlen és nyomában a szövetség csak kisebb, katonai jelentőségű határkiigazításokat javasolt és elvette a Románia és a Monarchia közti szorosabb kapcsolat lehetőségét. Ugyanakkor az javasolták, hogy az Erdély keleti határai mentén megszervezendő székely határőrség mellett tegyék lehetővé a déli határok mentén is egy hasonló határőrvidek létesítését.⁴⁸

Ellentétben a világháborút megelőző rövid epizóddal ezúttal megkezdődött az Erdélyi Szövetség szervezeteinek kiépítése is. Erről a vezető tanács 1917. november 21-i ülésén hoztak határozatot Zakariás János javaslatára.⁴⁹ Eszerint a szövetség működési területét alkotó három ügyvezető elnökség (Kolozsvár: Szilágy, Kolozs, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód vármegyék; Marosvásárhely: Csík, Maros-Torda, Udvarhely, Kis-Küküllő vármegyék; Brassó: Brassó, Háromszék, Nagy-Küküllő, Hunyad, Szeben, Fogaras vármegyék) feladata területi szervezetek létrehozása. A szövetség tagozatai megyei és választókerületi szinten jönnek létre. Minden megyében egy megyei elnök és választókerületenként egy-egy alelnök áll a szervezetek élén, valamint egy megyei tanács. A megyei elnököket és alelnököket a szövetség elnöki tanácsa kérhette fel, lehetőleg a vezető tanács tagjai közül. Bár a teljes szervezet végül nem jött létre, Háromszék, Szolnok-Doboka, Szilágy, Kis-Küküllő vármegyékben még a választókerületi szervezeteket is létrehozták, a többi megyében pedig legalább a megyei szintűeket.

Egy társadalmi szervezet három arca, ...

Az új helyzetben, a helyi szervezeteit is kiépítő Erdélyi Szövetség sokkal közelebb került eredeti céljaihoz, mint azt korábban sejteni lehetett. Ez azt is jelentette, hogy tevékenysége szándékosan nem korlátozódott egy területre, hanem legalább három funkciót próbált meg betölteni egyszerre. Először, az országos politikában egyfajta lobbizó csoportot, *pressure group*-ot próbált meg kialakítani, ami sikerrel befolyásolhatja a döntéshozókat és a kormányt a vélt vagy valós erdélyi érdekeknek megfelelő intézkedések meghozatala irányába. Másodszor, az előbbivel szoros összefüggésben, kísérletet tett a korábban is felvállalt társadalomszervező szerep betöltésére is. Végül harmadszor, de nem utolsósorban, az Erdélyi Szövetség lényegében a Függetlenségi Pártnak kínált egy új szervezeti keretet, amit, tekintettel a szövetséget továbbra is jellemző nemzeti egységeideológiára, a munkapárti politikai konkurencia kiszorítására használhattak és használtak is fel.

⁴⁷ Bárdi N.: Az erdélyi magyar i. m. 98–100.

⁴⁸ Az Erdélyi Szövetség vezető tanácsa ülésének jegyzőkönyve. Kolozsvár 1917. szeptember 30. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456

⁴⁹ Az Erdélyi Szövetség vezető tanácsa ülésének jegyzőkönyve, Kolozsvár 1917. november 21., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456., 259. f.

A három különböző szerep természetesen össze is függött egymással, a siker lehetőségét pedig a megváltozott belpolitikai helyzet kínálta. Nem csak azaz, hogy az új kormánynál jobb eséllyel léphettek fel a szövetség képviselői, hanem azzal is, hogy az erdélyi megyék élére sorra a korábbi ellenzékhez közeli főispánok kerültek, részben a belügyminiszter, Ugron Gábor jóvoltából. A szövetség vezetőiben hamar felmerült a gondolat, hogy az új főispánoknak fel kellene ajánlani a tagságot a szövetség vezető tanácsában. A javaslatot Torma Miklós levélben tudatta Ugronnal is, aki Apáthynak jelezte, egyetért vele. Javasolta, hogy Apáthy írja meg a felkérő leveleket, de hozzá tette, hogy nyugodtan jelezheti: a nevezett testületnek tagja Ugron is,⁵⁰ ami a presszió finom, de azért könnyen átlátható formája. Ennek meg is lett az eredménye, a főispánok sorra jelezték Apáthynak: megtiszteltetésnek veszik, hogy egy olyan kiváló, az erdélyi érdekeket nagyszerűen képviselő szervezet tagjai lehetnek, mint az Erdélyi Szövetség.⁵¹ 1918 közepére a vezető tanács új tagjai között találjuk az erdélyi főispánok közül Ugron Andrást, ifj. Tolnay Lajost, báró Diószeghy Zsigmondot, Gyárfás Elemért, Inczedy-Joksmann Nándort, Mikes Zsigmondot, a régi tagok közül pedig főispánná nevezik ki Papp Józsefet, Velits Zoltánt, Kaizler Györgyöt és Király Aladárt.⁵²

A főispánok között nem egy a szövetség területi szervezeteinek vezetője, szervezője is lett. Ugron Andrást a Beszterce-Naszód vármegyei szervezet elnöki székében találjuk, Gyárfás Elemér pedig Kis-Küküllő vármegyei elnök lesz. Apáthyval folytatott levelezése az egész szervezés politikai oldalának is fontos forrása, Bölöni Zoltán Szilágy vármegyei elnök leveleivel együtt.

Mindkét vármegye esetében egyértelmű, hogy a szervezés a Függetlenségi Párt fennálló szervezetein alapult. Szilágy vármegyében úgy történt a szövetség helyi szervezetének megalakulása, hogy a Függetlenségi és 48-as Kör választmányi ülést hívott össze, amelyen megjelent a vármegyei közélet néhány tekintélyes alakja is. (Többek között Kaizler György főispán, Tarpai Miklós főszolgabíró, Lugossy László építész.) A kör Bölöni beszéde után — ebben a politikus Apáthy Istvánt, Kolozsvár „lánglelkű hazafiját” Ugronnal és a királlyal együtt úgy említette, mint Szilágy vármegye sorsa jobbra fordulásának biztosítékát — kimondta, hogy a megjelent, az Erdélyi Szövetség programját vállaló személyekkel együtt megalakítja az Erdélyi Szövetség Szilágy vármegyei választmányát.⁵³ Akinek ez a szereposztás nem lett volna elég a politikai célok felismerésére, azt végképp meggyőzhette Bölöni és az egyik megjelent, Benkő Gábor pengeváltása. Benkő rákérdezett, vajon nem lenne-e célszerűbb a szövetség

⁵⁰ Ugron Gábor Apáthy Istvánnak, Budapest, 1917. szeptember 16., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 97. f.

⁵¹ Lásd pl. Inczedy-Joksmann Nándor levelét Apáthy Istvánhoz, Marosvásárhely, 1917. november 19., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 218. f.

⁵² A vezetőtanács névsora megtalálható Apáthynak az 1917 utáni helyzetre vonatkozó kézírásos kiegészítéseivel: Az erdélyi szövetségnek 1914. június 7-én Marosvásárhelyt megállapított szervezete, munkaterve és megválasztott vezető tanácsa. Kolozsvár, Gombos Ferencz "Lyceum" könyvsajtó nyomása 1917. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456

⁵³ Az ülés jegyzőkönyve megtalálható Bölöni Apáthyhoz intézett, 1918. április 6-án kelt levele mellékleteként. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 127. f.

választmányát a 48-as körtől, mint politikai egyesülettől függetlenül megalakítani? Bölöni válaszában azt fejegette, hogy az Erdélyi Szövetség nem pártpolitikai alakulat, ahogy a 48-as kör sem (!), ezért aki a 48-as kör szerepvállalása miatt nem lép be az Erdélyi Szövetségbe, annak a közreműködése amúgy sem lenne hasznos, hiszen képtelen felismerni a közös célokat. Bölöni olyannyira elégedett volt a rabulisztikus érveléssel, hogy külön Apáthy figyelmébe ajánlotta: mivel a Benkő által feszegetett probléma máshol is felmerülhet, Apáthy a többi helyi szervezőt instruálhatná, hogy Bölöni érvelését tegyék magukévá és így reagáljanak.⁵⁴

Kis-Küküllő vármegyében Gyárfás Elemér már az első felhívást követően a függetlenségi párt intézőbizottsága elé terjesztette a szervezés kérdését, mivel úgy gondolta, hogy a szövetséget csak a párttal „kongruens” formában lehet megszervezni.⁵⁵ Az intézőbizottság megyei elnöknek Gyárfást, választókerületi elnököknek a hosszúaszoói választókerületben Haller Jenőt, a dicsőszentmártoniban Pataky Sándort, az erzsébetvárosiban Pósta Bertalant javasolta. Gyárfás azért is írt Apáthynak, hogy az elnöki tanács nehogy másokat javasoljon, mivel ebben az esetben a megyei küldöttek a vezető tanácsban kénytelenek lennének a vezetőséggel szemben fellépni, és az elnöki tanácsnak presztízavesztést jelentene, ha végül nem az ő javaslataikat fogadnák el.⁵⁶ Végül a megyei választmány csak 1918. június 29-én alakult meg, tagjai azonban, ahogy Gyárfás megjegyzi, felölelték a vármegyei törvényhatósági bizottság „súly és szám-beli többségét”.⁵⁷

A leginkább szisztematikusan Zakariás János fogott hozzá a brassói ügyvezető elnökséghez tartozó szervezetek megalakításához, igaz a nehéz terepen ő érte el a legkevesebb sikert. Már 1917 decemberében köriratot intézett az egyes vármegyékben a bizalmi emberekhez. Az ebben foglaltak szerint Zakariás, a vármegyei szervezetek megalakítása előtt fel akarta mérni a vármegyei választókerületeket és azok képviselőit, a törvényhatósági bizottság tagjait, nemzetiség, foglalkozás és pártállás szerint, a városok polgármestereit, képviselő testületi tagjait, a megyékben megjelenő lapokat és azok szerkesztőit, a pénztézeteket és igazgatóikat, a középiskolákat és vezetőiket, a vármegyék legfontosabb egyházi személyeit, a városok vezető lelkészeit, a megyékben működő pártszervezeteket, EMKE választmányokat, székely társaságokat.⁵⁸ Emellett minden megyében bizalmas előkészítő értekezletet kívánt tartani, ezekre a megye statisztikájával készült fel. Miután Zakariás a brassói közéletben visszaszorulóban volt, működési területének két vármegyéje pedig szilárdan szász néppárti többségű volt (Nagy-Küküllő és Szeben), így alapos de lassú módszereivel

⁵⁴ Bölöni Apáthyhoz intézett, 1918. április 6-án kelt levele. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 127. f.

⁵⁵ Gyárfás Elemér levele Apáthy Istvánhoz. Dicsőszentmárton, 1918. január 22., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 168. f.

⁵⁶ A probléma valószínűleg abból adódott, hogy a javasolt kerületi elnökök nem voltak a vezető tanács tagjai. Ezt azonban áthidalta azzal, hogy egyszerűen megválasztották őket tagnak.

⁵⁷ Gyárfás Elemér Apáthy Istvánnak, Dicsőszentmárton, 1918. június 29., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456., 173. f.

⁵⁸ Zakariás János körirata megtalálható csatolva 1917. december 7-i leveléhez. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456.

lényegében csak a Háromszék vármegyei szervezet előkészítésére futotta erejéből. Itt 1918. augusztus 4-én tartotta meg az előkészítő értekezletet Sepsiszentgyörgyön.⁵⁹

Az Erdélyi Szövetség tehát jól láthatóan azzal a céllal szervezték meg, hogy támasza lehessen a Nemzeti Munkapárttal és annak helyi exponenseivel szembeni politikának. A szövetség egységeológiája, amint azt Bölöni Zoltán „érvelése” mutatja, lehetőséget kínált a politikai dominancia megszerzésére vagy az ellenfél nemzetietlennek bélyegzésével annak kiszorítására. A választókerületi szerveződés arra is utal, hogy a szövetség a helyi politikán túli igényekkel is fellépett, lényegében érvényre kívánta juttatni az eredeti programnak az erdélyi választókerületek erdélyi politikusok általi képviseletére vonatkozó igényét. Ezt egy pontig a többi párt is akceptálta, és elfogadták, hogy a megürülő erdélyi választókerületekben a szövetség állítson képviselőjelöltet.⁶⁰

Ezzel együtt sem állítható, hogy az Erdélyi Szövetség képes lett volna integrálni az erdélyi magyar politika képviselőit, sőt az is kérdéses, hogy egyáltalán törekedett-e erre az együttműködéses alapon. Mindazonáltal a megváltozott hatalmi viszonyok közepette az újraindult szövetség sokkal nagyobb vonzerővel bírt az erdélyi közélet különböző jelentőségű figurái szemében, mint 1914-es megalakulásakor. Ennek két következménye volt a szövetség eredeti céljainak megvalósíthatóságára. Sokkal inkább elfogadottnak bizonyult, mint politikai lobbicsoport és sokkal könnyebb volt számára a társadalom-szervező szerep felvállalása. Ennek jeleként nem csak a főispánok csatlakoztak a szövetséghez, hanem számos más közéleti személyiség is, illetve szakmai szervezetek vagy tagjaik a szövetségtől várták, hogy javaslataikat felkarolják a kormánynál.

A legaktívabb budapesti lobbisták közé tartozott Vákár P(éter) Artúr, aki Ugron egyik bizalmi emberének számított. Amikor a volt belügyminisztert kinevezték Erdély újjáépítési királyi biztosának, akkor Vákárt maga mellé vette bizalmi pozícióba. Vákár korábban is az egyik összekötő volt Apáthy és a parlamenti képviselők között, rendszeresen beszámolt a minisztériumokban tett látogatásairól. Leveleiből tudhatjuk, hogy a lobbisták egyik legfontosabb célja egy újjáépítési kormánybiztosság létrehozása és annak élére egy általuk favorizált kormánybiztos (kezdetben Bethlen István, később Ugron) kinevezése volt. Valamikor 1917 augusztusa és 1918 januárja közt Bethlen, Kemény Árpád, Vertán Endre, Dobieczy Sándor, Sümeghy Vilmos, Jaczkó Pál, Zakariás János és Vákár felkereste br. Serényi Béla kereskedelemügyi minisztert, akitől ígéretet kaptak ügyük támogatására, és Serényi maga is Bethlent jelölte meg, mint a legmegfelelőbb kormánybiztost.⁶¹ Kenéz Béla, aki ekkor már Budapesten tanított, szintén szerepet vállalt a kormányzati kapcsolatok megteremtésében. Például az Erdélyi Szövetség munkatervét ő adta át Hantos Elemér államtitkár-

⁵⁹ Király Aladár levele Apáthy Istvánhoz. Sepsiszentgyörgy, 1918. augusztus 5., OSZK Kéziratár, Quart. Hung. 2456.

⁶⁰ Vákár P. Artúr levele Apáthy Istvánhoz, Budapest, 1917. október 12., OSZK Kéziratár, Quart. Hung. 2456. 167. f. Ebben Vákár jelzi Apáthynak, hogy pártközi megállapodás alapján a szövetség minden erdélyi választókerületre jogot formálhat. Az erzsébetvárosi mandátum egy hónapja megürült, szerinte Zakariás megfelelő jelölt lenne. Végül azonban Zakariás jelölésére nem került sor.

⁶¹ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánhoz, kelet nélkül, OSZK Kéziratár, Quart. Hung. 2456. 184. f.

nak, ami Kenéz értékelése szerint a földgáz hasznosítása ügyében lényeges lehetett.⁶² Végül említésre érdemes még Kemény Árpád tevékenysége is. Ő a főrendi ház alelnökeként bejáratos volt magához a miniszterelnökhöz is. Ő is beszámolt arról, hogy 1917 november elején átadta Wekerlének a szövetség kívánságait, mindezt főispáni, iparkamarai és képviselői támogatással. Beszámolója szerint a miniszterelnök ígéretet tett arra, hogy a szakminisztériumok hamarosan javaslatokkal állnak elő ezekben az ügyekben.⁶³ Több alkalommal, egy ízben Bethlent is segítségül hívva, a békekötésre vonatkozó erdélyi javaslatokra próbálta meg felhívni a kormányfő figyelmét. Ezek között szerepelt — állítólag — egy koronabirtok megszerzése, ahová 120–150 ezer románt telepíthettek volna Szeben, Hunyad, Fogaras, Beszterce-Naszód megyékből, jobb körülmények közé. A moldvai csángókat kicserélték volna magyarországi románokra és emellett örök időkre igényt tartottak egy fekete-tengeri kikötőre és a hozzá vezető vasútvonalra.⁶⁴

Ugyancsak fontos, bár erősen a személyi viszonyokhoz kötött eleme volt a kormányzat és a szövetség kapcsolatának az, hogy Ugron Gábor belügyminiszterként megküldte előzetes véleményezésre saját közigazgatási reformjavaslatát. Ugron kiindulópontja az volt, hogy a déli és délkeleti határok mentén, a Tiszától Háromszék vármegyéig átmenetileg a közigazgatás centralizációjára van szükség, egészen addig, amíg a magyar államhatalom meg nem szilárdul a térségben. Ennek érdekében csak megbízható és „magyarabb képzettségű” tisztikar vegyen részt a közigazgatásban, az önkormányzatok testületeiben pedig csak olyanok, akik tisztában vannak feladataik súlyával.⁶⁵

Noha a szövetség lényegesen kevésbé volt sikeres a kormánnyal való egyezkedések során, mint vezetői szerették volna, annyit mégis elért, hogy egyre több intézmény és magánszemély fordult hozzájuk, terveik támogatását kérve. A korban szokásos, nem egyszer illuzórikus tervek mellett volt néhány, amelynek nem csak intézményi háttere, hanem tartalma is komolyan vehető és komolyan veendő volt. Ezek közé tartozott Merza Gyula, az Erdélyi Kárpát Egyesület főpénztárosa javaslata az erdélyi turizmus fejlesztéséről, egy regionális idegenforgalmi kirendeltség felállításáról.⁶⁶ A javaslatot, amely szerint a világháborúban mártír tartománnyá vált Erdélyt tudatosan ezzel a szimbolikus tartalommal kell felruházni az anyaországiak felé és így búcsújáró helyé tenni, a szövetség vezető tanácsa 1917. november 21-i ülésén 9. napirendként tárgyalta és el is fogadta. A szövetség államilag és törvényhatóságilag megfelelően támogatott iroda felállítását terjesztette elő, ami kiemelkedő közéleti figurákkal az élén működne.⁶⁷

⁶² Kenéz Béla Apáthy Istvánnak, Budapest, 1917. december 20., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 195. f.

⁶³ Kemény Árpád Apáthy Istvánhoz, Budapest, 1917. november 3., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 199. f.

⁶⁴ Kemény Árpád Apáthy Istvánhoz, Budapest, 1918. szeptember 13., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 200. f.

⁶⁵ Ugron Gábor közigazgatási reformjavaslata. Apáthy István kézírásos jegyzeteivel. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 183. f.

⁶⁶ Merza Gyula javaslata, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 260. f.

⁶⁷ Az Erdélyi Szövetség vezető tanácsa ülésének jegyzőkönyve Kolozsvár, 1917. november 21., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 259. f.

Egy másik tanulságos tervezethez, a kereskedelmi miniszterhez intézett javaslatukhoz a Kolozsvári Kereskedelmi- és Iparkamara kérte a szövetség támogatását. Előterjesztésük arra irányult, hogy a gazdasági társaságok működését szabályozó joganyagot nemzeti alapon változtassák meg. A kamara, miután kimondta, hogy a magyarság a háborús áldozatok ellentételezéseként szabad kezet érdemel nemzeti céljai megvalósításához a gazdasági életben mindenekelőtt a magyar nyelv elterjesztését tűzte ki céljául. A beadványban gyakorlatilag az egész gazdasági élet magyar nyelvűvé tételét javasolják, az iparigazolványoktól a hirdető- és cégtáblákon át a cégbejegyzésekben található földrajzi nevekig és a közgyűlési kiadványokig, valamint az üzleti élet mindennapjaiig. Emellett törvényben kötnék ki, hogy a gazdasági társaságok igazgatóságaiban és felügyelőbizottságaiban a tagok legalább fele „megbízható” magyar legyen.⁶⁸

A megváltozott helyzet jelentős hatással volt a társadalomszervezési kísérletekre is. Már az is a szövetség ilyen jellegű fontosságának növekedésére utal, hogy szervezetek fordulnak vezető tanácsához támogatásért. Emellett azonban a személyi hálózatokon keresztüli intézményes kapcsolatok is megerősödtek. Kiemelkedő fontosságú ebből a szempontból a főispáni kar és a közigazgatás kulcsfiguráinak növekvő arányú részvétele. Ezen túl azonban megerősödött az EMKE és a szövetség kapcsolata is, hiszen a vezető tanács tagjává választják Sándor Józsefet az EMKE egyik alapítóját, elnökét és főtítkárát. Sándor tulajdonképpen az egyesület legfontosabb vezetője, így az EMKE igazgató választmányi tag Apáthy, Póstán és Bíró Balázson kívül immár az operatív vezetés szintjén is létrejött a két szervezet kapcsolata.

A vezető tanácshoz újonnan csatlakozók ezen túl is nem egyszer komoly intézményes háttérrel rendelkeztek. Ilyen volt például Barabás Samu református esperes, Boros György unitárius egyházkerületi főjegyző, teológiai tanár, dr. Sebess Dénes, a budapesti ítélőtábla tanácselnöke, majd az Igazságügyi Minisztérium államtitkára, Veér György a kolozsvári ítélőtábla elnöke, Zombori László, az erdélyi püspök udvari káplánja, a Marianum tanára, a római katolikus státus ügyosztályi főnöke és az erdélyiek megsegítésére indított Pro Transylvania segélyakció vezetője. (Ez utóbbiban részt vállalt Bethlen István is.)

Az egyéni tagsági kérelmek beadói között is találunk olyanokat, akik egyúttal komolyabb megyei vagy városi intézményeket képviselhettek. Mahász Gyula, aki már 1917 júliusában jelezte csatlakozási szándékát a szövetséghez, a Hunyad vármegyei múzeum igazgatója, a törvényhatósági bizottság tagja volt. Saját bevalása szerint ekkor már egy évtizede foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel.⁶⁹

Másfelől a szövetség vezetői nagyon is tudatosan törekedtek a fontosnak értékelt társadalmi pozíciók vagy kapcsolatok megőrzésére. Amikor például id. Török István református kollégiumi tanár fia elhunyt, az apa megkérte Pósta Bélát, hogy helyét annak öccsével, Török Bálinttal töltsék be, amire hamarosan sor is került.⁷⁰ Egy másik hasonló eset volt, amikor Kenéz Béla lemondott a ko-

⁶⁸ A beadvány megtalálható OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. ad 164. f.

⁶⁹ Mahász Gyula levele Apáthy Istvánhoz, Déva, 1917. július 13., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456.

⁷⁰ Pósta Béla Apáthy Istvánhoz, Kolozsvár, 1917. július 28., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 3. f.

lozsvári kereskedelmi akadémia tanulmányi tanácsának tagságáról. Apáthynak írt levelében jelezte, hogy szerint Apáthy inkább az intézmény tényleges irányító szervébe, a felügyelő bizottságba próbáljon bekerülni, annak tagjait részben amúgy is törvényhatósági bizottság tagjai közül választják. Egyidejűleg persze javasolja, hogy az ő megüresedő helyére is egy „közülünk való” ember kerüljön, mégpedig Pósta Béla.⁷¹

Összességében tehát elmondható, hogy az Erdélyi Szövetség politikai jelentősége, társadalomszervező lehetőségei és érdekkijáró szerepe megerősödött az 1917 őszi újrakezdést követő időszakban. Bár a szervezet teljes kiépítésére végül nem került sor, az jó néhány megyében sikeresen megkezdődött. Ezzel egy időben, főleg Kolozsvárt újabb intézményekkel sikerült szorosabb, informális kapcsolatot kiépíteni, miközben az új közigazgatás összehasonlíthatatlanul pozitívabban kezelte a szövetséget, nem utolsó sorban a főispáni-kar jelentős részvétele miatt.

... és tagjainak négy szerepfelfogása

A megváltozott pozíciójú és szerepű Erdélyi Szövetség keretei között tevékenykedők természetesen nem ugyanazt a szerepet tulajdonították a szervezetnek és főleg nem ugyanaz volt saját, egyéni szerepfelfogásuk. Az újraindulást követő bő egy év során a szövetségen belül legalább négy, különböző személyekhez kapcsolható szerepfelfogás különíthető el: a helyi politikus, a transzilvanista „vizionárius”, a nagypolitikus és a szövetség hálózatát és kapcsolatrendszerét működtető „pók”.

Az első kategóriába tartoznak a már említett helyi szervezők, akik a szövetség létrejöttét, formálódó ideológiáját és erősödő közigazgatási és intézményi kapcsolatait a helyi politikai tér átformálására használják fel. Ők lényegében a szövetség politikai igényeit (egyfajta pártok feletti politikai monopólium, legalábbis erre utal a választókerületekről szóló paktum) képviselték helyi szinten. Ez persze azzal járt, hogy leginkább saját régi párttársaikat próbálták jobb helyzetbe juttatni és az ismert megyei szervezési esetekből az is világos, hogy ez legtöbbször a nemzeti munkapárt közéleti személyiségek rovására történt. Amíg azonban a helyi szervezők legnagyobb része (Bölöni Zoltán, Benkő Elek Szilágycsehi városában, Torma Miklós Szolnok-Dobokában, Simó Lajos Nagyilondán, Gyárfás Elemér Kis-Küküllőben stb.) többé-kevésbé szilárd közéleti pozíciókat birtokolt, az Erdélyi Szövetség kevéssé volt számukra egzisztenciális kérdés, addig a brassói ügyvezető elnökké választott Zakariás János 1917 végére teljesen perifériára szorult a helyi politikában, elvesztette addig virilistaként birtokolt helyét a törvényhatósági bizottságban és egykori szövetségese, immár ellenfele, Szele Béla megbuktatta egy pótválasztáson.⁷²

⁷¹ Kenéz Béla Apáthy Istvánhoz, Budapest, 1917. szeptember 24., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 130. f.

⁷² A választás egyébként izgalmas történetét közli „Hiteles története a Brassóban 1917. évi december hó 22-én a bolonyai V-ik alkerületben lefolyt törvényhatósági bizottsági tagválasztásnak” Nyomtatvány, Herz, Brassó 24131. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456

Ez a helyi politikusi garnitúra, miközben hajlandó elfogadni a románokhoz való viszonyra vonatkozó helyzetértékelést, sőt esetenként annak bizonyos logikusnak gondolt következményeit is (lásd a Brassói Egységes Magyar Párt megalakulását), elsősorban mégis a Tisza-rendszer és a Nemzeti Munkapárt elleni küzdelem eszközét látja az Erdélyi Szövetségben. (Jellemző, hogy Zakariás idézett brosrájában kifejezetten arról beszél, hogy Tisza bukása politikai rendszerváltást jelentett.) Bár esetenként vannak elképzeléseik egy az anyaországhoz képest is sajátos magyar Erdélyről, az Erdélyi Szövetségbe még sem ez viszi őket, sőt ez ottani működésüket tekintve is másodlagos. (Ez persze annyi kiegészítésre szorul, hogy sokuk fontosnak tarja a szociális és társadalmi problémáknak a szövetség programjaiban szereplő kezelését, illetve helyi érdekek érvényesítését, nem csak a Székelyföldön, hanem például a Szilágyságban is.)

Hozzájuk képest egy másik fajta hozzáállást képvisel elsősorban Vákár P. Artúr, aki egész Erdély kérdését próbálja egységes látószögből vizsgálni. Vákár P. Erdélye leginkább Kós Erdélyére emlékeztet (ez az, amit lényegében Apáthy is képvisel az Új Erdélyben megjelent, már említett írásában), egy prototranszilvanista eszme, ami nem csak románokkal, hanem valamilyen formában a Magyarországon belüli helyzettel is számot kíván vetni. (Mindezek mellett persze ebből sem hiányzik a politikai tartalom, Vákárnál elszántabb kárhóztatója a közigazgatásban megmaradt munkapárti kádereknek kevesebb volt a szövetségben belül.)

Vákár leveleiben kifejezetten hangsúlyos elem valamiféle, helyenként spirituális erdélyi sajátosság léte és annak érvényre juttatása. Ez aztán nála meghatározza az intézményes megoldásokat is. Beszél arról, hogy „Erdély megtalálja azt, akit várt — igazi kormánybiztosát —, ha azt akit várt, miniszterét nem kaphatja”,⁷³ örömmel nyugtázza a kormánybiztosnak kiszemelt Bethlen István lelkében „Erdélyért a forró szenvedelmet”⁷⁴. Szerinte „Erdély speciális helyzete, speciális érdekei csak olyanok által elaborálhatóak lelkesedéssel, akik Erdély népét, Erdély földjét, Erdély múltját és jövőjét a születés, a származás jogán ismerik”.⁷⁵ (Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az Erdélyi Szövetség programja a fajt úgy határozza meg, mint lelki összetartozást, nem testi bélyeget, Vákár követelménye kifejezetten erre emlékeztet.)

Ez az erősen Erdély-centrikus kép, Erdély kiemelése Magyarországból és középpontba állítása, sajátosságainak érvényre juttatása határozza meg Vákárnál az Erdélyi Szövetség képét is. Az ő szemében a szövetség Erdély egyetlen autentikus megjelenítője, az erdélyi közvélemény maga az Erdélyi Szövetség: „Én suprema lexnek az Erdélyi Szövetséget tekintem” – írja, és hozzá teszi, hogy éppen az a feladat, hogy mindenki megértse, átérezze, hogy „Erdélyben nincs más hely, amely a hitvallás erejével tesz, mint az Erdélyi Szövetség, átvinni a lelkekbe, hogy az Erdélyi közvélemény letéteményese az Erdélyi Szövetség,

⁷³ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánnak, Budapest, 1917. november 1. OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 192. f.

⁷⁴ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánnak, keltezés nélkül, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 184. f.

⁷⁵ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánnak, Marosvásárhely, 1917. november 10., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 208. f.

átvinni a lelkekbe, hogy csak egy sikeres út van, s ez az Erdélyi Szövetségen keresztül vezet”.⁷⁶ Az Erdélyi Szövetség és Erdély, vagyis inkább az igazi erdélyi politika azonosítása köszön vissza abból is, amikor 1918 májusában, a választójogi törvényjavaslat kapcsán kirobbant kormányválság közepette írja Apáthy-nak, hogy az Ugron vezette királyi biztosság tisztviselőjeként csak akkor marad meg hivatalában, ha nem következik be politikai változás, hiszen a szövetség is a Tisza-ellenes politikai erőkkal akar együttműködni. Egészen addig megy, hogy kijelenti: a királyi biztosság egyedüli ereje az Erdélyi Szövetség.⁷⁷

Vákár megy a legmesszebb Magyarország és Erdély viszonyának meghatározásában is. Nem egyszerűen azt állítja, hogy a magyar érdek régóta inkább csak (Budapestről nézve) a Királyhágón inneni érdeket jelent és ez rendszerint az erdélyi érdek rovására érvényesül. Azt is kijelenti, hogy bár ő magyar, de azért természetesen elsődlegesen erdélyi.⁷⁸ Az erdélyi érdek érvényesülésének pedig nem egyéb lenne a feltétele, mint a pártpolitikától mentes egység Erdélyen belül. A pártpolitikai ellentéteknek, véleménye szerint meg kellene szűnnie a Erdély határánál.⁷⁹ Erdélynek saját, erdélyi politikai vezetőre és saját politikai intézményrendszerre van szüksége – folytatja a gondolatmenetet. Ez nem veszélyeztetné a magyar egységet, hiszen a törvények mellett azt az összetartozás érzése biztosítja, ami történelmileg is éppen akkor volt a legerősebb, amikor Erdély, különállóan is, virágzott. Végső konklúziója talán még meglepőbb: Erdély, „Magyarország Kaliforniája”, a „magyar Belgium” képes eltartani önmagát, és ha ez végre sikerül, akkor meg is szűnhetnek majd külön politikai intézményei.⁸⁰ Ez a következtetés egyértelműen előfutára egy néhány hónappal későbbi gondolatnak, amelyben meg is fordítja Magyarország és Erdély viszonyát. Magyarország nem élhet Erdély nélkül, mert Erdély mindennek a kútforrása, Magyarország mentsvára, évszázados értékei Magyarország gazdasági életének karbantartására hivatottak.⁸¹ Ami korábban csak a jövőre vonatkozott és inkább csak Erdély gyámkodástól való mentességét jelentette, itt már ellenkezőjére fordul. Erdély értékei jelentik Magyarország felemelkedésének a kulcsát is.

A „nagypolitikus” az Erdélyi Szövetségen belül egyértelműen Bethlen István. Erdélyi kötődései, az erdélyi problémák kiemeltként való kezelése nem akadályozza meg sem abban, hogy többre törjön, mint a regionális vezető személyiség szerepe, sem abban, hogy adott esetben kompromisszumokat kössön és vállaljon fel. Bethlen számára az Erdélyi Szövetség ebben az értelemben, de csak ebben az értelemben ugródeszka. A lobbi-csoport az országos politikai nyomásgyakorlás eszköze is. Ezzel együtt, noha Bethlen egyre inkább országos

⁷⁶ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánnak, kelet nélkül, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 254. f.

⁷⁷ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánnak, Marosvásárhely, 1918. májusa, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 232. f.

⁷⁸ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánnak, Budapest, 1917. november 1., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 197. f.

⁷⁹ Vákár P. Artúr: „Erdély minisztere”. Gyergyószentmiklósi Lap, 1917. május 19. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1673.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánnak, Marosvásárhely, 1918. április 25., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 229. f.

politikussá lesz a világháború idején, az általa azonosított problémák vagy erdélyi problémák (földbirtok-politika), vagy erdélyi magyar nézőpontból szemlélt problémák (választójog). Ráadásul ő az, aki egyre megkerülhetetlenebb az anyagi vagy intézményes erőforrásokhoz való hozzáférést illetően is. Jelentőségét illusztrálja, hogy 1912-ben, amikor a kormány a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségén (Altruista Bank) keresztül titkos hitelprogramot indított bajba jutott erdélyi középbirtokok megmentésére a hitelekéről döntő informális bizottság vezetőjévé Bethlent delegálták.⁸²

Ugyanakkor Bethlen az a szövetségen belül, aki a legközelebb kerül a Nemzeti Munkapárthoz, ami sok esetben gyanakvást kelt budapesti politikai manőverei iránt is. Vákár, aki kezdetben az ő kormánybiztosságának lelkes híve 1918 februárjára már úgy látja, hogy a gróf lényegében elárulta az Erdélyi Szövetséget, és a választójog kapcsán elfoglalt álláspontjával szembe megy azzal.⁸³

A szövetség egyben tartása a növekvő feszültségek közepette leginkább az egyre inkább központi figurává váló Apáthy Istvánnak köszönhető, aki egymaga testesíti meg az országos politikai ambíciókat nem tápláló, tudományos pályája iránt is elkötelezett, de közéleti szerepet vállaló, kiterjedt kapcsolatrendszerét és tekintélyét az ügy szolgálatába állító „pók” figuráját. Apáthy lesz a szövetség szervezésének lelke és irányítója. Mindez persze érthető, hiszen ő a vidéki szervezetek bázisát adó Függetlenségi Párt erdélyi kulcsfigurája, aki Károlyi bizalmasa, és ugyanakkor elismerik a párt más vezetői is, ráadásul képes kompromisszumra Bethlennel is.

Apáthy tekintélye akkora volt, hogy például Benedek Zoltán, Háromszék vármegye tiszti főorvosa egyenesen hozzá fordult, amikor hírért vette az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország közti spai egyezménynek. Benedek, hivatkozva arra, hogy 1905-ben Apáthy segítségével szervezte meg az Új Pártot a nagyajtai járásban, felvilágosítást kér, hogy mi következik ezután? Vajon ezután már Németország is „kizsákmányolható hajónak tekintni Magyarországot?”⁸⁴ Ismeretlenek is úgy gondolták, hogy Apáthynak komoly befolyása van. Dr. Gámán József Kassáról 1918 márciusában fordult hozzá, bepanaszolva a német hadvezetőséget. Gámán számára az jelentett problémát, hogy a 174. számú, Közép- és Kelet-Európa nemzetiségeit bemutató Kriegskarte szerint a románok a Tiszaig és Galíciaig többséget alkotnak, kivéve a Székelyföld kis szigetét. Gámán azt várta, hogy Apáthy tegyen valamit, esetleg a kormány és a sajtó szólaljon meg az ügyben.⁸⁵

⁸² MOL K 437 TESZK 1928. 9. csomó 1. tétel 1–3. f. Abrudbányai Ede levele.

⁸³ Vákár P. Artúr Apáthy Istvánnak, Budapest, 1918. február 4., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 186. f.; Marosvásárhely, 1918. február 11., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 188. f.

⁸⁴ Bánffy egykori híveinek nyilván azért okozott problémát a vámunió bevezetéséről szóló egyezmény, mert egykori vezérük az Új Párt megalakításakor még azt az álláspontot képviselte, hogy valójában a Monarchián belül Magyarország Németország valóban megbízható szövetségese, nem a széttagolt, politikailag szétforgácsolt és instabil Ausztria. Benedek Zoltán Apáthy Istvánhoz, Sepsiszentgyörgy, 1918. május 18., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456., 234. f.;

⁸⁵ Gámán számára az is megrázkódtatást okozott, hogy a német hadvezetőség térképén minden helységnevet németül írtak, holott ezt, mint jelzi, országos törvény is tiltja. Dr. Gámán József Apáthy Istvánhoz, Kassa, 1918. március 9., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 214. f.;

Nem kevesen vélték úgy, hogy Apáthyinak lehet befolyása az erdélyi ügyekben, főként személyi kérdésekben egyre inkább mértékadónak tartott Bethlen Istvánra. A már említett Benedek Zoltán levelében azt is jelezte, hogy Tóth János belügy- és Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterek május 8-i távozását követően lemondott Király Aladár főispán. Benedek szerint az erdélyi főispánok ügyében Bethlen Istvánnak van a legnagyobb befolyása, ezért kéri Apáthyt, hogy beszéljen Bethlennel és kérje meg rá, hogy bírja maradásra Királyt.⁸⁶

Ennél mai szemmel kevésbé jelentős ügyekben is sokan kérték Apáthy közbenjárását. Egyfelől nem kevesen fordultak hozzá, hogy jelezze a Wekerle-kormány 4000/1917 számú rendeletében felállított, a birtokforgalmat nemzeti szempontból ellenőrző, az egyes eladások megvétőzésára is jogosult bizottságnál⁸⁷ a gyanús üzleteket. Ilyen „feljelentést” tett Apáthy Árpád, Hunyad vármegye tiszti főügyésze két esetben, László László, a szövetség Szolnok-Doboka megyei elnöke, két ügylet kapcsán, vagy Lukács Albert nyugalmazott állami tanító egy 40–45 holdas birtokeladás ügyében.⁸⁸ Másfelől Apáthy elkötelezetten próbált segíteni egy hölgyismerőse, Dózsa Emma birtokának állami felvásárlásában. A hölgy ugyan az állami hatóságok és bankok szerint szemérmetlenül sokat, 197 ezer koronát kért 247 holdas marosnagylaki birtokáért, sőt azt állította, hogy ennyit maga a bank ajánlott fel, Apáthy mégis meglehetősen sok energiát fektetett az ügy elrendezésébe. Nemcsak Kemény Árpádot mozgósította, hanem Bethlen közbenjárását is kérte, sőt még Mezőssy Béla földművelésügyi miniszternek is írt egy levelet.⁸⁹

Az Erdélyi Szövetség Erdélye

Amikor tanulmányom lezárásaként megkísérlem összefoglalni azt, hogy végül is mit tudhatunk az Erdélyi Szövetség Erdély-víziójáról, akkor mindennek előtt azt kell leszögezni, hogy a szövetség messze nem volt olyan egységes, hogy igazán koherens vízióval léphetett volna fel. Ahogy arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az erdélyi társadalomban és intézményrendszerben sem foglalt el annyira központi helyet, hogy az egész közösség nevében beszélhetett volna,

⁸⁶ Érdekes, hogy Király, aki maga is tájékoztatta a fejleményekről Apáthyt éppen úgy látja a helyzetet, hogy lemondásával szívességet tett Bethlennek. Úgy vélte, hogy ezután Bethlen és sógora, Mikes Ármán gróf tisztára moshatják az utóbbi „házi főszolgabíróját”, Mónay Endrét, aki büntető eljárás alatt áll. Arra számított, hogy ezért aztán Bethlenék sietni fognak a poszt betöltésével. Nem tudni mi történt ezek után, az viszont kétségtelen, hogy Király még augusztus elején is főispánként vett részt az Erdélyi Szövetség megyei választmányának megalakulását előkészítő ülésen és erről főispáni hivatalos levélpapírra rótt levélben számolt be és végül ő volt a megye utolsó főispánja a román bevonulás előtt. Benedek Zoltán Apáthy Istvánhoz, Sepsiszentgyörgy, 1918. május 18., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456., 234. f.; Király Árpád Apáthy Istvánhoz, Sepsiszentgyörgy, 1918. június 7., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 166. f.

⁸⁷ Romsics I.: Gróf Bethlen István i. m. 142.

⁸⁸ Apáthy Árpád Apáthy Istvánhoz, Déva, 1918. február 7., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 187. f.; László László Apáthy Istvánhoz, Nagyiklód, 1918. január 31., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 234. f.; Lukács Albert Apáthy Istvánhoz, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456., 184. f.

⁸⁹ Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége Apáthy Istvánhoz, 1917. november 7., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 206. f.; 1917. október 29., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 185. f.; Bethlen István Apáthy Istvánhoz, 1917. október 21., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 176.; Kemény Árpád Apáthy Istvánhoz, 1917. november 3., OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2456. 199. f.

noha akár az intézmény, akár egyes tagjai kétségtelenül törekedtek erre. Mindezek alapján először is le kell szögeznünk, hogy bár az Erdélyi Szövetség képe Erdélyről a korszakban nem volt jelentéktelen, de semmiképpen sem számított egyedüli vagy domináns Erdély-képnek.

Ha az Erdélyi Szövetség által, vagy annak keretei között megfogalmazottakat két alapvető viszonyrendszer, Erdély helyzete Magyarországon belül és a magyarok viszonya románokhoz, mentén próbáljuk meg csoportosítani, akkor mindkét relációban a távolság növekedését figyelhetjük meg 1914 és 1917–1918 között. A román támadás sokkja egyfelől hirtelen negatív megvilágításba helyezte a román nemzeti mozgalom 1914 előtti politikai követeléseit is, és felértékelte az állami eszközöket, a diszkriminatív politikát, másfelől pedig a katonai siker hirtelen reálisnak láttatott egy erőteljes, szupremációs nemzetiségi politikát. A magyar államon belüli helyzetet illetően is volt hatása a román támadásnak. Részben igazolni látszott azokat a hangokat, amelyek már a háború előtt is az Erdélyt fenyegető veszélyek nem kellő súlyú tudomásul vételét vetették a központi kormány szemére, másfelől pedig megerősítette azokat a hangokat, melyek a politikai megosztottsággal szemben inkább az egységet és Erdély ügyeinek erdélyiek általi intézését szorgalmazták.

Ennek megfelelően, noha távolról sem alaposan végig gondolva és koherensen kifejtve, az Erdélyi Szövetség 1917 szeptembere után az erdélyi sajátosságok jegyében és a nemzeti egységre hivatkozva lényegében politikai és társadalomszervezői kulcspozícióra törekedett. Ennek során hangsúlyt kapott a régió sajátos különállása, egyes személyek pedig egészen odáig mentek, hogy Erdélyt Magyarországgal szemben, illetve a hagyományos centrum-periféria viszony megváltoztatásával határozták meg. Ennek keretében nem csak a magyarországitól különböző társadalmi és gazdasági problémák megoldására szolgáló politikák szükségszerű különbségei jelentkeztek, hanem megjelentek a régió szimbolikus elkülönítésére szolgáló elképzelések is, melyek ekkor ugyan még nem váltak dominánssá, de szervesen illeszkedtek a különkormányzási igények rendszerébe.

A románokhoz való viszonyt 1917–1918-ban egyértelműen egyfajta szupremációs hatalmi kísérletként értékelhetjük, amelyet az Erdélyi Szövetség felvállalt és támogatott. A régió újjáépítése során el kívánták érni, hogy a magyar nemzetiség intézményesen is domináns pozícióba kerüljenek a románokkal szemben. A közigazgatás átalakításának alapvető követelménye immár nem a hatékonyság, hanem a nemzeti hatékonyság lett, és megszülettek az elképzelések a nemzetiségeknek a polgári jogrend keretei közt létrehozott intézményei lebontására is. Ez a politika túllépett az állampolgári jogegyenlőség szigorú és a kisebbségek számára hátrányos értelmezésén is, és nem egy esetben kifejezetten diszkriminatív elképzelésekkel társult. Mindehhez a katonai sikerrel, Románia legyőzésével megszerzett erőpozíció biztosította a hátteret, és ezzel az a Magyarország, amelytől az erdélyi politika egy része mégis inkább eltávolodni akart. Mindez csak rövid időre és igen törekeny egyensúlyt teremtett, és hamar kiderült, hogy a helyzet szinte teljesen váratlanul változhat meg gyökeresen. Ennek köszönhető, hogy Apáthy immár egy új, demokratikus koncepció képvi-

seletében utazott Aradra. Ez azonban már egyáltalán nem érdekelte a kedvező pozícióba került román politikusokat, így aztán arra a kérdésre se nagyon keresték a választ, vajon higgyenek-e az Erdélyi Szövetség vezetőjének?

REGIONALISM, TRANSYLVANISM, SUPREMACY: THE TRANSYLVANIAN ASSOCIATION
AND THE FUTURE OF TRANSYLVANIA, 1913–1918

by Gábor Egry
(Summary)

The study examines how the Transylvanian Association, the basis for a regional anti-Tisza alliance, was organised in 1913, and then in 1917, by public personalities mainly connected to the independentist opposition. Beyond its immediate political purpose, the Alliance aimed at elaborating and implementing Transylvanian policies in which the characteristic features and interests of the province would prevail, and which could make possible the solution of the problems presented by the existence of ethnic minorities. With all this in mind a complex Hungarian program of social organisation was put forward, covering the fields of economy, administration and education. Whereas the first program was put on national democratic foundations and offered legal equality to the Romanians at least as citizens, from 1917 the Association endorsed the sometimes discriminative measures which were destined to secure Hungarian supremacy. Among the leaders of the Association, István Bethlen used it in order to further his political career on the national level, István Apáthy became the centre of a wide Transylvanian network, while others profited from the possibility to displace the Munkapárt locally. The picture of Transylvania which emerges from the program itself and from other documents is one of a province which distances itself from Hungary, emphasising its symbolic independence and particular interests, aiming at a separate administration, and posing as a model of national revival, which can be regarded as a precursor of later Transylvanism.

UTAK A „NÉPISÉGTÖRTÉNET”-HEZ: MÁLYUSZ ELEMÉR ÉS SZABÓ ISTVÁN¹

2003-ban a lipcsei professzor, Manfred Hettling szerkesztésében egy kötet jelent meg a két világháború között kibontakozott német „népiségtörténet” (Volksgeschichte) európai párhuzamairól.² A kötetben különböző írárok behatóan elemzik a „Volksgeschichte” svéd, francia, olasz, szerb, cseh, lengyel, baltikumi változatait, azonban — meglepő módon — nem szerepel tanulmány a magyar kapcsolatokról. Pedig a főként a Mályusz Elemér, de jelentős mértékben a debreceni történész, Szabó István (Mályusz közeli munka- sőt eszmétársa) Magyarországon sokkal pregnánsabban ültették át a gyakorlatba az irányzatot (mind módszertani, mind ideológiai vonatkozásban), mint például az olasz történetírás, ahol ilyesmiről gyakorlatilag nem beszélhetünk³. Az alábbi tanulmány egyfajta vázlata annak, mi szerepelhetett volna ilyen címszó alatt a német kötetben. Mivel a magyar szakirodalom sem bővelkedik átfogó tanulmányokban a két szóban forgó történetészről, talán érdemes mindennek a magyar (szakmai) közönséggel való ismertetése is. A tanulmányt — függelékként — mindkét történész ismert kollégájának, Wellmann Imrének egy Szabó Istvánról az 1980-as években készült visszaemlékezése egészíti ki, amely alapvető adalék az itt felvetődő problémák értelmezéséhez.

A Mályusz Elemér által megszervezett és megindított népiségtörténeti kutatásoknak természetesen többfajta megítélése van a történeti irodalomban. A háború előtti, főként a harmincas évekbeli interpretálói (Wellmann Imre, Istványi Géza, Jakó Zsigmond,⁴ de mondjuk Makkai László is 1944-ből)⁵ egyfajta, a pozitívizmus hagyományait folytató művelődéstörténetként értékelték,

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010–0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² Vö. Hettling, Manfred (Hrsg): Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2003.

³ Vö. Jansen, Christian: Warum es in Italien keine Volksgeschichte wie im 'Dritten Reich' gab. In: Volksgeschichten. 120–146..

⁴ Vö. Wellmann Imre: Recenzió Szabó István: Ugocsa megye című könyvéről. Századok, 71.évf. 1937. 473–485; Istványi Géza: A harmincas évek történetírása. Protestáns Szemle, 1940/7. 198–204; Jakó Zsigmond: Recenziója Szabó István: A magyarság életrajza című könyvéről. Hítel, 1942. 4.sz. 193–205. Ezen értékelések közül néhány recenzió (például Wellmann Imréé vagy Jakó Zsigmondé) Szabó István műveiről. Mivel azonban utóbbiak a Mályusz által kifejtett népiségtörténeti program keretein belül készültek, a recenzensek kitértek Mályusz irányzatának általános értékelésére is.

⁵ Vö. Makkai László: Ismertetés A magyarság életrajzá-ról. Hítel, 1944. 95–97.

amelynek fő érdeme, hogy a mindenekelőtt a magas művelődésre összpontosító, a történelmet sok tekintetben ellégiesítő szellemtörténettel szemben – inkább az alsóbb társadalmi rétegek, a parasztság, a nép történetére fordítja figyelmét. E művelődés azután inkább az anyagi civilizáció körében folyik, s ezért az erre koncentráló szemlélet – az értékelők szerint – egy realisabb, az anyagi jelenségek iránt nyitottabb történetiszemléletet fejez ki. Mályusz irányzatának ilyen szempontú interpretációi, mint a névsorból egyértelmű, többnyire Domanovszky Sándor és Hajnal István tanítványai voltak. Így már csak ezért sem indokolatlan az iskolát e két utóbbi történész törekvéseivel párhuzamba vonni.

Mályuszt már közvetlenül a háború után is fasiszta történésznek tartották. Mint közismert, háború alatti tevékenységét nem igazolták (vö. erre a későbbiek) s ezért nem kapta vissza egyetemi katedráját sem. Az irányzatot leginkább megbélyegzők közül Szigeti József, Sándor Pál és Léderer Emma⁶ nevét emelhetjük ki, ők Mályusz tanítványait, munkatársait is a „Horthy fasizmus” kiszolgálóinak, a fajelméletet, a faji fölényt, illetve a revíziót propagáló történészeknek aposztrofálták. Különösen emblematisz Szigeti József értelmezése, aki különbséget tesz a húszas évek konszolidációs és a harmincas évek „nyílt” fasizmusa között. Mályusz szerint ez utóbbi ideológiának a képviselője. Sándor Pál ugyan inkább Szabó Istvánnal foglalkozik, de a népiségtörténetről generálisan is kijelenti, hogy ez nem azonos a népi írók (főként annak baloldala) felfogásával, hiszen bár a parasztságot tekinti nemzetfenntartónak, nem ismeri el az osztályharcot. A parasztság helyzetét ugyanis pl. a középkorban emelkedőnek festi le, s egyfajta „patriarchális” (közösségi) szemlélet jegyében idealizálja a földesúr és jobbágy (vö. „Úr és paraszt a magyar élet egységében”) viszonyát, elkendőzve pl. a földosztás problémáját is. Minderre persze a revíziót előkészítő „népi egység” gondolatának igazolása céljából van szükség.

Kiegészítésként meg kell jegyezni, hogy Mályusz irányzatát nem csak az ötvenes-hatvanas években értékelték fasisztaként, hiszen már a kortársak közül is többen (pl. Kósa János)⁷ annak tartották, s Kosáry Domokosnak a nyolcvanas, sőt a kilencvenes években fenntartott véleménye szerint Mályusz hitlerista történész volt.⁸

Jelentősen módosult a népiségtörténet értékelése a hetvenes években. Für Lajos, főként azonban Várdy Béla⁹ idevágó értékelései szerint ugyanis számos párhuzamos vonás figyelhető meg Mályusz és a népi irányzat történetiszemlélet-

⁶ Vö. Sándor Pál: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. Századok. 88. évf., 1954. 373–419. Az ő értékelésével szemben vö. Léderer Emma: Historiográfiánk történetibb vizsgálatáért. Századok. 89. évf., 1955. 103–106. Vö. minderre Erős Vilmos (szerk.) A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.; Szigeti József: A magyar szellemi történet bírálatához. Budapest, 1964.

⁷ Vö. Kósa János: Népiségtörténet és tudományos divat. Vigilia, IX. évf. 1943. 469–471.

⁸ Vö. Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In: Uő: A történelem veszedelmei. Magvető Kiadó, Budapest 1987. 321–355.

⁹ Vö. Vardy, Steven Béla: Mályusz and the Hungarian Ethnohistory School. In: Uő: Modern Hungarian historiography. New York 1976. 102–120. Valamint Uő: Elemér Mályusz and the Hungarian Ethnohistory School. In: Uő: Clio's Art in Hungary and Hungarian America. East European Monographs. Distributed by Columbia University Press 1985. 221–247.

ében. Különösen érvényes ez a szellemtörténettel szemben folytatott vitáikra, melyekben Várdy Béla szerint Mályusz Szabó Dezső, Illyés Gyula és Németh László nézeteihez közelálló pozícióból bírálja Szekfüéket. Für Lajos pedig Szabó István helyét valahol Illyés Gyula, Veres Péter és Erdei Ferenc között jelölné ki.¹⁰

A nyolcvanas években azután ismét markánsan módosul a Mályusz iskolájáról alkotott kép. Für Lajos újabb munkáiban, de főként Glatz Ferenc, Kriston Pál, újabban Jakó Zsigmond¹¹ ugyanis több tekintetben Wellmann Imre, Istványi Géza már említett megközelítéseihez térnek vissza. Azaz szerzőinket nem elsősorban ideológiai, hanem módszertani megközelítésben értelmezik. A népiségtörténetet így egyfajta, a pozitivizmus hagyományait folytató történeti demográfikaként értelmezik. Vagy — Glatz Ferenc szerint — ez tulajdonképpen a fényes hírű Annales, a középkorról alkotott tudásunkat alapjaiban megváltoztató törekvéseivel mutat párhuzamot, hiszen a kisközösségek kutatása, a minuciózus forráskritika és forrásbővítés, az interdiszciplinaritás, a struktúrákban való gondolkodás Mályusz törekvéseiben is alapvető, s mindezzel egyfajta totális történetírás hazai pionírjának tűnik.¹²

¹⁰ Vö. Für Lajos: Szabó István-pályakép. In: Szabó István: Jobbágynok-parasztkok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 7–30.

¹¹ Für Lajos: Magyarságkutatás a két világháború között. In: Rácz István (szerk.): Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Debrecen 1989. 79–93; Glatz Ferenc: Hagyomány és megújulás a kultúrában. In: Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. Budapest, 1988. 13–35; Jakó Zsigmond: Búcsú Mályusz Elemértől. Hítel, 23. évf. 1989/2. 62–63. Uő: Mályusz Elemér, 1898–1899. Magyar Tudomány, 35.évf., 1990. 100–102. Az egész népiségtörténettel kapcsolatos, addig megjelent irodalomról áttekintést adok In: Erős Vilmos: A Szekfü–Mályusz vita. Csokonai Kiadó, Debrecen 2000. 174–175.

¹² Újabb irodalom: vö. Mályusz Elemér publikációi (1985–1998), meg nem jelent kéziratai (1913–1967) és az öt méltató művek. Soós István (összeáll.). Történelmi Szemle, 1998/1–2. 163–166; Stágel Bence: A sikeres kisnemes-politikus. Mályusz Elemér Kossuth-képe. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 41–64; Orosz László: Népiségtudás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. Századok, 2002. 1. 43–149. Ennek német nyelvű átdolgozása vö. Orosz László: Die Verbindungen der deutschen Südostforschung zur ungarischen Wissenschaft zwischen 1935 und 1944. (Ein Problemaufriss anhand des Briefwechsels zwischen Fritz Valjavec und Elemér Mályusz.) In: Fata Márta (Hrsg.): Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Franz Steiner Verlag, 2004. 126–167. Valamint még forrásközlésem vö. Mályusz Elemér: A magyar társadalom a francia forradalom időszakában. (Közzéteszi Erős Vilmos) In: A szabadság Debrecenbe költözött. (Tanulmányok 1848/49 történetéhez.) Erdélytörténeti Könyvek 2. Szerkesztette: Takács Péter. Debrecen, 1998. 33–43. Mályusz Elemér és a népiek kapcsolatáról Lackó Miklós: Történetírás és irodalmi élet. In: Lackó Miklós: Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok. MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 1996. 345–368; Halmágyi Pál: Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989. Makó, 1999; Gyáni Gábor: Nacionalizmus és történetírói diskurzus. In: Felkai Gábor–Molnár Attila Károly–Pál Eszter (szerk.): Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némethi Dénes 60. születésnapjára. 23–37. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002. 23–37; Csiki Tamás: Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban. (1945-ig.) Debrecen, 2003. (Mályuszról, illetve tanítványairól és Szabó Istvánról különösen 93–123.); Árpád von Klimó: Volksgeschichte in Ungarn. Chancen, Schwierigkeiten und Folgen eines „deutschen“ Projektes, in: M. Middell, (Hg.): Volksgeschichte im Vergleich, Leipzig. 2003; Csiki Tamás–Halmos Károly–Tóth Zoltán: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. 208–240. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 208–240; Benda Gyula: Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest,

Mályusz Elemér 1898-ban született Makón, egy középosztálybeli család gyermekeként. Középiskolai tanulmányait Szegeden, a piarista gimnáziumban végezte (jóllehet evangélikus volt), majd a budapesti egyetem bölcsészkarára, illetve az Eötvös Kollégiumba került. Az egyetemen — többek között — Dománovszky Sándor volt a tanára, s az ő jelentős közreműködésével készült Mályusz településtörténeti témájú doktori értekezése, a „Turóc megye kialakulása”, amely 1922-ben jelent meg könyv formában.¹³ A doktori titulus megszerzése után a történész (Hajnal Istvánnal együtt), Bécsbe kerül. Itt Károlyi Árpád vezetésével, Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc társaságában a Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar anyagát dolgozzák fel. Ebből alakult ki a jól ismert „Fontes Hungariae Historiae Aevi Recentioris” című sorozat. Itt Mályusz kezdetben az 1850-es évek nemzetiségi viszonyainak, mozgalmainak iratanyagát kapja feldolgozásra, ezzel azonban nem készül el. Elkészül ugyanakkor a „Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790–1795.”¹⁴ című kötettel, amely 1926-ban lát nyomdafestéket. A kötet bevezetője egy nagyívű társadalomtörténeti tabló, főként az 1790-es évek köznemesi reformmozgalmáról. Ebben Mályusz megismétli a húszas évek egyéb tanulmányaiban („A reformkor nemzedéke”¹⁵ stb.) kifejtett, még az egyetemi tanulmányaihoz kapcsolódó tézisést. Eszerint az 1790–91-es országgyűlés által kiküldött regnicoláris bizottságok munkálatai egy polgári átalakulás programját fogalmazták meg, amelyet — Sándor Lipót főherceg közvetítésével — ráadásul a Habsburgok is támogattak volna. Ezt az önerőből, állami támogatással s így a konzervatív reform szellemében fogant modernizációt diszkreditálta Martinovics, illetve a magyar jakobinus mozgalom. Ők ugyanis a francia forradalom eszméitől megittasulva forradalomra, a Habsburg-ház uralmának fegyveres megdöntésére buzdítottak. Ennek következtében viszont a Habsburgok az egész nemesi reformmozgalommal is szembefordultak, s a magyar társadalom az 1820-as évek közepéig mély tespedésbe süllyedt, ahonnan csak Széchenyi, de főként Kossuth liberális-demokrata eszméi emelhették ki.

Mályusz a húszas évek közepén az Országos Levéltárba kerül, Csánki Dezső vezetése alá. Majd a húszas évek végén a szegedi egyetemre nevezik ki egyetemi tanárnak, ahol — kisebb egyéb munkák mellett — „A felvilágosodás Magyarországon” címmel tart átfogó, a teljes 16–18. századi szellemi-művelődési életet számba vevő szellemtörténeti kurzust.¹⁶

2006. 77–81; Soós István: Mályusz Elemér és Deér József. In: Koszta László (szerk.): Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professor születésének centenáriuma. JATE Press, Szeged, 2006. 61–80; Romsics Gergely: Variációk a magyar nemzet és a népiség történetére a harmincas években – a német történeti és politikai gondolkodás kontextusában. Századvég, 2007/2. 73–104. Uő: Nép, nemzet, birodalom. (A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.) Új Mandátum Könykiadó, Budapest. 2010.

¹³ Vö. Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Budapest, 1922.

¹⁴ Vö. Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1926.

¹⁵ Új kiadása vö. Mályusz Elemér: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. (Soós István szerk.): MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 2003. 425–463. Eredetileg Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923–1924. 17–75.

¹⁶ Az előadások teljes szövegére vö. Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. (Soós István szerk.) Osiris, Budapest, 2002.

1932-től kezdve veszi át a Pázmány Péter Tudományegyetemen az időközben politikai pályára avanzsáló Hóman Bálint középkori magyar történeti tanszékét. A tanszékre 1934-ben kap végleges kinevezést, s kezdetben itt is főként a szellemtörténet jegyében fogant kurzusokat tart, „A gótika Magyarországon” címmel. Mályusz azonban már a Hóman Bálint által szerkesztett, 1931-ben megjelent, „A magyar történetírás új útjai”¹⁷ című kötetben felvetett egy új, a népiségtörténetet a centrumba állító programot. A budapesti egyetemre való végleges kinevezése után nem sokkal e program megvalósítása érdekében szervezi át egyetemi előadásait, szemináriumait is. 1936-ban kezdi meg a módszertani elveket tisztázni kívánó „Bevezetés a népiségtörténetbe”¹⁸ című kurzust; majd „A magyar néptalaj” és „A magyar kultúrtalaj”¹⁹ címmel kínál már a témakörökkel is sokatmondó stúdiumokat. Ez utóbbiakban a módszertani kérdések gyakorlatba való átültetéséről, magyar népiségtörténeti szintézis megvalósításáról van szó. 1937-től kezdődően önálló egyetemi intézetet is alapít, „Népiség- és Településtörténeti Intézet” elnevezéssel. Ez az intézmény a centruma Mályusz két népiségtörténeti sorozatának, az 1937-ben induló „Magyarság és Nemzetiség”, illetve az 1938-ban kezdődő „Település- és Népiségtörténeti Ertekezések” címen indított kiadványoknak.

A második világháború kezdeti időszakában írja meg Mályusz, főként Hóman Bálint ellen fellépve, híres-hírhedt „Az utolsó órában” című cikksorozatot.²⁰ A cikkek az Imrédy Béla szellemi befolyása alatt álló „Egyedül Vagyunk” című folyóiratban jelentek meg. Mályusz fő célkitűzése az egész magyar történettudománynak a népi elv alapján történő átszervezése, ugyanis ezt követeli szerinte korának aktuális programja, az egységes népi nemzet fogalmának a gyakorlatba való átültetése. A cikksorozat 1942-ben „A magyar történettudomány”²¹ címen könyv formátumban is megjelent, a Kovách Aladár szerkesztette Bolyai Könyvek sorozatban. Zsidóellenes kitételei miatt azonban Mályuszt a háború után nem igazolják. Elveszti egyetemi katedráját, le kell mondania 1937-ben alapított intézetéről, majd 1949-ben akadémiai tagságától is megfosztják. (Persze már nem „A magyar történettudomány” miatt).

Ebben a válságos időszakban a történész az Evangélikus Levéltárban jut álláslehetőséghez. 1954-ben azonban bizonyos mértékű javulás következik be helyzetében, hiszen az időközben (1949-ben) megszerveződő Történettudományi Intézet munkatársa lett. Az ötvenes évektől kezdődően, egészen élete végéig, Mályusz fő tevékenységi területe a Zsigmond-kori Okmánytár anyagának összeállítása és kiadása volt.²² Ezt Mályusz szokott és legendás alaposságával

¹⁷ Vö. Mályusz Elemér: A népiség története. In: Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új útjai. Budapest. 1931. 237–268. Újból megjelent In: Klio szolgálatában.i.m.. 473–492.

¹⁸ Vö. Mályusz Elemér: Népiségtörténet. (Soós István szerk.)MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 1994.

¹⁹ Vö. Mályusz Elemér: A középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája. (Soós István szerk.)Lucidus Kiadó, Budapest. 2002.

²⁰ Vö. Erős Vilmos: A Szekfü-Mályusz vita. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.

²¹ Vö. Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. Budapest, 1942. Újból megjelent — mindenféle bevezetés, értelmezés és kommentár nélkül — Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2008.

²² Vö. mindezekről Erős Vilmos: Die Rolle von Elemér Mályusz in der ungarischen Sigismund-Forschung. In: Schmidt, Tilmann-Gunst, Péter (Hrsg.): Das Zeitalter König Sigmunds. Debrecen University Press, Debrecen, 2000. 39–43.

végezte, új alapokra helyezve egyúttal az egész Zsigmond-korról alkotott magyar történeti képet. Azaz, kutatásainak is egyik fókuszja ez az időszak volt. Legjelentősebb munkái ebben a periódusban: „A magyar rendi állam a Hunyadiak korában” (1957), „Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon” (1960), „A Thuróczy krónika és forrásai” (1967), „Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon”, „Az V. István kori gesta”, „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon” (1971).²³ (Utóbbinak váza a harmincas évek első felében tartott, már érintett „A gótika Magyarországon” című előadássorozat, kiegészítve néhány — pl. a negyvenes évek elején megjelent — egyháztörténeti tanulmánnyal) végül a híres „Zsigmond király uralma Magyarországon”. (1984.)²⁴

Mályusz Elemér legsajátabb történetírói profiljának az általa megindított népiségtörténeti kutatásokat tartotta. Történetírói életművének elemzésekor ezért mindenekelőtt ennek taglalására térnek ki.

A Mályusz-féle népiségtörténetnek két alapvető előzménye volt. Részint a dualizmus időszakában (sőt valamivel korábban) kialakult ún. „népies realista” iskola.²⁵ Az irányzat fő reprezentánsai: Pesthy Frigyes, Révész Imre, Ráth Károly, Ipolyi Arnold, Szabó Károly, Nagy Iván. Később azonban — bizonyos törekvéseikkel — Fraknoi Vilmos vagy (főként) Tagányi Károly is e problémák vonzáskörébe került. A népies realista iskola elképzelése szerint a nemzet igazi hordozója a parasztság volt és ezért fő történetírói törekvése e társadalmi réteg történetének a megírása volt. (Szemben pl. a Thaly Kálmán, Grünwald Béla, Toldy Ferenc és mások által képviselt ún. „nemzeti romantikus” iskolával, amely főként a nemesség történetére összpontosított.) A nem mindenki által osztott ideológiai programot azután egy módszertani újítással is egybekapcsolták. Sok tekintetben követték ugyanis a Magyarországon már az 1850-es években lefordított Thomas Henry Buckle pozitivistá elveit.²⁶ Azaz a történelem számukra is főként a civilizáció, az anyagi-technikai gyarapodás, az ilyen értelemben vett művelődésnek a története volt. A nagy egyéniségek, hősök kultusza helyett sokkal inkább a kollektív jelenségek (a nép) történetére összpontosítottak, nagy jelentőséget tulajdonítottak a racionális történetírói módszereknek. Például az általános, ismétlődő, törvényszerű jelenségeket keresték, fontosnak tartották a földrajzi, gazdasági, antropológiai viszonyok, a külső körülmények vizsgálatát (hiszen ezek determinálhatták a történelem eseményeit), így jelentős jártasságot igyekeztek szerezni a földrajz, közgazdaság, de különö-

²³ Vö. Mályusz Elemér: A magyar rendi állam a Hunyadiak korában. Századok, 1957/1. 46–123; 529–602; Mályusz Elemér: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. Történelmi Szemle, 1960/2, 162–192; Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971; Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Budapest: Akadémiai 1973; Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

²⁴ Mályusz Zsigmond-kutatásairól vö. Erős V.: Die Rolle von Elemér Mályusz. i. m.

²⁵ A népies realista iskolához vö. Erős Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában. Valóság, 2012/2. 22–40.

²⁶ Vö. erre R. Várkonyi Ágnes: Buckle és a magyar polgári történetírás. Századok, 97.évf. 1963. 610–644.

sen a néprajz, a nyelvészet vagy a pszichológia, a demográfia, a statisztika területén. Az ilyen perspektívából rekonstruált néptörténet természetesen megkövetelte a forrásbázis kibővítését is: elsőként láttak hozzá a nem okleveles jellegű írásos források, így személynevek, dűlőnevek (vö. Pesthy Frigyes, Révész Imre) összegyűjtéséhez, s kiterjesztették a kérdőíveken alapuló statisztikai anyaggyűjtést is. Az irányzat tervezte egy kollektív történeti szintézis megírását is, a Fraknoi és Tagányi által összeállított „A megyei monográfiák tervezete”²⁷ című program fogalmazta meg ennek fő elveit. Eszerint egészen Bél Mátyás törekvéseiig visszanyúlva, olyan magyar történetet kívántak elkészíteni, amely az ország történetét megyénként, megyei monográfiákra lebontva mutatná be. Ebben azonban nem az országos politikai történet helyi eseményei vinnék a primet, sokkal inkább a népmozgalmi és birtokviszonyok leírása, a felszín és a vízrajzi környezet elemzése, a gazdasági viszonyok, termelési eszközök és eljárások, ásványkincsek, etnográfiai kérdések, jogszokások stb. A tervezet végül csak elképzelés maradt s a Borovszky-féle sorozat inkább a politikai történet bűvkörében készült – Mályusznak a két világháború között megfogalmazott programjára azonban alapvető hatást gyakorolt.

Mályusz népiségtörténeti irányzata másik előzményének és mintájának a német Volkstumskunde²⁸ tekinthető. A Volkstumskunde/Volksgeschichte mindenekelőtt az első világháború befejezése után kapott nagyobb jelentőséget, (ekkor intézményesült is), amikor németek milliói kerültek az állami határon kívülre. A német történetírás ekkor alapvetőnek tekintette a velük való foglalkozást, természetesen nem utolsósorban azért, hogy egy esetleges (akár háborús) újrendezés alkalmával visszatérhessenek a birodalmi berkekbe. Ennek megfelelően ún. kisebbségkutató intézeteket hoztak létre Münchenben, Innsbruckban, Marburgban, Breslau/Boroszló-ban stb, amelyek fő célja a politikai határokon kívül rekedt németység történeti, földrajzi, nyelvészeti, demográfiai, statisztikai stb. szempontokból való kutatása volt. Természetesen abból a motívumból, hogy e német kisebbségek (néprészek) (a Szudéta-vidéken, Erdélyben, a Baltikumban, sőt a Volga-vidéken is) fenntartsák és megőrizték né-

²⁷ Vö. Tagányi Károly: Vélemény a megyei monográfiák tervrajza ügyében. Századok, 27.évf., 1894. 364–371. Valamint Fraknoi Vilmos: A megyei monográfiák tervezete. In: Rottler Ferenc (szerk.): Egyház, műveltség, történetírás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981. 175–183.

²⁸ A Volkstumskunde irodalmáról vö. Erős V.: A Szekfü-Mályusz vita. i. m. Újabban Schulze, Wienfried–Oexle, Gerhard Otto (Hrsg.): Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Unter Mitarbeit von Gerd Helm und Thomas Ott. Frankfurt am Main, 1999. További bőséges irodalom található Romsics G.: Variációk i.m.; Uő: Nép, nemzet. i. m. Valamint pl. Lambert, Peter: Social History in Germany. In: Lambert, Peter–Schofield, Phillipp (eds.): Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline. 93–108. Routledge, London/New York, 2004. 93–108. uo. részletes irodalom is a kérdéshez. Például Fahlbusch, Michael: Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik?, „Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften” von 1931–1945. Nomos, Baden–Baden, 1999; Burleigh, Michael: Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich. Cambridge University Press, Cambridge. 1988; Schöttler, Peter: Die intellektuelle Rheingrenze. Wie lassen sich die französischen Annales und die NS-Volksgeschichte vergleichen? In: Conrad, Christoph–Conrad, Sebastian (Hrsg.): Die Nation Schreiben: Geschichtswissenschaft im interationalen Vergleich. 271–295. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen. 2002. 271–295; Schönwaelder, Karen: The Fascination of Power: Historical Scholarship in Nazi Germany. History Workshop Journal, 1997/43. 133–154; Erős Vilmos: A balti német történészek a nemzeti szocializmus szolgálatában. Klio, 1998/1. 144–145. Hettling, M: Volksgeschichten. i. m.

piségük tudatát és kultúrájukat. Ennek legfontosabb politikai következménye azután a disszimilációra való törekvés volt. A német Volkstumskunde legjelentősebb képviselői H. Aubin, a földrajzos O. Penck, M. Hildebert Boehm, R. Kötzschke, E. Keyser, A. Brackmann, J. Haller, O. Isbert, K. Schünemann, A. Helbok voltak. Az irányzat emblematisztikus fogalmai és kategóriái a Penck által megalkotott Volksboden és Kulturboden (néptalaj, kultúrtalaj) voltak. A néptalaj azt a területet jelentette, ahol a németek számbelileg is többségben voltak, míg a kultúrtalaj az a régió, ahol a németiség bár nem képezi a lakosság nagyobbik részét, a vidék kulturális arculatát mégis ők szabták meg, esetenként azért is, mert ők közvetítették, honosították meg az európai kulturális-civilizációs vívmányokat, áramlatokat (városok alapítása, jogrendszer, reformáció, iskolák, színházak/színjátszás stb.) Mindebből már következik, — s ebben a vonatkozásban roppant nagy viták folynak a német történetírásban az irányzat megítélése és értékelése körül —, hogy mondjuk módszertani tekintetben számos innovatív, a modern társadalomtörténethez kapcsolható újítást fogalmazott meg a Volksgeschichte, főként, ha ezt mindenekelőtt egyfajta településtörténetként értelmezzük. Ilyen például az ún. Flurnamenforschung (dűlőnévkutatás), de általában is az újszerű, nem okleveles forrásoknak a történetírásba való bevonása, a rokontudományokkal (antropológia, régészet, néprajz, demográfia, statisztika, szociológia) való együttműködés, a kartográfia, a grafikonos ábrázolások nagy szerepe, általában a kollektív, az ismétlődő jelenségekkel való foglalkozás (szemben a hősökre, nagy egyéniségekre vagy államra, hatalomra összpontosító szellemtörténettel). Mindezzel a Volksgeschichte akár a 19. századi pozitívizmus egyfajta örökösének is tekinthető lenne, nem véletlen, hogy intézményes vonatkozásban is (vö. a lipcei kutatóintézet) részben a nagyhírű Karl Lamprecht kutatásaihoz, sőt politikai eszméihez köthető.²⁹ Így azután számos német történész ebben az irányzatban látja a hetvenes években felemelkedő német „Sozialgeschichte” legfontosabb hazai előzményét.³⁰

Súlyos teherterele azonban a Volksgeschichtének az ideológiai vonatkozása. Nem lehet kétséges ugyanis, hogy kivétel nélkül minden esetben (intézményben és személyben) a politikai nemzettel gyakran szembeállított népnemzet fogalommal karöltve járt. Ennek szülőatyja, Herder esetében még alapvetően humanisztikus tartalma volt, ami megvetette a 19. század kultúrnemzetének alapjait, később azonban ez a népi szemlélet Jahn, E. Moritz Arndt (a Turnvater) után Treitschkénél, Lagarde-nál, és persze főként a pángermánoknál (de akár Lamprecht-nél is) faji, völkisch alapokra helyeződött. Ez pedig magában rejtette a faji, főleg a szláv népekkel (gyakran a zsidósággal) szembeni faji felsőbbrendűséget, a németek ún. Kulturdünger (kultúrtrágya) szerepéről való szilárd meggyőződést és nem utolsósorban az antiszemitizmust. Természetesen a Volksgeschichte nem minden reprezentánsa osztotta azonos mértékben

²⁹ Lamprecht-re vö. pl. Violante, Cinzio: Das Ende der „grossen Illusion”. Ein europäischer Historiker im Spannungsfeld von Krieg und Nachkriegszeit, Henri Pirenne (1914–1923) – Zu einer Neuauflage der „Geschichte Europas”. Duncker&Humblot GmbH, Berlin. 2004. Erről ismertetésem In: Debreceni Szemle, 2005/2. 302–305.

³⁰ Vö. Erős Vilmos: Egy történetészvita utórezgése. Klio, 2002 /1. 21–23.

e nézeteket, s például egy Kötzschke és Brackmann között óriási különbség van, ugyanakkor a hitleri hatalomátvétel után mindannyian intézményes állami támogatást kaptak „kutatásaikhoz” és számosan közülük a náci párt tagjai is lettek.

Mályusz ilyen lényegi előzmények után vetette fel a harmincas évek elején az ún. „népiségtörténeti” kutatások programját, amelyek alapvetően három szinten mozogtak. Mályusz ugyanis részint roppant energiákat mozgósított a népiségtörténet teoretikus, metodológiai alapjainak formába öntéséhez, amit már a húszas évek közepén, „A helytörténeti kutatás feladatai”³¹ című tanulmányában kezdett kibontani. Leginkább úttörőnek azonban a Hóman szerkesztette programadó kötetben, „A magyar történetírás új útjai”-ban megjelent írása, „A népiség története” tekinthető, amelyet a harmincas években pl. a „Három folyóirat”³² című írás követ, s 1936-ban kezdi meg a budapesti egyetemen a népiségtörténet módszertanát részletesen kifejtő előadássorozatot.³³ Mindezt a híres-hírhedt „A magyar történettudomány” című könyvnek a történettudomány módszertanát érintő fejezetei zárják le. Mályusz ezekben azt fejti ki, hogy a háború utáni megváltozott helyzetben, amikor is magyarok milliói kerültek a politikai határokon kívülre, a régi, az állami keretekre alapozó történetírás már nem képes ellátni feladatait. Új, a népi nemzet fogalmán felépülő történetírói koncepcióra van szükség, amely elsősorban a kulturális, nyelvi és leszármazási közösségre építene. Ez az alsóbb társadalmi rétegek történetét előtérbe állítani kívánó historiográfia azonban már nem élhet a hagyományos politikai történet, de a magas kultúrára — és így a társadalmi elitre — összpontosító szellemtörténet eszközeivel sem. A „nép” élete ugyanis sokkal inkább egy, a helytörténetbe ágyazott gazdaság- és társadalomtörténet-centrikus módszerrel elemezhető leginkább. Ennek számos eleme közül kiemelkedő az új, nem okleveles jellegű forrásoknak (dűlőnevek, személynevek, városalaprajzok, különböző lajstromok, dicajegyzékek, vámnaplók, urbáriumok, falukönyvek, úriszéki jegyzőkönyvek, repetíciós iratok – Szabó Istvánnál) a történetírásba való bevonása, a rokontudományokkal való kooperáció (antropológia, statisztika, néprajz, szociológia, régészet, földrajz, demográfia, nyelvészet stb.) vagy akár a térképeknek, a kartográfiának és a grafikonos ábrázolásoknak a meghonosítása. Fontos elemként veti fel Mályusz az ún. földrajzi szemléletnek az alkalmazását, szerinte ugyanis ezek a gazdasági-társadalmi jelenségek történetileg-földrajzilag szervesen létrejött egységekben tapinthatók ki, s ezért a politikai (állami) keretek helyett ezeket kell kidomborítani. (Ezért veti fel később említendő tanítványainak, hogy egy-egy megye népiségtörténetét valóban szintetikus, elemző és áttekinthető módon úgy tudják megjeleníteni, ha kielemezik, kitapintják a megyéken belül ezeket a földrajzi-táji egységeket, szóval művelődési körzeteket.)

Mályusz az általa kezdeményezett népiségtörténeti kutatásokat intézményes formában is meg kívánta valósítani. Erre már a húszas évek végén, harmincas

³¹ A tanulmány újból megjelent In: Mályusz E.: Klio szolgálatában. i. m. 493–512. Eredetileg Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok, 57–58.évf., 1923–1924. 538–566.

³² Vö. Mályusz Elemér: Három folyóirat. Századok, 68. évf. 1934. 45–65.

³³ Vö. Mályusz E.: Népiségtörténet.i.m.

évek elején is tett kísérletet,³⁴ amikor Domanovszky Sándorhoz intézett beadványában egy magyar történeti intézet felállítását sürgeti, amely összefogná az ilyen irányú kutatásokat. Legfontosabb intézményes törekvései azonban az Országos Levéltárhoz, illetve a budapesti egyetemhez kapcsolódnak. Előbbiben, az 1931-ben felvázolt program alapján, 1932-től a Levéltár munkatársaiból kutatócsoportot szervez, amelyben Domanovszky Sándor tanítványai is részt vesznek (Wellmann Imre, Csapodi Csaba, Sinkovics István, Bakács István) s amely pl. a szlovák-magyar nyelvhatár történeti alakulásának vizsgálatát tűzi ki célul, illetve megyei monográfiák elkészítését tervezi, alapvetően persze az elszakított területekre koncentrálva. A nagyszabású kezdeményezésnek azonban jóval szerényebb eredménye lett. Összesen ugyanis csak 2 megye népiség-, illetve településtörténeti monográfiája készült el, Szabó István „Ugocsa megyé”-je, illetve Ila Bálint Gömörőről készült összefoglalása (utóbbinak első kötete csak 1944-ben, és később is csak több részletben.)³⁵ A sorozat végül a „Magyarság és Nemzetiség” címet kapta, amitől eltér Mályusz másik sorozata, az 1938-tól meginduló és 1943-ig folytatódó „Település és Népiségtörténeti Értekezések”, s amely Mályusz tanítványainak doktori értekezéseit tartalmazza. Utóbbiak közé Balázs Éva, Jakó Zsigmond, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Iczkovits Emma, Kálózi Nagy Balázs, Bélay Vilmos (utóbb Szentgyörgyi Mária) tartoztak. Fontos momentum 1937-ben, a Pázmány Péter Tudományegyetemen a Mályusz vezette Népiség- és Településtörténeti Intézet, amelynek felállítását az ókortörténész Alföldi András és a szintén nagyírú néprajzprofesszor Györffy István melegen támogatta. Mályusz intézményes törekvéseinek taglalásakor szólni kell „A magyar történettudomány”-ban kifejtett programról is, hiszen itt a legfontosabb intézményeket is sorra veszi (Levéltár, Múzeum, Egyetem, Történelmi Társulat, stb.), s az egész tudományos apparátusnak a népi elven történő átszervezését, azaz a népiségtörténeti kutatások szolgálatába állítását sürgeti. Fontosnak tartom még annak megjegyzését, hogy 1941-ben, a Teleki Intézet felállításakor Mályuszt és intézményeit tudatosan figyelmen kívül hagyják, mellőzik, pedig az általa kezdeményezett programok elvileg beleillenenének az új intézmény munkájába. (Mályusz közeli munkatársa, Szabó István azonban dolgozik a Teleki Intézetben, sőt folyóiratában több cikket is publikál.)³⁶

Mályusz népiségtörténeti irányzatának harmadik szintjét végül a népiségtörténeti szintézisek jelentik, hiszen egész munkálkodásának végső célkitűzése egy olyan magyar történeti szintézis megírása, amely Szekfűék szellemtörténeti összefoglalásának méltó pendent-ja. Lényegében e szintézis előmunkálataként

³⁴ Vö. Mályusz Elemér feljegyzése egy Magyar Történeti Intézet felállításáról. Közzéteszi: Erős Vilmos. Történelmi Szemle, 1998/1-2. 113–126.

³⁵ Vö. Ila Bálint: Gömör megye II. (A–L) és III. (M–R.). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1944–46; Ila Bálint: Gömör megye IV. (S–Z) és I. (A megye története 1773-ig.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1969–1976.

³⁶ Vö. pl. Szabó, Étienne: L'assimilation ethnique dans le bassin des Carpathes avant 1918. Revue d'Histoire Comparée, 1943. 279–330. Megjegyzendő, hogy Mályusz egy 1943-as, Eperjessy Kálmánhoz írott levelében arról panaszkodik, hogy Szabó bevonult a Teleki Intézetbe népiségtörténetet csinálni s Deér Józseffel karöltve jár. (A levél a jelenleg feldolgozás alatt álló Mályusz-hagyatékban található. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára.)

foghatók fel Mályusz saját népiség- és településtörténeti tanulmányai, amelyek már doktori értekezésétől, az 1922-ben megjelent „Turóc megye kialakulása”-tól kezdődnek. Hasonló jellegű az eredetileg 1932-ben készült, de csak 1940-ben megjelent „Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters”³⁷ című összefoglalás, amelyet Teleki Pál közvetítésével amerikai megrendelésre készített. Ilyen irányú tudományos törekvéseinek csúcspontjaként a budapesti egyetemen tartott előadásai tekinthetők, amelyeket — a módszertani előadásokkal párhuzamosan — „A magyar néptalaj” és „A magyar kultúrtalaj” címen hirdetett meg. (2002-ben ezek — hibásan — „a középkori magyarság település- és nemzetiségi politikája” címen jelentek meg.)³⁸ Előbbiben, amely azután a Magyar Művelődéstörténet-ben megjelent tanulmányának („A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt”)³⁹ is az alapja, lényegében a német Volksgeschichte fogalmi apparátusát követve elemzi azt a kérdést, hogy milyen területeken volt túlnyomó számbeli fölényben a magyarság, azaz meddig terjedt a magyar néptalaj határa. Mályusz elemzéseinek és számításainak végső eredménye, hogy a középkor végén a magyarság az ország lakosságának mintegy 80%-át alkotta, végső — aktuálpolitikai zöngéktől nem mentes — konklúziója így az, hogy a középkori magyar állam magyar jellegét a magyarság túlnyomó népi többsége alkotta. Előadássorozatának másik fele pedig, amelynek „A magyar kultúrtalaj” volt a címe, lényegében a magyarság, de leginkább a magyar állam nemzetiségekhez való viszonyát elemezte, s ebből nőttek ki a nagy vihart keltett, „A középkori magyar nemzetiségi politika”(2 részben), illetve „Az egynyelvű ország” című tanulmányai.⁴⁰ Ezekben (mint arról szó esett) Szekfű Gyula nézeteinek homlokegyenest ellentmondva azt fejt ki egyrészt, hogy az Árpád-házi királyok a beköltöző nemzetiségeket a magyarság közé szétszórta telepítették le (hogy megkönnyítsék gyors asszimilációjukat, tehát, hogy ne gyöngítsék a magyarságot); másrészt nem tagadja ugyan a nemzetiségi autonómiákat biztosítani kívánó politika kialakulását, ezt azonban a társadalmi fejlődéssel hozza összefüggésbe. Szerinte ugyanis a türelmes nemzetiségi politika a 15. században alakult ki, amikor is a rendiség kialakulásával az egész társadalmi fejlődés a helyi korporációk, lokális autonómiák megerősödésének irányába mutat. Ezt ilyenformán a magyarság önerejéből fejlesztette ki, nem pedig — mint István, illetve az Intelmek szerzője esetén — idegen sugallatra.

Hozzá kell tenni mindehhez, hogy végső soron Mályusznak az általa elképzelt összefoglalást nem sikerült elkészíteni, aminek fő oka az 1945-ben bekövetkezett politikai változás volt. Sikerült azonban par excellence népiségtör-

³⁷ Vö. Mályusz Elemér: *Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters*. Budapest, 1940.

³⁸ Vö. a korábbi jegyzetek.

³⁹ Vö. Mályusz Elemér: *A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt*. In: Mályusz Elemér (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet II.* Budapest, 1939. 105–124.

⁴⁰ Vö. újabban In: Mályusz E.: *Klió szolgálatában*. i. m. 53–72. Eredetileg Mályusz Elemér: *Az egynyelvű ország*. Századok, 75.évf., 1941/4–6. 113–139. Illetve Mályusz Elemér: *A középkori magyar nemzetiségi politika I–II. Századok*, 73.évf., 1939. 257–294; 385–448. A kérdéshez újabban Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest. 2003.

téneti szintézist alkotnia Szabó Istvánnak, aki — egyéb népiségtörténeti tanulmányok mellett — 1942-ben jelentette meg a nevezetes „A magyarság életrajza”-t.⁴¹ Ebben azután körvonalazódnak a népiségtörténet fő szűzséi, s a munka több vonatkozásban akár Szekfű Gyula „A magyar állam életrajza”⁴² című könyvének ellenirataként is értelmezhető. Szabó ugyanis itt a magyarság mondhatnánk öntudatlan, állam nélküli életét írja meg, részletesen szólva a honfoglalásról, a magyarság megtelepedéséről, félnomád életmódjáról, a magyarok és az itt talált népek számarányáról és viszonyáról. Ezután következik a középkori népességi, népesedési viszonyok bemutatása, pl. az ország egyéb területeinek birtokbavétele, a beköltöző nemzetiségek kérdése, a besenyők, kunok, latinusok stb. asszimilációjának problémája, állást foglalva a Szekfű és Mályusz között folyó vita kérdésében is, valamint némileg módosítva Mályusznak a középkorvégi magyarság számarányára vonatkozó számításait. A 16–18. század alapvető témakörei a magyarság pusztulása a török korban, a 18. századi telepítések, illetve az úratelepülés különböző formái stb. Fontos, hogy Szabó minden korban kitér a népi tudatosulás, a közösségi összetartozás kérdésére is, amelynek egyik fő periódusa a török elleni küzdelem, s amely a 18. század második felében válik alapvető kérdéssé (ennek során meglehetősen kritikus a magyarsággal szemben). A 19. század új kérdései a belső migráció, a városokba történő vándorlás, a zsidóság és a kivándorlás, s mindez végül a két világháború közötti időszakhoz visz el, ahol Szabó szerint a 19. századi népi hanyatlás után a magyarság megmaradásának érdekében újfajta népi tudatosulásra (és történetírásra) van szükség.

Természetesen Mályusz nem csak népiségtörténeti kutatásokkal foglalkozott, hiszen a magyar medievisztika általában is, mint egyik legkitűnőbb művelőjét tartja számon. Egyéb kutatási irányai közül ki lehet emelni par excellence társadalomtörténeti tanulmányait. (Alapvetően persze a népiségtörténetiek is ide kapcsolódnak). Ezek sorába tartozik már „A reformkor nemzedéke”, a „Sándor Lipót főherceg nádor iratai” című kiadvány nagy ívű bevezetője (1926), a harmincas évek elején készült „A patrimonális királyság”(1933), „A karizmatikus királyság”(1934)⁴³ című tanulmányok, majd a negyvenes évek elején „A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája”, valamint 1942-ben „A magyar köznemesség kialakulása”.⁴⁴ (Ezen többnyire nagy ívű társadalomtörténeti tablók sorát a háború után folytatja pl. „A magyar rendi állam a Hunyadiak korában”(1957), a „Zsigmond király központosítási törekvései”, vagy a „Zsigmond király uralma Magyarországon” (1984).⁴⁵

⁴¹ Vö. Szabó István: A magyarság életrajza. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 1941. (Reprint kiadás: 1990.)

⁴² Vö. Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány. Budapest, 1918.

⁴³ Újabban In: Mályusz E.: Klió szolgálatában. i. m. 11–21, 22–44. Eredetileg Mályusz Elemér: A patrimonális királyság. Társadalomtudomány, 1933/1–2. 37–49; Mályusz Elemér: A karizmatikus királyság. Társadalomtudomány, 1934/3. 153–178.

⁴⁴ Vö. ehhez Benda Gy.: Történelem és szociológia. i. m.

⁴⁵ Vö. Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Gondolat Kiadó, Budapest. 1984.

Mályusz itt kifejtett nézeteinek jellemzője, hogy egy összefüggő képet kívánt kialakítani a magyar társadalom 1848-ig, sőt saját koráig (vö. az „Értelmiségünk és a neonacionalizmus”) tartó fejlődéséről. Ezt a tablót nem utolsósorban Szekfű Gyula nézeteivel szemben alakította ki, s lényege, hogy az arisztokráciát és a nagybirtokot több vonatkozásban apologetikusan bemutató kollégájával szemben Mályusz alapvetően a köznemességet tekinti a nemzet igazi hordozójának. Világosan bizonyítja ezt „A reformkor nemzedéke” című írás, amelynek fő gondolatai a „Sándor Lipót” bevezetőjében, valamint pl. a „Kossuth működésének társadalmi háttere”⁴⁶ című munkákban is felbukkannak. Mályusz itt azt bizonyítja, hogy az 1790–91-es rendi országgyűlés által felállított regnicolaris bizottsági munkálatok egy komplett polgári átalakulás programját fogalmazták meg, amelyek radikalizmusukban Széchenyi 1825-ben felvetett elgondolásait is meghaladták. Ezeket a reformmunkálatokat kezdetben a Habsburgok — kitüntetetten Sándor Lipót — is támogatták, s ezt a nemzeti felbuzdulást csak a forradalmi agitátor, Martinovics vezette radikalizmus diszkreditálta. (Nem kétséges egyébként Mályusz értelmezésének saját korához való kötődése és üzenete, hiszen itt egyértelműen a Klebelsberg propagálta, s 1918–19-et elutasító konzervatív reform támogatásának ad hangot.)

De a köznemességet pozitív színben feltüntető, sőt a nemzet vezető erejének tekintő nézetei állnak részben a középkori magyar társadalom fejlődését elemző munkáinak hátterében is. Ezekben Mályusz egyrészt cáfolja, hogy a 10–13. század időszakát patrimoniális királyságnak lehetne tekinteni, s inkább a karizmatikus elnevezést javasolja, nyilvánvalóan az általa alaposan „átrágott” Max Weber-i terminológia alapján. Részint azután felveti — s itt már Szekfűre is támaszkodik —, hogy nálunk is volt hűbériség, ami a 14–15. század időszakára tehető s ami a nagybirtokos arisztokrácia társadalmi emancipációjával egyenértékű. „A magyar társadalom a Hunyadiak korában” című írása pedig azt bizonyítja, hogy nálunk a rendiség a 15. század közepén alakul csak ki, amely alapján a köznemesség emancipálódását, sőt társadalmi vezető szerepét eredményezi. (A Szekfűvel szembeni pozíció itt abban rejlik, hogy Mályusz így a köznemesség előtérbe kerülését, vezető szerepét nem negatívan, hanem pozitívan ítéli meg, hiszen egy szélesebb társadalmi rétegnek a hatalomba való beépülését hozza magával, tehát egyfajta demokratizációs folyamat szükségszerű lépcsőfoka. Ezt azért is pozitívnak tartja, mert szerinte a nagybirtokos oligarchia hatalmának fennmaradása, tehát a hűbériség és a területális uralom akár egy generációval való továbbélése a magyar állam darabokra szakadását hozta volna magával – mint ahogy ez a német területeken történt.)

S hogy a köznemesség e pozitív megítélése valóban Mályusz műveinek differentia specifica-ja, annak további bizonyítéka a „Geschichte des Bürger-

⁴⁶ Vö. Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. Napkelet, 1928/II. 166–183. Valamint Mályusz Elemér: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. Napkelet, 1928/I. 291–295. Vö. mindezekhez újabban Stágel Bence: A sikeres kisnemes-politikus. Mályusz Elemér Kossuth-képe. i. m. 41–64.

tums in Ungarn”⁴⁷ című 1927-es tanulmánya. Itt Mályusz — egyebek mellett — a magyarországi városok belső szerkezetét elemzi s arra mutat rá, hogy e városok alapvetően arisztokratikus berendezkedésűek. A város fő tisztségviselőit, az ún. belső tanácsot (magistratust) megválasztó külső tanács (nagy tanács) ugyanis bizonyos idő elteltével önmagát egészíti ki, s ezáltal oligarchikus testületté válik, a (többnyire német etnikumú) városi patrícusok ugyanis így kívánják megőrizni pozícióikat az általában magyar beköltözőkkel szemben. A városok (tehát a magyarországi polgárság) így nem is lehetnek igazából a magyar nemzeti-demokratikus küzdelmek katalizátorai, amire ékes példa 1848–49-ben játszott szerepük, amikor is többen közülük a Habsburgokat támogatták.⁴⁸ Mályusz számára a városok ilyen berendezkedéséhez képest jóval demokratikusabbnak tűntek a rendi, köznemesi vezetésű intézmények (akár a vármegye, de a rendi országgyűlés is), hiszen ezek — persze csak a nemességre szorítkozóan — választásokon alapultak, s ezeket a 19. századi polgári fejlődés és átalakulás során csak polgári tartalommal kellett volna megtölteni.

Természetesen megkerülhetetlenek Mályusz szellem-, művelődés- és egyháztörténeti kutatásai is, amelyek ráadásul — úgy tűnik — igen szoros elméleti nexusban vannak fent említett kutatási irányjaival.

A szellem-, illetve művelődéstörténeti írások közül ki lehet emelni az „Árpád-házi Boldog Margit”(1933)⁴⁹ című tanulmányt, a szegedi egyetemen tartott s nemrégiben közzétett „A felvilágosodás Magyarországon”⁵⁰ című előadásokat, a harmincas években a budapesti egyetemen tartott „A gótika Magyarországon” című kurzusokat (amelyek alapvető részét képezik a végül is 1971-ben könyvformában megjelent „Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon”-nak), valamint a Szekfű „Magyar Történeté”-ről írt bírálatait a Budapesti Szemlében, „Magyar reneszánsz – magyar barokk”⁵¹ címmel. Hozzá kellene tenni, hogy sok tekintetben szellemtörténeti fogantatásúak illetve vonatkozásúak pl. „A Rákóczi kor társadalma”(1935)⁵², „A türelmi rendelet” című forrásgyűjteményhez írott nagy ívű bevezetés, de a hatvanas években készült krónikatanulmányok, így a „Thuróczy János krónikája” vagy „A királyi kancellária és krónikaírás”⁵³ című írások is.

⁴⁷ Vö. Mályusz Elemér: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1927/20. 356–407. Mályusz vitájára ezzel összefüggésben Oszetzky Dénessel vö. Erős V.: A Szekfű-Mályusz vita. i. m.

⁴⁸ Ugyanezt a véleményt képviseli Szabó István: Magyarország története 1301–1525. Debrecen, 1951. 168. (Ez a kiadvány Szabó István egyetemi előadásainak szövegét tartalmazza.)

⁴⁹ Újabbán vö. In: Mályusz E.: Klió szolgálatában. i. m. 73–107. Eredetileg Mályusz Elemér: Árpád-házi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 341–384.

⁵⁰ Vö. Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. (Soós István szerk.) Osiris Kiadó, Budapest. 2002.

⁵¹ Vö. újabbán Erdősi Péter: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. Korall, 2006/23. 155–186. Illetve Erős V.: A Szekfű-Mályusz vita. i. m.

⁵² Vö. Mályusz Elemér: A Rákóczi kor társadalma. In: Rákóczi emlékkönyv halálának kétszáz éves évfordulójára I–II. (Szerk. Lukinich Imre) Budapest, 1935. II. 25–58.

⁵³ Vö. pl. In: Mályusz Elemér: Klió szolgálatában. i. m. 298–332. Eredetileg Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája. Budapest, 1944.

Mályusz ezekben megfogalmazott nézeteinek egyik talpköve — mint erről szintén esett szó — a Szeckfüék által kifejtett koncepció bírálata. Szerinte ugyanis a Magyar Történet írói nem eléggé következetesek a szellemtörténeti, világnézeti kategóriák alkalmazásában. Hóman például nem is igen használja ezt, pedig — mint Mályusz azt az „Árpádházi Boldog Margit” című tanulmányában, vagy „A gótika Magyarországon” című előadásaiban egyértelműen igazolja — nálunk a középkorban a Nyugattal szinte egy időben jelentkezett a gótikus művelődés, amelynek jelentősége a román korival szemben az elvilágiasodás, tehát egy világiasabb, evilágibb szemléletmód meggyökereztetése. De Mályusz kritikájának fő tüze — természetesen — Szeckfü ellen irányul, aki szerinte nem következetes a világnézeti kategóriák alkalmazásában. Ugyanis Mátyás korára teszi pl. a reneszánsz időszakát s a 18. századra a barokkot, kérdés viszont, hogy mi történt a kettő közötti időszakban, netán a magyar művelődés megállt és megmerevedett? Mályusz megoldási javaslata a dilemmák feloldására az, hogy tegyük a 16. századra a reneszánsz idejét, a 17. századra pedig a barokkot (Erdély történetéből szerinte számtalan példa bizonyítja eljárásának jogosságát), a 18. század pedig a felvilágosodásé. Így ebből nem kell a magyar művelődés stagnálására következtetni, sőt igazolni lehet, hogy a magyar művelődés — ekkor is — egyidejűleg és önerejéből képes volt követni és befogadni a nyugati szellemi áramlatokat.⁵⁴

Mályusz kutatásai közül végül az egyháztörténeti vonatkozásúakat emelém ki, amelyek, mint erről szó esett, részben érintkeznek a már említett társadalom- és szellemtörténeti írásokkal. Ezek közül a legfontosabbak az „Árpádházi Boldog Margit”, az 1939-es „Türelmi rendelet”, a negyvenes évek tanulmányai (pl. a pálosrenddel vagy az ágostonrenddel kapcsolatban)⁵⁵, illetve mindezek betetőzéseként az „Egyházi társadalom a középkori Magyarországon” című szintézis. Mályusz személy szerint evangélikus volt, ez természetesen nagyban meghatározta nézeteit, amelyeket szintén nem utolsósorban Szeckfü Gyulával szemben alakított ki. Szerinte ugyanis a protestantizmus nem csupán a vallási-felekezeti egység megbontására törekedett, s 16. századi gyors elterjedése sem csupán azzal magyarázható, hogy a földesurak felülről, gyakran erőszakos eszközökkel terjesztették, hanem — s itt természetesen Max Weber, illetve Ernst Troeltsch⁵⁶ nézeteit osztja — részben polgári értékeket fogalmazott meg (nemzet/nép, racionalizmus, individualizmus, evilágiaság). Gyors elterjedése pedig inkább társadalmi okokkal magyarázható, hiszen a középkori fejlődést általában is egy elvilágiasodási folyamat jellemezte. Ennek állomása például a gótika, általában a lovagi műveltség — vö. a „Toldi monda”⁵⁷ —, de Thuróczy is, valamint mondjuk a pálosrend „devotio moderna”-ja a középkor végén. Mindennek pedig az egyik legfontosabb hozadéka egy világi értelmiségi réteg kialakulása volt, s ezáltal már

⁵⁴ Vö. minderről részletesen Erős V.: A Szeckfü-Mályusz vita. i. m.

⁵⁵ Vö. Mályusz Elemér: Az ágostonrend a középkori Magyarországon. Egyháztörténet, 1943/1. 427–440; Mályusz Elemér: A pálosrend és a Devotio moderna. Budapesti Szemle, 266. kötet. 1944. 95–100; Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet, 1945/3. 1–53.

⁵⁶ Vö. pl. Troeltsch, Ernst: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. Berlin, 1911.

⁵⁷ Vö. In: Mályusz E.: Klió szolgálatában. i. m. 108–129. Eredetileg Mályusz Elemér: A Toldi-monda történeti alapja. Hadtörténeti Közlemények, 1924/I–II. 3–32.

könnyen magyarázható a világias, polgári szemléletet képviselő protestantizmus gyors elterjedése. Hiszen a társadalomban már régóta érlelődő folyamatok előzték meg, készítették elő, lényegében csak ezeket teljesítette ki, tehát mély és alapvető belső társadalmi szükségletekből fakadt.⁵⁸

Mályusz népiségtörténeti irányának egyik legjelentősebb képviselője, Mályusz munkatársa és részben tanítványa, Szabó István⁵⁹ volt, aki azután — kényszerű okokból is — egy másik, parasztságtörténeti irányba terelte a szóban forgó munkákat.⁶⁰ Szabó Mályuszhoz hasonlóan 1898-ban született, Debrecenben, itt végezte egyetemi tanulmányait is (először jogi, majd később bölcsészkaron), s a húszas évekbeli levéltárosi valamint kényszerű újságírói munka után 1928-ban került az Országos Levéltárba, ahol 1943-ig dolgozott. Ez az intézmény döntően befolyásolta történetírói nézeteit, módszereit és irányultságát, hiszen itt került közelebbi kapcsolatba Mályusz Elemérrel, Domanovszky Sándorral, Hajnal Istvánnal — az ún. Századok körével —, valamint persze tanítványaikkal, így Wellmann Imrével, Maksay Ferencel, Sinkovics Istvánnal, Ila Bálinttal, Jakó Zsigmonddal, Makkai Lászlóval és másokkal. 1943-ban kap professzori (1945-ben rendes tanári) kinevezést a debreceni egyetemre, ahol rövidesen létrehozza híres agrártörténeti iskoláját, s olyan művei születnek ebben az időszakban, mint „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában”, a „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” vagy az általa szerkesztett „A szabadságharc fővárosa Debrecen”⁶¹ című kötet, illetve a részben ehhez is kötődő Kossuth-tanulmányok. Életének utolsó korszakát a nyugdíjba vonulása(1958) utáni évek jelentik, amikor végre szintézisbe önti nagy falutörténeti/településtörténeti monográfiáit („A falurendszer kialakulása Magyarországon”, „A középkori magyar falu”)⁶² vagy áldozatos munkával szerkeszti a nagy parasztságtörténeti szintézist, „A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában” című két kötetes vállalkozást.

A Szabó István életművét elemző — sajnos gyér — szakirodalom történetírásának három alapvető területét emeli ki (amelyeket persze még legalább kétfélrel ki lehet egészíteni.) Egyrészt meg lehet említeni a Debrecen történetével

⁵⁸ A középkori magyar társadalom elvilágiasodásának teljes képét Mályusz híres, 1971-es monográfiájában rajzolja meg. Vö. Mályusz E.: Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon. i. m. Illetve Erős V: Die Rolle von Elemér Mályusz. i. m.

⁵⁹ A Szabó irodalomra vö. 61. sz. jegyzet.

⁶⁰ A Mályusz–Szabó viszonyhoz vö. Szabó István levelei Mályusz Elemérhez. In Erős Vilmos (szerk.): Szabó István: Népiségtörténeti tanulmányok. 209–229. Lucidus Kiadó, Budapest. 2005.

⁶¹ A Szabó Istvánnal kapcsolatos korábbi irodalomra vö. Erős Vilmos: Szabó István körül. Aetas, 2000/3. 110–126. Újabbban Erős Vilmos: Szabó István és 1848/49. Valóság, 2003/7. 94–108; Erős Vilmos: Bevezető Szabó István: Nemzetsemlélet és magyarságtudat című tanulmányához. Kisebbségkutatás, 2004/4. 635–646; Erős Vilmos: Asszimiláció és retorika. Szabó István: A magyar asszimiláció című munkájának rekonstrukciója. Csokonai, Debrecen. 2005; Szabó István: Népiségtörténeti tanulmányok. i. m.; Erős Vilmos (szerk.): A harmadik út felé. Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban. Lucidus Kiadó, Budapest. 2006; Bolgár Dániel: Asszimiláció a térben. Kísérlet Szabó István asszimiláció koncepciójának kibontására. Sic Itur ad Astra, 2006/1–2. 43–72; Faragó Tamás: Parasztságtörténet–tudóssors–történetírás. Meditációk Szabó István tanulmánykötete kapcsán. In: Faragó Tamás: Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok, 1976–1992. Bíbor, Miskolc. 1999. 296–307.

⁶² Vö. Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 1966; Szabó István: A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969.

összefüggő kutatásait, másrészt a már részben érintett népiségtörténeti munkáit, valamint a — bizonyos szinten — ebből kinövő és nagyszabású parasztságtörténeti kutatásokat.

A Debrecen történeti kutatását elmélyítő munkái közül időrendben doktori értekezését, a „Debrecen 1848/49-ben”⁶³ című könyvet említhetjük, amely nagyrészt még nemzeti, hazafias és tiszántúli (Szekfűnél kismagyar) szemlélettel írt, Szücs István Debrecen történetét kiegészítő, befejező politikai eseménytörténet. De már ekkor felbukkan a debreceni problematika társadalomtörténeti irányú elmélyítése, hiszen röviddel ezután jelenik meg, 1929-ben „A debreceni tanyarendszer kialakulása”⁶⁴ című nagyjelentőségű írás. A tanyakérdés ezután továbbra is központi jelentőségű Szabó vizsgálataiban, s bár már a húszas évek végén tervezett szintézisét soha nem sikerült tető alá hozni, 1960-as kötetében tovább részletezi a problematikát, s nem lehet kétséges, hogy Balogh István írásának is, amely az 1965-ös szintézisben jelent meg, egyik szellemi inspirátora. De hasonlóan szociológiai töltésű „A tokaji rév és Debrecen” „A debreceni uradalom a Mohácsi vész után”, valamint „A debreceni közösség” című írás is.⁶⁵ A háború után ebbe a sorba illeszkedik az általa szerkesztett „A szabadságharc fővárosa Debrecen”, amelyben ő inkább politikai eseménytörténetet taglalt. Feltétlenül társadalomtörténeti fogantatású azonban két, a hajdúság történetét elemző tanulmánya („A hajdúk 1514-ben”, „A hajdúság kialakulása”)⁶⁶, amelyek világosan kapcsolódnak Debrecen, illetve az Alföld/Tiszántúl kutatásaihoz, a már említett tanyatörténeti publikációkkal egyetemben.⁶⁷

Úgy gondolom — s erre a Szabó István munkáit elemző írások nem mutatnak még rá —, hogy Szabó Debrecen történetével összefüggő kutatásainak legnagyobb hozadéka, amelynek döntő hozadéka van a parasztságtörténeti vizsgálódásaira s végső fokon egész történetiszemléletére, egy önálló magyar parasztpolgári fejlődésről kialakított pozíció. Szabó ugyanis ezekben a tanulmányokban — részint a német Volkstumskunde képviselőivel (pl. Konrad Schünemann) vitatkozva⁶⁸ — azt veti fel, hogy a magyarság saját erejéből is képes a városi életforma kialakítására és így a polgárosodásra, amelyet a tősgyökeresen magyar alapítású és jellegű Debrecen (és pl. Szeged) világosan alátámasztanak. Másrészt Szabónak az a fő mondanivalója Debrecen példáján is, hogy ennek a polgárosodásnak a legfontosabb ágense, társadalmi bázisa a parasztság, hiszen

⁶³ Vö. Szabó István: Debrecen 1848/49-ben. Debrecen, 1928.

⁶⁴ Vö. Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember, 1929/5. 214–244.

⁶⁵ Vö. Szabó István: A tokaji rév és Debrecen 1565–67-ben. Debreceni Képes Kalendárium, 1934. 89–97; Szabó István: A debreceni uradalom a mohácsi vész korában. Debreceni Képes Kalendárium, 1935. 85–90; Szabó István: A debreceni közösség. Debreceni Képes Kalendárium, 1940. 73–77.

⁶⁶ Vö. Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok, 84.évf., 1950. 178–198, 478–488; Szabó István: A hajdúság kialakulása. Alföld, 1956/3. 50–57.

⁶⁷ Szabó Debrecennel kapcsolatos kutatásaihoz vö. Orosz István: Szabó István és Debrecen. Debreceni Szemle, 1999/1. 104–108.

⁶⁸ Vö. Szabó István: Ismertetés Schünemann Konrád: Die Entstehung des Staedtesens in Südosteuropa című könyvéről. Föld és Ember, 1930. 72–75; Szabó István: Viszontválasz Schünemann Konrád válaszára, Föld és Ember, 1930. 318–319. (A recenzióhoz ld. még Schünemann Konrád megjegyzéseit – Schünemann Konrád válasza Szabó Istvánnak, Föld és Ember, 1930. 195–197.)

ennek helyzetére — a későbbi marxista értelmezéssel homlokegyenest ellenkezőleg — egyfajta emelkedő tendencia, de legalábbis az emelkedésnek, a vagyonosodásnak, a polgárrá válásnak a lehetősége jellemző. Nem véletlenül tartja azt a még említendő, a középkorvégi pusztásodás kérdését elemző tanulmányában⁶⁹ a jelenség fő okának, hogy az emelkedő, magasabb életformát biztosító városok, ti. mezővárosok egyfajta szívó hatást gyakoroltak, ráadásul a földesúri fennhatósággal szemben is nagyobb (ha nem is teljes) függetlenséget nyújtottak. De ugyanez a helyzet a hajdú kérdéssel, illetve 1514-el is: hiszen a hajdúság kialakulását (tehát magyar eredetét) az emelkedő, polgárosodó tőzsérréteg szükségleteivel hozza összefüggésbe, amivel kongruál a már Mályusznál felbukkanó tézis: 1514 legfőbb társadalmi hordozója a korábban emelkedő helyzetű mezővárosi polgárság, egyfajta gazdagparashti réteg, amelynek a helyzetében a 15. század végén állt be jelentős visszaesés és romlás.⁷⁰

Amint említettem, Szabó István történetírói kutatásainak egy másik fő irányát a népiség- illetve településtörténeti kutatások jelentik. Ezek legfontosabb eredményei az 1937-ben megjelent „Ugocsa megye”,⁷¹ az 1942-es nagy népiségtörténeti szintézis, a már szintén tárgyalt „A magyarság életrajza”, valamint szintén a negyvenes évek első feléből több, a magyar asszimiláció, a magyarországi nemzetiségek településtörténetét, a Mohács utáni, valamint a 18. századi nemzetiségi viszonyokat tárgyaló tanulmánya (Vö. a Magyar Művelődéstörténet), illetve ezek történetpolitikai megalapozásaként a „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” című nagyszabású cikksorozata 1943–1944-ből.⁷² Hozzá kell tenni, hogy Szabó hatvanas években készült nagy falutörténeti monográfiái szintén a népiségtörténeti kérdéskörhöz kapcsolhatók, amelyekben megfogalmazza (vagy inkább részletesen kidolgozza) pl. a honfoglalás kori magyarság félnomád életformájáról való tézisért, de foglalkozik a magyar faluhálózat elterjedésével/kiépülésével, a falusi népesség számával, a falvak pusztulásával, a telekrendszer kialakulásával, a földesúri fennhatósággal való viszonyával, sőt a falvak mindennapi életével, így ünnepeivel, életmódjával (házak, berendezés, étkezés stb.) is.

Amint ez már úgyszintén szóba került, leginkább ismert — az előző tárgykörökkel perse ez ismételten összefüggő — kutatási iránya a magyar parasztság történetének feldolgozása volt. Mindezek során megírja (pl. a már tárgyalt két tanulmány után) ennek szintézisét („A magyar parasztság története”, 1940)⁷³, majd egy későbbi, alaposabb összefoglalás előtanulmányaként készítette el „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágytság időszakában”⁷⁴ című monográfiáját, a „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” (1948) című kötetet, valamint szerkesztette az

⁶⁹ Vö. pl. Szabó István: Hanyatló jobbágytság a középkor végén. Századok, 72.évf., 1938. 10–59.

⁷⁰ Vö. Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágháború okai. Társadalomtudomány, 1926/VI. 373–380; Mályusz Elemér: Az 1489. évi 41. törvénycikk. Társadalomtörténeti tanulmány. Századok, 63–64. évf. 1929–1930.809–839.

⁷¹ Vö. Szabó István: Ugocsa megye. Budapest 1937. (Újabb, de hiányos, illetve kiegészített kiadás: S. Benedek András (szerk.), 1994. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány, illetve Beregszász: Új Mandátum)

⁷² Vö. Szabó István: Népiségtörténeti tanulmányok. i.m; Illetve A harmadik út felé. i. m.

⁷³ Vö. Szabó István: A magyar parasztság története. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 1940.

⁷⁴ Vö. Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágytság korában. MTA, Budapest. 1947.

„Agrártörténeti tanulmányokat” és „A parasztság története a kapitalizmus korában” című nagy lélegzetű vállalkozást, sőt posztumusz munkaként jelent meg a magyar mezőgazdaság 1308–1514 közötti történetéről írt feldolgozása, szintén ebben a témakörben.⁷⁵

Szabó a tanulmányokban a paraszti-jobbági élet számos, addig ismeretlen kérdését tisztázta, így alaposan elemezte pl. az 1351. évi törvényeket, az 1437–1514. évi parasztlázadást kiváltó okokat, a parasztság középkorvégi rétegződését, a jobbágy nemessé válásának lehetőségeit, az 1514. évi törvények hatását, általában a 16–18. századi paraszti helyzetet, egészen az 1848-as forradalomban bekövetkezett fordulatig (sőt azon túl is. vö. a kapitalizmus kori parasztság történetét fedolgozó kötet⁷⁶).

Itt kifejtett nézeteinek veleje, hogy a magyar jobbágyság helyzete a középkor folyamán inkább emelkedő volt. Bizonyítja mindezt vitája Székely Györggyel az 1351. évi törvények értelmezéséről,⁷⁷ akivel szemben Szabó azt bizonyítja egyebek mellett, hogy a törvények nem a kilenced fizetésének, hanem beszédésének kötelezettségét mondják ki, tehát nem egy újabb súlyos terhet jelentenek a jobbágyra nézve, s inkább a nagybirtokosokkal szemben a köznemesség érdekeit fogalmazza meg, általában is. Előbbiek ugyanis az 1348–49-es pestisjárvány után inkább könnyíthettek jobbágaik helyzetén, hogy más birtokairól sajátjaikra csalogassák őket.

Jelentős a törés és a visszaesés a paraszti helyzetben 1514 után, azonban semmiképpen sem beszélhetünk valamiféle elkanyarodásról, egységes kelet-európai modellről, netán „második jobbágyság”-ról (elsőről sem), hiszen részben (Vö. „A jobbágy birtoklása” c. tanulmány) a jobbágy számos jogosítvánnyal rendelkezett (írtásföld tulajdonjoga, szőlőbirtoklás, végrendelkezés joga, tulajdonának örökíthetősége, de a szökés is). Másrészt a termeltető nagybirtok nálunk nem fejlődött ki olyan nagy mértékben mint Kelet-Európa egyéb (porosz, cseh, morva, lengyel) területein,⁷⁸ és a jobbágy számára számos a társadalmi emelkedést megnyitó opció kínálkozott, például mezővárosokba költözhetett, földesúri fennhatóság alatt nem lévő hajdúnak állhatott vagy végvári katonának szerződhetett, sőt a nemessé válás útjai sem voltak előtte lezárva. (Vö. pl. „A jobbágy megnevesítése, vagy az „Úr és paraszt a magyar élet egységében” c. kötetben megjelent tanulmánya)⁷⁹. Összességében Szabó István a magyar jobbágy

⁷⁵ Vö. Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest. 1948, illetve Szabó István (szerk.): Agrártörténeti Tanulmányok. Budapest, 1960; Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914) I–II. Budapest, 1965, valamint Szabó István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1975.

⁷⁶ Vö. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. i. m.

⁷⁷ Vö. Szabó István: Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok, 88. évf. 1954. 497–527. Mindehhez vö. pl. MTA KK, Ms 5440/43. 1954. szept. 14. Mályusz lektori véleménye Szabó István 1351-es tanulmányáról. In: A harmadik út felé. i. m. 309–310. uo. és passim a vita körülményeiről, előzményről és értelmezéséről is.

⁷⁸ Vö. ehhez még Szabó István: A parasztság a magyarság történetében. Közélet: Kósa László. In: Rácz István (szerk.): Szabó István Emlékkönyv. Debrecen, 1998. 55–70; valamint In: A harmadik út felé. i. m. 218–235. Ugyanott a jegyzetekben értelmezés és kommentár is a szöveg keletkezéséről.

⁷⁹ Vö. Szabó István: Nemesség és parasztság Werbőczy után. In: Eckhardt Sándor (szerk.): Úr és paraszt a magyar élet egységében. 44–80. Budapest, 1941. (Ugyanez a tanulmány — némi változ-

helyzetét átmeneti-nek⁸⁰ gondolja Európa nyugati és keleti fele között, amivel vitathatatlan, hogy sok tekintetben kötődik Hajnal István nézeteihez s megellegezi (bár inkább a 16–18. századi viszonyokat elemezve) Szücs Jenő felfogását. Nem lehet kétséges ráadásul, hogy saját korában mindez összekapcsolódott a népi írók által képviselt „harmadik út” gondolatával, s nyilván ezért érték oly heves támadások Szabót 1948–49-ben, a fordulat évében s minősítették nézeteit narodnyiknak.⁸¹

Meglátásom szerint így, összességében a Szabó István által képviselt elképzelés két felfogással szemben konstituálódik. Egyrészt kapcsolódik az ún. Századok köre — tehát Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér — elképzeléseikhez, akik a szerintük egyoldalúan nyugati orientációjú és így a kultúrfölény propagandáját is folytató Szekfű-féle történetiszemlélettel szemben, a magyar művelődésnek és társadalomnak az önállóságát, illetve a kelet-európaival való párhuzamait hangsúlyozzák.⁸² A másik pozíció az 1945 után a hivatalos állami ideológia szintjére került marxista interpretáció, amellyel szemben viszont Szabó István azt emelte ki: bár megtorpant a magyar fejlődés 1514 után, ez mégsem mosható össze a kelet-európaival, hiszen pl. a magyar jobbágy számára számtalan emelkedési lehetőség nyílt, tulajdona is lehetett s eleve adottak voltak a mezővárosi polgárok, végvári katonák vagy hajdúk szabad-félszabad rétegei, illetve pl. a 18. század folyamán a telepítések is számtalan kedvező lehetőséget nyújtottak a jobbágyi helyzet javítására. Kulcsmomentumnak tekinthető mind ebben Szabónak (a részben Hajnal Istvánhoz és persze Tönnies-hez kötődő) „közösség”-konceptiója, amelynek értelmében, bár — főként az újkorban — jelentős társadalmi különbség, alkalmanként szakadék választja el egymástól a nemest és a jobbágyot (de ugyanannyira a nemest és a főnemest is), viszonyukat alapvetően — mindenekelőtt a középkor folyamán —, mint ahogy a társadalom szerveződő-

tatásokkal — megjelent a Jobbágyok – parasztok c. kötetben is. A nemesség és a parasztság osztályviszonyai a XVI–XVIII. században címmel 1976. 237–252.) Illetve Szabó István: A jobbágy megnemestése. Turul, 1941/55. köt. 11–21.

⁸⁰ Vö. Szabó István levele Maksay Ferenchez. Debrecen, 1959. február 12. MTA KK Ms 5438/111. A levélhez, előzményeihez, értelmezéséhez stb. vö. A harmadik út felé. i. m. 360–361.

⁸¹ Vö. Erről újabban Balogh István: A debreceni egyetemi összeesküvés 1950-ben. In: Egey Tibor–Horváth M. Ferenc (szerk.): Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára. Pest Megyei Levéltár, Budapest. 2002. 17–34; illetve Borosy András: Találkozásom, barátságom Balogh Istvánnal. In: Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): Thesaurus solemnitis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Debrecen–Nyíregyháza, 2002. 13–17.

⁸² Szabó e nézeteire vö. még a korábban említett egyetemi előadásai. Ezen előadások során már például a 11. századi magyar történelemre vonatkoztatva hangsúlyozza, hogy a magyarság forradalmi és nemzeti függetlenségi törekvései mindig az ország keleti feléből indultak ki. Jelen sorok szerzője számára egyértelmű, hogy mindez Szekfű Gyulának a nagymagyar, tehát dunántúli magyar lelki élet elsőbbségéről vallott felfogásának fordítottja. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Szabó már 1934-ben bírálja a Három nemzedék V. könyvének ilyen értelmű koncepcióját. Vö. mindezekre részletesen Erős Vilmos: Szabó István „Magyar története” az 1950-es években. („Metszetek a magyar filozófiai gondolkodás elmúlt 100 évéből” című konferencián elhangzott előadás. 2011. április 28. Debreceni Akadémiai Bizottság.) In: Nagyverdei Almanach. (A Debreceni Egyetem Filozófiai Intézetének Évkönyve.) 2011/2. 1–20. <http://www.nagyalma.hu/archivum.php>. illetve Szabó István: Három nemzedék után. Protestáns Szemle, 1934. június. 364–368. Újraaközölve In: A harmadik út felé. i. m. 80–83. és uo. kommentár is a lábjegyzetekben.

sét is, viszonyukat egyfajta kölcsönösség, egymásrautaltság, közösség és hagyományyszerűség szabályozza.⁸³

Mindennek azután logikus következménye, — s ez is erősíti a magyar fejlődés átmenetiségéről vallottakat —, hogy Szabó nem lát olyan éles, antagonisztikus különbséget „történelmi” és „népi” (tehát úri és paraszti) között — vö. az „Úr és paraszt” kötetben megjelent tanulmánya⁸⁴ —, sőt a kettő szemléletében éppen hogy kiegészíti egymást. Erre egyébként világos bizonyíték, hogy több írásában is azért bírálja a népi írók baloldalát, mert „nép”-en csak a társadalom alsóbb rétegeit, a plebszt értik, nem pedig a már a Werbőczy által is képviselt „populus”-t, amely az uralkodó osztályokat is magában foglalja⁸⁵

Meg kell emlékeznünk mind Mályusz Elemér, mind Szabó István nagyszabású edíciós, forráspublikáló tevékenységéről, annál is inkább, mert ez mindkettőjük történetírói tevékenységének igen jelentős részét teszi ki. Mint korábban látható volt, Mályusz számos, már említett munkája terjedelmes forráspublikációval párosult, elég csak a „Sándor Lipót”-ra gondolni, amely eredetileg a Klebelsberg-féle Fontes-sorozathoz készült. De ugyanígy nagy terjedelmű forráspublikáció a kiindulópontja „A türelmi rendelet”-nek, vagy a Zsigmonddal összefüggő tanulmányoknak, sőt utóbbi (a Mályusz által szerkesztett Zsigmond-kori Okmánytár) a háború utáni magyar történeti irodalom egyik legnagyobb lélegzetű vállalkozása.⁸⁶ Ezt kiegészítik Mályusz sorozatai — a „Magyarság és nemzetiség”, illetve a „Település- és Népiségtörténeti Értekezések” —, amelyeket akár „pozitivistának” is le-

⁸³ Szabónak a magyar társadalmi fejlődés ez átmenetiségéről vallott felfogása mögött felfogásom/értelmezésem szerint egy „harmadik utas” ideológia állt a háttérben, ami a népi írók, részben Szabó Dezső, de inkább Németh László hatásáról tanúskodik. Ehhez számos részlet In: A harmadik út felé.i.m. Alapjában ebből vezethető le a háború után a rendszerrel való ideológiai szembenállása, s ezért adtam a szóban forgó forráskiadványnak ezt a címet is. Mályusz Elemérnél a „harmadik út” tézise nem, vagy csak érintőlegesen bukkan fel, így Szabó illetően munkássága a népiségtörténetnek a háború utáni ilyen irányú, tehát „harmadik utas” továbbfejlesztéseként interpretálható. Szabó e felfogása — mindezen felül — alapjában Szűcs Jenő nagyszabású vázlatának egyik előképeként is értelmezhető. Szűcs szóban forgó munkájában Szabóra — e tekintetben — azonban nem hivatkozik, sőt a 16–18. századi magyar társadalmi fejlődéssel kapcsolatban egyértelműen elfogadja a „második jobbágyság” tézisé. Vö. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó, Budapest. 1983. A „harmadik út” tézisének háború utáni ideológiai vonatkozásairól, útjáról vö. Salamon Konrád: A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1944–1987. Korona Kiadó, Budapest 2002. E munkájában a szerző a korszakban főként a Nemzeti Parasztpárt nézeteinek háttérben látja a tézist. Szabó nézeteinek mindezzel való összefüggése kézenfekvő, hiszen pl. Veres Péter is egész életére szóló, meghatározó élmény volt számára. Vö. A harmadik út felé.i.m. passim.

⁸⁴ Vö. Szabó I.: Nemesség és parasztság. i. m.

⁸⁵ Mindez persze nem jelenti azt, hogy Szabó (és persze Mályusz vagy Domanovszky Sándorék) a dualizmus korában regnáló nemesi-romantikus, a nemességet idealizáló (és a nemzetet, a magyarságot kizárólag ezzel azonosító) történetiszemlélet képviselői lettek volna. Hiszen (Mályusz nyomán is) éppen Szabó bírálja ezt a pl. Beöthy Zsolt irodalomtörténete által képviselt „volgai lovas” ideológiát, amely a honfoglaló magyarságot ezzel a nomád nemességgel azonosítja. Szabót e nézettel eleve szembeállítja történetírásának az alsóbb társadalmi rétegekre összpontosító realizisztikus és szociológisztikus jellege, amely azután éppen ezért, ezzel szemben hangsúlyozza a honfoglaló magyarság differenciált voltát, a köznép magyar jellegét, valamint a társadalom jelentős mértékben megtelepedett, földművelő életmódját is.

⁸⁶ Vö. Mályusz Elemér (szerk.): Zsigmondkori oklevéltár I. 1387–1399, II/1. 1400–1406, II/2. 1407–1410. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1951–1958.

hetne minősíteni, sőt a szó igazi értelmében azok is,⁸⁷ hiszen egyik fő jellemzőjük, hogy tökéletes összhangban vannak Mályusz történetírásának társadalomtörténeti alapállásával. Igaz mindez azoknak az esetében is (Sándor Lipót, Türelmi rendelet)⁸⁸, amelyek számos vonatkozásban inkább a politikátörténethez kötődnek, hiszen Mályusz ezeket kivétel nélkül társadalomtörténeti-szociológiai kontextusba helyezi nagy ívű bevezetéseivel vagy kísérő monográfiáival.⁸⁹ Ugyanez érvényes azután Szabó Istvánra is, hiszen nem feledhető, hogy az „Ugocsa” monumentális adattára alapvetően társadalomtörténeti tartalmú, de ugyanez vonatkozik (tehát a személynevek, helynevek, dűlő- és földrajzi nevek, dézsmalajstromok, majd falukönyvek, falutörvények, jobbágylevelek, urbáriumok, úriszéki iratok, kataszteri összeírások/térképek felhasználása és alkalmazása) az ötvenes években megjelent „Bács-Bodrog”-ra⁹⁰ is. Szabó István igen széleskörű forrásgyűjtő, forráskiadó tevékenységének legnagyobb vállalkozása azonban az 1945 után megindított s pl. Hajnal István által erőteljesen támogatott „Iratok a magyar parasztság történetéhez” című sorozat volt, amelyeknek kiadását végül ideológiai okokból (túlságosan patriarchálisnak állította be ezekben a jobbágý-földesúr viszonyt) kivették kezéből, így a „Jobbágýlevelek”, „Úriszéki iratok”, valamint az „Urbáriumok” végül megjelent köteteire mások neve került.⁹¹

Befejezésül szólni kell Mályusz és Szabó történetírói működésének politikai vonatkozásairól. Ebből a szempontból az egyik számba jöhető munka Mályusznak „A vörös emigráció”⁹² című, eredetileg a Napkeletben megjelent cikksorozata, amely angol és német nyelven is nyomdafestéket látott. A cikksorozat megírására Teleki Pál adta a megbízást Szekfű Gyulának és Mályusznak együttesen, Szekfű azonban — miután jelentős mennyiségű sajtóanyagot gyűjtött össze, s bocsátott Mályusz rendelkezésére — a „Magyar Történet” írására hivatkozva, kiszállt a vállalkozásból. Ugyanakkor Mályusz részben érvényesíti a Szekfű által koncipiált értelmezési szempontokat, amennyiben — szellemtörténeti ihletésre — egyfaj-

⁸⁷ Azaz, ha a pozitívizmust nem elsősorban faktológiának tekintjük (mint ahogy az olyan széles körben elterjedt, sajnos a nem magyar nyelvű irodalomban is.)

⁸⁸ Vö. Mályusz Elemér (szerk.): *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest. 1940.

⁸⁹ Csíki Tamás talán ezért minősíti a (persze a német szakirodalomból átvett) politikai társadalomtörténet kategóriájával a Mályusz-féle társadalomtörténeti kutatásokat. Vö. Csíki Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések*. i. m. Hozzá szeretném tenni ugyanakkor, hogy éppen ez a minősítés teszi kétségessé azokat konstrukciókat (például Benda Gyuláét vagy Csíki Tamásét is), amelyek az állítólag politikátörténet-centrikus szellemtörténet és a társadalomtörténeti alapú (tehát lényegesen „modernebb”) Mályusz-féle iskola ellentétéről beszélnek. Mint látható Mályusz – sőt Szabó István – munkáiban ugyanúgy működnek politikai, tehát retorikus motívumok, mint ahogy Szekfű és tábora körében sem kizárólag a politikátörténet jellemző, főleg nem az eseménytörténet.

⁹⁰ Vö. Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1954.

⁹¹ Vö. A harmadik út felé. i. m.

⁹² Vö. Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. Napkelet, 1931. 2–21, 97–110, 243–250, 329–339, 425–445, 515–539, 623–650, 714–753, 825–837, 901–904, 965–969, 1032–1036. Újraközölve — szintén mindenféle bevezető, kommentár nélkül — Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, 2008. Minderre legújabbban vö. Soós István: *Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve*. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik*. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond) Ráció Kiadó, Budapest. 2011. 238–250.

ta hivatásos forradalmár, emigráns, felforgató „lelki alkat”-ra vezeti vissza az emigráció tevékenységét. A denúnciáláshoz tartozik az is, hogy ez a lelki alkat a Max Stirnerhez kapcsolódó, önző, anyagias, az emelkedett hazafias eszméket megtagadó zsidósággal köti össze az emigrációt (amelyet pl. a magyarellenes cseh, jugoszláv és román kormány fizet és támogat), különbség nélkül Jászi Oszkártól Kun Béláig.

Mályusz legnagyobb port felvert publicisztikai megnyilvánulása azonban mégiscsak a már részben érintett „Az utolsó órában”⁹³ című, az Imrédy Béla irányához tartozó „Egyedül Vagyunk”-ban megjelent cikksorozata volt, amely végül „A magyar történettudomány” címen látott napvilágot könyv formában. Itt Mályusz az egész magyar történettudománynak a népi elven történő átszervezését sürgeti, aminek elvi alapja — mint ezt a bevezető tanulmányban kifejti — a politikai nemzettel szembeállított népi nemzet programjának megvalósítása. E népi nemzetfogalomnak a szociális elven túl tartalma volt a zsidóságnak a nemzettestből való kiszorítása és a német háborús erőfeszítések melletti felsorakozás, az „Új Európa” megvalósításának jegyében, amiért Mályusznak drágán kellett megfizetni az 1945-ös igazolások során, hiszen egyetemi katedráját elveszítette, sőt élete végéig nem kapta azt vissza, tehát nem taníthatott.⁹⁴

Égészen más jellegű volt és más motívumokból származott a Szabó István ellen megkísérelt leszámolás, amely az általa szerkesztett „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötethez, illetve az előző évben (1948-ban) megjelent parasztságtörténeti tanulmánygyűjteményéhez kapcsolódott. Itt Szabó részben azt fejteti ki, hogy 1848-ban a szabad föld megteremtésére irányuló kossuthi politika volt időszerű, nem pedig a Táncsics és Vasvári által követelt földosztás, már csak azért is, mert a függetlenségi harc vezető ereje a köznemesség volt, s utóbbit a föld felosztásának programja elidegenítette volna a küzdelemtől.⁹⁵ Másrészt Szabó e tanulmányaiban fejtette ki az önálló magyar útról (tehát a magyar fejlődésnek a kelet-európaiaktól eltérő voltáról) szóló nézeteit, ami nyilván szemben állott a szovjetizálást a történettudományban is alapvetőnek gondoló rákosista berendezkedéssel.⁹⁶ Hozzá kell tenni, hogy Szabó István személyéhez nem nyúltak, de tanítványaihoz, munkatársaihoz igen, s 1950-ben állam-, illetve köztársaság-ellenes összeesküvés vádjával többüket letartóztatták⁹⁷ s egyetemi katedrához később sem igen jutottak. Szabó István utóbb, 1956-ban a Debreceni Egyetemi Forradalmi Bizottság társelnöke lett⁹⁸ s — egyes értékelésekkel ellentétben — alapjában élete végéig a fennálló rendszerrel szembenálló, „narodnyik” történész maradt.

⁹³ Vö. erre újabban Soós I.: Mályusz Elemér és Deér József. i. m.

⁹⁴ Vö. Erős V.: A Szekfű-Mályusz vita. i. m., illetve újabban Papp István: A Mályusz Elemér eleni politikai rendőrségi vizsgálat 1945-ben. Kommentár, 2006/4. 70–79.

⁹⁵ Vö. erre Erős V.: Szabó István és 1848/49. i. m. Valamint Szabad György: Szabó István a felszabaduló jobbágyság földtulajdonlási igényéről. In: Szabó István Emlékkönyv. i. m. 302–309.

⁹⁶ Vö. még minderről részletesebben Erős V. Szabó István „Magyar története”. i. m.

⁹⁷ Vö. Balogh I.: A debreceni egyetemi összeesküvés. i. m.

⁹⁸ Vö. erre Rácz István: Szabó István történetíró emberközelben (1898–1969). In: Emlékkönyv Borosy András nyolcvanadik születésnapjára. i. m. 9–15.

FÜGGELÉK⁹⁹

*Wellmann Imre: Szabó István, az agrártörténétíró*¹⁰⁰

Úgy vélem, sem tágasságában, sem mélységében nem kisebbíti Szabó István történetírói teljesítményét, ha abból indulok ki, hogy azt úgyszólván mindenestül át, meg áthatotta az agrármúltunk minél teljesebb feltárására és megjelenítésére irányuló buzgó törekvés. Ilyen kisebbítő szándék annál kevésbé tulajdonítható nekem, mert, ha egyáltalán ágakra különíthető a történés egésze, köztük sohasem juttattam elsőséget a politikai történetnek, s mindig elutasítottam a fejlődés értékeléséhez való politikai hozzáállást.¹⁰¹ Viszont ahhoz tartottam magam, hogy az agrártörténelem fogalma a földhöz fűződő gazdaságot

⁹⁹ Az itt következő függelék Wellmann Imrének egy feltehetően a nyolcvanas években készült előadása Szabó István történetírásáról. Feltevésém, illetve az írás mellett található egyéb dokumentumok tanúbizonysága szerint Wellmann felszólalását 1989-ben, a Szabó István születésének 90. évfordulójára rendezett emlékülésen készült elmondani (Vö. Parasztság és magyarság. i. m.), eddig ismeretlen ok miatt azonban ezt nem tette meg. A dokumentum értelmezéséhez feltétlenül hozzátartozik, hogy a Wellmann–Szabó viszony (ez egyébként Wellmann írásából is egyértelmű) egészen a harmincas évek elejéig nyúlik vissza. Ekkor ugyanis Szabó részletes és nagyrészt kritikus recenziót ír Wellmannnak a Domanovszky-féle mezőgazdaságtörténeti iskola keretein belül készült doktori értekezéséről. Szintén a harmincas években keletkezett Wellmann meglehetősen nagylelegzetű, korábban már érintett ismertetése Szabó Ugocsa megyéről. (Vö. Wellmann I. recenziója Szabó István: Ugocsa megye című könyvéről. i. m.) Ebben Wellmann roppant pozitív módon nyilatkozik Szabó művéről, sőt behatóan tárgyalja Mályusz népiségtörténeti irányzatát is, s azt a modern gazdaság- és művelődéstörténet egyik legérdemlegesebb kezdeményezéseként értékeli. Több ízben működik együtt Szabó Wellmannal ezután az Országos Levéltárban (Vö. a következők), a Magyar Művelődéstörténet, illetve a Századok szerkesztésében, s nem véletlen, hogy a háború után közvetlenül készített parasztságtörténeti előadásában is hivatkozik rá. (Vö. A harmadik út felé. i. m. 218–235.) A háború utáni együttműködésük legjelentősebb hozadéka azonban a parasztságtörténeti forráskiadvány-sorozatban való együttműködés (Vö. A harmadik út felé. i. m. passim, valamint az alábbiak). Ezt, amint Szabó egy-egy 1957-es levele tanúsítja – ideológiai okokból – kivették a debreceni történész kezéből, de a megjelent munkákban (Vö. pl. H. Balázs Éva: A 'jobbágylevelek' ügyében. Századok, 89.évf. 1955. 721–722.) Wellmann neve szerepel az anyagok összegyűjtői között. Fontos bizonyíték kapcsolatuk folytonosságára Wellmannnak az 1960-as években készített két recenziója Szabó falutörténeti monográfiáiról. Ezekben Szabó pályafutása méltó megkoronázásaként értékeli a szóban forgó műveket, s – egyetértve például Szabó félnomád tézisével is – fenntartja a településtörténet fontosságáról vallott 1937-ben kifejtett nézetét. (Vö. Wellmann Imre: Ismertetés Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon című könyvéről. Magyar Nemzet, 1968/109. 5. illetve Wellmann Imre: Ismertetés Szabó István: Középkori magyar falu című könyvéről. Magyar Nemzet, 1970/97. 13.) Jelen szövegből főként azt lehetne kiemelni, hogy Wellmann itt leginkább a dualizmus kori magyar gazdaság- és társadalomtörténet doyenjének, Tagányi Károlynak a történetírásához hasonlítja Szabó agrártörténeti munkásságát, s tibor a Domanovszky-iskolával való fundamentális párhuzamokra is. A dokumentumhoz volt PhD hallgatóm, Bárczi László segítségével jutottam, akinek ezúton köszönöm meg szívességet. Wellmann Imre még feldolgozás alatt álló hagyatéka a Miskolci Hermann Ottó Múzeumban található. Vö. minderre Wellmann Imre hagyatéka a Miskolci Hermann Ottó Múzeumban. In: Csíki Tamás–Rémias Tibor (szerk.): 18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Miskolc, 1999. 500–516.

¹⁰⁰ Wellmannra vö. pl. Glatz Ferenc: Wellmann Imre (1909–1994). História, 1994/8. 12–13. Valamint pl. 18. századi agrártörténelem. i. m. illetve Csíki T.: Társadalomábrázolások és értelmezések. i. m. 90–93.

¹⁰¹ Azaz Wellmann Imre saját történetírását alapvetően gazdaság- és társadalomtörténeti szempontúnak tartja, amit igazolnak a róla készült (persze nem túlságosan bőséges) historiográfiai elemzések is. Ugyanezért értékeli Szabó Istvánt is, alapvetően egyébként már 1937-es nagy ívű idézett recenziójában is (Vö. Wellmann I. recenziója Szabó István: Ugocsa megye című könyvéről. i. m.).

és társadalmat egyaránt magába öleli. Nem szükséges kifejtteni, milyen messze terjedő és mélyre hatoló tudományterület ez, kivált Magyarországot illetően, mely hosszú időn át megtartotta kifejezetten agrár jellegét. Tárgyalása ezért Szabó István gazdag munkásságára vonatkozólag messzire feszítené mostani megemlékezésünk keretét; így hát be kell érnem azzal, hogy Szabó István szorosán vett mezőgazdaságtörténeti tanulmányaira korlátozzam fejtegetéseimet, bármennyire elválaszthatatlanok azok társadalmi összetevőiktől, különösen a tetőpontot jelentő parasztságtörténeti munkáitól.¹⁰²

Mezőgazdaságtörténeti irodalmunk fejlődésére visszapillantva két nagy tudós alakja magasodik föl előttünk: Tagányi Károlyé¹⁰³ és Szabó Istváné. Talán erőltetettnek tetszik egymás mellé állításuk; megokolásul, már csak a párhuzamok mellett a különbségek kidomborítása végett is, legyen szabad röviden Tagányira is kitérnem, akivel a maga idején is, azóta is méltatlanul bánt történeti közvéleményünk. Fontos, nemzedékbeli különbség mindjárt, hogy emberöltőnyi időköz választotta el őket egymástól. Szabó István négy évtizeddel később született, s így valószínűleg nem is volt módja találkozni a már 1924-ben elhunyt Tagányival. S bár az utóbbinak utolsó éveiben már a néprajz állt kutatásai középpontjában, találkozásuk elmaradása még sincs jelentőség nélkül. A fiatalabb történészek közül ugyanis többen ráébredtek, hogy tanulságos és hasznos Tagányit gyakorta fölkeresni, mert útmutatása, véleménye, kivált a középkort illetően, igen gyümölcsöző számukra; ha Szabó István is részesül ebben, talán korábban elindul történettudósi pályája, annál inkább, mert Tagányi is erős jogtudományi alapokkal rendelkezett. Mint ahogy párhuzamosságot mutatott tudományos pályafutásukban az ugyancsak szilárd megalapozást nyújtó levéltári munka is, közelebbről az Országos Levéltár irataiban való elmélyedés.

De mutatkozik bizonyos hasonlóság abban is, hogy mindkettejüknek olyan akadályokkal kellett szembenézniük, melyeket külső tényezők tettek az útjukba, ugyancsak megháborítva a csöndesnek, nyugodtnak ígérkező tudományos kutató és feldolgozó munka föltételeit. Tagányi a külföldi szakirodalomban akkortájt egyedülálló tájékozottsága révén nyilvánvalóan tisztában volt vele, hogy nemzetközi síkon vitatott tárgykör hazai kutatásába fog, midőn a földközösség történetének nyomait kívánja földeríteni, ennek következményeiről mégsem lehetett sejtelme. Akkor még külföldszerte az angol Maine¹⁰⁴ által a történeti fejlődésre is alkalmazott evolucionista felfogás hódított elsősorban tért, mely szerint az ősi közös földtulajdontól fokozatos, megszakítatlan bontakozás során alakult ki a föld magánbirtoka. Tagányinak a maga kitűnő fölkészültségével 1894-re sikerült meggyőzően kimutatnia, hogy a XIX. század végétől visszafelé haladva egészen a római korig megtalálhatók a földközösség nyomai¹⁰⁵. Nem sokkal utóbb azonban egyes

¹⁰² Ua.

¹⁰³ Tagányira vö. még Vardy, Steven Bela: *The Hungarian Economic History School: Its Birth and Development*. In: Vardy, Steven Bela: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America*. Columbia University Press, New York. 1985. 55–74. (Különösen 58–61.) ugyanott részletes irodalom is.

¹⁰⁴ Vö. mindezekhez Maine, Henry Sumner: *Az ősi jog*. Gondolat Kiadó, Budapest. 1997.

¹⁰⁵ Vö. mindezekhez Wellmann Imre: *Földközösségtől faluközösségig – kutatások és felfogások* Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. *Ethnographia*. 100.évf. 1989 1–4. 278–302.

külföldi munkák, már csak azért is, hogy Engels „Mark”-jának¹⁰⁶ megállapításával szembeszálljanak, a magán földtulajdon őseredetisége mellett törtek lándzsát.¹⁰⁷ Ezek után a megjelenés előtt álló közgazdasági lexikon¹⁰⁸ szerkesztői, mivel ilyen tárgyú szócikket nem tartottak mellőzhetőnek, jónak látták, mindkét felfogásnak helyet juttatni, hiszen Tagányi eredményeit nem volt, aki meg tudja cáfolni. Így ő írta a lexikonba a magyarországi földközösség történetének immár valamennyire kiegészített és lekerekített összefoglalását,¹⁰⁹ az eléje illesztett általános rész elkészítését pedig a jogász Navratilra¹¹⁰ bízta, aki az eredeti magánföldtulajdonról szóló fejtegetéseihez támogatásul Tagányit úgy idézte megbocsáthatatlan módon, mintha megállapításai ezt az ellenkező felfogást erősítenék.¹¹¹ Ebből a visszatetsző szerkesztési és közlési módból nem következhetett más, mint Tagányi elkedvetlenedése. Elkecsereződését csak fokozhatta, hogy egyfelől 1894-ben megjelent tanulmányának továbbfejlesztéséhez, melyben, amint mondta, még csak az első szükségre szorítkozott, hiába kért teljes mértékű előkészítés után is munkatársakat. Másfelől valóban fölfedezésnek számító munkája nem talált érdemleges visszhangra, sőt eredményeinek még megértése is hiányzott. Acsádynak a következő évtizedben nagy visszhangot keltő jobbágyságtörténete¹¹² csak odavetve idézte, szinte pusztán az irodalmi hivatkozások teljessége kedvéért. Mindennek jóvátehetetlen következményeképp Tagányi, miután a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle¹¹³ szerkesztői tisztjétől is megvált, tovább már a néprajz felé fordult, a népi jogszokások gyűjtésére és feldolgozására összpontosította páratlan tudós felkészültségét. Azon már a végzet nem engedte keseregni, hogy később a marxista történetírás, bár érthető módon üdvözölte őt az ősi közös földtulajdon kimutatásáért, megbírálásával sem maradt adós. Molnár Erik helytelenítette,¹¹⁴ hogy a földközösséget — melyet ő, merev egyoldalúsággal, pusztán elsajátítási rendszernek vont hajlandó felfogni — Tagányi formai megjelenésében a földművelés módjával hozta összefüggésbe, noha ez utóbbit ő is tekintetbe vette, a nyomásos gazdálkodás teljes átértéke nélkül. S Molnár bírálata a földközösség fogalom-összetételből pusztán a „föld”(tulajdona) iránt mutat érdeklődést, a közösség mibenlétéről nem ejt szót, nem ve-

¹⁰⁶ Engels felfogásához vö. Molnár Erik: Előszó. In: Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Budapest, 1950.

¹⁰⁷ Vö. ehhez még Lánczy Gyula: A faluközösség eredete. Ősi család és tulajdon. Budapest, 1881; Laveleye, Émile: A tulajdon és kezdetleges alakjai. Budapest. 1897.

¹⁰⁸ Vö. Közgazdasági Lexikon. 1–3. köt. Halász Sándor, (szerk.) Budapest, 1898.

¹⁰⁹ Vö. Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Budapest, 1894; Tagányi Károly: Falu- és földközösség. In: Közgazdasági Lexikon, I. 611–620.

¹¹⁰ A földközösség kérdéséhez vö. még Varga János: A földközösség megerősödése és bomlása a 13. században. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711–1790. Szerkesztette Spira György. Akadémiai Kiadó Budapest. 1952. 7–48. Ehhez Szabó István 1951-es kritikái megjegyzései vö. A harmadik út felé. i. m. 284.

¹¹¹ Ua.

¹¹² Vö. Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. II. centenáriumi kiadás. Szikra. Budapest, 1948.; Acsádyhoz alapvető Gunst Péter: Acsády Ignác történetírása. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1961.

¹¹³ Vö. ehhez Izsépy Edit: A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle történetéhez. Századok, 1969/ 5–6. 1077–1103.

¹¹⁴ Vö. Molnár E.: Előszó. i. m.

szi tudomásul, hogy annak – a község, a faluközösség a hordozója.¹¹⁵ Azt viszont külön hiányolja, hogy Tagányi (ugyanígy tanítványai is) nem juttat fő helyet a földesúri kisajátításnak és a paraszti osztályharcnak.¹¹⁶

Azért látszott célszerűnek az utóbbi kifogásokra is kitérni, mert 1948-tól 1954-ig Szabó Istvánnak is hasonló, még pedig elitélő kifogásokkal kellett szembenéznie.¹¹⁷ Vessünk azonban előbb egy pillantást debreceni professzorságát megelőző alkotó korszakára, melynek idején kollégája lehettem az Országos Levéltárban.¹¹⁸ Láttuk, önnön erejéből vetette meg magasba ívelő tudományos munkásságának első alapját. Így került az Országos Levéltárba, ahol a legfontosabb feudális kori forrásanyag kellős közepében szélesíthette ki s mélyíthette el azt. E ponton ismét párhuzamosság ismerhető fel Tagányival, aki a maga idejében e kútfőanyagnak, kivált a középkorra nézve, vitathatatlanul a legnagyobb ismerője volt; nemcsak nagy számú forráskiadványa tanúskodik erről, hanem megszámlálhatatlan forráskijegyzése is, melyek az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának egyik leghatalmasabb iratgyűjteményét alkotják. Itt azonban már különbözik Szabó Istvántól: mindezt jobbára mások hasznosították, nem ő maga, részint elkedvetlenedése s korai halála következtében. Szabó István esetében ez jobbára másképp alakult. Kedvezett feldolgozó munkájának, hogy a kamarai levéltár élére került, s ott az adminisztratív feladatok dandárjának intézését a melléje beosztott Sinkovics¹¹⁹ levette válláról, s így zöldposztós álló íróasztalánál fordíthatott valamelyes időt a forrásfeldolgozásra. Meg kell azonban mondani, hogy a történetírói munka, tanulmányoknak a Levéltári Közleményeken¹²⁰ kívül történő megjelentetése nem állt nagy becsben az Országos Levéltárban, a régi kollégák hagyományos módon szinte kínlódva írtak le minden szót, és messzemenően bírálták, ha azt más írta le. Az egyetlen nagyobb munkaközösséget kívülről Mályusz Elemér hívta életre,¹²¹ s e népiségtörténeti feladatkörből Szabó István bölcsen a legkisebb megyét, Ugocsát választva, időben el is készült példamutató feldolgozásával.¹²² Külön említést kíván, bár ezt így kellőképpen nem hozták nyilvánosságra, hogy 1945 után elsősorban ő javasolta a „Jobbágylevelek”-től kezdve az agrártörténelem forrásainak kollektív munkával történő kiadását.¹²³

¹¹⁵ Vö. Szabó I: A középkori magyar falu. Itt szintén alapvető a faluközösség kérdése.

¹¹⁶ Hasonló jellegű kritikát vet fel Szabó ellen Sinkovics István is „A középkori magyar falu” kapcsán. Vö. A harmadik út felé. i. m. 416–418.

¹¹⁷ Vö. A harmadik út felé. i. m. passim.

¹¹⁸ Szabó tehát ebben az időben igen közeli kapcsolatban állt Wellmannal. Mindezt bizonyítják még egymás műveiről írott recenzióik is. Vö. Wellmann I. recenziója Szabó István: Ugocsa megye című könyvéről. i. m. Valamint Szabó István: Recenzió Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre című könyvéről. Századok, 67–68. évf., 1933–1934. 432–435.

¹¹⁹ Sinkovicsról vö. Csiki T.: Társadalomábrázolások és értelmezések. i. m. passim, valamint A harmadik út felé. i. m.

¹²⁰ Ennek szerkesztője 1936-tól Szabó István. Vö. mindehhez Szabó István: A magyar levéltári irodalom feladatai. Levéltári Közlemények, 1936. 7–22.

¹²¹ Vö. Mályusz E.: Népiségtörténet. i. m.

¹²² Vö. Szabó I.: Ugocsa megye. i. m.

¹²³ Ma már minderre több publikált dokumentumunk áll rendelkezésre mindezek tisztázásához. Vö. A harmadik út felé. i. m. passim, különösen Szabó István levele Varga Endrének (1956.),

Gazdagon bontakozó oeuvre-jének folytatásában azután — amint szép méltatásában Für Lajos¹²⁴ írja — megtorpanás állt be. Ma már nyíltan kimondhatjuk, hogy a Rákosi-korszak szervezett támadása indult meg az úgynevezett reakciós, az ellenforradalmi ideológiát támogató polgári gazdaság- és társadalomtörténetírás ellen. S bár csaknem mint Tagányit a földközösség fölfedezéséért, Szabó István is becsülték azért, hogy a nagybirtok szolgálatába állt munkák közepette parasztság-történelem megírására vállalkozott, neki is bőven kijutott a marxista elvekre hivatkozó, valójában politikai tendenciákat követő s őt is politikai beállítottsággal vádoló becsmérésekből.¹²⁵ Egész sorozat telik ki ezekből a förmedvényekből, s nem árt visszaidézni őket; hozzájuk fűzött kommentár nélkül is kiviláglik a történet tényeitől elrugaszkodott, a megírtak hitelét rontó, a kútforrásokban nem szereplő tényeket hiányoló kirohanásaik egész méltatlansága.¹²⁶ Ilyeneket kell olvasnunk „A jobbágyparasztság problémái 1848–49-ben” c. tanulmányáról: „anyagközlése nem tárgyilagosan, nem válogatás nélkül ismerteti ... a forrásanyagot, ... csak arról beszél, amiről jól esik beszélnie, ... alá akarja becsültetni parasztságunk 48-as földosztó törekvéseit”. Szerinte „nem a föld helyesebb megosztása ... volt a fejlődés e pontján a feladat. Egész föld nélküli parasztságunk politikai magatartását visszájára akarta fordítani.” Ember Győző tanulmánya „úgy szétzúzta, hogy nekünk nem kell fáradnunk cáfolásával”. — „A szabadságharc fővárosa Debrecen” c. kötetről: „Szabó Istváné... nyíltan átveszik a békepárti jobboldal támadó, destruáló hangját a forradalmi politika és közigazgatás szerveivel szemben, ... úgy gondolták, ... nyugodtan becsmérélhetik.” „Nem tartják a történetírás feladatának, hogy ... megmutassák... a forradalmi lelkesedést. Sőt!... a statisztikákkal gondosan eltüntetik ... az osztályviszonyokat... a pozitívizmus... és áltudományos objektivitás álarcában... Ez a hazaáruló békepártok érdekeit védő szemlélet.(sic!)”. — „Acsády művének politikai színezetű szemléletét és következtetéseit túlságosan korszerűtlennek tekintette, ... sok tekintetben elavultnak tekintendő.” „A feudális földesúri és kizsákmányolást korántsem mutatja be kellő élességgel.” A feudalizmust alapjában véve idealizálja. „Nem véletlen, hogy a feudalizmus ideológiájának... engedményeket tevő szemlélet mellett a jobbágyparasztság antifeudális osztályharcának eredményei és elvi kérdései nem kaptak kellő helyet, ... végeredményben a feudalizmus bizonyos mértékű idealizálását és az osztályharc kiszűrését jelentette a történetírásból.” — „1526 után elsősorban a török, majd annak kiverése után szinte kizárólag a birtokos nemesség volt a jobbágynyomor okozója. Ez a felfogás szükségképpen utat engedett a gyarmatosító Habsburgok többszázados elnyomó politikájának elhomályosításához.” „Így terjedt el a jó királynő és a rossz földesúr el-

342–346. Uo. a jegyzetekben részletesen ismertetem Szabó levelének vonatkozását 1946-ös tervezetéhez (amit szintén közlök), s például Wellmann Imrének a munkálatokban játszott szerepét is, valamint H. Balázs Évának (a Jobbágylevelek végső kiadójának) a Századokban 1955-ben megjelent reflexióját. Uo. 411–412.

¹²⁴ Vö. Für L.: Szabó István-pályakép. i. m.

¹²⁵ Vö. Erős V.: Szabó István és 1848/49. i. m. Illetve A harmadik út felé. i. m. passim.

¹²⁶ Wellmann Imre itteni idézetei a Szabó István elleni támadásokból valók, az 1940-es évek végéről és az ötvenes évek elejéről. E támadásokat mindenekelőtt Balázs V. és T., Pach Zsigmond Pál, Sándor Pál és Székely György intézték Szabó ellen. E támadások szövegeiből hosszabb részeket In: A harmadik út felé. i. m. függelék, valamint Erős V.: Szabó István és 1848/49. i. m.

mélete,... objektíve a Habsburg gyarmati elnyomás elkendőzését jelentette... Lehet-e a fentiek után végigvitt polgári demokratizmust várunk Szabó Istvántól, amikor parasztpolgári szemlélete telve volt a feudalizmus ideológiájának tett engedményekkel?... lemondani... a földosztásról? Nem lehet!... Megvolt a hajlandósága az osztályharc gondolatának kiszűrésére a történelmi fejlődés menetéből... történelemellenes szemlélet... már eluralkodott.”(sic!). „Az 1940-i parasztságtörténet” viszonylagos progressziójának is nyoma veszett. Végeredményben reakciós fordulatról kell beszélnünk.” „A nemesség és parasztság Werbőczy után lényegét tekintve nem más, mint a Horthy fasizmus „népi közösség”-ét hirdető szemfényvesztésének alátámasztása”...¹²⁷

Szabó István azonban nem olyan fából volt faragva — s ez azután lényeges különbség Tagányihoz képest —, hogy e minősíthetetlen támadások nagy tudományos tervei folytatásától elkedvetleníthették volna. Tudatában a maga igazának, megmaradt a tiszta tudomány területén, nem ereszkedett le odáig, hogy magukat konkrét tárgyi bizonyítékokon túltevő, politikai tendenciáktól vezetett, hiábavaló vitákba bonyolódják. A méltatlan írásbeli meghurcoltatás legfőbb ideig-óráig állíthatta meg kezében a tollat, utána töretlen erővel folytatta a történetíró messze tekintő alkotó munkáját.

Három szorosan vett mezőgazdaságtörténeti tanulmánya közül az első: „Uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI-XVII. században”¹²⁸ még az ellene indított hajsza előtt elkészült és napvilágot látott. Kiemelést kíván, hogy bár nem mulasztotta el felhasználni s egyúttal értékelni a Domanovszky Sándor irányította tanulmányok közül a korra vonatkozókat,¹²⁹ széles megalapozással más fontos forrásokat és irodalmat is bevont vizsgálódásai körébe. A rá jellemző alapossággal és körültekintéssel, a külföldi irodalomra is támaszkodva, mindenekelőtt tanulságosan különböztette meg az adóztató, saját fogyasztásra berendezkedett hagyományos uradalmakat az újonnan jelentkező, termelőnek nevezettektől.¹³⁰ Logikus rendben sorakoztatta fel az ország akkori nagybirtokrendszerének, a váruradalmaknak, az új birtokosoknak jellemzését, ismertette meg a jövedelemre törő majorsági gazdálkodás kialakulását, a rajta folyó termelést; hangsúlyozta, hogy ez általában nem jutott el az üzemesítés olyan fokáig, hogy súlypontja a saját termelésen legyen. Így érkezett el, átfogó képet adva, a jobbágy ezzel összefüggő helyzetének meggyőző ábrázolásáig.¹³¹

Ha már erről a tanulmányról elmondható, hogy teljes értékű tájékoztatást ad az ország akkori mezőgazdasági viszonyairól, ugyanez, de valósággal fölfedezésszerűen, 1963-ban megjelent: „A prédiüm.” Vizsgálódások a korai magyar

¹²⁷ Vö. előző jegyzet.

¹²⁸ Vö. Szabó I.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. i. m. 159–201. Ua. franciául vö. Szabó, Étienne: Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes. Revue d'Histoire Comparée. Institut Paul Teleki, Budapest. 1947. 167–192.

¹²⁹ Vö. erről részletesen Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Domanovszky-Emlékkönyv. Budapest 1937. 1–51. (Újból megjelent In: 18. századi agrártörténelem. i. m. 24–56.)

¹³⁰ Vö. még minderre elvi jelentőséggel Szabó István: A parasztság a magyarság történetében, In: A harmadik út felé. i. m. 218–235, valamint jegyzetek uo.

¹³¹ Vö. erre még A harmadik út felé. i. m. passim.

gazdaság- és településtörténelem körében”¹³² című, a XI–XIII. századi állapotokhoz képest bámulatosan nagy jegyzetapparátussal megalapozott tanulmányát is jellemzi. Igen tanulságos, ahogy bevezetőül az akkori kifejezések értelmét messzemenő gondossággal kifejti. Majd a leginkább a prédiüm, e földesúri házi gazdálkodásnak mondható, túlnyomórészt rabszolgamunkára alapozott gazdaság létrejöttét és működését tárja elő, rámutat az okokra, melyek a XIII. század derekától gyors felbomlását idézték elő. S ugyancsak tanulni lehet abból, ahogy arra világít rá: mi lett a prédiüümök és népük további sorsa.

A harmadik, már halála után megjelent munka: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig,¹³³ sajnálatos módon már végső kicsengése a nagy agrártörténetíró munkásságának. Itt is a legjobb rendben követi egymást a népesség alakulásának földerítése, egyike azoknak a tudományterületeknek, melyek művelésében egyébként is követendő utat mutatott, aztán a földművelés s az állattenyésztés ezúttal is szilárd forrásalapokon való bemutatása, s nem marad el természetesen az agrártársadalom mélyreható megjelenítése sem. Ismét egy könyve, melyet a további kutatás nem nélkülözhet. Egészben véve csak bámulattal adózhatunk szinte a magyar történelem egész folyamatát átfogó, ugyanakkor annak mély áramáig lehatoló nagyszabású munkásságának.¹³⁴

ROADS TOWARDS „ETHNIC HISTORY”: ELEMÉR MÁLYUSZ AND ISTVÁN SZABÓ

by Vilmos Erős

(Summary)

The study offers an overview of one of the most renowned Hungarian medievalists in the 20th century and of his school of „ethnic history” (Hung. „népiségtörténet”). In the first part the author describes the roots, program and most important institutions of ethnic history, as well as the major works it produced. Yet Mályusz dealt not only with ethnic history, but also with ecclesiastical, intellectual and social history, or the history of government, and the study treats these briefly as well. Alongside Mályusz, the other major representative of ethnic history was the Debrecen-based historian István Szabó, who after World War II deepened this kind of research with a view mainly to the history of the peasantry. In this he was related to the movement of the so-called popular writers, whose „third way” approach, as the study demonstrates, exerted a considerable influence on his views. Finally, the study describes the important source publication activities of the two historians (which reinforced the social historical character of their oeuvre), and also the politico-ideological implications of their works. The appendix contains the memoir of Imre Wellmann, in which he reflected upon the historiography of István Szabó in the late 1980s.

¹³² Vö. Szabó István: A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle, 1963. 1–49, 301–338.

¹³³ Vö. Szabó I.: A magyar mezőgazdaság története. i. m.

¹³⁴ Megjegyzendő, hogy Wellmann Imre említett hagyatékában még további két Szabó István által írt levél található, ezek azonban egyelőre nem hozzáférhetők. Vö. 18. századi agrártörténelem. i. m.

AZ ELSŐ „NÉPFRONTOS” VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON 1949-BEN

1947 őszén a nemzetközi és a hazai belpolitikai helyzetben bekövetkezett döntő változások — a Marshall terv meghirdetése és végrehajtása, a Tájékoztató Iroda (Kominform) megalakulása, a magyar békeszerződés életbelépése, ami a szovjet csapatok további itt-tartózkodását is meghosszabbította, a Magyar Függetlenségi Párt (MFP) feloszlata és a nagybankok államosítása — után, 1948 elején a Magyar Kommunista Párt (MKP) felvetette a koalíció átalakításának és az új függetlenségi front létrehozásának az ügyét. Rákosi Máttyás az MKP funkcionáriusainak január 10-ei értekezletén a reakció vereségére, a magyar demokrácia megerősödésére, valamint arra hivatkozva, hogy a koalíció többi pártjában is azok az erők kerültek előtérbe, amelyek lépést kívánnak tartani a társadalmi haladás ügyével, állást foglalt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, vagyis a koalíció újjászervezése mellett. „A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak most nyílik meg a lehetősége, hogy széles új tömegalapokra helyezkedhet — szögezte le az MKP főtitkára —, egész demokráciánk további megerősödésének döntő előfeltétele, hogy ez az átalakulás meg is történjék.”¹ Az MNFF széles tömegalapokon történő átszervezésének gondolatát pozitívan fogadták az agrárpártok vezetői is, s egyúttal támogatásukról biztosították a kommunistákat ebben a törekvésükben.

A Nemzeti Parasztpárt (NPP) Végrehajtó Bizottsága már 1948. január 6-ai ülésén hozott határozatában leszögezte, hogy „a magyar demokrácia fejlődési perspektívája a pártok népfrent jellegű együttműködése”, s a parasztpárt arra törekszik, hogy ebben kezdeményező lépéseket tegyen.² Az április 4-ei nagyválasztmányi ülésen pedig Erdei Ferenc főtitkár már azt hangsúlyozta, hogy az NPP „a valóban demokratikus népi erőkkel, elsősorban a munkásság pártjaival” kíván együttműködni, s támogatta az új egységfront kiépítését.³ A kisgazdapárt (FKGP) vezetősége első balatonkenesei értekezletén (1948. március 6–7.) foglalt állást az új politikai irányvonal mellett. A párt határozatban mondta ki, hogy helyesli a demokratikus erőknek s szorosabb összefogását, vagyis az új függetlenségi front létrehozását.⁴ A két polgári liberális párt (Magyar Radikális Párt és Polgári Demokrata Párt) pártszövetségének (Radikális Demokrata Pártszövetség-

¹ Rákosi Máttyás: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra 1950. 265.

² Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948. Kossuth Kiadó. 1972. 274–287.

³ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL) 284. f. 5. ó.e. A Nemzeti Parasztpárt iratai.

⁴ Kis Újság, 1948. március 9.

ség) létrehozása is ebbe az irányba munkált. A Független Magyar Demokrata Párt (Balogh-párt) „Magyar Vasárnap” néven műsorokat szervezett vidéken, előadói szintén az „új összefogást” propagálták.⁵ Az új függetlenségi front létrehozása, pontosabban ezen keresztül az egypártrendszer megteremtése, s az erre való törekvés hivatalos formában először 1948 márciusában vetődött fel, amikor Rákosi az MKP funkcionáriusainak értekezletén, az ellenzéki pártok politikai életből való kiszorításával együtt, felvetette a koalíció átalakításának, fokozatos felszámolásának az ügyét. Ennek lényege — Rákosi akkori elképzelése szerint — az volt, hogy az új koalícióban „a többi pártok csak fővárosi szervezet alapján lesznek, és a falvakban, vidéken különösebb szervezete, komoly, erőteljesebb szervezetei csak a kommunista pártnak lesznek.” Ehhez hozzátette még azt is: az MKP-nak „arra kell venni az irányt, hogy a falu használható emberei szervezetileg is benne legyenek a kommunista pártban, és a többi pártok többi része a Magyar Függetlenségi Frontban, vagy egyéb alakulatban a központban úgy legyenek elhelyezve, hogy egy szigorú központi szervezet lesz, amelynek a tengelye a kommunista párt, és amely köré lesznek elhelyezve a többi pártok.” A konkrét tennivalókat illetően rögtön le is szögezte: „Ez a mostani szervezési és politikai vonal, amire nekünk kell menni, és amit remélünk, hogy öszre meg is tudunk csinálni, és akkor a demokráciát nem tudja hátráltatni a koalíciós alkudozás, intrika, amely még most is érezteti hatását. Ezzel kapcsolatban természetesen likvidálni fogjuk a még meglévő jobboldali vagy félfasiszta pártokat. (Az más kérdés, hogy ezeknek a pártoknak soha semmi közük nem volt a fasizmushoz – I. L.) A likvidálás úgy fog történni, hogy a Barankovics-párt néhány használható emberét Barankoviccsal együtt áthozzuk a Kiszgazdapártba, Baloghot és néhány emberét szintén, a megmaradó reakcióokról pedig gondoskodunk, hogy eltűnjenek a színről.”⁶

Már e koncepció jegyében születtek azok az intézkedések, amelyek 1948 áprilisában a koalíciós pártok egységes nőszervezetének, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) megalakításához vezettek. 1948 tavaszán megszűnt a koalíciós pártok külön-külön ifjúsági szervezete is, majd a munkás- és paraszti ifjúsági szövetségek, valamint a különböző rétegszervezetek és a középfokú iskolák szövetségének összevonásával létrejött a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ), a magyar ifjúság tömegszervezete.

1948 nyarán a két munkáspárt (MKP és SZDP) „egyesülése” után — amely valójában az SZDP baloldalának beolvasztását jelentette a kommunista pártba — a Magyar Dolgozók Pártjának vezetői, ahogy ez a párt programjából is kitűnt, már konkrét célként jelölték meg a többpártrendszer felszámolását. A pártok temetőjéül az újjáalakuló Függetlenségi Frontot jelölték ki. „A Magyar Dolgozók Pártja a demokratikus pártok eddigi többé-kevésbé laza koalíciója helyett a népi egység politikai tömegszervezetének, az új Függetlenségi Frontnak megteremtéséért száll síkra. — állapította meg a programnyilatkozat. — A Függetlenségi Front: a munkásság, parasztság, értelmiség, dolgozó kisemberek, Magyarország minden haladó, hazafias eleme szoros harci és építő szövetségének

⁵ Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Kossuth Kiadó, 1983. 243.

⁶ PIL 274. f. 16/133. é.e.

egységes szervezete. A Függetlenségi Frontban ezért nemcsak a demokratikus politikai pártok, hanem a magyar nép nagy társadalmi szervezeteinek, a szak-szervezeteknek, a szövetkezeteknek, a nők és az ifjúság egységes szervezeteinek is méltó helyet kell biztosítani.” Ezt a belpolitikai törekvést külpolitikai téren mintegy alátámasztotta, a „népi demokratikus országokkal” addig megkötött kétoldalú barátsági szerződések sorozata, s legfőbb alapelvként: „A szövetség a Szovjetunióval, az imperialistaellenes és demokratikus tábor vezető szocialista nagyhatalmával, a béke, a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás örével.”⁷

A Függetlenségi Front újjászervezésének fentebb körvonalazott koncepciója jegyében kezdődtek meg a tárgyalások alsóbb szinten is a két agrárpárt képviselőivel. 1948 nyarán például megállapodtak abban, hogy az MDP és az NPP, illetve az FKGP „közigazgatási politikáját összehangolják, az elvi kérdéseket és a konkrét kérdéseket egyaránt rendszeres tárgyalások során tisztázzák.”⁸ Az MDP vezetőinek, elsősorban Rákosinak, a tudtával és hozzájárulásával került 1948 augusztus elején Harrer Ferenc a Radikális Demokrata Pártszövetség élére.⁹ Harrer első elnöki nyilatkozatában rögtön vállalta, hogy a vezetése alatt álló pártszövetség legfontosabb feladata az lesz, hogy a jövőben részt vesz a „polgárság felvilágosításában a kül- és belpolitikai valóságos helyzetről és a belőle ésszerűen levonható következtetésekről, a népi demokrácia lényegéről, a polgári boldogulásnak a lehetőségéről a népi demokráciában és az attentista magatartás veszélyeiről és végzetessé válhatásáról, végül, de nem utolsósorban a polgárság osztályérdekeinek megvédésében a népi demokrácia eszmekörében.”¹⁰

Az FMDP képviselőcsoportja 1948. augusztus 31-én foglalkozott a Függetlenségi Népfront megalakításának kérdéseivel. Az értekezletről kiadott közlemény megállapította, hogy a Balogh-párt is tudatában van annak, hogy most olyan feladatok megoldása került napirendre, amelynek végrehajtása csak úgy lehetséges, ha az „összes demokratikus erők” között a korábbinál még szorosabb együttműködés jön létre. „Az együttműködés kiindulópontját a párt abban látja — hangzott a közlemény —, hogy kész közreműködni az új Nemzeti Függetlenségi Front programját előkészítő tárgyalásokban.”¹¹

1948 őszén a Függetlenségi Népfront „egyetlen, osztatlan tömegszervezetté” történő átalakítása jegyében, felgyorsították a Nemzeti Parasztpárt és a Független Kisgazdapárt belső tisztulási folyamatát, amely az MDP vezetőinek elképzeléseivel összhangban „fent” és „lent” egyaránt tisztogatássá vált. Jobboldaliság ürügyén, illetve vádjával tízezreket zártak ki ezekből a pártokból. Az MDP vezetők útmutatásai és tanácsai alapján hasonló események zajlottak le az FMDP-ben és a Radikális Demokrata Pártszövetségben, ahol már csak azokat tűrték meg, akik fenntartás nélkül és teljes egyetértésben osztották az

⁷ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. Főszerkesztő: Izsák Lajos, Budapest, 1998. 31.

⁸ PIL 274. f. 15/26. ő.e.

⁹ Izsák Lajos: i. m: 242–244.

¹⁰ Világ, 1948. augusztus 26.

¹¹ Magyar Nemzet, 1948. szeptember 2.

MDP bel- és külpolitikai céljait, és a „szocializmus felé vezető irányzatot a társadalmi haladás természetes vonalának tartották.”¹²

Rákosi Máttyás az MDP Központi Vezetőségének 1948. november 27-ei ülésén — mindezen törekvések és változások után — már azt is kijelentette, hogy az új Függetlenségi Népfront nem lesz tömegszervezet, azt főleg a célok azonossága tartja majd össze, azoké a céloké természetesen, amelyeket az MDP szab meg. „Lassan ezeknek a pártoknak el kell halni, vagy legalábbis árnyékéletet élni (Gerő: Szimbolikus párt), szimbolikus pártokká kell lenniök” — mondotta, s egyúttal azt is leszögezte: „Szövetségben vagyunk, és ugyanakkor a szövetségesek likvidálására is irányt kell venni. Ez persze nem könnyű. Az ember csinál valamit és annak az ellenkezőjét is csinálja.” Ám a Központi Vezetőség ülésén tulajdonképpen Szakasits Árpád a párt elnöke hangsúlyozta a legerőteljesebben a „régí formák és intézmények” megszüntetésének és a szovjet példa követésének, másolásának a fontosságát. „A mi pártunknak hűségesen követnie kell a Szovjetunió példáját és útmutatásait — emelte ki Szakasits —, mert igaza van Rákosi elvtársnak: nincs külön magyar út, amiként nincs külön szabadalmazott jugoszláv út sem, és semmiféle más külön út. Csak egy út van: a Szovjetunió vérrrel megszentelt és dicsőséges útja, a marxizmus-leninizmus útja! Minden más út a gyalázatba, a szolgaságba vezet.”¹³

1948 december elején „lemondott” Dinnyés Lajos miniszterelnök. A helyére lépő új kormányfő, Dobi István bemutatkozó beszédében kormánya nevében is kijelentette: „Amikor népi demokráciánk minden vonalon erősödik, amikor népünk egyre inkább összeforr nemzetünkkel, vajon normális jelenségnek tarthatjuk-e egy olyan párt működését, mint a Demokrata Néppárt?” „A Barankovics-párt teljesen elszakadt a demokrácia felé forduló népüktől, és ellenséges értetlenséggel viseltettek országunk fejlődése iránt. Idejétmúlt múlt jelenséggé vált, olyan párttá, amelyről egyre inkább kiderül, hogy túlhaladt rajta a demokrácia fejlődése ... egyre inkább felesleges teherként válik a magyar nép nyakán.” Dobi nem hagyott kétséget afelől sem, hogy Mindszentyvel szemben a rendszer illetve a hatalom el fog járni.¹⁴ Mindszenty letartóztatása után, december végén és január elején a DNP-ből több képviselő kilépett, mások lemondtak képviselői megbízásukról, Barankovics a koncepció Mindszenty-per tárgyalásának megkezdésekor elhagyta az országot, a párt 11 országgyűlési képviselője választotta az emigrációt. Az országban maradt képviselők kis csoportját a rendszer arra kényszerítette, hogy mondja ki a párt tevékenységének beszüntetését. Az 1949. február 4-én hozott „határozatot” az országgyűlés március 10-ei ülésén vette tudomásul.¹⁵

A Keresztény Női Tábor országgyűlési képviselői ellen — vidéki és fővárosi szervezetei ekkor már nem működhettek — különböző vélt, illetve kitalált vádak alapján a belügyi szervek eljárást indítottak. A párt vezetője, Slachta

¹² Haladás, 1948. szeptember 30. Részletesebben lásd: *Izsák Lajos* i. m: 245–249.

¹³ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS 276. f. 52/4. ő. e.

¹⁴ Az 1947. évi szeptember hó 16-ára összehívott Országgyűlés Naplója (továbbiakban Országgyűlési Napló). Hiteles kiadás. Budapest, 1949. V. kötet. 8.

¹⁵ Országgyűlési Napló. V. kötet 972.

Margit így kénytelen volt visszavonulni a politikai életből, majd az első „népfrontos” választás után rövid idővel kénytelen volt elhagyni az országot.

Az FMDP és az RDP további tevékenysége és politikája szempontjából is természetesen meghatározó jellegűek voltak a fentebbi változások. Balogh István az FMDP elnöke 1949. január 1-ei nyilatkozatában azt ajánlotta híveinek és pártja tagjainak, hogy ezután az MDP-vel szorosabban együttműködve, akaratukat „a nemzet egyetemes érdekeinek alávetve” vegyék ki részüket az ország demokratikus továbbfejlesztésére irányuló nagy munkából.¹⁶ Szekeres János az RDP képviselője pedig január végi parlamenti felszólalásában fejtette ki, hogy az RDP egyetért a népi demokrácia alapvető célkitűzéseivel és a Magyar Függetlenségi Népfronttal kapcsolatban leszögezte: „Mi eddig is ennek szellemében vettünk részt a népi demokrácia építésében, ezért megalakulását örömmel üdvözljük, s annak munkájában készséggel veszünk részt.”¹⁷

Az 1949. február 1-én megalakult Magyar Függetlenségi Népfront (MFN) elnöke Rákosi Mátyás, alelnökei a társutas Dobi István és Erdei Ferenc, főtitkára Rajk László lett. Az országos testületben valamint annak szűkebb vezetőségében az MDP képviselői foglaltak többségében helyet. Az MFN jövőbeni szerepéről és tevékenységéről az MDP Központi Vezetősége márciusi (5–6-ai) ülésén a párt több vezetője is kifejtette véleményét. Révai József a következőket mondotta: „A népfront szükséges, a mai fejlődési szakaszban elkerülhetetlen, és ezért helyes, de átmeneti jellegű alakulat, amely átmenet, közbenső lépcsőfok a polgári demokratikus többpártrendszerből a proletárdiktatúra egypártrendszerre felé... összekötő áttétel a munkásosztály és a többi dolgozó rétegek között.” Rajk László a következőkben látta a népfont szerepét és jelentőségét. Először is abban, hogy „az MDP programján kívül nincs más alapja és talaja semmiféle más pártprogramnak a magyar dolgozó nép számára. Tehát a kör bezárult: aki más programot vall, mint a szocializmus építését, az már a magyar nép ellensége, és nem a kormányzat valamiféle konstruktív demokratikus ellenzéke.” Másodszor abban, hogy „megszűnt a mellébeszélés lehetősége”; harmadszor, s igazán pedig abban, hogy a népfront lehetőséget nyújt arra, hogy az országgyűlés a „demokrácia megerősítésének, a szocializmus építése meggyorsításának szolgálatába állítsák”, de ezzel együtt azt is hangsúlyozta, hogy „mégis a népfront ideiglenes és átmeneti jellegű.” Hogy Rajknak ez az utóbbi kijelentése — hasonlóan Révai véleményéhez — a valóságban mit jelentett, azt Rákosi foglalta össze: „Ha az elvtársak azt hiszik, hogy ez a népfront hosszú életű, tartós politikai képződmény, akkor nagyon tévednek... Nekünk az a benyomásunk, hogy sok ebből a népfrontpolitikából ki nem jön ... ezek a szövetséges pártok s pusztá létük talán több kárt okoz a demokráciának, mint hasznot. Mi ezt nem most ismertük fel, mi ezt már tavaly ősszel felismertük és ezért meggyorsítottuk az egész menetrendet.”¹⁸

¹⁶ Magyar Nemzet, 1949. január 1.

¹⁷ Országgyűlési napló. V. kötet 968.

¹⁸ MOL M-KS 276. f. 52/5. ó. é. Lásd Rákosi korábban idézett felszólalását az MDP KV 1948. november 27-ei ülésén.

A Balogh-párt (FMDP) vezetősége 1949. február 20-án, az RDP elnöksége néhány nappal később kérte felvételét az MFN-be. Miután Rákosiék úgy foglaltak állást, hogy pártszövetségnek nincs helye a Népfrontban, s Polgári Demokrata Pártra egyébként sem tartanak igényt, a PDP nagyválasztmánya március 3-án kimondta az MRP-vel való egyesülést. A határozat egyúttal leszögezte azt is, hogy az új párt Magyar Radikális Párt elnevezéssel a „Magyar Függetlenségi Népfrontban elfoglalt helyén eredményesen fog a többi párttal együttműködni a demokrácia megvalósításában, és dolgozni fog azért, hogy a munkájából élő polgárság számára az újjáépülő hazában és társadalomban méltó helyet biztosítson.”¹⁹

Az egykori polgári-kispolgári ellenzék „maradványainak” az új függetlenségi fronthoz való csatlakozását Rákosi Mátyás — bár nem kevés demagógiával — a népfront megnövekedett vonzerejének tulajdonította. „A két párt csatlakozása nemcsak jelentős győzelme a Függetlenségi Népfrontnak — tette hozzá ehhez még Rákosi, — de egyben mutatója annak is hogy sokan azok közül, akik 1947 nyarán még kételkedve vagy ellenzéki szemmel nézték működésünket, meggyőződhettek álláspontjuk helytelenségéről; a magyar népi demokrácia gazdasági és politikai sikerei arra bírták őket, hogy passzív vagy ellenséges magatartásukat feladják, és politikai síkon és belépjenek a demokrácia építő erői közé. Ennek a két pártnak a csatlakozása egyben a népi demokrácia tömegbázisának bizonyos kiszélesedését is jelenti.”²⁰

Az MFN első kongresszusán (1949. március 15.) elfogadott programnyilatkozat állást foglalt az MDP országépítő céljai, a szocialista átalakulás megvalósítása mellett. „Igazi demokrata, igazi hazafi nem maradhat a Magyar Függetlenségi Népfront egységes sorain kívül. A MFN minden hazafias és alkotóerő tömörülése, ezért az MNF a munkásosztály vezetésével együtt demokratikus erőknél joga és kötelessége a népi demokratikus Magyarország kormányzatának intézése és irányítása. A fejlődéshez múlhatatlanul szükséges szabad bírálatot és önbírálatot nem a pártversengés idejét múlt rendszere — hangzott a nyilatkozat — hanem a demokratikus erőknél közös munkára épülő szövetsége, a Magyar Függetlenségi Népfront biztosítja saját soraiban ... A Magyar Függetlenségi Népfront programja igaz és tiszta nemzeti program, megvalósítása népünk felemelkedésének záloga.”²¹

A liberális demokrata polgári ellenzék volt képviselőinek nevében az MFN megalakulásának jelentőségét Kende Zsigmond próbálta összefoglalni a párt-sajtó hasábjain. Mondanivalójának lényege azonban inkább az MDP politikájának: felmagasztalása, dicsőítése, s nem az új szervezet létrejöttének méltatása volt. De azt a véleményét már Kende sem tudta eltitkolni, hogy a népfrontban a kisebb pártok szerepét, jelentőségét és súlyát csak az fogja megszabni, hogy milyen személyi, szervezeti és eszmei értékekkel tudnak hozzájárulni a népfront közös munkájához. „Ez vonatkozik a mi pártunkra is — szögezte le Kende Zsig-

¹⁹ Világ, 1949. március 5.

²⁰ Rákosi Mátyás: i. m. 367.

²¹ A magyar népfront története. Dokumentumok 1935–1976. Szerk. Kállai Gyula és Szabó Bálint. Kossuth Kiadó, 1977. II. kötet. 167–168.

mond — amelynek a népfrontba való felvételét a haladó értelmiség és a dolgozó kispolgárság önálló képviselőhöz jutott ott, ahol a népi demokráciának politikai vonalvezetése alakul.”²²

Dobi István az FKGP elnöke kongresszusi felszólalásában hosszan szapult a Nagy Ferenc-féle vezetés 1945 utáni politikáját — nem támogatták a radikális földreform végrehajtását, ellenezték a köztársaságot, nem végeztek komoly munkát a hároméves terv mezőgazdasági részének az előkészítésében, szították az elégedetlenséget a beszolgáltatások miatt. Bizalmatlanok voltak a pénzügyi reformmal (forint bevezetése – I. L.) szemben, a parasztsztrájk jelszavával veszélyeztették a termelés biztonságát, a fék szerepét játszották az államosítások idején ... stb. — és azt állította, hogy ezeket a veszélyeket „elsősorban a munkásság kemény politikai helytállása szilárd, demokratikus elvhűsége hárította el.” Végül kijelentette: „Minden pontjában vállaljuk és szolgáljuk a népfront programját a falu felé, mert meggyőződésünk, hogy ennek a programnak a megvalósulása, a mezőgazdaság felemelkedését, nemzeti jövedelmünknek ezen a területen való gyarapodását, az egész dolgozó parasztság emberségesebb életét, kevesebb gyötördését, nagyobb társadalmi megbecsülését és jövedelmének szaporodását fogja magával hozni.”²³

A politikai ellenfelek által korábban MKP „leányvállalata”-ként emlegett NPP főtitkára Erdei Ferenc mintegy megerősítve ezt a véleményt, s a párt korábbi szerepvállalását, kijelentette: „A Nemzeti Parasztpárt kezdettől fogva, a régi Függetlenségi Frontban is, a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségét vallotta és a maga sorain belül is megvívta a harcot azokkal az erőkkel, amelyek meg akarták lazítani, vagy éppen el akarták szakítani ezt a szövetséget. Most, amikor hatalmas lépést teszünk előre, amikor újabb és még nagyobb feladatokat tűzünk magunk elé, még szilárdabban és még céltudatosabban álljuk és visszük a munkás-paraszt szövetség politikáját. Minden öntudatos dolgozó paraszt előtt végérvényesen bebizonyosodott, hogy a vezető munkásosztály és a munkásosztály élenjáró pártja az az erő, amely egyedüli biztosítéka annak, hogy a dolgozó parasztság is lerázza elnyomóit és felszabaduljon minden kiszákmányolás és elnyomás alól.”²⁴

A választójogi törvény módosításáról az MDP Központi Vezetőségének Titkársága döntött. A Közigazgatási Bíróságot 1949 elején feloszlatták, de a Választási Bíróság jogintézménye még megmaradt, a közigazgatási bírák helyét a testületben a budapesti ítélőtábla bírái vették át. A választójogi törvény módosításáról szóló javaslatot Földes László az MDP országgyűlési képviselője 1949. március 22-én ismertette.²⁵ Miután az érvényben lévő választójogi törvény (1945:VIII. tc., illetve 1947:XXII. tc.) széles, kiterjedt, demokratikus választójogot biztosított, ezért csak kevés módosításra volt szükség, csak olyan mértékben amennyiben a megváltozott helyzet, az 1947 nyarától eltelt időszak ezt szükségessé tette. Az Országos Nemzeti Bizottság 1949. február 1-jei megszűnésével — szerepét és he-

²² Haladás, 1949. március 17.

²³ A magyar népfront története – Dokumentumok 1935–1976. i. m. 157–159.

²⁴ U. o. 162.

²⁵ Országgyűlési Napló V. kötet 1031–1033.

lyét a Magyar Függetlenségi Népfront vette át — ahol az ONB szerepelt, oda a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsa került a paragrafusokban. A korábbi törvény 14.000 szavazatban határozta meg az egy képviselői megbízásra eső szavazatok számát, ezt 16.000-re javasolták felemelni. A korábbiakkal szemben most választójogot kaptak a honvédség és a rendőrség hivatásos állományú tagjai, akik nemcsak választók, hanem képviselővé választhatók is lettek.

A javaslatához ketten szóltak hozzá, a kisgazdapárti Dulin Jenő, valamint a korábban PDP tag, ekkor már pártonkívüli Vészy Mátyás. Dulin valamennyi módosító javaslatot támogatta, mert ezekkel „választójogi törvényünket teljesen kifogástalanná és használhatóvá tesszük... a törvényjavaslat megfelel a legkényesebb demokratikus ízlésnek és elgondolásnak, megelégedéssel és örömmel elfogadjuk.”²⁶ Vészy lényegében osztotta Dulin álláspontját²⁷, de nem volt világos számára, hogy a javaslat szerint a Népfront egy politikai párt-e, vagy ennél több. Hasonlóan az sem, hogy a nemzeti bizottságok helyett a Népfront veszi-e át azt a közjogi szerepet, amelyet korábban a nemzeti bizottság töltött be. A pártok indulását illetően ugyanis Vészy a Népfront Országos Tanácsa mellett a törvényhozás számára is lehetőséget kívánt biztosítani, hogy „maga állapíthassa meg, melyek azok az esetek, amikor a Népfront Országos Bizottsága (helyesen: Tanácsa – I. L.) nem utasíthat vissza valamely pártot.” Végül a korabeli viszonyokat illetően elutasította az egypárt-rendszert, mert szerinte „szükség van arra a pártra, amely a maga alkotó kritikájával szab utat és szab sokszor irányt a hatalmon lévő kormányzati pártnak.” A törvényjavaslatot egyébként az országgyűlés általánosságban és részleteiben is a bizottság előterjesztése szerint fogadta el.

A Magyar Függetlenségi Népfront megalakulása után — a májusra tervezett választások előkészítéseként — az MDP szervezetei az ország minden helységében életre hívták a helyi népfrentbizottságokat. E bizottságokban néhány taggal a parasztpártok, illetve elsősorban a fővárosban a radikálisok is képviseltették még magukat. A bizottságok elnöki és titkári tisztét azonban kivétel nélkül mindenütt az MDP tagok töltötték be. A jelölést ezek a bizottságok hagyták jóvá, így a „kör bezárult”, ahogy korábban Rajk László is utalt rá –, mindenki az MDP kiszolgáltatottja lett. Így a választói névjegyzékek összeállítása sem okozott olyan „gondot”, mint 1947 augusztusában, amikor több mint 400.000 főt zártak ki. 1949-ben 5,7 millió fő kapott választójogot a „kizárási akció” kétszázezres nagyságú lehetett, azaz a választópolgárok mintegy 3,3 százalékát érintette.²⁸

Az MDP Központi Vezetősége 1949. április 2-ai ülésén²⁹, aminek egyetlen napirendi pontja a „népfrentos választás” lebonyolításának ügye volt – Rákosi beszámolójában ismételten aláhúzta, hogy a választások egyik célja a szövetséges pártok elhalásának meggyorsítása, illetve likvidálása. „Ezek a koalíciós pártok nem összekötő kapcsot képeznek az MDP-nek a tömegei felé, hanem inkább

²⁶ U. o. 1037.

²⁷ U. o. 1041–1042.

²⁸ *Feitl István: Az első népfrentválasztás. Társadalmi Szemle, 1994. 5. sz. 74.*

²⁹ MOL M-KS 276. f. 52/6. ő.e.

szigetelő réteget. Megnehezítik a nem szocialista tömegeknek felénk való fejlődését és megkönnyítik, hogy a helyi szervezetek — amelyeket képtelenek központilag összefogni és irányítani — az ellenség felső szervei legyenek . . . A kár, amit szövetségeseink okoznak kezd nagyobb lenni, mint a haszon. És mert fejlődésünk politikai téren is, az eddiginél gyorsabb iramot követel meg, elhatároztuk, hogy előbbre hozzuk a választást (a korábban tervezett őszi időpont helyett májusra – I. L.) és ezzel előbbre hozzuk azt az időpontot, amikor koalíciós partnereink szervezeteinek elsorvasztása és elhalása gyorsabb ütemet vesz.” Hivatkozott arra is, hogy egy későbbi időpontban történő választás erősen zavarta volna az ötéves terv előkészítését és végrehajtását. Rákosi közölte azt is, hogy az új választás a közös listán, a népfront listáján történik. Ennek révén a megválasztott képviselők 70%-a az MDP tagjai sorából kerül majd ki. A fennmaradó helyekre pedig elsősorban olyan jelölteket kellett állítani, akik lényegében fenntartás nélkül elfogadták a párt irányvonalát. Így véleménye szerint a jövőendő képviselők több mint négyötöde majd a párt utasításait követi, a maradék befolyásától pedig nem kell tartani. „Gondoskodni fogunk, hogy a választási harc a Népfront és Pártunk zászlaja alatt folyjék le – szögezte le végül Rákosi. Önálló arculattal, saját gyűlésekkel, plakátokkal, akciókkal a Népfront mellett lehetőleg csak a mi Pártunk lépjen fel. A többi párt — egész kivételes esektől eltekintve — ne önállóan, hanem mint a Népfront tagja, a Népfronton belül szerepeljen. Választási irodája csak a Népfrontnak legyen, de ezt mindenképp mi tartjuk kézben. Általában a választásokon a szövetségeseinknek önálló szerepét a minimumra kell csökkenteni. A falvakban csak a Népfront és csak az MDP tartson gyűlést.” Az ülés után két nappal — április 6-án — a Belügyminisztériumban választási bizottságot hoztak létre Kádár János vezetésével, amelynek tagjai Zöld Sándor, Péter Gábor, Veres József, Tömpe István, Beér János, Mónus Illésné és Tőkés Ottó lettek.³⁰ A helyi irányítás az alispánok kezében összpontosult, létrehozta azonban megyei ellenőrző bizottságokat is, egy közigazgatási képviselő, egy rendőr és egy ÁVH-tiszt részvételével, amely szükség esetén átvehette a helyi vezetést.

Még mielőtt a Népfront választási felhívása megjelent az MDP Központi Vezetőségének Titkársága április 13-ai ülésén már döntött az új országgyűlés összetételéről. 16.000-s szorzószámmal számolva a 340 képviselői helyet a következő arányban osztották szét a pártok között: MDP: 70%; FKGP: 16,2%; NPP: 10%; FMDP: 2,7%; MRP: 1,1%, a mandátumokat tekintve MDP: 238; FKGP: 55; NPP: 34; FMDP: 9; MRP: 4.³¹ Miután azonban az előzetes becslésekhez képest többen adták le szavazataikat a tervezettnél több – összesen 402 képviselő került a parlamentbe. Köztük olyanok is, akiket előzőleg nem vizsgáltak meg elég alaposan.³² Rákosiék szerint ezek a személyek a szövetséges pártok, elsősorban a volt ellenzékiek soraiban foglaltak helyet.

A választási listákon első helyen a parasztpártok vezetői közül csak egy-két személy szerepelhetett, Balogh-párti és radikális jelöltet viszont nem lehetett.

³⁰ MOL M-KS 276. f. 54/37. ő.e.

³¹ MOL M-KS 276. f. 54/38. ő.e.

³² MOL M-KS 276. f. 65/176. ő.e.

tett listavezetőként állítani.³³ A Független Magyar Demokrata Pártnak összesen 38 jelöltje volt az MFN választási listáján. A párt elnökén Balogh Istvánon kívül, Parragi György, a párt alelnöke, az elmúlt országgyűlés tagjai közül pedig Hegedűs Gyula, Alvinczi Imre, Tóth Pál, Vértess István, Lukács Vilmos, Dénes István, Szűts Iván, Abay Nemes Oszkár és Milassin Kornél szerepelt a jelöltek listáján, a többiek új jelöltek voltak.³⁴ A Magyar Radikális Párt vezetői szeretnék volna elérni, hogy a Népfront vezetői az 1947-es országgyűlési választások eredményei alapján megszerzett 6 mandátumot most is biztosítsák a párt számára. Az MRP — ahogy fentebb láttuk — csak 4 esélyes helyet kapott, amiben egyéb tényezők mellett szerepet játszott az is, hogy az FMDP vezetőinek sikerült érvényesíteniük azt a törekvésüket, hogy a számukra leszállított képviselői számmal — a korábbi 18 mandátummal szemben 9 esélyes hely — az MRP képviselőinek száma is arányban maradjon. Az MRP képviselői és Rákosiék, pontosabban a Népfront vezetői között ezután olyan megállapodás született, hogy a négy esélyes helyet Harrer Ferenc, Kende Zsigmond, Halász Aladár és Szekeres János kapta meg, vagyis mind a négyen volt radikálisok; a Polgári Demokrata Párt volt vezetőit, illetve tagjait csak esélytelen helyre javasolhatták, pontosabban jelölhették.³⁵ Ezen túl minden jelöltnek aláírásával kellett megerősíteni, hogy elfogadja a Népfront választási kiáltványát.

Az MDP vezetői április elején már arról is döntöttek, hogy milyen formában és módon közöljék az ország népével a választási eredményeket. Érdemes és tanulságos idézni a precíz forgatókönyvet: „1. A délutáni és a 7 óra körüli rádióhíradásban közölni azon körzetek, községek és városok neveit, ahol különösen nagy számban keresték fel a szavazók a választási helységeket. Kb. 15–20 helyről kell közlést nyilvánosságra hozni. 2. Az esti 10 órás hírekben, az éjféle és a vasárnap reggeli, valamint délelőtti híradásban közölhetik kb. 100 olyan szavazóközter, városrész, város és község adatait, eredményeit, ahol 1947-ben Pártunk 50%-on felüli eredményt a Népfront jelenlegi pártjai összesen 90%-on felüli eredményt értek el. A hétfői híradás után szerdáig, a választás eredményének megállapításáig újabb közlések nem történének. Az eredmény kihirdetése a Belügyminisztérium sajtóosztályán keresztül történik.”³⁶

Az MFN választási felhívása, amit Révai József állított össze, a választások előtt egy hónappal — 1949. április 17-én — jelent meg.³⁷ A korábbi négy esztendő pártversengésének tapasztalatain okulva, azzal magyarázta a közös listán való indulást, hogy most már nem lehet megbontani a magyar dolgozó nép egységét. „Munkások, parasztok, értelmiség, dolgozó kisemberek közösen küzdenek a jobb jövőért: együtt mennek a választásokon is. Nem vernek többé éket közénk, a nagybirtokosok és nagytőkések, a külföldi imperialisták ügynökei! Okultunk négy esztendő áldatlan pártversengéséből, nem engedjük megbontani dolgozó népünk egységét. Egységben az erő! Ezért indulunk közös listával.”

³³ MOL M-KS 276. f. 54/36. ő.e.

³⁴ Magyar Nemzet, 1949. május 9.

³⁵ Izsák Lajos: i. m. 253.

³⁶ MOL M-KS 276. f. 54/37. ő.e.

³⁷ Szabad Nép, 1949. április 17.

Az MFN a választóktól az ötéves terv jóváhagyását kéri, amely határtalan perspektívát jelent mindenki számára, s ennek nyomán az ország gazdasága, az emberek élete csodálatos változáson megy majd keresztül. A fejlődés nemcsak általánosságban volt felvázolva, hanem hosszan sorolta a konkrétumokat is. Az ötéves tervvel iparosítjuk Magyarországot, hogy fokozhassuk jólétét és kultúráját, felemeljük mezőgazdaságunkat, hogy erőssé tegyük az országot és megszilárdítsuk függetlenségét. Öt év alatt 35 milliárdot fektetünk be a népgazdaságba: az acéltermelést 800 000 tonnáról 1 és fél millió tonnára emeljük, a széntermelést 11 millió tonnáról 18 millió tonnára, a gépipari termelés megkétszereződik, az élelmiszeripar termelés másfélszeresére nő, hasonlóan a textiliparé, ruházati iparé és a bőriparé. Felépül a borsodi iparvidéken az új nemesacélmű és az új vagongyár, Csepelen vasszerkezeti gyár, 6 új nagy villamos erőmű lesz az országban, 5 új fonó-szövőgyár és 12 konfekcióüzem. Ipart kap a Tiszántúl, a Duna-Tisza köze, a nagy-budapesti ipari központ mellett két új nehézipari góc létesül: a borsodi és a pécs-mohácsi. 300 000 új ipari munkás kap kenyeret az országban, végleg megszűnik a munkanélküliség. Megépül a Bátaszék-Mohács közötti új vasútvonal. Villamosítjuk a budapest-miskolci vasútvonalat, megépül a Duna-híd Baján és Dunaföldváron, Budapesten az Árpád-híd, megépül négy Tisza-híd. 2500 km bekötőút, 60 új távolsági autóbusz-járat létesül, Budapesten 6 és fél km hosszúságban megépül az új földalatti vasút.

Öt év alatt felszámoljuk a mezőgazdaság elmaradottságát, a növénytermelés 27 százalékkal emelkedik, a műtrágya használat megsokszorozódik, 200 000 hold öntözött terület lesz, erdősítünk 240 000 holdat, árvíz- és belvíz-mentesítésre 280 millió forint jut. Öt év alatt gépesítjük a mezőgazdaságot, a gépállományok száma 130-ról 500-ra nő, traktorosainak száma 1300-ról 20 000-re. Minden faluban lesz villany, rádió, telefon. 2000 új falusi kutat fúrunk, 400 egészségházat, 300 új községi fürdőt, 400 falusi sportpályát építünk. Öt év alatt 1 milliárdot fordítunk család- és egészségvédelemre. 2 és fél milliárdot kulturális célokra, biztosítjuk, hogy minden tanköteles gyermek elvégezze a nyolcosztályos általános iskolát, 10 000 új pedagógust képezünk ki.

Az ötéves terv megvalósításával — írta Révai — a dolgozók életszínvonala az 1938-as életszínvonal 150%-ára emelkedik. „Az ötéves terv: erős ipar, virágzó falu, boldog nép! Az ötéves terv: út a munkán és igazságon épülő, kizsákmányolástól mentes, új társadalomhoz! Az ötéves terv lerakja hazánkban a szocializmus alapjait.” Azt csak Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály tudta, hogy a választási programként elfogadott és meghirdetett ötéves terv céljai nem érvényesek, végrehajtásához és megvalósításához nincsenek meg a feltételek.³⁸

A választási felhívásban nem esett szó egy igen lényeges, a társadalom többségét érintő kérdésről, az állam és egyház viszonyáról, amit igen súlyos gondok terheltek, mindenekelőtt a februárban lezajlott Mindszenty-per és annak következményei, a vallásos tömegekre gyakorolt hatása. Rákosi már az MDP Központi Vezetőségének — korábban idézett — 1948. november 27-ei ülés-

³⁸ *Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 152.*

sén jelezte: „Hogyha Mindszentyvel az egyház nem csinál valamit a legközelebbi hetekben, akkor majd csinálunk mi, és ha egyszer kézbe vesszük a fiatallembert, akkor Róma kapálózhat, mert a magyar demokrácia stabilitásának a jele, hogy mit csinál azzal az emberrel. És nekünk meg kell mutatni, hogy ez a rendszer stabil, nem lehet velünk tréfálni, és ha megfelelő figyelmeztetés után nem veszi komolyan, akkor magára vessen.” Sőt már ekkor megfogalmazta a Mindszenty elleni későbbi vádakat is. Beszédét ugyanis így folytatta: „Arra kell vigyázni, hogy a katolikus demokratákat elválasszuk Mindszentytől, hogy Mindszenty ne lépessen fel úgy, mint az össz-katolikusság képviselője és hogy őt ne, mint katolikust üssük, hanem mint fasisztát, Habsburgok visszahívóját, dollárcsempészt, meg amerikai kémet üssük ... még egy pár hétig megnézzük, hogy mi lesz és ha nem tágít, akkor meg fogjuk mutatni, hogy a magyar demokrácia erős.”³⁹

Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) illetékes szervei 1948 karácsonyának vigíliáján hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés és valutaüzérkedés gyanújával őrizetbe vették Mindszenty József bíboros hercegrímás, esztergomi érseket és több munkatársát. A hírhedt Olti Vilmos büntetőtanácsa 1949. február 8-án hirdetett ítéletet a koncepciók perben. Mindszenty bíborost életfogytig tartó, munkatársait, illetve a per többi vádlottját 4–15 évig tartó fegyházra ítélte.⁴⁰ A per külföldön, különösen az Amerikai Egyesült Államokban és Angliában nagy tiltakozó hullámot váltott ki, itthon „vegyes” volt a fogadtatása. A papság és a vallásos emberek, elsősorban a nők félelemmel teli megdöbbenéssel fogadták, a tisztviselői rétegek hallgatással vették tudomásul, hasonlóan a parasztság és a munkásság nagyobb része, s voltak olyanok is – akik örömkönnel adtak kifejezést a meghozott ítélet miatt. Minden esetre a per hatására a katolikus alsópapság és a hívők elbizonytalanodása és megosztottsága tovább fokozódott.

Április elejére terv készült az egyházak bevonására a választási kampányba. Rákosiék rájöttek arra, hogy a korábbi rendőri terrorral nem lehet eredményt elérni. Az egyházi személyek megfigyelése azonban továbbra is megmaradt. Kovács István, mint a Népfront választási bizottságának vezetője például utasítást kapott írjon Czapi Gyula egri érseknek (Rákosiék bizalmasa a püspöki karban – I. L.), „hogy igazak-e azok a hírek, hogy a papoknak megtiltják a Népfront melletti kiállást?”⁴¹ Az MDP vezetői ugyanis igyekeztek minél több lelkeszt, plébánost, káplánt és egyházi vezetőt is pozitív nyilatkozatra bírni a választási programról, a választási részvételtől, sőt voltak olyanok is, akiket látványosan bevontak a választási kampányba. A protestáns egyházi vezetők után sikerült a katolikus püspöki kar ellenállását is megtörni. Ez a grémium az 1949. május 5-ei konferenciáján kiadott nyilatkozatában a választásokkal kapcsolatban felszólította híveit, hogy éljenek szavazati jogukkal és azt lelkiismereti felelősségük átérzésével gyakorolják. „A Püspöki Kar szívesen támogatja

³⁹ MOL M-KS 276. f. 52/4. ő.e.

⁴⁰ Részletesen lásd: A Mindszenty-per. A dokumentumokat összeállította, az előszót Mindszenty József életrajzát írta, lábjegyzetekkel és névmutatóval ellátta: Gergely Jenő és Izsák Lajos. Reform. 1989. 527.

⁴¹ MOL M-KS 276 f. 54/37. ő.e.

azokat a törekvéseket, amelyek az ország igazi javát és a magyar népünk élet-színvonalának emelését szolgálják. Hivatásából kifolyóan azonban utal az Üdvözítő szavaira, hogy »nemcsak kenyérrel él az ember, hanem minden igével, amely az Isten szájából származik.« — hangzott a nyilatkozat —. Ezzel kapcsolatban kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy népünk lelki igényeinek kielégítése és Egyházunk teljes szabadsága szerves részét képezi az ország építésének. Ugyancsak kifejezésre juttatja reményét is, hogy az országépítés lendületének fokozásával fokozódni fog a társadalmi igazságosság elvének érvényesülése és ezzel megszilárdul az annyira nélkülözhetetlen béke is.”⁴² Ezen túlmenően az egyes főpásztorok saját egyházmegyéjükben is hasonló szellemű körlevelet adtak ki.

Az MDP vezetői elhatározták azt is, hogy kevés nagy-gyűlés mellett a választási agitációban a fő figyelmet az ún. kisgyűlésekre, beszélgetésekre, házi agitációra kell fordítani. Választási nagy-gyűlést csak néhány nagyvárosban, megyei és járási központokban, nagyközségekben kell tartani. A szövetséges pártok közreműködését csupán olyan helyeken igényelték, ahol az MDP-nek közismerten viszonylag kisebb volt a befolyása, és a többi párt esetleges távolmaradása előreláthatóan hátrányosan befolyásolhatta a választások kimenetelét. Ebből a szempontból azok a helyek jöttek számításba, ahol az 1947-es választásokon a polgári ellenzék sok szavazatot kapott. A választási agitációra Rákosi emlékezete szerint⁴³ 250 000 népnevelőt — köztük vagy 100 000 pártonkívült — képeztek ki rövid tanfolyamokon, ezzel a létszámmal már minden családot legalább egyszer fel lehetett keresni.

A választási program meghirdetése után néhány nappal az Angyalföldön tartott nagy-gyűléssel kezdődött a kampány. Rákosi hosszú beszédében⁴⁴ először ismertette a háború befejezése utáni időszak eredményeit, különösen aláhúзва benne, hogyan kerültek be az államapparátusba a munkás- és paraszt-káderek és a nők, akik előtt korábban el volt zárva ez az út. Majd tényekkel igyekezett bizonyítani, hogy az eddigi munka eredményeként „romok helyén virágzó élet, urak országából – dolgozók hazája” lett. Részletesen ismertette az ötéves terv célkitűzéseit, különös tekintettel az ipar és a mezőgazdaság jövőjét illetően. Nyomatékosan kiemelte azt is, hogy a terv végrehajtásához 10 000 új mérnökre, 10–12 ezer új tanárra, 13 000 egyetemet vagy akadémiát végzett mezőgazdászra van szükség. 38 000 munkás és parasztifjú tanul a népi kollégiumokban. Ehhez jönnek a különböző középfokú szakemberek tízezrei. Az élet-színvonal emelése mellett kiemelte: „Nem kevésbé fontos a kulturális fellendülés, amely az ötéves terv nyomában jár és amely a dolgozók tíz- és százazeinek megadja a műveltséget, amely nélkül nincs igazi demokrácia.” Széchenyi Istvánra hivatkozva — „A kiművelt emberfők sokasága teszi a nemzet erejét” — azt állította, hogy az ötéves terv ezeknek a kiművelt emberfőknek a számát, elsősorban a munkásság és parasztság köréből tízezzel akarja és fogja növel-

⁴² Magyar Kurir, 1949. május 6.; Szabad Nép, 1949. május 6.

⁴³ Rákosi Máttyás: Visszaemlékezések 1940–1956. 2. kötet. Szerkesztette: Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Napvilág Kiadó, 1997. 733.

⁴⁴ Szabad Nép, 1949. április 20.

ni. Végül a közös listára, a népfront listájára való szavazásra szólította fel hallgatóságát.

Május elseje megünneplését is egybekapcsolták a választásokkal. Az ország csaknem minden helységében ünnepi felvonulásokat szerveztek, ezeken sajátos módon az MDP-t — nem a népfrontot — népszerűsítették. Az arcképes plakátokon Kossuth, Dózsa, Petőfi és Táncsics mellett Lenin, Sztálin, Szakasits, Gerő, Farkas, Kádár és legtöbb példányban Rákosi mosolygott a felvonulókra. A fiatalok országszerte sportversenyeket rendeztek, ahol a Rákosi-díjért, vagy Rákosi-kupáért kellett megküzdeni. A budapesti felvonuláson a transzparensz és a feliratos táblák az ötéves terv perspektíváit ragadták meg. Megjelentek a felvonuláson a gyárak új termékeinek makettjei, a termelés eredményeit mutató számok, a gyárak élén az új munkásigazgatók és a legjobb, legeredményesebb munkások haladtak.

A május elsejei ünnepségek után az MDP „totális mozgósítást” rendelt el tagjai és aktivistái körében annak érdekében, hogy a választók minél többen — lehetőleg mind az 5,7 millió választójogot kapott személy — jelenjenek meg az urnáknál, s szavazatukat a népfront — azaz az MDP-jelöltjeikre adják.⁴⁵ Már április elejétől minden pártszervezetnek a választási harcra kellett összpontosítani. A hangsúlyt az egyes emberek meggyőzésére kellett helyezni, hogy érezzék és tudják: figyelik, tudnak róla, számon tartják, hogy elmegy-e szavazni, vagy nem. A fő célpont a vidék, a falu volt, azok a települések és megyék, ahol az MDP befolyása csekély volt, illetve ahol az ellenzék az 1947-es országgyűlési választásokon kiemelkedő eredményt ért el.

Mozgósították a tömegszervezeteket, valamennyinek teljes apparátusával a párt szolgálatába kellett állni. A MINSZ száz ifjúmunkás, hatezer NÉKOSZ-os, 1600 paraszt származású katonai akadémista, kétszáz sportszervezet és száz kultúrszervezet harcba vetését valósította meg. A szakszervezetek sajtója, apparátusa, hatalmas bizalmi hálózata és tagjai óriási tömegek elérésére nyújtott lehetőséget. A minisztériumoknak, a Vöröskeresztnek a Szabadművelődési Tanácsnak, az Országos Sporthivatalnak önálló választási munkatervet kellett készíteni, aminek végrehajtását ellenőrizték, de még a szövetségi taggyűléseket is a választások szolgálatába állították. Farkas Mihály honvédelmi miniszter 7263 tisztet, honvédet, akadémistát szabadságolt agitációs feladatok elvégzésére. A kampányfínisben a honvédség valamennyi kultúrcsoportja bevetésre került. A laktanyákban a szavazásokon való részvétel 100 százalék, az igen szavazatok aránya 99,3% volt. Április második felében az ország 6200 általános iskolájában a háromszáz középiskolában tantestületi értekezletet tartottak, ahol a pedagógusok megkapták a választási feladatokat. Május elején 25000 pedagógus 1,2 millió gyermek szüleit látogatta meg és biztatta a választásokon való részvételre. Számos helyen a tantestületek kollektíven vettek részt a szavazáson. A választások során végzett munkáról valamennyi tanár esetében kártyalapot kellett kitölteni és minisztériumba küldeni.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium mozgósította a szabadművelődési gárdát is. Feladatuk a helyi rendezvények segítése, ünnepségek szervezése,

⁴⁵ A „totális mozgósítást” és az agitációs küzdelem lezajlását részletesen elemzi és mutatja be Feitl István: i. m. 75–85. Az adatok és tények ebből az összefoglalásból valók.

a tantestületi munka ellenőrzése, a Rákosi beszédek kollektív meghallgatásának megszervezése volt. Korábban soha nem látott kultúrkampány bontakozott ki az országban, a különböző kultúrbrigádok ötezer előadást tartottak közel másfél millió néző előtt. A szabadművelődési hivatalok 3200 diapozitívos vetítést és harminc vándorgéppel 1276 filmvetítést szerveztek, a választási filmeket valamennyi mozi bemutatta. A rádiós körök 1242 községben több mint háromezer közös rádióhallgatást szerveztek meg. A minisztériumok hangulatjavító intézkedéseket hoztak: sok objektumot ekkor adtak át, építkezéseket kezdtek meg, jutalmakat osztottak, építési tilalmakat függesztettek fel, 14 gépállomást helyeztek üzembe, felgyorsították az ún. sváb birtokok telek kinyerését, kisebb pénzbüntetéseket engedtek el ... stb. Április elejétől a sajtó mással sem volt tele, csak az eredmények ismertetésével, a sikerpropaganda mindent elárasztott. 24 millió röplapot és brosúrát adtak ki, így minden választóra legalább 2 röpcédula és 1 brosúra jutott.

A politikailag elmaradottabb megyék, vagyis ahol az ellenzék — főleg a Demokrata Néppárt — az 1947-es országgyűlési választásokon sikeres volt, lakosai számára május 8-án rendeztek választási nagygyűlést Celldömölkön. A mintegy négyszáz karhatalmistaival és rendőrrel biztosított nagygyűlésre 54 vonatszerelvény vitte 35 községből és városból a résztvevőket. A feldíszített vonatokat az állomásokon zenekar búcsúztatta és fogadta. A hallgatóság Zala, Vas, Sopron, Győr és Veszprém megyéből érkezett. A korabeli híradások, illetve Rákosi visszaemlékezése szerint létszámuk 150 000 és 300 000 között lehetett. A népfront szónokai — Dobi István és Erdei Ferenc — után Rákosi mondott beszédet.⁴⁶ A korábbi időszak, mindenekelőtt a hároméves terv, az újjáépítés eredményeinek ismertetése után elmondta mit fog kapni az ország az ötéves tervben. Üdvözölte a katolikus püspöki kar „választási körlevelét”, mint „az első komoly, pozitív lépést abban az irányban, hogy egészségesen megoldjuk a demokrácia és az egyház viszonyát. Most már csak az kell, hogy ezt az első lépést újabbak kövessék, hogy ne álljanak meg félúton, hanem menjenek tovább. Ezt várja tőlük a magyar demokrácia és benne a katolikus dolgozók is.” Szólt a szövetkezeti kérdésről, ami azért volt fontos, mert hallgatósága többsége a parasztság köréből került ki. A néhány hónappal korábban hangoztatott „gyorsabb ütemű szervezéssel” szemben most farizeus módon azt állította „Mi sem siettetjük a szövetkezést, sőt megtiltottuk, hogy nyakra-főre, megfelelő előkészítés nélkül földműves szövetkezetek alakuljanak... Dolgozó parasztságunk nyugodt lehet: mint a múltban, úgy a jövőben is minden lépésünk csak javát akarja, és javát szolgálja a szövetkezeti termelés is. Mi gondját viseltük az elmúlt 4 esztendőben és ezt tesszük ezentúl is. A város a falut nem nyúzza többé, s megvédjük a falusi spekulánsok, kupeczek, kulákok uzsorájával szemben a dolgozó parasztot. Figyeljük hol szorítja a dolgozó parasztot a cipő.” Végül bemutatta a jelenlévő választókerületek élén álló képviselőjelölteket kiemelve, hogy „Azt hiszem tisztelt nagygyűlés, senki sem veszi rossz néven, ha a népfront jelölőlistáján egyetlen grófot, egyetlen bárót, sem hercegi tisztartót nem talál-

⁴⁶ Szabad Nép, 1949. május 10.

lunk, sem a nagybirtokosok és tőkések ügyvédeit,” a mostani jelöltekre kell és érdemes szavazni.

A Független Kisgazdapárt nem adott külön instrukciókat választási megbízottai részére, ők csak „megfelelő mértékben” végezték a népfrontos munkát, legtöbb helyen abban a tudatban, hogy „úgy is úgy lesz, ahogy a kommunisták akarják”. A Nemzeti Parasztpárt választási biztosai viszont azt a feladatot kapták, hogy „A parasztpárti szervezeteket be kell kapcsolniuk a Népfront egységbe és ezen keresztül az irányító MDP szervekhez.”⁴⁷ A másik két népfrontos párt közül az FMDP külön választási felhívást nem tett közzé, vezetői megelégedtek azzal, hogy a számukra engedélyezett választási gyűléseken felszólalhattak, így például Balogh István Nagykanizsán, Parragi György Csornán, Dénes István Baján, Lukács Vilmos Hevesen, Alvinczi Imre Adonyban, Milassin Kornél pedig Rózsaszentmártonban mondott beszédet.⁴⁸ Az MRP vezetői közül csak Harrer Ferenc kapott szót egy fővárosi választási gyűlésen. Az MRP választási felhívása a szavazás napján jelent meg. „Teljesítse ezen a napon mindenki hazafias kötelességét, fegyelmezetten, megingathatatlanul és lelkesen — szólt a választókhöz az üzenet — minden radikális választó, minden dolgozó kispolgár, minden haladó értelmiségi az életet, az alkotó munkát, a felvirágzó Magyarországot, mindannyiunk biztonságos és boldog jövőjét választja és ezért egytől-egyig a Népfontra adja szavazatát – Magyar Radikális Párt.”⁴⁹

Az 1949. május 15-ei első „népfrontos” választás a Magyar Dolgozók Pártja átütő sikerét hozta. Az országban a választásra jogosultak 94,7%-a szavazott le, a szavazatok 95,6%-a esett a Magyar Függetlenségi Népfront jelöltjeire.⁵⁰ Rákosi emlékirataiban később azt írta: „A választások még számunkra is váratlanul jól folytak le.”⁵¹ Csupán néhány helyen (Kiskőrösön a szavazók 39%-a, Nagykőrösön 21%, Mezőkövesden 28%-a, Békésen és Orosházán 21%-a, illetve a vecsési járásban 29%-a, Sajóládon 52%, Tardon pedig 61%-a) szavaztak a Népfront programja ellen.⁵² A megválasztott 402 képviselő pártunkénti megoszlása a következő volt: MDP: 285, FKGP: 62; NPP: 39; FMDP: 10; MRP: 4 és két pártunkívüli: a neves történész Szekfű Gyula és Vörös Lajos, (korábban Demokrata Néppárti – I. L.), akik a politikai katolicizmust voltak hivatva reprezentálni.⁵³ A képviselők között 176 munkás, 115 paraszt, a többi értelmiségi, kisiparos, kiskereskedő és „egyéb” kapott helyet. A nők száma 71, az előző parlamenttel szemben megnégyszereződött, közülük 41 munkásnő, 21 pedig parasztasszony, illetve parasztlány volt. Az országgyűlési képviselőknek a fele 20

⁴⁷ PIL 284. f. 18. ő.e.

⁴⁸ Magyar Nemzet, 1949. május 1; május 7.

⁴⁹ Világ, 1949. május 15.

⁵⁰ V. ö. *Feitl István*: Pártvezetés és országgyűlési választások 1949–1988. In: *Parlament és képviselőválasztások 1920–1990*. Tanulmányok. Szerk. Földes György–Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 285–304.

⁵¹ *Rákosi Máttyás*: Visszaemlékezések i. m.: 738.

⁵² MOL M-KS 276. f. 54/43. ő. e. (Ez Rákosi értékelése a választásokról az MDP KV Titkársága 1949. május 16-ai ülésén.)

⁵³ *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I. kötet. A választások története és politikai geográfiája. Napvilág Kiadó, 2001. 81.

és 40 év közötti, közülük 55 képviselő 30 évnél fiatalabb, ami korábban nem fordult elő a magyar parlamentarizmus történetében.

A választásokat értékelő Központi Vezetőségi ülésre május 31-én került sor.⁵⁴ A párt elnöke, Szakasits Árpád megnyitójában a választásokon aratott győzelmet úgy értékelte, mint az MDP addigi legnagyobb sikerét, ami fontos határkő a párt és az ország életében. Majd a szokásos ömlengő stílusában, gusztustalan és ízléstelen módon nem áttalotta a következőket mondani: „De örömnünknek és büszkeségünknek hogyan adhatnánk méltóbb és igazabb kifejezést, minthogy Rákosi Mátyás elvtárs Pártunk vezére és nagy tanítója köré seregünk és meleg szeretettel szorítunk vele kezét, s biztosítjuk őt arról, hogy hűség tanítványai, követői és munkatársai maradunk néki, aki rajongásig szeretett Pártunkat győzelemtől-győzelemre vezeti. Én még külön is örömteli hálával tartozom Rákosi elvtársamnak és barátomnak. Néhány nap múlva lesz egy esztendeje annak, hogy a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesültek. Hogy ez az egyesülés ... ilyen teljesen és tökéletesen végbemehegett, legelsősorban Rákosi Mátyásnak köszönhető, az ő bölcsességének és nemes emberi magatartásának, amellyel megkönnyítette a baloldali szociáldemokraták helyzetét, munkáját, küzdelmét és felelősségét. A Párt büszke lehet szeretett vezérére, kinek nevéhez mind e sikerek és győzelmek fűződnek.”

Rákosi beszédében Szakasitshoz hasonlóan szintén a magyar népi demokrácia és az MDP legfényesebb győzelmének tartotta a választási eredményeket, amelyet a kommunista párt 1945 után aratott. A győzelem külpolitikai összetevői között első helyen a Szovjetunió békepolitikáját és gazdasági megerősödését, valamint a kínai forradalom küszöbönálló győzelmét említette. Belpolitikailag a párt addigi eredményeit, a burzsoázia verségét, az erőviszonyok gyökeres megváltozását és az „egyház palástja mögött megbúvó reakció elleni sikeres harc”-ot. Külön kihangsúlyozta a párt helyes parasztpolitikáját mondván: „Rámutattunk azokra a gyakorlati munkánkban mutatkozó hibákra, amelyek egyrészt taszították tőlünk a középparasztságot a kulákság felé, másrészt a kulákságnak, mint osztálynak a korlátozása, melyet a kulákság megszüntetésének vonalára csúsztak le... Külön hozzájárult ehhez az eredményhez az a tagfelülvizsgálat, amellyel pártunk eltávolította a közénk nem való elemek jelentékeny részét és ezzel erőben, tekintélyben megnövekedve, fokozott erővel folytathatta munkáját.” Dícsérte a választásokban a nők, a fiatalok, és a hadsereg jó munkáját, hasonlóan a pedagógusokét is, akik lelkesen csatlakoztak a népfront és a demokrácia mellé.

A legsürgősebb teendők között említette a középparasztsággal kapcsolatos politikát, melynek segítenie kell abban, hogy „szorosabbra fűzze az ipari munkássággal a szövetséget.” Továbbá számba kell venni és munkába kell állítani a választási kampány folyamán kitűnt jó kádereket, népnevelőket, funkcionáriusokat, azokat is, akik párton kívüliek. Meg kell erősíteni a kultúrpolitikát. Szólt az osztályellenség elleni harcról, kiemelve az éberség fokozását, mivel az „imperialis-

⁵⁴ MOL M-KS 276. f. 52/7. ő. e. Az idézetek a Központi Vezetőség ülésének jegyzőkönyvéből vannak, ezért külön nincs hivatkozás rájuk.

ta-trockista ellenség benyomult Pártunkba, még a Központi Vezetőségünkbe is.” A jelenlévők még nem tudhatták, hogy aznap tartóztatták le Rajk Lászlót és néhány társát. Rákosi annyit mondott: „Az ellenségnek ezt a benyomulását megfelelő felderítés után az utolsó napokban lelepleztük, és most felgöngyölítjük. Eredményről mihamarabb a kép minden részletében kialakult, természetesen a Központi Vezetőségnek be fogunk számolni. Addig is azonban haladéktalanul fokozni kell az éberséget az ellenséggel szemben. Minden vonalon erősíteni kell a pártfegyelmet.”

A választások utáni időszak közvetlen feladatai közé sorolta az új alkotmány megalkotását, az Elnöki Tanács létrehozását és az állam és egyház viszonyának rendezését, mégpedig oly módon, hogy „szigorúan el kell választani az államot az egyháztól”. Ígéretet tett arra is, hogy a választások után „tovább visszük a nemzeti demokratikus erők összefogását a Magyar Függetlenségi Népfronton belül”. Hozzászólások után végül így összegezte véleményét, illetve álláspontját: „Egyes vereségek és hibák után nagyban és egészében beletanultunk a vezetésbe ... És ha nem veszítjük el a sikerektől a fejünket, ha tántoríthatatlanul kitartunk a Szovjetunió, a béke, a nemzetközi proletár szolidaritás frontján, akkor nyugodtan és egyre gyorsuló ütemben haladhatunk a végső győzelem felé.”

Az első „népfrontos” választás után szinte egyik napról a másikra megszűnt a népfrontbizottságok működése, s ezzel együtt a volt koalíciós és liberális ellenzéki pártok már egyébként is formális tevékenysége, annak ellenére, hogy nem született sem törvény, sem rendelet a pártok megszüntetéséről. Az MDP így ténylegesen is egyeduralkodóvá, valójában állampárttá vált. A választások után megalakult parlament „négy évig maradt együtt, tartalma pontosan egybeesett azokkal az évekkel — írta emlékiratában Rákosi Mátyás — amelyeket az 1956 utáni történetírás és köztudat a személyi kultusz korának nevez.”⁵⁵

THE FIRST „POPULAR FRONT” ELECTION IN HUNGARY IN 1949

by Lajos Izsák

(Summary)

After dramatic changes had taken place in both the international and the domestic political situation in the autumn of 1947, Mátyás Rákosi raised early in the next year the issue of transforming the coalition and of establishing a new Front of Independence. The reorganisation of the coalition on a wide popular basis was supported by the leaders of the National Peasants' Party and of the Independent Smallholders' Party, as well as by representatives of the bourgeois oppositional parties. In June 1948, after the „union” of the two workers' parties, the leaders of the Hungarian Workers' Party already aimed at suppressing the multi-party system altogether. The reestablished Front of Independence was destined to be the cemetery of old parties. In the autumn of 1948 the transformation of the Front into the „only, indivisible mass association” was an indication that the „liquidation of allies” – to use an expression of Rákosi – and the exclusion of bourgeois oppositional parties from the political life entered a new, more intensive phase. The intimidation of Roman Catholic believers and their leaders was served by the pre-determined trial of cardinal Mindszenty in February 1949. Consequently, local committees of the Popular Front were set up in all localities, the presidents and secretaries of which were all members of the Workers' Party. The common list at the election was that of the Popular

⁵⁵ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések* i. m.: 741.

Front, and so the list of candidates was determined by the Workers' Party. Before the elections the Party ordered a total mobilisation for its members and almost a hundred thousand activists in order to get possibly all their voters to the polls and vote for the candidates of the Party. The first „Popular Front” elections on 15 May 1949 ended with the sweeping success of the Workers' Party, with 94,7 % of voters appearing at the polls and 95,6 % of all votes for the Popular Front, which meant that 70 % of the new MPs belonged to the Workers' Party. After the elections the activity of the local committees was suspended abruptly, and together with it that of the former coalition and liberal opposition parties, which had already become formal anyway, although no official order was passed on their suppression. The Workers' Party thus became in fact the ruling party, a state party in the true sense of the word.

Dévavári Zoltán

SZEMBESÜLÉS, ALKALMAZKODÁS ÉS TÉRKERESÉS

A Magyar Párt Megalapítása a Délvidéken (1921–1922)

Orientációvesztés

A hatalomváltás következtében az 1920-as évek első felében a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság fennhatósága alá került mintegy félmillió magyar közösség elvesztette addigi orientációs pontjait, s a megváltozott helyzetben új tájékozódási irányt, támpontokat kellett keresnie. A magyarság uralkodó nemzetből alávetett, ellenséges kisebbséggé lett, akit az új hatalom intézkedései úgy a köz-, mind a gazdasági életben másodrangú állampolgárrá fokoztak le.

Az új állam konszolidációjának időszaka a délszláv állam politikai elitje számára is számos olyan megválaszolandó kérdést vetett fel, amelyekben a szemben álló és ellenérdekelt felek nem tudtak megegyezni. Az államberendezkedés kérdése, az alkotmányozás folyamata már 1919–1920-ban előrevetítette azt az állandósuló belpolitikai válságot, amely az első jugoszláv államot egészen 1941-ben bekövetkezett széteséséig jellemezte.¹

Ezzel a folyamattal párhuzamosan zajlott a birtokba vett területek nacionalizációja is, amelynek egyik fő szenvedő alanya éppen a kisebbségi sorba került magyarság volt. A szerb hatóságok 1919 elejétől megkezdték a magyar tanítók, tanárok és vasutasok tömeges elbocsátását, ezzel párhuzamosan pedig államosították a magyar érdekeltségű pénzintézeteket. A Belügyminisztérium 1921. december 12-én adta ki azt a rendeletet, amely szerint mindazok a személyek elbocsáthatóak az állami szolgálatból, akik nem tették le az új államra a hűségesküt.²

Vajdaság szerte tömeges kiutasítások is zajlottak, s amelynek számos esetben jugoszláv állampolgársággal bíró személyek — mint például a későbbi főispán Deák Leó³ is — áldozatul estek. Többségük, Deáktól eltérően, aki pár nap

¹ Ezen a helyen csak utalni szeretnénk a magyar nyelvterületen megjelent legfrissebb, a teljességre törekvő összefoglaló munkára: *Bíró László: A jugoszláv állam 1918–1939*, Budapest 2010.

² Arhiv Subotica F:47.1135.3/1922. Ured gradonačelnika.

³ Deák Leó (Kúla, 1888. január 14. – Újvidék, 1945. november 16.) Jogász. A Magyar Párt megalakulását követően annak egyik vezetője, mintegy 30 magyar közművelődési egyesületet alapítása fűződik a nevéhez. 1927–1929 között a Bácskai Tartományi Gyűlés képviselője. A genfi Népszövetségi Ligák Uniója kongresszusán három alkalommal képviselte a jugoszláviai magyar kisebbség érdekeit. A szabadkai Hírlap, a zombori Friss Újság c. napilapok, illetve a Bácskai Újság hetilap egyik alapítója volt. Bácska visszacsatolása után Bács-Bodrog vármegye és Zombor, illetve Újvidék város főispánja 1944. április 6-ig. Ebben az időszakban a magyar országgyűlés felsőházának is tagja.

után mégis visszatérhetett az országba, végérvényesen kénytelen volt elhagyni a szülőföldjét. A kiutasítások jó alkalmat teremtettek a személyes bosszúra, a vélt, vagy valós sérelmek megtorlására is.⁴ 1922 augusztusában felmentették az utolsó még hivatalban lévő magyar bírakat:⁵ Léner Antal, Kovács Lajos, Bakule Géza — vélhetőleg törvényszéki — bírót, Rottman törvényszéki bírót, Bodnár Sándor és Bisttyák járásbíró.⁶

A magyar közösség érdekérvényesítése szempontjából az impériumváltás egyik nagy vesztese a társadalmi és a politikai elit volt. A Sajti Enikő megállapítását idézve: „az új állam hirtelen és radikálisan fosztotta meg ezt a társadalmat eddigi, jórészt földhöz és államapparátushoz kötődő felső és középrétegeitől, úri középosztályától.”⁷ A hatalom által kezdeményezett kiutasítások, az indirekten ösztönzött optálások és áttelepülések gyakorlatilag lefejezték nem csak a magyar időkben az állam szolgálatából élő réteget, de annullálták a majd másfél évszázad alatt létrejött nagybirtokos réteget is.⁸ Ezek az intézkedések a közösség egészének általános megfélemlítését szolgálták.

Maga az földreform⁹ eredetileg nem politikai, hanem gazdasági kérdés volt — a hatóságok a jogosultság feltételeinek a megállapításánál elvileg nem tettek nemzetiiségi különbséget, általános feltételül csak az állampolgárságot állapították meg —, azonban a Magyarországtól elcsatolt területeken a reform végrehajtásánál elsősorban a politikai szempontok érvényesültek. A nem szláv nemzetiségű állampolgárokat a legtöbb esetben törvénytelenül kizárták a juttatásokból,¹⁰ ami azt eredményezte, hogy a mezőgazdasági proletariátus jelentékeny hányadának esélye sem volt a földhöz jutásra.¹¹

A Vajdaságra (akárcsak Montenegróra) még a provizórium időszakában, 1919-ben kiterjesztették a szerbiai iskolatörvények hatályát.¹² Az 1920. augusztus 27-én kiadott rendelet minden iskolát államivá nyilvánított. A kisebb-

Személyesen interveniált Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternél az újvidéki razzia leállítása ügyében. Az ország német megszállását követően a Gestapo letartóztatta és Budapestre vitte. Ettől kezdve sem közigazgatási, sem politikai feladatot nem végzett. A háború után a jugoszláv hatóságok golyó általi halálra ítélték, s 1945. november 26-án kivégezték.

⁴ Bács megyei Napló, 1922. április 19.

⁵ A bírók teljes nevét, illetve pontos tisztségüket az adatok hiányossága miatt nem sikerült minden esetben megállapítani.

⁶ Bács megyei Napló, 1922. augusztus 2.

⁷ A. Sajti Enikő: Változások a kisebbségi magyar társadalomban; Büntudat és győztes fölény –, Magyarország, Jugoszlávia és a délvideki magyarok, Szeged, 2010. 62.

⁸ Bővebben lásd: A. Sajti Enikő: Az impériumváltás hatása a délvideki magyarok társadalomszervezetére, Limes, 2002. 2. sz. 41–50.

⁹ A földreformról lásd: Nikola L. Gačša: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941, Novi Sad, 1968. Uő.: Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu, Novi Sad, 1972. Uő.: Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919–1941, Novi Sad, 1975. Kovács Attila: Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között, Lendva 2004.

¹⁰ A magyarok társadalmi szervezetéről, gazdasági pozícióik tervesztéséről Mészáros Sándor is részletesen írt. Sándor Mesáros: Položaj mađara u Vojvodini 1918–1929, Novi Sad, 1981. 87–107.

¹¹ Bács megyei Napló 1921. november 15.

¹² A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947, Budapest, 2004. 121.

ségi osztályokban meghatározták a diákok számát, bevezették a szerb nyelvet, a történelmen túl a földrajzot is államnyelven oktatták.¹³

Az erőteljes leépítések ellenére az 1921/22-es tanévre a Vajdaságban (vagyis a mai Bácska és a Bánság területén) még mindig 5 magyar gimnázium maradt (Becskekerek, Újvidék, Zenta, Zombor, Szabadka) 39 tagozattal és 2040 diákkal. A már szerb, de magyar nyelven oktató kereskedelmi iskolákban 540-en tanultak. 11 magyar polgári iskola is működött ekkor: 43 osztályban 1864 diák magyar nyelven folytatta a tanulmányait. A 141 általános iskolában pedig 54420-an tanultak magyarul.¹⁴

1922. június 7-én miniszteri rendelet irányozta elő a középfokú oktatásban a magyarnak, mint anyanyelvnek a fokozatos leépítését, azzal az utasítással, hogy a következő tanévben a középiskoláknak csak az alsó négy osztályában lehet tanítási nyelv a magyar, negyedik osztálytól fölfelé az oktatás kizárólag államnyelven folyhat.¹⁵

Az oktatás terén a leghírhedtebb intézkedés az 1920 júniusában Svetozar Pribičević¹⁶ miniszter által kidolgozott ún. névelmezési rendelet volt.¹⁷ Ennek értelmében a hatóságok döntötték el, hogy a gyerekek a szüleik neve alapján beírathatók-e a magyar, vagy a német osztályokba, vagy sem. Az adatok alapján arra lehet következtetni, hogy bár a rendelet már 1920 óta érvényben volt, azt a gyakorlatban 1922-ben kezdték el tömegesen alkalmazni. A „névvegyelemzés” néven elhíresült intézkedés a Bácsmegyei Napló napilap szerint a magyar anyanyelvű tanulóifjúság kétharmadát tiltotta ki az iskolákból, mert a rendelkezés szerint a vezetéknev volt az irányadó a nemzetiségi hovatartozás megállapításánál. Emiatt nem iratkozhatott magyar iskolába Nojcsek Béla, de Papp Árpád sem. Utóbbi azért nem, mert a „Papp” a hatóságok szerint vagy román, vagy szerb eredetű név. Ádám Feri pedig azért nem tanulhatott az anyanyelvén, mert a hatósági indoklás szerint valakinek nem lehet két utóneve, „ezt egyébként pedig a Biblia is tanúsítja.”¹⁸

Azok sem érezhették magukat biztonságban, akik az ilyen szelekciók ellenére a felsőbb osztályokban továbbra is anyanyelvükön tanulhattak. A szabadkai főgimnáziumban, bár a közoktatási minisztérium nem rendelte el a megmaradt magyar tagozatok tanulóinak vallásuk alapján történő elkülönítését, a tanári kar rálicitált a miniszterre, s a megmaradt párhuzamos magyar osztályokat szétválasztva, azok egyik részébe csakis keresztény, a másikba pedig kizárólag zsidó vallású tanulókat osztottak be. Ennek következményeként hivatalosan is kétféle magyar tagozati rendszer jött létre: a magyar magyar és a zsidó magyar.¹⁹

¹³ *Ljubodrag Dimić*: Kulturna politika kraljevine Jugoslavije 1918–1941, III. Beograd, 1997. 63.

¹⁴ *Ljubodrag Dimić*: i. m. III. 64.

¹⁵ Bácsmegyei Napló, 1922. június 7.

¹⁶ Svetozar Pribičević (Hrvatska Kostajnica, 1875. október 26 – Prága, 1936. szeptember 15.), Horvátországban született szerb politikus, a Demokrata Párt kiemelkedő személyisége. Az SzHSz állam megalakulásakor előbb a belügyminiszteri, majd az oktatási tárcát vezette.

¹⁷ *A. Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió, kisebbség... i. m. 127.

¹⁸ Bácsmegyei Napló, 1922. június 7.

¹⁹ Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 19.

Újvidéken a gimnázium magyar osztályaiból végleg kitiltották a zsidókat. Az első éves tagozaton a magyar nyelvű oktatást azzal az indokkal szüntették meg, hogy a zsidók kitiltása után a gimnáziumba jelentkezők közül alig százat ismertek el magyarnak, s ez nem elégséges az oktatás megkezdéséhez.²⁰ Magyar nyelvű elemi oktatásban 967 fő vett részt, míg a németül 161, szerb nyelven 1270 kisdíák tanult, a polgári iskola elsős magyar osztályába 33 fiú és 47 lány iratkozott be.²¹

A Pribičević-féle iskolatörvénynek az áldozata volt a szabadkai zsidó elemi is, ahol törvényileg kötelezték a szerbül nem tudó tanítókat, hogy szerbül tartsák meg az órákat. A szülők hiába tiltakoztak és hiába próbálták meg végső elkeseredettségükben a gyerekeket a megmaradt magyar osztályokba átíratni, a hatóságok ezt a vallásukra hivatkozva megtagadták.²² Egy évvel később, 1923. márciusában az Oktatási Minisztérium végül körlevélben tiltotta el a zsidókat a magyar elemik alsó öt osztályától is.²³

A kezdeményezők: Jászi Oszkár és Dettre János

Az orientációs pontot veszített, megtizedelődött értelmiség és a szerveződések kérdésében sem egységes politikai elit az új állam kisebbségeket sújtó intézkedéseire azok tényszerű leírásán túl a kezdeti időszakban nem tudott adekvát, érdemi választ megfogalmazni. A helyzetet nehezítette, hogy az érdekérvényesítés alapvető eszközeinek hiánya miatt semmilyen olyan eszköz, mechanizmus nem állt rendelkezésre, amivel e jelenségek ellen hatékonyan fel lehetett volna lépni. A magyarság önszerveződését, a különböző csoportok együttműködését tovább súlyosbította az 1918 előtti világ terhes öröksége: az itteni értelmiség politikai megosztottsága — a függetlenségi és a munkapártiak egykori küzdelmeinek az emléke, az 1918–1919-es magyarországi politikai események — az ősrírózsás forradalom, a tanácsköztársaság és a fehérterror feldolgozatlan-sága.²⁴

A realitásokat figyelembe véve bármiféle kisebbségi stratégia kidolgozása előtt a kik vagyunk, mit akarunk, merre tartunk? kérdés fogalmazódott meg, amelyet az eszmei dilemmákon túl komoly érzelmi megnyilvánulások is kísértek. A hatalmát veszített magyar közép réteg ekkor még a régi világ szellemiségében élve mereven ragaszkodott az 1918 előtti — elvesztett — privilégiumaihoz, gondolatvilágához, „megyeiségéhez”.

Az önszerveződést tovább súlyosbította — ahogy arra a fentiekben már utaltunk —, hogy az új állam az agráriumban a tulajdonviszonyokat ugyan a

²⁰ Bácsmegyei napló, 1922. szeptember 21.

²¹ U.o.

²² Bácsmegyei Napló, 1923. január 14.

²³ Zoran Janjetović: Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941, Beograd 2005. 238.

²⁴ Az előzményekről lásd: Lőrinc Péter: Bácskai polgári elmélet (1880–1920), Szabadka, 1976; Arpad Lebl (Löbl Árpád): Gradanske partije u Vojvodini 1887–1918, Novi Sad, 1979; Dr. Kalman Čehak (Csehák Kálmán): Političke borbe u Bačkoj i Banatu u vreme vladavine koalicije 1906–1909, Novi Sad, 1987.

kisbirtokos rendszer irányába mozdította el, ám a reformmal a magyar paraszti és földnélküli tömegek szinte semmit sem nyertek. Ezek a tömegek a vizsgált korszakban a nincstelenség és a nélkülözés hatására a szociális egyenlőség- és igazságosság céljait kitűző kommunista és szakszervezeti mozgalmak, illetve a választási kampányokban felelőtlenül ígérető szerb pártok felé orientálódtak, s nem voltak kaphatóak sem a nemzeti alapú pártprogramokra, sem a sérelmi politizálásra.

Az apátiából való ébredést, az első lépések megtételét nemcsak a kisebbséggé válás lelki sokkja, hanem az új impérium kisebbségekkel szembeni politikája is nehezítette. A magyarok — akárcsak a többi kisebbségi nemzeti közösség —, kimaradtak az 1920–1921-es alkotmányozó nemzetgyűlésből, s a szavazati jogtól megfosztva elméleti esélyük sem volt arra, hogy az interregnum alatt, majd azt követően a nemzetgyűlésben képviseljék érdekeiket. Tovább nehezítette a magyarság helyzetét, hogy az állampolgári jogfosztottság és az opciós határidő lejártának elhúzódása miatt a legális szervezkedés 1921 végéig gyakorlatilag lehetetlen volt. Ha esetleg meg is fogalmazódtak elképzelések és törekvések a hogyan továbbra, az általános depresszió, illetve azok az irreális remények, amelyek az új helyzetet továbbra is átmenetinek tekintették, eleve gátlták a konkrét szervezkedést.

Elsősorban ez volt az oka annak, hogy 1921 végén, amikor immáron egyértelmű lett, hogy a hatalom váltás évtizedekre határozza meg a kisebbségbe szakadt magyarság helyzetét és mozgásterét, maga a közösség még mindig nem találta meg azt az erkölcsi és politikai eligazodást, amelytől szükségszerűen függött további sorsának az alakulása.

A teljes jogfosztottság időszakában a magyar tudatot, szellemet és közéletet kizárólag a továbbra is megjelenő magyar sajtó biztosíthatta. A nehéz, már-már kilátástalan helyzetben a politikai és kulturális szerveződés alapját tehát nekik kellett lefektetni, és kiművelni.

Az impériumváltást követően, a magyar lapkiadás újra engedélyezése után a Délvidék négy vezető napilapja a Bács megyei Napló, a Becskereken megjelenő Torontál,²⁵ az 1921. december 16-án indult, s később a Magyar Párt hivatalos lapjává lett – szabadkai Hírlap²⁶ valamint a Fáth Ferenc apátplébános befolyása alatt álló, Szlezák Rezső ügyvéd által szerkesztett 1920. december 12-én indult újvidéki Délbácska, a Reggeli Újság elődje volt.²⁷

A legkiemelkedőbb, a legnagyobb energiával dolgozó napilap kétségtelesen a Fenyves Ferenc²⁸ tulajdonában lévő, Szabadkán megjelenő Bács megyei

²⁵ *Németh Ferenc*: Egy régi lap törzsgárdájáról. A becskerei Torontálról indulásának 120., napilappá alakításának 100. évfordulója kapcsán. Magyar Szó, 1992. március 7., 14., 21. *Uő.*: A nagybecskerei sajtó története (1849–1918), Újvidék, 2004, 27–45.

²⁶ Bővebben lásd: *Kolozsi Tibor*: A szabadkai sajtó 1919–1945, Újvidék 1979. 95–108.

²⁷ A Délbácska történetét lásd: *Hornyik Miklós*: Dél-Bácska története (1920–1929) Újvidék, 1985.

²⁸ Fenyves Ferenc (Nagyszentmiklós, 1885. szeptember 16 – Szabadka, 1935. október 15.) Jogás, újságíró. Gimnáziumi tanulmányait Kosztolányi Dezső, Csáth Géza, Munka Artúr, Jász Dezső osztálytársaként végezte. 1908-tól lett a Bács megyei Napló szerkesztője, s egy rövid nagyváradi kitérőt leszámítva annak élén maradt egészen 1935-ben bekövetkezett haláláig. 1941-ben a magyar hatóságok a lapot betiltották.

Napló volt, mely a tette serkentő gondolatok és gyakorlati tennivalók felvetésén túl elsőként vázolta fel a kisebbségbe szakadt délvidéki magyarság mozgásterét, lehetséges szervezkedésének irányát, alternatíváit. E lap hasábjain született meg a formálódó Magyar Párt első programja, annak lehetséges irányvétele, itt zajlott Dettre János²⁹, Jászi Oszkár és Grábel László³⁰ polémiaja a magyar kisebbségi jogok dogmatikájának megfogalmazása-, a jogkövetelés határainak terjedelme és a Jugoszláviába szakadt magyarság általános programkészítése körül, hogy végül az ájult tétlenség és a meddő szónoklatok helyett értelmes, kezelhető cselekvésre mozgósítsák a magyarság minden társadalmi rétegét.

Az általános letargiába, hallgatással felérő csendbe tört be 1921. december 4-én Jászi Oszkár keményen szókimondó írása, amelyben felhívta a figyelmet, eljött az ideje annak, hogy a magyarság tudomásul vegye új helyzetét, s ahhoz alkalmazkodva keresse meg a számára járható új utakat.³¹ (Jászi Oszkárnak a lap hasábjain való megjelenése Dettre Jánoson túl elsősorban a Bácsmegyei Naplót kiadó Fenyves Ferencsel 1913 óta fennálló személyes ismerettségnek is köszönhető, amikor Fenyves rövid időre elhagyta Szabadkát, és Nagyváradra költözött, ahol átvette a Szabadság c. lap szerkesztését.³²

Jászi Oszkár ebben az írásában többek között arról értekezett, hogy a kisebbségi sorsba került magyarság helyzetét mennyire nehezítette a közelmúlt terhes öröksége. Rámutatott arra, hogy az egykori magyar politikai elit az új helyzetet már csak szocializációja miatt is nehezen volt képes felfogni, feldolgozni és értelmezni. A délvidéki kép megrajzolásakor azonban Jászi saját lelkivilágának a fogságába került. A passzivitásért elsősorban a Horthy rendszer külpolitikáját tette felelőssé, s bár e cikkében egyértelmű ítéletet mondott a közelmúlt számos eseményével kapcsolatban, azok értékelése mellett elkerülte a lehetséges alternatívák felvázolását.

Hasonló szellemiségben írt az Elszakadt magyarság útja c. publikációjában is.³³ Vizsgálódásának fókuszában az európai erőviszonyok és a magyar kisebbségek célkitűzésének a megvalósítható maximuma állt. Ebből tudjuk azt, hogy Jászi 1921 decemberében még nem számolt a kisebbségi alapon álló és politizáló önálló magyar párttal. Indoklása szerint azért nem, mert így a közösség

²⁹ Dettre János (Budapest, 1886. május 15 – Bács-Topolya 1944. április vége). Jogász, újságíró. Szegeden az őszirózsás forradalom kormánybiztosa, majd 1920-ban Szabadkára emigrált, ahol a Bácsmegyei Napló munkatársa lett. 1925-ben kiutasították, ekkor Szegedre tért vissza, s a Dél-magyarország publicistájaként dolgozott. 1944 áprilisában, miután a náciak a topolyai gyűjtőtáborba hurcolták, öngyilkosságot követett el. Életét és munkásságát lásd: Ruzsoly József: Dettre János és kora, Szeged, 1994; Berey Géza: Hitler-Alle, Budapest, 1979;.

³⁰ Grábel László (Túrócszentmárton, 1878. augusztus 17 – Pancsova, 1939. március 31) Délvidéki magyar politikus. Politikai koncepciójában a szlávokkal való kompromisszumokat kereste. Mind Belgrád, mind az Országos Magyar Párt radikális szárnya gyanakvással tekintett rá. A hatóságok 1924-ben irredentizmus vádjával letartóztatták, ezt követően pedig a magyar párton belüli „nemzeti erők” antiszemita jelszavakkal buktatták meg az 1924-es választásokon. A politikai élettől teljesen visszavonulva halt meg.

³¹ Bácsmegyei Napló, 1921. december 4.

³² Kolozsi Tibor: A szabadkai sajtó 1848–1919, Szabadka, 1973, 310–311.

³³ Bácsmegyei Napló, 1921. december 20.

tagjai „kifelé is nyilvánvalóvá tennék, hogy nem vezeti őket semmiféle revan-sista vagy irredenta illúzió.”³⁴ Bár ekkor még elutasította az önálló pártba szerveződő kisebbségi politizálást, az új helyzetben az elsők között fejtette ki a kulturális autonómia szükségességét. „A magyar nemzeti kisebbségek tehát a trianoni szerződésre támaszkodva a műveltebb népek teljes rokonszenve reményében követelhetik, hogy egyrészt anyanyelvük az állami egység keretei között a közélet minden szférájában érvényre jusson, másrészt pedig hogy iskolai és közművelődési téren megadassék számukra mindaz, ami komoly szükségleteiknek megfelel, – úgy állami támogatás útján, mint a kulturális tevékenység szabad önrendelkezési köreinek a kiépülése által.”³⁵

Jászi Oszkár első, programadással felérő tanulmányai állásfoglalásra készítették Dettre Jánost is. 1921. december 30-án, vitába szállt Jászi azon tételével, amely a kisebbségeket a többségi pártokban a társadalomban elfoglalt osztályhelyzetük alapján vélte elhelyezni.³⁶ Dettre János úgy vélekedett, hogy az elmúlt időszak legnagyobb tanulsága éppen az volt, hogy a magyarságnak érdekei védelmére és érvényesítésére nem alkalmas a többségi pártokban való politizálás, hanem kizárólag egy egységes szervezetre, s ennek az egységes szervezetnek a föllépésére, súlyára és tekintélyére van szüksége. Az államalkotó pártokban a társadalmi osztályok szerint történő érdekérvényesítés már csak azért sem lehet sikeres, vélte Dettre, mert az önálló, speciális magyar érdekeket csak egy független párt képes képviselni és az tud azokért síkra szállni.³⁷ Dettre ugyan elfogadta, sőt támogatta is Jászinak a kulturális autonómiát vázoló programját, de rögtön kifejtette azt is, hogy ugyanezzel a kulturális szervezkedéssel egy időben kell megkezdeni a politikai szervezkedést is. Felismerte, hogy csak egy politikai szervezet súlya és érdekérvényesítő képessége tudja az adott viszonyok között kikényszeríteni, biztosítani a kisebbségi kulturális élet felépítését. A politikai érdekérvényesítésről való lemondás szerinte pedig annyi lenne, mintha „a leghatalmasabb összetartó eszközt önként adnánk ki a kezünkől.”³⁸

Dettre azonban ennél is tovább ment. A konkrét szerveződésre nemcsak buzdította, hanem egyenesen felszólította olvasóit, amikor kijelentette, hogy a délvidéki magyarság politikai szervezkedésének a legnagyobb magyar járás központjában, Bács-Topolyán kell megkezdődnie.³⁹

Dettre proklamációja és az események ilyen alakulása 1922 márciusában végül arra készítette Jászit, hogy ha megkésve is, de pontosítson decemberi nézetein: „Csak ott, ahol a politikai élet már világnézeti, vagy osztályhelyzeti alapon differenciált pártrendszerre hozott létre, lehet szó arról, hogy a nemzeti kisebbségek, mint az országos pártok autonóm csoportjai szervezkedjenek.”⁴⁰ Ekkor már elfogadta, sőt támogatta a határozott világnézeti és szociális programmal létrejövő magyar pártot.

³⁴ U.o.

³⁵ U.o.

³⁶ Bácsmegyei Napló, 1921. december 30.

³⁷ U.o.

³⁸ U.o.

³⁹ U.o.

⁴⁰ Bácsmegyei Napló, 1922. március 10.

A szervezkedés

Az, hogy a magyarság politikai szervezkedése 1922 elején kezdődött, annak gyakorlati okai is voltak. Mint arra már utaltunk, az interregnum időszaka, majd az azt követő alkotmányozó nemzetgyűlés a kisebbségeket, köztük a magyarokat is kizárta az állampolgári jogok birtoklásából. A hosszan elnyúló folyamat végül az optálási joggal oldódott meg, amellyel 1922. január 26-tól lehetett élni. A délvidéki magyarság jogilag ugyanis ettől a dátumtól léphetett a teljes jogú SzHSz állampolgárok kötelékébe, s elméletileg ekkor nyerte el a politikai jogokat is.

A pártalapítást azonban az állampolgári jogok hiányán túl továbbra is nehezítette a magyar politikai elit megosztottsága. A különböző megbeszéléseken abban azért nagyjából mindenki egyetértett, hogy olyan személyt kell a magyar szervezkedés élére állítani, aki a magyar időszak pártharcaiban nem kompromittálódott, illetve azokban nem vett részt.⁴¹ A szabadkai, nagybecskereki, zombori, zentai volt magyar politikusok, mint Várady Imre,⁴² Falcione Árpád,⁴³ egykori országgyűlési képviselők, vagy Bíró Károly⁴⁴ Szabadka utolsó magyar polgármestere és Pleszkovich Lukács⁴⁵ az utolsó magyar főispán közötti ellentéteket azonban nehéz volt elsimítani.

További gondot jelentett az, hogy a magyar elit egy jelentős része — ebben az időszakban ennek oszlopos vezetője az egykori főispán, Pleszkovich volt, aki később autonomista programmal fog fellépni — a hogyan tovább kérdésében nem tudott egyetértésre jutni. Pleszkovich szerint még nem jött el az ideje a politikai szervezkedésnek, a magyarságnak kulturális és gazdasági kérdésekre kell összpontosítania a figyelmét, sőt úgy vélte, hogy bárminemű politikai fellépés

⁴¹ A Magyar Párt megalakulásának háttéreseeményeit Csuka János és Mészáros Sándor feldolgozásából, illetve a diplomáciai háttér feltérképezésével kiegészített eseményeket A. Sajti Enikő kutatásaiból ismerjük. (Csuka János: A délvidéki magyarság története 1918–191, Budapest, 1995. 47–72. A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség... i. m. 28–47. A szerb politikai elitnek a kisebbségekkel kapcsolatos megfontolásairól és az előzményekről Šandor Mesaroš: i. m. 137–147.)

⁴² Várady Imre (Katalinfalva, 1867. március 11 – Nagybecskerek, 1959. március 6.) Jogász. 1905-től az ellenzéki Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője. Az impériumváltás után a Magyar Párt befolyásos politikusa lett, 1927-ben országgyűlési képviselő, 1939-ben jugoszláv szenátor. A II. világháború alatt nem vett részt a politikában, 1945-ben véglegesen visszavonult a közélettől.

⁴³ Falcione Árpád (1875. október 4. Zombor – ?) Jogász. Az 1910-es általános választásokon, a Nemzeti Munkapárt programjával kapott parlamenti mandátumot. Az 1920-as években a Magyar Pár: egyik szervezője, vezetője. 1942. február 9-étől behívasos alapon a magyar országgyűlés tagja. 1944. augusztus 29-én, Deák Leó leváltása után Bács-Bodrog vármegye főispánjának nevezték ki.

⁴⁴ Bíró Károly (Szabadka, 1864 (?) – Szabadka, 1952 (?)) Jogász. 1902. decemberétől 1918-ig Szabadka polgármestere. Nevéhez fűződik a város gazdasági felvirágzása, illetve belvárosának a kiépítése. Az 1941-es impériumváltáskor nem vállalt semmilyen tisztséget, visszavonultan élt egészen 1952-ben bekövetkezett haláláig.

⁴⁵ Pleszkovich Lukács (Szabadka, 1872. június 18 – Szabadka, 1927. november 22). A szabadkai Népkör magyar művelődési egyesület alapító tagja, az ellenzéki Friss Újság egyik társszerkesztője. 1918-ban főispán-kormánybiztossá nevezték ki. 1922 nyarán tiltakozásul a Népkört ért magyarországi antiszemita vádakra, lemondott annak elnöki tisztségéről is. 1925-ben ismételtén aktivizálódott a politikai porondon. A demokratákkal történt kiegyezésnek köszönhetően, azok listáján vajdasági autonomista programmal be is került a belgrádi törvényhozásba. L. Kolozsi Tibor: i. m. 323.

pést az idő előrehaladtával egyfajta német–magyar-bunyevác közös pártban kell kezdeményezni.

Elunva a parttalan vitákat, 1922 januárjának utolsó napján Dettre János indulatos támadást indított vezércikkében a „passzivisták”⁴⁶ ellen. (...) „Nagyon tiszteletreméltó az az álláspont, amelyik a magyarságot programszerűen vissza akarja tartani a politizálástól s nagyon tiszteletreméltóak azok az aggodalmak is, amik a közéleti jelenségeket leszűrték az objektív vizsgálódás szítáján távolmaradást tanácsoló aggodalommal. Mégis azt hisszük, a problémának végig nem gondolása vetíthette csak föl ezt a szempontot.”⁴⁷

Dettre szerint, ha a magyarság elutasítja azokat az eszközöket, amelyeket a politikai életben való részvétel biztosít, akkor a kultúrszövetségeknek nem lesz tagsága, az iskoláknak nem lesz támogatója, nem lesz, aki önzetlenül magyar könyvet, magyar írást adjon a kultúra szomjasainak. És ez az, ami a többségi pártok malmára hajtja a vizet, mert mindettől függetlenül a magyarság „politizálni még is fog. Mert ez az álláspont is azt vallja, hogy támogatni kell azt a pártot, amelyik a legjobban fogja támogatni a magyarság kulturális törekvéseit.”⁴⁸ A passzivitással tehát a magyarság nem a politikáról mondana le, csak a politikai szereplés előnyeiről.

Az „aktivisták” és a „passzivisták” közötti vita tehát nem az októbrista emigráns értelmiségiek által generált konfliktus volt, hanem az itteni politikai elit meditációjának, sőt döntésképtelenségének az 1921–1922-es éveken végigvonuló lenyomata.

A hogyan tovább kérdésében végül, a vitába természetesen már kezdettől fogva bekapcsolódott Budapest szava döntött. A magyar kormány ugyanis egyértelművé tette, hogy kizárólag a nemzeti alapú szerveződést támogatja, sőt a pénzügyi támogatás megvonását is kilátásba helyezte egy esetleges más forgatókönyv esetén.⁴⁹

Ebben a helyzetben a szervezkedés előkészületeit és lebonyolítását magára vállaló Törley Bálint földbirtokos, későbbi magyar államtitkár — Budapesttel is egyeztetve — végül Sántha György orvost kérte fel a pártvezetői tisztségre. A Magyar Párt alulról történő megszervezése 1922. január 29-én egy szabadkai összejövetellel indult.⁵⁰ 1922. február 10-én újra a Népkör szabadkai nagyterme adott otthont a szerveződésnek.⁵¹ Ezen Nagy Ödön terjesztette elő a vezetőség névsorát, elnöknek Sántha Györgyöt javasolva.⁵²

Az előkészítő munkálatok után a Magyar Párt szabadkai szervezete végül 1922. február 12-én alakult meg.⁵³ Székfoglaló beszédében Sántha György a kö-

⁴⁶ A „passzivista” jelzővel illették a korban azokat a személyeket, akik azon a véleményen voltak, hogy a kisebbségi sorba került magyarságnak a kulturális építkezésre kell összpontosítani, mivel a politikai aktivizálódás ideje még nem érkezett el. A velük szemben álló „aktivisták” a politikai szervezkedés fontosságát hangsúlyozták.

⁴⁷ Bácsmegyei Napló, 1922. január 31.

⁴⁸ U.o.

⁴⁹ A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség... i. m. 35.

⁵⁰ Bácsmegyei Napló, 1922. január 30.

⁵¹ Bácsmegyei Napló, 1922. február 11.

⁵² Bácsmegyei Napló, 1922. február 11.

⁵³ Bácsmegyei Napló, 1922. február 13.

vetkezőket mondta: „Most mindentől meg kell tisztulnunk, a mi hibája volt a magyarságnak a múltban, minden pártellentétet takarjon el a feledés koporsó fedele, nincs köztünk pártviszály, magyarok vagyunk valamennyien. Ebben a pártban képviselést kell, hogy nyerjen minden magyar, osztály és rangkülönbség nélkül: a földtelen zsellér éppúgy, mint a földesúr. Semmi sem választhat el bennünket egymástól.”⁵⁴

Sántha beszédét követően Nagy Ödön, immáron ügyvezető elnökként emelkedett szólásra, és — elsősorban a sajtóhoz szólva — határozottan cáfolta azokat a vádak, amelyek arról szóltak, hogy a magyar párt az irredentizmust képviselné. Rámutatott arra is, hogy az új szervezet kizárólag a törvények mentén, a magyarság érdekképviselétéért száll síkra.

Az ülés végén Pleszkovich Lukács is szót kért, s közölte, hogy a Magyar Párt létrejöttével a Népkör és az új szervezet útjai elválnak, mert a Népkör alapszabálya tiltja a politikát, ezért annak vezetősége nem vesz részt a párt megalakításában. Ő, személy szerint, amikor a Népkör és a politika között kellett választania, nehéz szívvel, de az előbbit választotta.⁵⁵ A „passzivisták” és az „aktivisták” útja — ekkor — végleg szétvált. Pleszkovich nevével nemsokára már a politika más területén találkozunk: Az 1925-ös választásokon a demokratákkal kötött szövetség révén, vajdasági autonomista programmal került be a parlamentbe.⁵⁶ Az aktivitás és a passzivitás, a hogyan tovább vitája az állami üldözés miatt pár hónappal később immáron a Magyar Párt keretein belül kapott erőre.

A program

A pártalapítás azonnal felvetette a pártprogram kérdését. A viták már 1922 februárjában fellángoltak, s alapvetően akörül forogtak, hogyan lehet egy olyan programot összeállítani, amely egyesítheti az érdekeik miatt is igen eltérő és különböző magyar társadalmi rétegeket. A legnehezebb, a legtöbb gondot okozó, állandóan visszatérő probléma a liberálisok és a konzervatívok egy zászló alá tömörítése volt.

Elsőként Dettre János szólalt meg a kérdésben. Úgy vélekedett, hogy a kisebbségi magyaroknak nem az impulzusok, a jelszavak, a szimpátiák és az el-lenszenveket folytató politika mellett kell kiállniuk, hanem amellet, ami lefedi a magyar társadalom egészét, „s minden szavában, minden intézkedésében, minden helytállásában az egyetemes érdekeket nézi, a végső célt tartja szem előtt, s az oszthatatlan magyarság oszthatatlan érdekeiért harcol”⁵⁷

Dettre meggyőződése ugyanis az volt, hogy a kiélezett helyzetben a világnézetek ütközése, a klikkek akciói rendkívüli veszélyeket hordozhatnak ma-

⁵⁴ U.o.

⁵⁵ Csuka János idézett monográfiájában (81.) azon a véleményen van, hogy Pleszkovich bár hezitálva, de egy ideig részt vett a Magyar Párt munkájában is. Ez pontosítást igényel – gyakorlatilag a Magyar Párt és Pleszkovich útja 1922. február 12-én végleg elvált.

⁵⁶ A. *Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió, kisebbség... i.m. 52.

⁵⁷ Bácsmegyei Napló, 1922. február 22.

gukban, ami azzal járhat, hogy megbomlik a közösség egysége, ereje és szervezési lendülete. A mozgásteret boncolgatva Dettre szerint a Magyar Párt programját két tényező szabta meg. Egyfelől az a kötelezettség, amit a nemzetiségek javára az SzHSz Királyság magára vállalt a nemzetközi szerződésekben és az Alkotmányban. A programnak ezeknek a kötelezettségeknek a megvalósításáért kellett alkotmányos és legális harcot hirdetnie. Ugyanakkor óvakodnia kellett az államrend gyökeres megváltoztatására: az alkotmánymódosításra, az autonóm közigazgatásra utaló követelésektől.

További erőfeszítéseket igényelt annak a kényszerítő ténynek a kezelése, hogy komoly eltérések voltak azokban a kérdésekben, amelyek kívül estek a törvényes kötelezettségeknek és a magyar nyelv védelmezésének a körén. Dettre szerint a „Magyar Párt programja nem lehet más, csak őszintén demokratikus, becsületesen progresszív és fenntartás nélkül haladó. A Magyar Pártot kell, hogy a támogatói között találjon minden korszerű reform, minden demokratikus törekvés. A Magyar Párt nem választhat abban a kérdésben, hogy mit támogasson: a nagybirtokosok földjének érintetlenségét, vagy a magyar földnélküliek földhöz juttatását. A meggyőződés és az eltökéltség csorbíthatatlan eszközeivel kell küzdenie a magyar nincstelenek földhöz juttatásáért.”

Véleménye szerint a földreform követelését a szociális beállítódás és a gazdasági szükségesség mértékei alapján kell a programban megjeleníteni. Az alapkérdés a magyar nincstelen földhöz juttatása volt, mert „ha fölvetették a földreform végrehajtásában a nemzetiségi kérdést — szerintünk helytelenül és indok nélkül — ám ragaszkodjon a Magyar Párt is a nemzetiségi szempont olyan módon való betartásához, hogy a magyar földnélküliek legalább annyi földhöz jussanak, mint amennyit magyar anyanyelvű nagybirtokosoktól igénybe vettek.”⁵⁸

A program első, tizenhat pontos változata végül 1922 április 9-re készült el, Dettre János barátja, Grábel László tollából.⁵⁹ Ezt a programot a szabadkai szervezet tette közzé, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy az a trianoni szerződés alapján áll, államhűsége nem kérdőjelezhető meg.

A Magyar Párt 1922 szeptemberében Zentán elfogadott programja lényegi elemeit tekintve — az ezt megelőző belső viták ellenére — nem sokban tért el az első tervezettől. Mindkettő egy gyakorlati, magyar szempontból minimális, az új állam szempontjából azonban egy maximális kisebbségi program volt.

Taktikai oldalról tekintve, a program túllépett a magyarság keretein, került a kizárólagosságot: a jogi és a politikai egyenlőség érvényesülését, a kulturális és gazdasági fejlődés biztosítását és a nemzetiségi jogokat nemcsak a magyarság számára, hanem az összes nemzeti kisebbség részére követelte.

Az abban hangsúlyos szereppel bíró, az anyanyelvhasználatról és az iskolázatással kapcsolatos elemek kétségtelenül a magyar uralom időszakához, gyakorlatilag az 1868-as nemzetiségi törvényhez nyúltak vissza. Készítői azonban túl is léptek azon: a teljes magyar iskolázatásnak a megjelenítése, illetve a belgrádi egyetem keretén belül a magyar tanszék felállításának a követelése

⁵⁸ U.o.

⁵⁹ Bácsmegyei Napló, 1922. április 9.

már a kisebbségi intézményrendszer felállítására tett első, igaz, igen gyenge, elsősorban elméleti kísérletét mutatta.

A Magyar Párt programját formálók bár igyekeztek elkerülni egy-egy társadalmi osztálynak a hangsúlyos megjelenítését és képviseletét, s helyette az átfogó, a társadalom egészét érintő kérdésekkel kívántak foglalkozni, azon — a földreformmal és a gazdasági élettel kapcsolatos téziseknél — nemcsak hogy érezhető a Jászi által vázolt koncepció erőteljes hatása, hanem ugyanakkor határozottan felismerhetőek benne a Dettre János által felvetett kérdések is. A program a nagybirtokok érintetlensége helyett egyértelműen, mégpedig radikálisan a magyar nincstelenek földhöz juttatásáért szállt síkra.

Az önkormányzatiság és a liberális gazdaságpolitika kérdéseinek feszegítése már túllépett a klasszikus kisebbségvédelmi politikán; az a közösség jogi és gazdasági esélyegyenlőségét, érvényesülési lehetőségét és szükségességét volt hivatott demonstrálni. A részarányos foglalkoztatást szorgalmazó pont pedig a mai napig a kisebbségi pártpolitizálás egyik alaptéziseként jelenik meg.

Mindezek ellenére feltűnő, hogy a felsorolt tételek a kultúra kérdését alig érintik, mintha a készítőik teljesen figyelmen kívül hagyták volna az intézményépítés, alapítás kérdését. Meglepő ez már csak azért is, mert az „aktivisták” és a „passzivisták” között ekkor még elemi erővel zajló vita éppen a kulturális és a politikai szervezkedés közötti eltérések, a hatékonyság milyenségének jegyében zajlott.

1922-ben a fő kérdés azonban a kisebbségi életre való felkészülés és berendezkedés körül forgott. Az adott helyzetben az egyetlen járható útnak a meglévő, vagy a megmaradt keretek megőrzése, esetleg visszaállítása tűnt. A magyar intézményépítés stratégiája egy olyan légkörben, amikor az állam éppen tudatosan leépítette le, még nagyon távolinak, elérhetetlen messzeségnek tűnt.

A formálódó Magyar Párt képviselői ebben a helyzetben nem tudtak olyan átfogó stratégiát kidolgozni, amelyik az egyes részletkérdéseket pontosíthatta, megfogalmazhatta volna. A merőben új helyzetben, ha látták és felismerték is a kisebbséggé lett magyarság esetleges intézményi kitérési pontjait, azok számbavétele, területre történő lebontása sok időt igényelt. A kisebbségi létbe került magyarság önmegismerése, erejének számbavétele, kulturális szintjének és lehetőségeinek feltérképezése még hosszú évekig váratott magára. Erre a feladatra először majd egy évtizeddel később, a polgári centrista Kalangya és a baloldali Híd c. folyóiratok köré tömörült értelmiség vállalkozott.

A Magyar Párt elfogadott programjának egyes közjogi elemei tehát 1868-ig, illetve a békeszerződések által biztosított kisebbségi jogok követeléséig vezethetőek vissza. Alapvetően a magyar közösséget leginkább sújtó kérdéseket igyekezett felvázolni, azokra kívánt adekvát választ adni. Ebből a szempontból a program a követelések összefoglalásának, az impériumváltás előtti status quo megőrzésének, az állandóan romló helyzet megállításának, mintsem egy radikálisan új, a helyzethez alkalmazkodni, s abban hosszú távon berendezkedni kívánó építkező stratégiának tekinthető.

A gazdasági elemek – a földreformmal és a munkajoggal kapcsolatos tézisek, a magyar kulturális-, gazdasági- és szociális intézményeknek a költségve-

tésből történő részarányos támogatását szorgalmazó felvetés, a szabad-kereskedelmen alapuló pacifista külpolitikát kívánó tétel viszont már messze túlmutatnak az 1868-as közjogi felfogáson, de még a békeszerződés által biztosított kisebbségi jogok pontjain is. Ezekben a pontokban alapvetően már a Jászi és Dettre által szorgalmazott tézisek találhatók meg.

A program a közigazgatás és a decentralizáció kérdésében még Dettren is túllépett. A Stojan Protić⁶⁰ által beterjesztett alkotmány-tervezet leglényegesebb decentralizációs javaslatának a beemelése, a Vajdaság területén önálló autonóm közigazgatási kerület kialakításának követelése a Magyar Pártot ezért már alakulásakor az autonómiát követelő erőkhöz sodorta.

A program bár egyes elemeiben a múltból merítve fogalmazta meg célkitűzéseit és követeléseit, nélkülözte a közép- és hosszútávú stratégiai elképzeléseket, , többnyire azonnali lépéseket követelt, ám még így is újszerű, előremutató dokumentumnak számít. Az adott társadalmi, politikai légkörben nagy lelki vívódások és konfliktusok árán (mindez megterhelve a végtelenen polarizált magyar rétegekkel), végül sikerült átlépni az 1918 előtti — már rég elvesztett — gondolatvilágot, s megfogalmazni egy gyökeresen új, elemeit tekintve a kisebbségi politizálás alapjait rögzítő érdekérvényesítő elképzelést.

Belgrádi reakciók

1922. április 19-én eleget téve Fenyves Ferenc laptulajdonos egy korábbi személyes kérésének,⁶¹ Nikola Pašić⁶² miniszterelnök belgrádi rezidenciáján fogadta a szerveződő Magyar Párt képviselőit. Azt, hogy nem egyenrangú felek találkozásáról volt szó, azt a Miniszterelnöki Hivatal még a tárgyalások megkezdése előtt meglehetősen megalázó módon tette egyértelművé. A reggel tíz órára megjelent, Sántha György, Sterliczky Dénes, Várady Imre, Grábel László összetételű küldöttséget a miniszterelnök ugyanis alaposan megvárakoztatta és csak . A délután négy órakor, fogadta őket.

A találkozón elsőként Sterliczky Dénes tolmácsolásában Sántha szólalt fel, aki azonnal elhatárolódott az irredentizmus vádjától és kijelentette, hogy a Magyar Párt a trianoni szerződés alapján áll és ennek alapján kíván részt venni

⁶⁰ Stojan Protić (Kruševac, 1857. január 28–Belgrád, 1923. október 28.), szerb politikus, a Radikális Párt egyik alapítója, az SzHSz állam első miniszterelnöke (1918. december 20–1919. augusztus 16.) A vidovdani-alkotmány meghozatala előtt decentralizációs javaslatot tett, amely — szerb dominancia mellett — korlátozott önkormányzatiságot biztosított volna az ország különböző területei számára. A Pašićtyal való párviadalából végül vesztesként került ki.

⁶¹ Fenyves 1922. március 23-án jelentte meg a Bácsmegyei Naplóban Pasics a magyarokról és a magyaroknak című interjúját, melyben többek között a magyarság prominenseivel való találkozást sürgette a miniszterentől.

⁶² Nikola Pašić (Zaječar, 1845. december 31. – Belgrád, 1926. december 10.), szerb politikus, a Radikális Párt alapítója és vezetője. 1891 és 1892 között miniszterelnök. 1903-ig visszavonult a politikától. 1903-ban átvette a Radikális Párt vezetését. 1904-től, egészen 1926-ban bekövetkezett haláláig előbb a Szerb Királyság, majd a Szerb-Horvát-Szlóven Királyság miniszterelnöke. Az 1919-es párizsi békekonferencián ő vezette a szerb küldöttséget, s az ő nevéhez köthető az 1921-es vidovdani alkotmány is, mely az SzHSz Királyságot unitárius — azaz egységes államszerkezetű, a területi egységeket a központi hatalomnak alárendelt — monarchiaként proklamálta.

az állam politikai életében. Azt is hozzátette, hogy a magyarság csak akkor kapcsolódhat be az államéletbe, ha törekvéseit Belgrádban méltányolják, és a kisebbségi jogait ért sérelmeket a kormány orvosolja.

Pašić megismételte a kormány azon álláspontját, amelyet a megelőző hónapokban a sajtón át több képviselője is tolmácsolt, miszerint szükségtelen az önálló magyar szervezkedés, mert a kormány az alkotmány révén mindenki számára biztosítja az állampolgári egyenlőséget és szabadságot, illetve – s ezt már figyelmeztetésként kellett felfogni: az anyanyelvű általános iskolai oktatás jogát is. A helyi tisztviselők által elkövetett visszaélésekkel kapcsolatban Pašić nyomatékosította, hogy nem célszerű ezeket a jelenségeket általánosítani, de végül még is ígéretet tett arra, hogy meg fogják vizsgálni az egyes helyi hivatalnokok alkotmányértő hatalmaskodásait és önkényeskedéseit.⁶³

A miniszterelnök egyértelmű mondatai után dr. Várady Imre kért szót, aki a miniszterelnök kioktatását elhárítva a magyarság sérelmeit kívánta előadni. Pašić azonban leintette, s arra kérte Váradyt, hogy a sérelmeket írásbeli memorandumban terjessze elé,⁶⁴ majd az idő előrehaladottságára hivatkozva egyszerűen kitessékelte vendégeit.⁶⁵

Ha bármilyen illúzió is volt a magyarságban a találkozóval kapcsolatban, a miniszterelnök kijózanító szavain túl a következő napok, hetek, hónapok heves intenzitású, hosszan elnyúló eseményei is szükségessé tették a realitásokkal való szembenézést.

A Magyar Párt május 7-re Szabadkára tervezett országos, alakuló nagygyűlését betiltották. Lazo Bugarski Bács megye demokrata párti főispánja a Bács megyei Naplónak adott nyilatkozatában tagadta, hogy tudomása lenne a betiltás indokáról, azonban szükségesnek tartotta hozzátenni, hogy: „magánúton több helyről értesültem arról, hogy a magyar szervezkedést németek és zsidók intézik. Amikor hangsúlyozom, hogy az ország minden polgárának szervezkedési szabadsága van, nem hallgathatom el azt, hogy emberek más nemzetiségek ügyeibe avatkoznak bele. Éppen ez az, ami ebben a kérdésben gondolkodóba kell, hogy ejtse a hatóságokat.”⁶⁶

Június 14-én demokraták és a radikálisok a kormány ülése után arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a nemzetiségeknek nem kívánják megadni a választójogot. Tették ezt arra hivatkozva, hogy az állampolgárságról szóló törvény és a békeszerződések nem írták elő, hogy minden állampolgárnak választójogot kell adni.⁶⁷ Két nappal később a vajdasági parlamenti képviselők pedig azért indítottak mozgalmat, hogy a választójogi törvénybe, vagy az állampolgárságról szóló törvényjavaslatba olyan rendelkezést vegyenek fel, amely a nemzeti kisebbségeket kizárná a választójogból.⁶⁸

⁶³ Bács megyei Napló, 1922. április 20.

⁶⁴ A Magyar Külügyminisztériumnak a találkozóval kapcsolatos jelentéseit A. *Sajti Enikő* dolgozta fel – Impériumváltások, revízió, kisebbség... i. m. 42.

⁶⁵ Bács megyei Napló, 1922. április 20.

⁶⁶ Bács megyei Napló, 1922. június 15.

⁶⁷ U.o.

⁶⁸ Bács megyei Napló, 1922. június 17.

Nem csak a demokraták és a radikálisok tettek azonban kísérletet a kisebbségek választójogának az annullálására. Hasonló álláspontra helyezkedtek a szocialisták is. A képviselők a választójogról szóló törvényjavaslat azon 9. fejezetére tettek módosító indítványt, amely felsorolta a választói jogosultság elengedhetetlen kellékeit. A kiegészítés szerint nem bírtak volna választójoggal azok, akik optálás útján szerezték meg az állampolgárságot.⁶⁹

Júliusban a szerb hatóságok arra hivatkozva, hogy Szentendréről több szerbet kitoloncoltak Magyarországról,⁷⁰ tömeges kiutasítási akciót hajtottak végre. A kiutasítási hullám első három napjában összesen 180 családot, vagyis körülbelül 720 főt utasítottak ki, akik közül azonban többet a magyar hatóságok nem engedtek be az ország területére, így a határon voltak kénytelenek vesztegelni.⁷¹

Amikor pedig bizonyos lett, hogy a megfélemlítések ellenére 1922 szeptemberében a Magyar Párt még is meg fog alakulni, a hatóságok bejelentették, hogy elkészült a felségsértéssel és kémkedéssel vádolt Varga György és társai elleni vádirat.⁷²

Ebben a helyzetben — a társadalom szinte minden rétegét sújtó intézkedések fényében 1922. július 23-án hozta nyilvánosságra a Magyar Párt a Pašić-nak és a közvéleménynek címzett, a magyarság sérelmeit 17 pontban összegző memorandumát.⁷³ A memorandum nem csak a közvélemény, hanem a magyar közösség tömörítése, sorainak zárása miatt is fontos volt. Ez volt a Magyar Párt első, igaz, kizárólag a sérelmi politizálásra épülő, de széles tömegekhez is eljutott politikai akciója.

A memorandumot eredetileg egy Grábel László által vezetett küldöttség kívánta átadni Nikola Pašić miniszterelnöknek,⁷⁴ azonban a belgrádi audienca megalázó kudarccal ért véget: a miniszterelnökségen a dokumentumot át sem vették, a magyar küldöttséget pedig egyszerűen kitették az épületből.⁷⁵

A dokumentumot végül a szeptember 17-ei zentai nagygyűlés előtt — szeptember 14-én — postai úton küldték a miniszterelnöknek, a kormány tagjainak, a parlamenti pártoknak, illetve a sajtó képviselőinek.⁷⁶

Bár a memorandumra és a kísérőlevélre válasz sosem érkezett, a választói névjegyzékekkel történt visszaélések mégsem maradtak visszhangtalanul a szerb közvéleményben. Július 31-én, a visszaélések miatti tiltakozás jeléül lemondott Pavle Dobanovački szabadkai főispán.⁷⁷

⁶⁹ Bácsmegyei Napló, 1922. június 21.

⁷⁰ Bácsmegyei Napló, 1922. július 9.

⁷¹ Bácsmegyei Napló, 1922. július 10.

⁷² A Varga-per feldolgozását l. Csuka János: A délvidéki magyarság története 1918–1941 i. m. 40–47. A Sajti Enikő: Impériumváltás, revízió, kisebbség... i. m. 44–45. Šandor Mesaroš: Položaj madara u Vojvodini 1918–1929 i. m. , 154–155. *Dévavári Zoltán*: Kémperek és nyílt erőszak a Délvidéken az impériumváltás éveiben (1922–1923). Acta Historica, Tomus CXXXIV. Szeged, 2012. 85–98.

⁷³ Bácsmegyei Napló, 1922. július 23. (A miniszterelnökhöz címzett memorandumot 1922-ben a Szent Gellért Társaság Irodalmi Egyesülete is megjelentette „Az elszakított Délvidék sorsa III.” című kötetében, azonban az eredeti 17 ponttól eltérően csak tizenöt pontban sorolja fel a sérelmeket.)

⁷⁴ Bácsmegyei Napló, 1922. július 27.

⁷⁵ Bácsmegyei Napló 1922. augusztus 10.

⁷⁶ Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 14.

⁷⁷ Bácsmegyei Napló, 1922. augusztus 1.

Aktivitás vagy passzivitás?

A jugoszláviai Magyar Párt voltaképpen ekkor még meg sem alakult. Az alapítók az eredeti koncepció szerint előbb a helyi szervezeteket kívánták megalakítani, majd azt követően az azok küldötteiből álló nagygyűlésnek kellett megalkotnia a párt országos szervezetét és programját. Ez az elképzelés azonban végül kudarcba fulladt, mivel a hatalom — mint azt a fentiekben már láthattuk — sok helyen ellehetetlenítette a helyi szervezetek megalakulását és hosszú hónapokig a nagygyűlés összehívását is megakadályozta.

A szervezkedés jórészt kényszerű mulasztásai mellé a választójogról szóló törvény alkalmazása — mely az államnyelv írásbeli és szóbeli ismeretéhez kötötte a választhatóságot⁷⁸ — olyan jogi helyzetet teremtett, amely automatikusan vetette fel a legalapvetőbb kérdést: volt-e jogosultsága annak a politikai pártnak, mely nem tudta elhárítani szervezkedésének akadályait, amelynek tagjait megfosztották a legelemibb politikai jogoktól is?

A belső megosztottság gyorsan ismertté vált a közvélemény előtt. A Bács-megyei Napló, a tétlenséget bírálva, ekkortól kezdte kritikával illetni a Magyar Párt munkáját. A választójogból való kizárás ugyanis azt eredményezte, hogy a magyarok nem vehettek részt a községi, kerületi és országos választásokon sem. Ezzel kapcsolatban a Bácsmegyei Napló a magyar választók jogfosztása elleni tiltakozás hiányát kérte számon, s egyben hiányolta azt is, hogy a párt nem állt ki a magyar választóknak a névjegyzékre történő utólagos történő felvételéért.⁷⁹

Közben a magyar társadalom egészére kiterjedő állami megszorító intézkedések is kezdtek beérni. A Magyar Párt vezetői pedig elbizonytalanodtak. Ismét felmerült a néhány hónappal korábban félre tett aktivitás, vagy passzivitás kérdése.

De nem csak az „aktivitás” és a „passzivitás” kérdése osztotta meg a Magyar Pártot. Egyre többen ismerték fel, hogy a centralista alapon álló kormánypártok részéről a lojalitásuk nem talált megértő viszonzásra, éppen ellenkezőleg erről az oldalról zúdult feléjük a sérelmek egész özöne. Ezt látva mind erősebb lett azoknak a hangja, akik úgy vélekedtek, hogy mindez a tartományi autonómia biztosítása mellett nem következhetett volna be. Egyre többen a Stojan Protić által a vidovdani alkotmány elfogadása előtt javasolt alkotmányos berendezkedést tartották kívánatosnak, amelynek értelmében a tartományok külön tartománygyűléssel és tartományi kormánnyal rendelkeztek volna, beleértve a belügyi, a közoktatási és az igazságszolgáltatási önállóságot is.⁸⁰ Innét csak egy lépés volt az autonomista irányban történő elmozdulás. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy az ekkor már benyújtott állampolgársági törvénytervezet változatlanul nem nyújtott intézményes garanciát a kisebbségek szá-

⁷⁸ Službene Novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 10. jul 1922, Zakon o izmenama zakona na osnovi koga su izvršeni izbori na dan 28. novembra 1920. god.

⁷⁹ Bácsmegyei Napló, 1922. július 26.

⁸⁰ Olga Popović: Stojan Protić i ustavno rešenje nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS, Beograd, 1988. 47–68. Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata I. Zagreb, 1961. 323–324. Uő.: Državno-pravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, Zagreb, 1954. 253–255. Biró László: A jugoszláv állam 1918–1939, i. m. 107.

mára a választójog és a hivatalviselési jogosultságok tekintetében. Egyre nagyobb volt a realitása annak, hogy törvényerőre emelkedik a nemzeti kisebbségek nincstelenjeit a földreformból kizáró agrárminiszteri javaslat is. Az autonomista felhangok mellett a pártban a szélsőbal irányába történő elmozdulás követelése is mind erőteljesebben megnyilvánult.

A belső ellentétek a jogilag még meg sem alakult szervezetnél már-már pártszakadással fenyegettek. A követendő stratégia megvitatására végül a párt vezető személyiségei 1922. augusztus 9-én ültek össze Szabadkán.⁸¹ A szabadkaiakon kívül az ülésen megjelent a zombori Deák Leó, Zentáról Csetle János, Horti János, Sóti Ádám, a moholi Vida Péter, Adáról Király János, Pancsováról Grábel László, Csantavérről Békeffy Károly, Sinkovics Ferenc, Dér Vilmos, Varga Mihály és a torontálvásárhelyi Kis István. A feszültségeket mutatta, hogy kimentette magát a kishegyesi Décsi József, illetve a Bánsági Magyar Párt kompromittált vezetője: Kis József, Várady Imre és Kardos Samu.

A jelenlévők abban egyetértettek, hogy a kormánytól a Magyar Párt hasztalanul várta jogos és alkotmányos kívánságainak a teljesítését, hogy Pašić kijelentései és a valóság között mély ellentétek voltak. Az ülés hangulata azonban kezdett felforrósodni, amikor a jelenlévők közül egyre többen az ellenzéki pártok felé történő tájékozódást kezdték el követelni. A szószólók abban bíztak, hogy a magyarság ügyében az ellenzék nagyobb megértést fog tanúsítani, s esetleg a parlamentben is felvetik majd a magyarok jogfosztottságát.

Törésvonal nem csak ebben a kérdésben volt. Bár elfogadták a pártalapító nagygyűlés új helyét és időpontját, annak helyességéről többen nem voltak meggyőződve. Deák Leó a passzivitás szükségességét hangsúlyozva úgy vélekedett, hogy teljesen felesleges nagygyűlést tartani, s „mindaddig maradjon a magyarság passzivitásban, amíg a sérelmek nincsenek orvosolva, melyek a passzivitás kimondására kényszerítették.”⁸² Ezt követően Csetle János szólalt fel, aki kijelentette, hogy nem fogadja el Deák érvelését, mert szerint ezzel a magyarság önként mondana le a jogérvényesítéséről, s csak a kormánynak tesz szíveséget.

Előjött az agrárkérdés is. Szó-szót követett, s komolyan felmerült a lehetősége annak, hogy a tehetetlenség miatt érzett elkeseredés hatása alatt a párt végül még is a passzivitást választja. A vita hevében a passzivitáson túl már azt is felvetették, hogy a szélsőbal irányába kellene kapcsolatot keresni és felmerült a még nem is véglegesített pártprogram átírásának a szükségessége is. A helyzet egyre feszültebb lett. A már-már veszekedésbe torkolló vitát végül Grábel higgadt és kompromisszumos javaslata zárta le: előbb alakuljon meg a párt, majd ezt követően döntenek az aktivitás és a passzivitás kérdéséről.

Az időnyeréssel tehát sikerült elodáznia a lényegi kérdésekre a választ és a párton belüli állapotokat is konszolidálni lehetett. „Jóleső megnyugvással kell megállapítanunk, hogy a magyarság kiküldött reprezentánsainak elhatározásán nem lett úrrá sem a harag, sem az elkeseredés, hogy a jól bevált magyar politikai belátás távol tartotta a magyarság politikáját minden szélsőségtől és a

⁸¹ Bácsmegyei Napló, 1922. augusztus 10.

⁸² U.o.

magyar párt célkitűzéseiben és taktikájában egyetlen egy szempontnak enged csak érvényesülést: a magyar nép érdekeinek.”⁸³ – írta a történekről Bácsmegeyi Napló.

A Magyar Párt megalakulása

Az alakuló nagygyűlést többszöri halasztás után végül az augusztusi pártértekezlet határozata értelmében 1922. szeptember 8-án Zentán szerették volna megtartani, de az utolsó pillanatban ismét elhalasztották.⁸⁴

A pártön belüli állapotokat, zűrzavart, a központi vezetés és az alapszervezetek közötti koordináció hiányát mutatta, hogy a halasztásról a zentai szervezet a párt vezetőségének tudta és határozata ellenére döntött, és erről a vezetőség is csak a Bácsmegeyi Naplóból értesült.

Miután a zentaiak önhatalmú döntése után a párt vezetői az egész zentai pártvezetést Szabadkára rendelték, kitört a botrány.⁸⁵ A halasztás háttérében ugyanis az állt, hogy a zentai szervezet minden egyeztetés nélkül, egyéni akció keretében a magyarság sérelmeinek elsorolására egy háromtagú delegációt küldött Belgrádba az oktatási miniszterhez. Csakhogy, az utat senki sem készítette elő, a delegáció tagjai még szerbül sem tudtak, így amikor a zentaiak megérkeztek az oktatási minisztériumba a bebocsájtást kérőket megalázó ide-oda küldögetések után végül egyszerűen elküldték.

A Bácsmegeyi Napló cikkírója így fakadt ki az ügygel kapcsolatban: „Így nem lehet pártot vezetni, így nem lehet mozgalmat irányítani, így becsületes munkát sem lehet végezni. Ennyi naivitás, ennyi tájékozatlanság, ennyi tapintatlanság túlságosan elegendő ahhoz, hogy szétcibálja azt a maradék hitet, amit lelkében melenget még a magyarság, ha politikai céljaira, kulturális feladataira, külön életének jövőjére gondol. (...) Elmúlt annak ideje, hogy ami itt az egész magyarság nagy ügye, mint amilyen az iskolaügy, azt jó-rossz ötletekkel, egyéni akciók módjára egyesek vállalják feladatostul.”⁸⁶

A zentai pártvezetőség a fejmosás után kénytelen volt tudomásul venni a presztízsvesztéséget, de a szeptember 24-ei időpontot nem fogadta el. A nagygyűlést végül bizonytalan időre elhalasztották.⁸⁷

A botrányokkal terhelt szeptemberi eleji napok, a hosszas bizonytalanság és a különböző határidő-kombinációk végül kényszerpályára állították a pártelitet, a helyzet tarthatatlanná vált. A belső szakadást elkerülendő, a régóta tervezett zentai nagygyűlést mindenképpen meg kellett tartani. Végül a zentai pártvezetőség nevében Sóti Ádám ügyvéd értesítette Székely Áront, a szabadkai központi pártvezetőség főtitkárát, hogy szeptember 17-ikére, vasárnapra bejelentették a polgármesternél és a rendőrkapitánynál a nagygyűlés megtartását, amit a hatóságok szóban tudomásul is vettek.⁸⁸

⁸³ Bácsmegeyi Napló, 1922. augusztus 11.

⁸⁴ Bácsmegeyi Napló, 1922. szeptember 5.

⁸⁵ Bácsmegeyi Napló, 1922.- szeptember 12.

⁸⁶ U.o.

⁸⁷ Bácsmegeyi Napló, 1922. szeptember 7.

⁸⁸ Bácsmegeyi Napló, 1922. szeptember 13

Az elnökség mindent egy lapra tett fel. Bár még nem érkezett meg a hatóságok írásbeli engedélye,⁸⁹ Nagy Ödön a párt szabadkai ügyvezető elnöke kiáltványt bocsátott ki a magyarsághoz, melyben felhívta a városok, a községek és a falvak lakosságát, illetve a már megszervezett alapszervezetek vezetőit és tagjait, hogy a zentai nagygyűlésen minél nagyobb számban jelenjenek meg, mert „a legszentebb földatok előtt állunk: a magyarság sorsa, boldogulása függ a mi összetartásunktól. Ha a turáni átok utolér, a tomboló gyűlölet és üldözés maratlékai maradunk.”⁹⁰

Egy nappal később — amikor postán megküldték Pašićnak a magyarság sérelmeit összefoglaló dokumentumot — Sántha György elnök és Székely Áron főtitkár aláírásával Jugoszláviai Magyarok! felszólítással kiáltványt jelentettek meg, melyben arra kérték a magyar közösség tagjait, hogy minél nagyobb számban vegyenek részt a nagygyűlésen.⁹¹

A hivatalos indoklás szerint az idő rövidsége miatt nem kézbesítettek külön meghívókat, s ezt jelölték meg annak okául is, hogy a közvéleményt kizárólag a napilapok útján értesítették a nagygyűlés helyéről és időpontjáról. Lemondták a vidéki szervezetekkel tervezett előértekezletet is. A háttérben azért más is volt. A párt vezető elitje már elosztotta a tisztségeket: így a jelölések Zentán, vitára nem alkalmas időpontban, közvetlenül a nagygyűlést megelőzően történtek.

A korabeli sajtó beszámolója szerint 1922. szeptember 17. „mosolygó, szelíd vasárnap délelőtt volt.”⁹² Az ünnepi hangulaton túl azonban ott volt az aggodalom is. A távolságok, a közlekedés kezdetlegessége miatt, illetve mert tartani lehetett attól, hogy a hatóságok megakadályozzák a városba jutást, már az előző napon Zentára érkeztek a topolyai, az újvidéki, a zombori szervezetek és a távolabbi vidékek küldöttei. Sokan jöttek Magyarakanizsáról, Moholról, Adárról és a Zentához közeli községekből is. A bánsági részekből csak a becskerekiek és a torontálvásárhelyiek jelentek meg, mert a hatóságok a nagygyűlésre igyekvőket a tiszai hídnál tömegesen visszafordították.

A nagygyűlést Zenta főterén tartották mintegy tízezer fő részvételével.⁹³ A főtér közepén elhelyezett emelvényen foglaltak helyet az egyes helyi szervezetek vezetői, a zentai intéző bizottság és a gyűlés szónokai Sántha Györggyel és Sóti Ádámmal az élen. Az emelvény körül a megszeppent, de emelkedett

⁸⁹ A párt vezetősége elkerülendő az újabb kudarcot, szeptember 14-én olyan döntést hozott, hogy amennyiben a hatóságok még is betiltanák a közgyűlés megtartását, akkor zárt helyen, értekezlet formájában, de 17-én mindenképpen megalakítják a Magyar Pártot. (Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 14.)

⁹⁰ Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 13.

⁹¹ Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 14.

⁹² A nagygyűlés eseményeit néhány pontosítástól és kiegészítéstől eltekintve Csuka János (A délvidéki magyarság története, 63–71) és Mészáros Sándor is (*Šandor Mesaroš: Položaj madara u Vojvodini 1918–1929*, 155–157.) részletesen feldolgozta.

⁹³ Mészáros Sándor, bár ismerteti a korabeli sajtó által közölt adatot, a résztvevők számát – hivatkozás megadása nélkül – 3000 főre becsülte. *Šandor Mesaroš: Položaj madara u Vojvodini 1918–1929*, 155. Ugyancsak Mészáros közli az SzHSz titkosszolgálat feljegyzését is, amely a résztvevők számát 1200–1300-ra tette, *Šandor Mesaroš: Položaj madara u Vojvodini... i. m. 1918–1929*, 157.

hangulatú csendes emberek sokasága állt, a tömeget pedig erős fegyveres csendőr és rendőr egységek vették körül.

Csuka János monográfiájában városszerte erős felfegyverzett csetnik és Orjuna⁹⁴ egységek jelenlétéről ír. Ezek a félkatonai alakulatok a nagygyűlés alatt a magyar tömegek hátában helyezkedtek el, s a felhangzó jugoszláv himnusz hangos éneklésével igyekeztek megfélemlíteni a magyarokat. A reguláris karhatalmi erők vélhetőleg a két tömeg szétválasztásával, illetve a rendezvény biztosításával voltak megbízva.⁹⁵

Elsőként Sóti Ádám üdvözölte Branko Petrović zentai polgármestert, kormánybiztost, majd Sántha György szólott a jelenlévőkhöz. A korabeli retorikai fordulatokkal tarkított jókívánságok után az államhűség demonstrálása végett arra kérte a tömeget, hatalmazzák fel a vezetőséget, az uralkodónak küldendő üdvözlő táviratra, melyben kérték, hogy biztosítsa a magyarság védelmét és tanúsítson iránta jóindulatot. A pártelnök beszédének második részében az államhűség ismételt hangsúlyozásán túl a békeszerződések által biztosított jogokat kérte számon az állam megjelent képviselőin.

Sántha beszéde után Csetle János szólott a tömeghez, s kijelentette, hogy a pártalapítással a jugoszláviai magyarság egységes, minden más politikai párttól független, a társadalmi osztályokat átlépő politikai szervezetben kíván politizálni, s felhívta az „ország dolgozó magyar népét”, hogy félretéve minden osztályellentétet és felekezeti gyűlöletet, a magyarság jogi és politikai egyenjogúsításáért megindult küzdelemben egységesen csatlakozzanak a Magyar Párthoz.

Csetle beszédét követően kimondták a pártalapítást és megválasztották annak vezetőségét. A területi elvet figyelembe véve elnökké a szabadkai Sántha Györgyöt, társelnökké a nagybecskereki Várady Imrét, a pancsovai Grábel Lászlót, a zombori Falcione Árpádot és a zentai Sóti Ádámot választották. Az ügyvezető elnöki tisztséget a szabadkai Nagy Ödön, a három főtitkári posztot a szabadkai Ruby Gyula, a zentai Csetle János és a becskereki Mara Jenő kapta. Titkár a szabadkai Sterliczky Dénes⁹⁶ és a zombori Deák Leó lett.

Ezt követően Várady Imre intézett beszédet az egybegyűltekhöz, aki a magyarság pártalapítását azzal indokolta, hogy az állami közéletben „az új haza gazdasági, politikai, kulturális felvirágoztatása érdekében” együttműködést ajánlanak fel a többségi nemzetnek. A magyar közösség pedig nem kíván mást — hangsúlyozta Várady —, mint a nemzetgyűlés által elfogadott, a király által szentesített s kihirdetett alkotmány rendelkezéseinek kivétel nélküli, egyforma alkalmazását.

Várady után Grábel László lépett a szónoki emelvényre, és a párt végleges programjának ismertetése előtt kijelentette, hogy elfogadja és elismeri a vidov-

⁹⁴ Az Orjuna Demokrata Párt félkatonai szervezete volt, a jugoszláv unitarizmus feltétlen híve. Működését 1929-ben betiltották.

⁹⁵ Csuka János: A délvidéki magyarság története, 63–64.

⁹⁶ Sterliczky Dénes (Baja, 1888. július 3. – Szabadka, 1953. január 21.) Jogász. 1924-ben a párt több prominens személyével együtt letartóztatták. 1933-ban a szerkesztésében indult meg a Jugoszláviai Magyar Könyvtár, A második világháború alatt visszavonultan élt, 1945-ben viszont vállalta a szabadkai Népfront egyik kerületi szervezetének alelnöki tisztségét.

dani alkotmányt. Ugyanakkor hozzátette azt is, hogy meggyőződése szerint mindez nem zárja ki a gazdasági viszonyok figyelembevételével kialakított önkormányzati egységek létrehozását sem.

Grábel visszafogott beszéde után Nagy Ödön szólalt fel, aki elsősorban a sérelmi politizálás attitűdjével beszélt. Utána a megválasztott pártelnök, Sántha György szólt röviden újra a tömeghez, majd Sóti Ádám felszólította a jelenlévőket, hogy csendben, nyugodtan oszoljanak szét.⁹⁷

A Magyar Párt alakuló nagygyűlése bár békésen ért véget, az esti órákban több helyen mégis tettelegességre került sor. Az első támadás este 11 óra körül történt, amikor egy tizenöt fős szerb társaság támadt a Vass-féle vendéglőben mulatozó magyar fiatalokra. A megtámadott magyarok szembeszálltak a betolakodókkal és rövid küzdelem után kiszorították őket a vendéglőből. A támadók nem sokkal később erős rendőri egységekkel tértek vissza, s a vendéglőben lévő magyarokat bevitték a zentai rendőrőrsre. Éjfél körül, vélhetőleg ugyanaz a társaság, a főtértől mintegy ötvenlépésnyire levő Planicka-utcában, megtámadta a Royal-kávézóból egy barátja társaságában hazatérő Forrai Ferenc tanítót, akit magyargyalázó ordítások közben bokszerrel leütöttek⁹⁸. A kedélyek az elkövetkező napokban sem nyugodtak meg: a támadások a zentai hétköznapiok részévé váltak.⁹⁹

A szerb sajtó ellenséges szellemben kommentálta a zentai eseményeket. A nagygyűlés másnapján a belgrádi Pravda reggeli száma rövid tudósításban számolt be a Magyar Párt zentai nagygyűléséről. A Pavle Marinković konzervatív politikus által alapított ultrakonzervatív lap szerint Zentán ezer ember vett részt a Magyar Párt megalapításán, köztársaságot és autonómiát követelve.¹⁰⁰ A radikálisokhoz közel álló, szintén belgrádi Novi List¹⁰¹ esti számának első oldalán ismertette a Magyar Párt Zentán elfogadott programját. Az igen pontatlan összefoglaló után a lap úgy kommentálta az eseményeket, hogy a vajdasági politikai körökben a program rossz benyomást tett, mert a magyarok követeléseit sok tekintetben nagyon időszerűtlennek és túlzónak tartják.

Összegzés

Az impériumváltással kisebbségi sorsba került délvidéki magyarság az új állam létrejöttének és kiépítésének első periódusában, vagyis az interregnum-tól az 1922 januárjáig tartó időszakban a teljes jogfosztottság állapotában volt, nem vehetett részt az alkotmányozó nemzetgyűlés munkájában sem. Ebben a helyzetben csak külső, kényszerű szemlélője lehetett azoknak az eseményeknek, amelyek alapjaiban határozták meg sorsának alakulását.

A politikai szervezkedés fáziskésése tehát alapvetően a külső, kényszerítő körülményeknek volt betudható. A délvidéki magyarság állampolgárságát az

⁹⁷ Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 18.

⁹⁸ Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 19.

⁹⁹ Bácsmegyei Napló, 1922. szeptember 23.

¹⁰⁰ Pravda, 1922. szeptember 18.

¹⁰¹ Novi list, 1922. szeptember 22.

opciós jog szabályozta, amellyel 1922. január 26-tól lehetett élni. Az „aktivizmus”, vagyis a politikai szerveződés és a „passzivizmus”, a kulturális megerősödés mikéntjének a kérdése, komoly feszítőerőt jelentett a kisebbségi léttel, annak minden kihívásával először szembesülni kényszerülő értelmiségnél. A vita, amely 1922 első felében elemi erővel tört utat magának, alapjaiban a délvidéki magyar politikai elit döntésképtelenségét mutatta és nem az októbrista emigráns értelmiségiek által generált vélemény és irányzat volt.

A jogfosztottság időszakában a Délvidéken — a betiltás egy rövid időszakát leszámítva — a napilapok tudtak olyan, a széles tömegekhez elérő fórumot biztosítani, ahol a szervezkedés szükségessége és a hogyan tovább kérdése eljuthatott az egymástól nemcsak fizikai, hanem ideológiai távolságokban lévőkhöz is. A szellemi erőfeszítés, a viták, a gondolkodás, legnagyobb, tettekre serkentő fóruma a szabadkai Bácsmegyei Napló lett; az itt megjelent vezércikkek, publikációk és tudósítások a meddő szónoklatok helyett értelmes, kézzelfogható cselekvésre kívánták mozgósítani a magyarság minden rétegét.

A formálódó Magyar Párt első programját Jászi Oszkár gondolatai alapján végül Dettre János és Grábel László vázolta fel a Bácsmegyei Napló hasábjain.

A magyarság politikai megszervezésének alapjait tehát nem a hagyományos, 1918 előtti elit tagjai, az Extra hungariam non est vita szellemében élők és politizálók és az anyaország támogatását is maguk mögött tudók, hanem az általuk éppen lenézett, sőt megvetett polgári radikális múlttal, liberális, zsidó és októbrista gyökerekkel rendelkezők rakták le.

A sok vitával, fájdalmas kiütkereséssel járó időszakban a Dettre-Grábel páros mindent összevetve időt- és értékálló művet tett le az asztalra. A Magyar Párt programja, stratégiája az akkori lehetőségek és realitások mentén igyekezett tömöríteni a magyarságot, egy zászló alá hívni a félmillió közösség tagjait, kísérletet téve a különböző társadalmi rétegek, osztályok között meglévő hagyományos ellentétek, feszítőerők feloldására. Komoly erőfeszítést igényelt azoknak a kérdéseknek a megválaszolása, melyek kívül estek a békeszerződésekben biztosított törvényes kötelezettségeknek és a magyar nyelv védelmezésének a körén.

A Magyar Párt programja bár sok tekintetben a múltból merítette követeléseit és célkitűzéseit, kényszerpályája következtében nélkülözte a közép- és hosszútávú építkezés koncepcióját, kizárólag azonnali lépéseket sürgetett és követelt, stratégiáját tekintve alapvetően mégis egy újszerű, előremutató dokumentumnak számított. Az adott társadalmi, politikai légkörben nagy lelki vívódások és konfliktusok árán (mindez megterhelve a hogyan tovább kérdésében véglegesen polarizált magyar értelmiséggel), sikerült átlépni az 1918 előtti — már rég elvesztett — gondolatvilágot, s megfogalmazni egy gyökeresen új, elemeit tekintve a kisebbségi politizálás alapjait összefoglaló érdekérvényesítési irányvonalat.

A szerb politikai körök a magyarság szervezkedését a vizsgált korszakban mindvégig gyanakvással szemlélték, s a legtöbb esetben a megfélemlítés mellett adminisztratív intézkedésekkel is igyekeztek gátolni. A kisebbségek politikai betagolódását illetően a belgrádi politikai elit alapvetően a Jászi Oszkár által is

felvázolt állásponton állt. Abban voltak érdekeltek, hogy a kisebbségek — így a magyarok is — osztályhelyzetük szerint tagolódjának be az államalkotó nagy tömegpártokba. Miután a formálódó Magyar Párt vezetői személyesen is találkoztak Pašić miniszterelnökkel, s Belgrád számára egyértelmű lett, hogy ebben a magyarok nem bizonyulnak partnernek, felerősödött a retorziós politika, amelyik a kiutasításokon, illetve a Varga György-féle kémperen túl elsősorban a magyar oktatási rendszer ellen intézett támadásban nyilvánult meg. A hatalmon lévő pártok és a kormányzat kísérletet tettek arra is, hogy az Alkotmány és a békeszerződések megsértése nélkül jogi úton zárják ki a kisebbségeket a választójogból.

Ilyen helyzetben értelemszerűen a pártépítés folyamata nehézkesen haladt előre, amit súlyosbított a formálódó új magyar politikai elit tapasztalatlansága, járatlansága is. 1922 júliusában a belső feszültségek ismét felvetették a teljes passzivitás kérdését, sőt az esetleges szélsőbalra tolódás, a szerb ellenzékkel való kapcsolatfelvétel lehetőségét is. A szakadással fenyegető helyzetet végül kompromisszumos javaslattal sikerült rendezni.

REALISATION, ACCOMODATION AND SEARCH FOR ASSOCIATES

The Foundation of the Hungarian Party in Yugoslavia (1921–1922)

by Zoltán Dévavári
(Summary)

The study deals with the Hungarians in the southern part of the historical kingdom, in the first years after they had been turned into a minority within Yugoslavia by the peace treaties ending World War I, focussing on the period preceding the organisation of the Hungarian Party and on the first phase of party building itself. With regard to the initial steps, the author presents in detail the debate which went on between the two important Hungarian political thinkers, Oszkár Jászi and János Dettre, on the pages of the *Bácsmegyei Napló*, and in which they first urged the Hungarians in Yugoslavia to acquiesce in the new situation. Consequently, the study describes the first phase of party-building (February to September 1922), which ended with the foundation of the Hungarian Party at Zenta. The author also examines the reactions of the political elite at Belgrade to the self-organisation of the Hungarians, analyses the program of the Hungarian Party, and also pays attention to those internal difficulties which were encountered by those engaged in the party organisation.

KOMOLY OTTÓ, KASZTNER REZSŐ ÉS A MAGYAR CIONISTÁK EMBERMENTŐ TEVÉKENYSÉGE 1944-BEN*

A magyar holokauszt legdrámaibb fejezete 1944. március 19-én kezdődött, amikor a németek megszállták Magyarországot. Erről a korszakról több ezer tanulmány, könyv, visszaemlékezés született¹ nem beszélve a DEGOB-jegyzőkönyvekről, melyeket 1944–1946-ban vettek föl Budapesten közel 5000 túlélővel,² valamint a Yad Vashem Archivesban található, az 1950-es évek óta túlélőkkel készített tanúvallomási jegyzőkönyvekről, és az USC (University of Southern California) Soá Intézet interjúiról. A dokumentumkötetek, a szakirodalom és a visszaemlékezések különböző színvonalon és különböző terjedelemben foglalkoznak az 1944-es események leírásával: a jogfosztást és kifosztást jelentő rendeletek elfogadása, végrehajtása, a német–magyar tárgyalások, valamint a zsidók mentése, és önmentési akcióinak története. A semleges államok magyarországi képviselőinek zsidókat segítő tevékenységén túl, többen is foglalkoznak a Zsidó Tanács megalakulásával, működésével.³ Különösen nagy figyelmet fordítanak Kasztner Rezső⁴ tevékenységére. A fiatal cionistákkal foglalkozó irodalom száma

* A kutatást a Yad Vashem The International Institute for Holocaust Research támogatta.

¹ A magyarországi holokauszt bibliográfiája. 1–2. kötet. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest, Park Könyvkiadó, 2010.

² A DEGOB megalakulására, működésére lásd: *Horváth Rita*: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. MAKOR 1. szám. Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, 1997. A jegyzőkönyvek szövege anonimizálva elérhető: <http://www.degob.hu>

³ A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakítására 1944. március 20-án adták ki a parancsot az Eichmann-kommandó tisztjei. Ezt a nyolc tagú Zsidó Tanácsot a Sztójay Döme vezette kormány április 22-én kiadott rendeletére átalakították és kilenc tagúra bővítették Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottsága néven. Erről bővebben lásd: *Molnár Judit*: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulása, működése (1944. március 20–július 7.). In: *Uő*: Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000. (Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1.) 131–155.

⁴ Kasztner Rezső (1906–1957) jogász, újságíró, cionista vezető. 1925 és 1940 között a Kolozsváron megjelenő magyar nyelvű cionista lap, az Új Kelet újságírója, bukaresti parlamenti tudósítója. 1940-től Budapesten élt. A budapesti cionista Mentőbizottság egyik alapítója és vezetője. A német megszállás után tárgyalásokat folytatott előbb Adolf Eichmann-nal, majd Kurt Becherrel. A tárgyalások eredményeként az úgynevezett Kasztner-vonat elhagyhatta az országot. A háború után Kasztner Palesztinában telepedett le. Az 1950-es években Izraelben egy személye és 1944-es tevékenysége körül kialakult vita becsületsértési perhez vezetett, melyben a bíró a kérdések nagy részében Kasztner ellenfelének adott igazat. A nációkkal való kollaboráció vádjá alól magát az izraeli közvélemény egy része előtt tisztázni nem tudó Kasztner 1957 márciusában saját háza előtt lőtte agyon egy zsidó mérénylő. Halála után Kasztner az izraeli Legfelsőbb Bíróság felmentette a vádak alól.

is növekedett az utóbbi években.⁵ A zsidó szervezetek tevékenységével, az önmegmentéssel foglalkozó írások jelentős része azonban elsősorban — némelyik pedig kizárólag — különböző korszakokban keletkezett visszaemlékezésekre alapozza elemzéseiket, következtetéseiket. Ez részben érthető is, hiszen a korabeli források meglehetősen korlátozott számban maradtak fenn. Ugyanakkor sajnálatos, hogy számos olyan tanulmány, könyv olvasható, amely úgy jut bíráló vagy éppen ellenkezőleg, egyes személyeket túlértékelő következtetésre, hogy nem vesz tudomást olyan levéltári forrásokról, amelyek nélkülözhetetlenek az események megértéséhez, az egyes történelmi szereplők objektív értékeléséhez. A teljesség igénye nélkül csak néhány ezen dokumentumok közül: az egyes magyar minisztériumok (köztük is elsősorban a Külügyminisztérium) iratai, vidéki közigazgatási iratok, a korabeli sajtó, a magyarországi cionisták levelezései (elsősorban a genfi és az isztambuli cionistákkal), és tanulmányunk témája szempontjából a legfontosabb források Komoly Ottó 1944-es naplója, feljegyzései, valamint a Zsidó Tanács napi feljegyzései 1944 őszen-telén, a nyilas hatalomátvétel után.

A mai napig komoly vita zajlik a szakirodalomban és olykor a szélesebb nyilvánosság előtt is a magyar Központi Zsidó Tanács és a Budapesti Vaada/Mentőbizottság, utóbbiban Kasztner Rezső 1944-es tevékenységének megítéléséről. Vitatott, hogy milyen mértékben használható Kasztner 1945–1946-ban keletkezett jelentése forrásként a magyar holokauszt történetével kapcsolatban.⁶ Sokan bírálják, ugyanakkor mérték adó történészek is használják, idézik a jelentést.

Komoly Ottó és Kasztner Rezső valószínűleg tudatosan készültek arra 1944-ben, hogy a háború után megírják a magyarországi zsidók sorsát, tragédiájuk történetét, s egyben saját kísérleteiket annak érdekében, hogy megakadályozzák a deportálást vagy legalábbis csökkentsék az áldozatok számát. Komoly Ottó éveken keresztül vezetett naplót.⁷ 1944-es naplójába január 1. – június 25. között, majd október 10. – december 17. között került bejegyzés. A többi nap üres. Talán az úgynevezett Kasztner-vonat indításának körülményei, és az ezzel kapcsolatos tárgyalások „fordulatossága” adhatta az ötletet június utolsó napjaiban, hogy Komoly és Kasztner úgy döntött, napról napra lejegyzik mindazt, ami velük történt. Főleg a fontosabb tárgyalásaikról készítettek egyfajta

⁵ *Ávihu Ronén: Harc az életért. Cionista (Somér) ellenállás Budapesten 1944.* Budapest, Belvárosi Kiadó, 1998. *David Gur: Brothers for Resistance and Rescue. The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II.* Ed. Eli Netzer. Jerusalem, Gefen Publishing House, 2007.

⁶ Kasztner Rezső jelentését német nyelven írta, amely végleges formájában a 22. cionista világkongresszus 1946. decemberi ülésére készült el egyszerű sokszorosított formában. A 191 oldalas kézirat több levéltárban is megtalálható. Tanulmányunkban a Yad Vashem Archivesban az O 15 H/36 levéltári szám alatt őrzött példányt használtuk. Sajtó alá rendezett angol nyelvű fordítása várhatóan 2013 első felében jelenik meg a Yad Vashem kiadásában. Szerkesztői Karsai László és Molnár Judit.

⁷ Komoly már az első világháború alatt vezetett naplót. Nem tudni, mikor fogott újra napló írásához. A Yad Vashem Archivesban (továbbiakban: YVA) található hagyatékból az egyértelműen kiderül, hogy 1934–1944 között folyamatosan vezetett naplót. Az irodai határidőnaplóknak minden napját egy vonallal kettéosztotta. A felső részben a munkájával kapcsolatos bejegyzések találhatók, a vonal alattiban pedig a magánjellegű és a cionista mozgalommal kapcsolatos megjegyzései szerepelnek. 1939–1940-től kezdve egyre sűrűbbek a mozgalmi munkákra vonatkozó szövegek. 1944 tavaszán a vonal fölött már csak egy-két sor található vagy semmi, összességében pedig megszűnik a vonal, csak az üldözöttekért küzdő ember sorait olvashatjuk.

emlékeztetőt. Komoly a „magyar vonalon” többek közt Kóródy Tibor⁸ volt nyilas országgyűlési képviselővel, Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi államtitkárral,⁹ Lulay Leó László¹⁰ csendőr századossal, Bereczky Albert református lelkésszel, és ifj. Horthy Miklóssal¹¹ tárgyalt. Kasztner fő tárgyaló partnerei „német vonalon” Adolf Eichmann, Dieter Wisliceny, és főleg Kurt Becher¹² voltak. Kasztner titkárnője, Ungár Lili a háború után úgy emlékezett, hogy Kasztner esténként az egész napról beszámolt, amit ő lejegyzett. Ehhez a módszerhez csatlakozott Komoly is.¹³ Ungár úgy tudja, hogy ezeknek a naplónak a másolatai megmaradtak, csak a november-decemberi feljegyzések nem, mert azok elégték a Mérleg utca 4-ben.¹⁴ Komoly hagyatékában az augusztus 21. – szeptember 16. közötti időszakban készült eredeti jegyzőkönyvszerű feljegyzések maradtak fenn. Kasztner hagyatékában mindössze néhány napról maradt töredékes feljegyzés.¹⁵

⁸ Kóródy Tibor (1904–1974) ügyvéd, újságíró, a párizsi diplomáciai akadémiát végezte el. 1932-től a Meskó-párt ideológiai vezetője, 1938–1941 között a nyilas (1939-ben a Nyilaskeresztes Párt tagjaként országgyűlési képviselővé választották.), majd a Pálffy–Baky-párt, majd Imrédy Magyar Megújulás Pártjának tagja. 1944 szeptember 21-én a parlamentben a Sztójay-kormány zsidórendeletheinek eltörlését követelte. Nagybacsoni Nagy Vilmosmal, Zsedényi Bélával és másokkal baloldali szervezkedésbe kezdett a kiugrás érdekében

⁹ Mester Miklós (1906–1989) politikus, közíró. 1939–1940 között a Magyar Élet Pártja, 1940–1944 között a Magyar Megújulás Pártja országgyűlési képviselője. 1944. április 30-tól október 15-ig mint vallás- és közoktatásügyi államtitkár sokat tett zsidó tudósok, művészek és írók megmentéséért. Komoly Ottó naplójának megjelenését Magyarországon Mester szorgalmazta először. Fürst Komoly Lea (Komoly Ottó lánya) 1982 tavaszán küldte el neki a kézirat másolatát. Lásd még 26. számú jegyzet.

¹⁰ Lulay Leó László (1898–?) tartalékos százados. 1943. márciusi leszerelését követően augusztusban a csendőrséghez hívták be, ahol tolmásként szolgált. 1944. április végétől segédtsízt minőségben Ferenczy mellett tolmács. Részt vett 1944 májusában a bécsi menetrend-értekezleten, ahol a magyarországi zsidóság deportálásának menetét tárgyalták meg. 1947-ben a Népbíróság tíz év kényszermunkára, 1950-ben a Budapesti Büntetőtörvényszék életfogytig tartó kényszermunkára ítélte. Az Elnöki Tanács 1956 szeptemberében 15 évre csökkentette büntetését.

¹¹ ifj. Horthy Miklós (1907–1993) diplomata, a kormányzó fiatalabb fiúgyermeke. 1939–1942 között braziliai magyar követ. 1944 januárjától az ún. „kiugrási iroda” vezetője. 1944. október 15-én a németek elrabolták majd Mauthausenbe internálták, ezzel is kényszerítve Horthyt arra, hogy Szálasi Ferencnek, a nyilaskeresztesek vezetőjének a hatalmat átadja. Kiszabadulása után Brazíliában, majd Portugáliában élt.

¹² Becher, Kurt (1909–1996) SS-alezredes (1945 januárjától ezredes), Himmler gazdasági külömbizottja Budapesten. 1942 és 1944 között a ranglétrán gyorsan haladva „árjásítási műveletekben”, azaz zsidó vagyonok állami kisajátításában vállalt szerepet. 1944 márciusában hasonló feladatkörrel érkezett Magyarországra. Ő intézte a Weiss Manfréd-konzern német kézbe adását és a magyar iparnak a Birodalomba való kitelepítését. Részt vett a Kasztner-féle tárgyalásokban és ehhez kapcsolódóan Himmler különbake-tapogatózósaiban. A felelősségre vonást (elsősorban Kasztner kedvező nyilatkozatának köszönhetően) elkerülte.

¹³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.) V-129.355. Berend Béla népbírósi perében Ungár Lili feljegyzése „Kasztner és társai akciója”-ról.

¹⁴ A Mérleg utca 4-ben 1944 szeptemberétől hivatalosan a Nemzetközi Vöröskereszt „A” osztálya működött, melynek Komoly Ottó volt a vezetője. A Vaada tagjai itt találkoztak rendszeresen.

¹⁵ Kasztner feljegyzései eddig publikálatlanok voltak, a Yad Vashem kiadásában megjelenő kötet függelékében valamennyi közlésre kerül.

A forrás

Komoly Ottó 1940–1944 között volt a Magyar Cionista Szövetség (MCSZ) elnöke.¹⁶ A szakirodalom — elsősorban Randolph L. Braham — emellett még megemlíti, hogy Komoly 1943-tól a Budapesti Mentőbizottság elnökeként a „magyar vonalat” irányította.¹⁷ Lévai Jenő, Vágó Béla, Randolph L. Braham, Asher Cohen is elismerően nyilatkozik arról, ahogyan Komoly Budapesten 1944 nyarától Friedrich Bornnal, a Nemzetközi Vöröskereszt májusban Budapestre küldött képviselőjével szorosan együttműködve az ún. „A” osztálynak ügyvezetőjeként több ezer zsidó gyermek védelmét, étellemezését szervezte.¹⁸ Megemlítik még, hogy 1944. október 15. után, a nyilas hatalomátvételt követően a Zsidó Tanács munkájában is részt vett, s 1945. január 1-jén a nyilasok elhurcolták a Ritz Szállóból — ahova néhány nappal korábban költöztette irodáját — és máig tisztázatlan körülmények között megölték.¹⁹ („A sors kegyetlen fordulata, hogy Komoly Ottó helyett nekem kell ezt a jelentést most megfogalmaznom. Ez a jelentés lett volna küldetésének utolsó fázisa”²⁰ – írta Kasztner jelentése bevezetőjében.)

Komoly Ottó akkor lett a MCSZ elnöke, amikor a belügyminiszter feloszlatta a cionista helyi csoportok, fiókegyesületek, ifjúsági, női, könyvtári, vallásos szakosztályok működését, és csak a budapesti központ működhetett.²¹ Komoly számos — miniszterelnökhöz illetve belügyminiszterhez intézett — levélben kérte a MCSZ újbóli országos működésének engedélyezését.²² A kérvények mellett kiadta „Cionista életszemlélet” című tanulmányát, amelyet úgy a cionista, mint a cionizmust ellenző zsidó vezetőknek elküldött, valamint postázta vezető politikusoknak: kormánytagoknak, országgyűlési képviselőknek, újságoknak. A belügyminiszter 1943 decemberében engedélyezte ismét a MCSZ országos működését.²³

¹⁶ Dr. Miklós Gyula 1940. január 19-ei váratlan halálát követően, március 10-én Komoly Ottót – ellenkezése ellenére – társelnökké választották. Március és augusztus között Komoly több kísérletet tett a cionista irányzatok közötti ellentétek enyhítésére. Augusztus 26-án a MCSZ egyik választmányi tagjának támadására Komoly lemondással felelt. Lemondását nem fogadták el. Az elnökséget hivatalosan szeptember 5-én vette át Komoly Ottó. YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1940.

¹⁷ *Randolph L. Braham*: A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon. Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997. (továbbiakban: *Braham*: A népirtás politikája) I. kötet, 103., II. kötet, 804., 897., 1023–1024. Lásd még: *Bela Vago*: Budapest Jewry in the Summer of 1944. Otto Komoly's Diaries. (továbbiakban: *Vago*: Budapest Jewry) In: *Yad Vashem Studies*, Vol. VIII. 83, 105.; *Yehuda Bauer*: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945*. (továbbiakban: *Bauer*: *Jews for Sale?*) New Haven and London, Yale University, 1994. 162–163.

¹⁸ *Lévai Jenő*: Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók mentésére. Budapest, Officina Kiadó, 1946. 155, 159–160.; *Bela Vago*, Budapest Jewry, 82., *Braham*, A népirtás politikája, 938, 1074–1075., *Asher Cohen*: A haluc ellenállás Magyarországon 1942–1944. Bp., Balassi K. 2002. 122., 137–138., 140–141.

¹⁹ *Lévai Jenő*: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. (továbbiakban: *Lévai*: Fekete könyv) Budapest, Officina Kiadó, 1946. 251.; *Vago*: Budapest Jewry, 82–83., *Braham*: A népirtás politikája, I. kötet, 477., II. kötet, 958., 965., 1075.; *Bauer*: *Jews for Sale?*, 240.

²⁰ YVA, O 15 H/36, *Dr. Rezső Kasztner*: Der Bericht des jüdischen Rettungskomitees aus Budapest 1942–1945. (továbbiakban: *Kasztner*: Bericht) XII.

²¹ 143.700/1940. VII. a. BM számú rendelet.

²² Erre vonatkozó dokumentumokat lásd: YVA, P 31/41.

²³ 221.200/1943. VII. b. BM. számú rendelet.

Komoly Ottó a MCSZ országos működése mellett fontosnak tartotta a párbeszédet a különböző cionista csoportok között, a neológ és ortodox vezetőkkel, és nem utolsósorban a hivatalos magyar politikai vezetéssel. Azonban nem egyszer kényszerült naplójában negatív „eredményekről” beszámolni: „Nem sikerült a dolgokat előbbre vinni.” „Kellemetlen incidens Stern Samuval.” „Hosszú, meddő vita a Springmann – Krausz konfliktusban.” „Nehéz kérdés eldöntése az ortodoxokkal kapcsolatban.”²⁴

Komoly Ottó naplóját egészében eddig senki nem publikálta. A publikált szöveg valójában nem napló. Mindössze Komoly Ottó 1944. augusztus 21 – szeptember 16. közötti tárgyalásait tartalmazza.²⁵ A közreadás azonban egyik esetben sem jelent elemzést. Braham az egyetlen, aki nemcsak kiadta a „naplót”, hanem későbbi munkáiban föl is használta.²⁶

Tanulmányunkban elsősorban Komoly Ottó 1944-es naplójára támaszkodva elemezzük a magyarországi cionisták „magyar vonal”-on kifejtett tevékenységét a német megszállástól Komoly Ritz Szállóból történt elhurcolásáig. E mellett kitérünk a „német vonalra” is Kasztner Rezső jelentését felhasználva. A mozgalomban résztvevők tevékenységének elemzése mellett szeretnénk arra is rávilágítani, hogy Komoly és munkatársai természetesen próbálták ápolni, fenntartani a hétköznapi családi és baráti kapcsolatokat is ezekben a drámai hónapokban, illetve aggódva küzdöttek szeretteik biztonságáért. Mégis előfordult például, hogy Komoly december 7-én három hét késéssel tudta meg, hogy nagynénje a Wesselényi utca 44. szám alatti központi zsidó kórházban meghalt. Ugyanezen a napon Raoul Wallenberggel tárgyalt a svéd követségen, a pesti gettó élelmezését szervezte, a Zsidó Tanács és Friedrich Born közötti együttműködést erősíteni hivatott tárgyaláson vett részt. „Nagyon fáradt vagyok, alig tudom követni a tárgyalást” – olvashatjuk naplójában.²⁷

²⁴ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója; 1942. június 19., június 28., július 12., november 3. Stern Samu a Pesti Izraelita Hitközség anticionista elnöke, a német megszállás után a németek kinevezték a budapesti Központi Zsidó Tanács elnökévé, Springmann Sámuel a Vaada tagja, Krausz Miklós a Palesztina Hivatal vezetője volt.

²⁵ *Vago*: Budapest Jewry. Hungarian Jewish Studies, vol. 3. Ed.: Randolph L. Braham, New York, World Federation of Hungarian Jews, 1973. 147–250., Ráday Gyűjtemény Évkönyve. 3. kötet 1983. Budapest, 1984. szerk.: Mester Miklós – Majsai Tamás – Schmidt Mária, 238–305.; *Schmidt Mária*: Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Budapest, Minerva Kiadó, 1990. (továbbiakban: Schmidt: Kollaboráció vagy kooperáció?) 126–242. Vágó Béla részben tartalmi kivonatot ad, részben az eredeti szöveget közli angol fordításban. Braham a teljes szöveget közli angol fordításban. Mester – Majsai – Schmidt a teljes magyar nyelvű szöveget közlik. Utóbbiban több hiba, illetve hiányosság van a közreadók rendelkezésére álló rossz fénymásolat következtében. Schmidt ugyanezt a változatot közli könyvében.

²⁶ Braham mellett *Asher Cohen*: A haluc ellenállás Magyarországon 1942–1944 című művében szintén többször idézi a „naplót”. *Karsai László*: A magyar Holocaust utolsó szakasza. A Szálasi rendszer és a zsidók című tanulmányában az eredeti napló nyilas korszakra vonatkozó részeit elemzi. In: *Partenys Populorum Minores Alienigenae*. Szombathely, 1994. 1. szám, 5–30.

²⁷ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. december 7., Zsidó Tanács naplója, 1944. december 7., Magyar Országos Levéltár, (MOL), K 150-XXI-1944. A Központi Zsidó Tanács napi feljegyzései eredeti kézírásos példánya két részre osztva a Magyar Országos Levéltárban és a Magyar Zsidó Levéltárban található. Karsai Elek a Vádirat a náciizmus ellen dokumentumkötet-sorozatának negyedik kötetébe beszerkesztette az összes főljegyzést. Fia, Karsai László folytatta a könyv sajtó alá rendezését, amely a nyilas hatalomátvétel utáni időszakból közli a pesti zsidók sorsát bemutató dokumentu-

„Emberélet-rulett”

Komoly Ottó 1943-as naplójának első lapjára még reménykedve írta: „A vihar talán már múltóban van. Hogyan álljuk a kibontakozást?”²⁸

1944. március 19-én azonban gyökeresen megváltozott a helyzet Magyarországon. „Soha még oly erővel nem tolakodott bennem előtérbe a kérdés: Vajon megtelnek-e följegyzéseimmal e könyv lapjai?”²⁹ – így kezdődik az 1944-es napló. Bár nem a zsidókérdés „rendezetlensége” volt az oka annak, hogy Németország vezetői Magyarország megszállása mellett döntöttek, de megragadták a kínálkozó alkalmat ennek „rendezésére” is. Hitler ugyanis elsősorban a kiugrásra készülő, „vonakodó csatlóست” akarta megrendszabályozni. Ugyanakkor tény, hogy a megszálló erőkkel egy időben Magyarországra érkező Eichmann-kommandó rekordot döntött. 1944. március 29-től, a Sztójay Döme vezette új kormány első zsidóellenes rendeletének megjelenésétől július 9-ig 147 vasúti szerelvény hagyta el Magyarországot közel 440 ezer embert szállítva Auschwitz-Birkenaubába.³⁰ A haláltáborból mindössze hat szerelvény „utasai” menekültek meg. Egy vonat, az úgynevezett Kasztner-vonat 1684 főt szállított bergen-belseni kényszertartózkodás után két részletben Svájcba.³¹ Öt vonatot pedig (kettőt Debrecenből, kettőt Szegedről, egyet Szolnokról) Auschwitz helyett a Bécs melletti Strasshof felé irányítottak, ahol különböző munkákra válogatták szét az utasokat.³² Kasztner teljes mértékben önmagának, illetve a Budapesti Mentőbizottságnak tulajdonítja, hogy mintegy 16–18 ezer zsidót nem Auschwitzba deportáltak, hanem Bécs környékén, Strasshofban fogták őket munkára. Kasztner még 1946-ban sem tudta, hogy Becher és Eichmann feje fölött Ernst Kaltenbrunner, az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) vezetője döntött úgy, hogy teljesíti Hanns Blaschke SS-Brigadeführer, Bécs polgármestere kérését, aki munkásokat igényelt tőle. Eichmann csak ekkor, miután megkapta Kaltenbrunner utasítását, június 14-én volt hajlandó komolyan tárgyalni Kasztnerrel arról, hogy akár 30 ezer zsidót (15 ezret vidékről, 15 ezret a fővárosból) nem Auschwitzba, hanem Bécs környékére, mezőgazdasági munkára visznek ki.³³ Kasztner persze örömmel ra-

mokat, és a közeljövőben várható megjelenése. Ezúton mondok Karsai Lászlónak köszönetet, amiért a közel ezer oldalas kéziratot rendelkezésemre bocsátotta (továbbiakban: Vádirat 4.).

²⁸ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1943.

²⁹ Uo. 1944.

³⁰ Magyarország német megszállását követően, 1944. március 22-én alakult meg – Edmund Veessenmayer birodalmi teljhatalmú megbízott, Horthy Miklós kormányzó és a szélsőjobboldali politikusok tárgyalásainak eredményeként – Sztójay Döme vezetésével az új kormány. Jaross Andor, a Magyar Megújulás Pártja egyik vezetője, belügyminiszter javaslatára Horthy március 24-én kinevezte Faky László nyugállományú csendőr őrnagyot, a Magyar Nemzetiszocialista Párt országgyűlési képviselőjét a csendőrségért és rendőrségért felelős belügyi államtitkárrá, majd április 8-án a hírhedt antiszemitának számító Endre Lászlót, Pest vármegye alispánját a közigazgatásért felelős államtitkárrá.

³¹ Részletesen lásd: *Braham*: A népirtás politikája, 1023–1058.; *Bauer*: Jews for Sale? 145–221.; *Kasztner*: Bericht, 38–39., 43–49., 58–63., 90., 136–139.

³² Részletesen lásd: *Molnár Judit*: Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai. In: Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2000. 183–197.; *Kasztner*: Bericht, 49–50., 53–55.

³³ Blaschke 1944. június 7-én kért Kaltenbrunnertől Bécs város „hadi fontosságú” munkáihoz embereket. Kaltenbrunner június 30-i válaszelevelében arról értesítette a bécsi polgármestert, hogy négy szállítmánnyal és kb. 12 000 zsidóval számolhatnak, akiknek 30%-a munkaképes. The Destruction

gadta meg az alkalmat, és hosszas alkudozás után fejenként 100 dollárt ígért minden egyes zsidóért. Jelentéséből jól látszik: nem tudta, hogy Eichmann-nak mindenképpen Strasshofba kellett néhány vonatszerelvényt irányítani.

Eichmannéknak sikerült hatékonyan együttműködni a magyar hatóságokkal. Néhány kivételtől eltekintve Magyarország teljes tisztviselői gárdája, a rendőrség és még inkább a csendőrség aktívan közreműködött a zsidók kifosztásában, gettókba valamint gyűjtőtáborokba zsúfolásában, majd deportálásában. A zsidó vezetőknek, ortodoxoknak, neológoknak, cionistáknak egyaránt beszűkültek a korábbi tárgyalási lehetőségei a magyar hatóságokkal. A meg szállás első napjaiban a németek letartóztatták és Mauthausenbe deportálták a németellenes és/vagy zsidóbarát politikusokat. Így többek között Szegedy-Maszák Aladárt, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjét, aki Komoly Ottónak nem egy levelét továbbította Isztambulba Chaim Barlasnak, a Jewish Agency isztambuli irodája vezetőjének, s aki március 18-án este még bízott abban, hogy „néhány napon belül tisztul a helyzet a németekkel”.³⁴ A Pesti Izraelita Hitközség vezetői a meg szállás napján kétségbeesetten telefonáltak a minisztériumokba és a miniszterelnöki hivatalba. A válasz egyértelmű volt: „Amit a németek kívánnak, teljesíteni kell.”³⁵ Horthy Miklós kormányzó július 6-án döntött úgy, hogy leállítja a deportálást a nemzetközi — elsősorban Gusztáv svéd király, Rooseveltt amerikai elnök, XII. Piusz pápa részéről történt — tiltakozás hatására.³⁶ Döntésében szerepet játszott a szövetséges antifasiszta erők normandiai partraszállásának és a Vörös Hadsereg nyári offenzívájának sikere, valamint talán attól is félt, hogy ha a fővárosból is deportálják a zsidókat, Budapestet szőnyegbombázni fogják az antifasiszta légierők gépei. Emellett befolyásolhatta még döntését, hogy elhitte, miszerint Bakó László puccsot szervez ellene. A külföldi nyomás mellett olyan személyek is a deportálások leállítására próbálták őt rávenni, mint Ravasz László református püspök³⁷ és Bethlen István volt miniszterelnök (1921–1931).³⁸ Így a fővárosi zsidóság megmenekült a deportálástól az októberi nyilas hatalomátvételig. Német részről történt ugyan továbbra is fenyegetőzés, a magyar legfelsőbb vezetés azonban ekkor már alapvetően a mentesítések különböző módzatain dolgozott, illetve a zsidóknak az ország területén való megtartását szervezte. Ebben a munkában fontos szerepe volt a semleges követségeknek és a cionistáknak is.

of Hungarian Jewry. A Documentary Account. Vols. 1–2. Ed. Randolph L. Braham, New York, World Federation of Hungarian Jews, 1963. Vol. 2. (továbbiakban: *The Destruction*) doc. 184.

³⁴ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. március 18. Bővebben lásd: *Molnár Judit*: „Vajon megtelnek-e följegyzéseimmel e könyv lapjai?” Komoly Ottó naplója (1944). In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerk.: Karsai László – Molnár Judit. Budapest, MAZSIHISZ, 2002. 480.

³⁵ *Munkácsi Ernő*: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. (A továbbiakban: *Munkácsi: Hogyan történt.*) Budapest, Renaissance Kiadó, 1947. 15.

³⁶ Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3. kötet. Szerk.: Karsai Elek. Budapest, MIOK, 1967. 58–60., 70–74., 92–97.

³⁷ Uo. 6–8.

³⁸ Bethlen István emlékirata 1944. Sajtó alá rendezte: Romsics Ignác. Budapest, Zrínyi Katonai K., 1988. 143–145.

Ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról, hogy Horthy a németek nyomásának hatására augusztusban beleegyezett a deportálások folytatásába, amelynek időpontját augusztus 25-re tűzték ki, és csak az Antonescu-rezsim bukása, valamint a déli német front összeomlása miatt nem deportálták végül a fővárosi zsidókat.

Komoly már március 24-én azt kénytelen írni naplójába, hogy „információink nagyon leverőek (rövidesen zsidó evakuálás állítólag magyar segédlettel)”.³⁹ Valóban, a Horthy által kinevezett új kormány — mely szabad kezet kapott a zsidókérdés „rendezésére” a kormányzótól — sorozatban adta ki zsidóellenes rendeleteit.⁴⁰ A helyi közigazgatási és közbiztonsági szervek pedig végrehajtották az utasításokat.⁴¹

Komolyék úgy gondolhatták, hogy a „magyar vonalon” egyetlen lehetőségük maradt. A Magyar Megújulás Pártja prominens személyeivel, első helyen Imrédy Bélával⁴² fölvenni a kapcsolatot, s rávenni őket, hogy a zsidókérdést ne deportálással, megsemmisítéssel oldják meg, hanem a Palesztinába történő kivándorlás elősegítésével.

Komoly 1944. március 29-én először Mester Miklóssal találkozott, és beszélgetésük „igen barátságos légkörben” folyt.⁴³ Mester, mielőtt ígéretet tett,

³⁹ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. március 24.

⁴⁰ Sztójay – az igazságügy-miniszter aggályára, hogy a kormányrendeletekhez Horthy előzetes hozzájárulása szükséges – a következőket mondta: „a Kormányzó Úr Öfömlétsága az összes zsidó-rendeletre vonatkozólag szabad kezet adott az Ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.” Magyar Országos Levéltár, K 27, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. március 29. Egyébként hivatalosan, tehát törvényben nem volt rögzítve, hogy Horthy előzetes hozzájárulása szükséges a kormányrendeletekhez. Ez egyfajta szokásjog volt.

⁴¹ A közigazgatásban sorozatban cserélték le a főispánokat politikailag megbízható munkatársakra. Veesenmayer május 10-én már elégedetten jelenthette Ribbentrop birodalmi külügyminiszternek, hogy „a magyar vidéki közigazgatás tisztogatása kielégítően halad. Eddig 41 főispánt mentettek fel és 38 főispáni állást töltöttek be.” Jaross belügyminiszter általában nem csak a főispánokat cserélte le magyar megújulás párti megbízható emberekre, hanem alsóbb szinten az alispánokat, polgármestereket, főszolgabírákat, szolgabírákat is. Bővebben lásd: Molnár Judit: Csendőrok, rendőrok, hivatalnokok és a Soá. In: Magyar megfontolások a Soáról. Szerk.: Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László. Budapest – Pannonhalma, Balassa K. – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, 1999. 124–133. Karsai László: Topfen im Meer. Solidarität und Menschenrettung in Ungarn. In: Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit. Hrsg: Wolfgang Benz – Juliane Wetzel. Berlin, Metropolis Verlag, 1999. 207–246.; Csősz László: „Keresztény érdekek sérelme nélkül...” Gettósisítás Szolnokon 1944-ben. Századok, 2000. 3. szám 633–679.

⁴² Imrédy Béla (1891–1946) miniszterelnöksége idején (1938. május 14. – 1939. február 16.) fogadta el az országgyűlés az első zsidótörvényt. A második zsidótörvény javaslatát 1938. december 23-án nyújtotta be. Imrédy 1939-ben a szélsőjobboldali Magyar Élet Mozgalom, majd 1940 októberében a Magyar Megújulás Pártja alapítója. 1944. május 23-tól augusztus 7-ig tárca nélküli közigazgatási miniszter. A Népbírói 1946-ban halálra ítélte; kivégezték.

⁴³ Mester 1971-ben írt visszaemlékezésében, majd 1977-ben adott interjújában tévesen úgy emlékezett erre a beszélgetésre, mint amelyre még a Sztójay-kormány megalakulása előtt, március 21-én került sor. Lásd: Mester Mihály: Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából. Szerk. Kollega Tarsoly István, végjegyzetek: Kovács Tamás. Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012. (továbbiakban: Mester: Arcképek) 24.; Egy naiv ember – bársonyszékben. In: Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz. Budapest, RTV – Minerva – Kosuth K., 1982. (továbbiakban: Bokor: Végjáték) 135. Komolyt Molnár Endre kisebbségi statisztikus vitte el Mesterhez.

hogy Imrédyvel összehoz egy találkozót, megkérdezte, miért éppen Imrédyvel kívánnak tárgyalni és mit mondjon neki.⁴⁴ Komoly erre azt válaszolta, hogy „az új helyzetben őt tartják esélyes, posszibilis vezető politikusnak, aki segíthet a zsidóság ügyében a rendkívül nehéz helyzetben”, továbbá: „Mi magyar állampolgárok vagyunk és azok is akarunk maradni. Védelmet kérünk. Tudjuk, hogy Magyarország jelenleg igen nehéz helyzetben van. Éppen ezért a nehézségekből ki akarjuk venni a részünket és az ország határain belül vállaljuk a súlyos, megszorító intézkedéseket is, de Magyarország ne szolgáltatson ki minket deportálással a hitleri németeknek.”⁴⁵ Mester közvetítése eredménytelen volt. Imrédy közölte vele: „Nem tudok foglalkozni a kérdéssel.”⁴⁶ Így másnap Mester arról kénytelen értesíteni Komolyt, hogy próbálkozása „90%-ban negatív”.⁴⁷

Gróf Károlyi Ferenc is hiába próbált „Imrédynél meghallgatást nyerni” Komolyék számára.⁴⁸ Mindenesetre Károlyi gróf vállalta egy emlékirat átadását Imrédynek.⁴⁹ Komoly, Kasztner és Szilágyi Ernő⁵⁰ a memorandum első változatát március 27-én fogalmazták meg, és április 4-ig többször átdolgozták.⁵¹ A végső, kézbesített változatot egyedül Komoly Ottó írta alá, mint a MCSZ elnöke. A memorandum szavá tette, hogy „a legutóbb kihirdetett és a még tervezett intézkedésekkel a magyar kormányzat oly lépéseket tesz a zsidókérdés gyökeres átrendezése irányában, amelyek a zsidóság kellő lelki előkészítése nélkül a végső harmonikus kibontakozást rendkívül megnehezítik.”⁵² Komoly a végső változatból kihagyta „a fizikai megsemmisítés lehetőségét”,⁵³ mint esetlegesen fenyegető veszélyt. Ebből (is) egyértelmű, hogy a szerzők biztosan tudták, hogy a deportálás egyet jelent a halállal. Kíváncsiaknak tartották, hogy a kormány intézkedései során „kerültessék el minden fölösleges kíméletlenség és a magyar zsidóság becstelenségének és emberi méltóságának szükségtelen megalázása”.⁵⁴ Komoly a magyar cionisták nevében annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a zsidókérdésre csak egy megoldás lehetséges: „a közjogilag elismert palesztinai zsidó nemzeti otthon”.⁵⁵ Ezért a magyar kormánynak is ebben az irányban kellene lépéseket tennie: „A külpolitikai helyzethez képest biztosít-

⁴⁴ Mester, Arcképek, 24., *Bokor, Végjáték*, 135.

⁴⁵ Mester, Arcképek, 24–25., Lásd még: *Bokor, Végjáték*, 135–136.

⁴⁶ Mester, Arcképek, 26., Lásd még: *Bokor, Végjáték*, 136.

⁴⁷ YVA, P 31/44. Komoly Ottó naplója, 1944. március 30. Mester 1971-ben úgy emlékszik, hogy Komoly és Molnár másnap, március 22-én visszamentek hozzá. Mester, Arcképek, 26. Komoly naplója egyértelműen bizonyítja, hogy bő egy héttel később „csak” üzenetről volt szó.

⁴⁸ Uo. 1944. március 28., 30.

⁴⁹ Uo. 1944. március 31.

⁵⁰ Szilágyi Ernő (1898–1973), a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének elnöke az ún. Kasztner-vonat utasaként 1944. június 30-án hagyta el Magyarországot és augusztus 21-én érkezett Svájcba.

⁵¹ YVA, P 31/44. Komoly Ottó naplója, 1944. március 27., április 1., 2., 3., 4. A memorandum szövegének négy változata megtalálható: YVA, P 31/42. Pro memoria. A magyarországi zsidókérdés rendezésével kapcsolatos cionista elgondolásokról.

⁵² YVA, P 31/42. Pro memoria. A magyarországi zsidókérdés rendezésével kapcsolatos cionista elgondolásokról, 63.

⁵³ Uo. 57.

⁵⁴ Uo. 64.

⁵⁵ Uo. 62.

tassék a Palesztina felé irányuló folyamatos kivándorlás lehetősége a magyar és a szomszéd országokból idemenekült zsidók minél szélesebb rétegei számára.”⁵⁶ Ez a megoldás „nemcsak a zsidóságnak, hanem a magyarságnak is elsőrendű érdeke”.⁵⁷

A „magyar vonalon” a memorandummal a cionisták nem érték el céljukat. Tegyük hozzá, a németek nyilvánvalóan nem járultak volna hozzá tömeges méretű kivándorláshoz, és az angol hatóságok sem engedtek volna Magyarországról tömegével (nem hogy százezrével, de még tízezrével sem) zsidókat Palesztinába.

Május közepén elkezdődött a deportálás. „Május 16. Kedd [...] Rettentő fáradtság – részben az értesülések miatt (Deport[álás] megindult).”⁵⁸ Komolyék újabb memorandummal próbálkoztak. Ezúttal Kóródy Tibor országgyűlési képviselő „vállalja memorandum eljuttatását Imrédyhez és beszélgetés létrehozását”.⁵⁹ Ez utóbbi memorandumot kutatásaink során nem sikerült még feltárni. Mindössze annyit tudunk róla Komoly naplójából, hogy május 13. és június 9. között többször átdolgozták,⁶⁰ valamint ebbe a memorandumba a Zsidó Tanács részéről és beleszóltak.⁶¹ Kóródyval több alkalommal is találkoztak a cionisták, de a képviselőnek nem sikerült megszervezni a találkozót Imrédyvel. Komoly tulajdonképpen Imrédy miniszteri kinevezésétől, május 23-tól nem hitt az eredményes tárgyalásban: „Imrédy miniszter lett, nem tudom, van-e még értelme a dolognak.”⁶² Mégis elment Rajniss Ferenchez⁶³ dr. Nagy Józseffel, a Zsidó Tanács egyik tagjával, és a gazdasági minisztériumba, szintén Nagy doktorral, amikor arról értesült, hogy Imrédy mégis fogadja őket. Rajniss fogadta őket, Imrédy viszont „nem ért rá”.⁶⁴ A hivatalos magyar politikai vezetés nem kívánt tárgyalni a zsidókkal a zsidókérdés megoldásáról.

Komoly naplójában június 25-én az utolsó bejegyzés így szól: „Listakészítés izgalma.”⁶⁵ Komolyék a megszállást követően alig néhány nappal — a „német vonalon” — az Eichmann-kommandó vezetőinek irányába is megtették az első lépéseket.⁶⁶ A cionisták reálisan számot vetettek saját lehetőségeikkel, és a hozzájuk elsősorban a pozsonyi cionistáktól eljutott hírek alapján megpróbáltak Eichmann-nal, illetve volt pozsonyi zsidóügyi szakértőjével, Dieter Wislicenyvel tárgyalni. 1944-ben, sőt még 1946-ban is, amikor Kaszner a jelenté-

⁵⁶ Uo. 64.

⁵⁷ Uo. 65.

⁵⁸ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. május 16.

⁵⁹ Uo. 1944. május 15.

⁶⁰ Uo. 1944. május 13., 15., 16., június 1., 2., 5., 6., 8.

⁶¹ Uo. 1944. június 8. „Hitk[özség]nél a pro memoriám megcsonkították” – írta Komoly.

⁶² Uo. 1944. május 24.

⁶³ Rajniss Ferenc (1893–1946) újságíró, politikus. 1939–1945 között országgyűlési képviselő, 1940-től a Magyar Megújulás Pártja tagja, 1941-től a szélsőjobboldali *Magyar Futár* című képes hetilap tulajdonos-főszerkesztője. 1944. október 16-tól Szálasi kormányában vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1946-ban a népbíróság halálra ítélte; kivégezték.

⁶⁴ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. május 31., június 9., 14., 15.

⁶⁵ Uo. 1944. június 25.

⁶⁶ Erről bővebben lásd: *Braham*, A népiirtás politikája, 1023–1058. p. *Kádár Gábor – Vági Zoltán*: Aranyvonat. Budapest, Osiris K., 2001. 168–222.

sét írta, a cionisták Budapesten és Pozsonyban is úgy hitték-tudták, hogy 1942 őszén a szlovákiai hatóságok azért állították le a zsidók deportálását, mert a pozsonyi Munkabizottságnak sikerült Wislicenyt megvesztegetni. Az valóban igaz volt, hogy Wisliceny zsebébe jelentős összegek kerültek, de ennek semmi köze sem volt a szlovákiai deportálások leállításához. A Kasztner-jelentésből viszonylag pontos képet kapunk arról, hogy 1944-ben miről mit is tudtak a cionista vezetők. Kasztner jelentéséből nem derül ki, hogy milyen információi voltak arról, hogy Kurt Becher 1944. április–májusban megszervezte a Weiss Manfréd gyáripari konszernnek az SS kezére juttatását. Az akció Magyarországon belpolitikai vihart kavart, s a németek egyik leghívebb szövetségese, Imrédy Béla tiltakozásul augusztus 7-én lemondott miniszteri posztjáról. Becher április 28-án állt elő azzal az ötlettel, hogy a Weiss Manfréd-konzern egyik tulajdonosa, Chorin Ferenc báró menjen ki Svájcba, onnan juttasson pénzt az SS-nek, amelyen azután katonai teherautókat vennének. A náci illetékesek felvetették a „vért áruért” ötletet, vagyis hogy semleges államokban a zsidóktól kizsaratolt pénzen teherautókat vennének, cserébe pedig zsidókat engednének ki Palesztinába vagy semleges országba.⁶⁷

Kasztner jelentése szerint május 8–17. között csak Brand Joel⁶⁸ tárgyalt a németekkel, Kasztnert kizárták a tárgyalásokból. Eichmann felajánlotta Brandnak, hogy tízezer teherautóért, valamint egyéb nagymennyiségű áruért cserébe egymillió zsidót szabadon enged.⁶⁹ Szilágyi Ernő 1945-ben írt visszaemlékezése szerint 1944 májusának első napjaiban levél érkezett Nyugatról harmincháromezer dollárral Budapestre, amelyet a cionista mozgalomnak szántak. A futárt a levéllel Eichmann emberei feltartóztatták. Az első számú címzett Brand Joel volt. Eichmann — Szilágyi szerint — „úgy véli, hogy felfedezte a zsidók közti titkos hierarchiát”, ezért Brandot kérte magához.⁷⁰ Komoly Ottó naplója szerint május 10-én Brand optimista információkról számolt be, majd 11-én azt írta: „Hihetetlen feltevések németekkel kapcsolatban.” 12-én egyrészt hír érkezett deportálásról, másrészt Komoly beszélgetést folytatott Branddal az esetleges isztambuli útról. 15-én már bizonyossá vált, hogy Brand Bécsen keresztül utazik Isztambulba.⁷¹ Szilágyi szerint mindenki mérlegelte a lehetőségeket, és még Stern Samu, a Központi Zsidó Tanács vezetője is hinni próbált a tervben. Az úttal kapcsolatban egyedül Kasztner volt szkeptikus.⁷²

Jelentéséből világosan látszik: nem hitt abban, hogy a szövetségesek hajlandók lennének tízezer teherautót a nácik rendelkezésére bocsátani, még ab-

⁶⁷ Kádár Gábor – Vági Zoltán: Aranyvonat. Budapest, Osiris K., 2001. 160–161.

⁶⁸ Brand Jenő (Joel) (1907–1965) cionista vezető, a budapesti Mentőbizottság egyik alapítója. Az 1930-as évek közepén telepedett le Budapesten, ahol csatlakozott a cionista mozgalomhoz, és kapcsolatokat alakított ki a magyar hírszerző körökkel. A német megszállás után a „vért áruért” akció során Isztambulba utazott, hogy Himmler megbízásából tárgyaljon a nyugati szövetséges hatalmakkal. Missziója sikertelen volt, az angol hatóságok bebörtönözték. A háború után Izraelben telepedett le, tanúskodott a jeruzsálemi Eichmann-perben.

⁶⁹ Kasztner: Bericht, 33–34.

⁷⁰ YVA, O 33/946. Az eredetileg német nyelven írt visszaemlékezést magyarul lásd: Szilágyi Ernő: Ismeretlen memoár a magyar vézskorszakról. Ford.: Ábrahám Zoltán. A kéziratot gondozta, sajtó alá rendezte: Novák Attila. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. (továbbiakban: Szilágyi: Ismeretlen memoár) 129.

⁷¹ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. május 10., 11., 12., 15.

⁷² YVA, O 33/946. Szilágyi: Ismeretlen memoár, 132.

ban az esetben sem, ha utóbbiak megígérik, hogy ezeket csak a keleti fronton vetik be. Kasztner naivnak ábrázolta Brandot, akiről azt állította: nagyon bízott abban, hogy sikerül a németek által követelt teherautókat megvásárolnia, csak abban nem volt biztos, hogy ennyi teherautót éppen Isztambulban be tud-e szerezni. Vele ellentétben Kasztner azt sem hitte el, hogy a németek hajlandók lennének több százezer zsidót kiengedni a markukból, még akkor sem, ha megkapnák a tízezer teherautót. Kasztner csak abban bízott, hogy legalább néhány száz vidéki zsidót sikerül megmenteni. „Számomra teljesen világos, mi most a tét. Jelenleg csak néhány száz vidéki zsidó megmentéséről van szó. Ha itt és most nem tudom Eichmannt megegyezésre bírni, akkor a Vaada, amikor ebben az emberélet-relettben a német számra tett, épp olyan naiv vesztes lesz, ahogyan már oly sokan előttünk a megszállt Európában”⁷³ – írta jelentésében.

Úgy tűnt Komolyék számára, hogy a „német vonalon” több eredmény várható, mint a „magyar vonalon”. Igazuk lett, mert június 30-án elindult az úgynevezett Kasztner-vonat. Komoly Ottó egyike volt azoknak, akik a „kiválasztottak” listáját összeállították: „Lista-összeállítás feladata: én és Szilágyi. [...] Állandó fáradtság, az izgalmak rendkívül megviselnek, nem bírom az emberek állandó rohamát, a kiválasztással járó, elkerülhetetlen igazságtalanságot.”⁷⁴

A június 25.–augusztus 21. közötti időszokról nem maradt fenn feljegyzés Komolytól. Érdekes egybeesés, hogy éppen augusztus 21-én lépte át a svájci határt az első „Kasztner-csoport”. A 318 fő között volt Komoly lánya, Lea is. Komoly csak néhány nappal később tudta meg, hogy lánya biztonságban van. Augusztus 22-én a svájci követségen érdeklődésére a „bázeli csoportról” csak annyit tudtak mondani, hogy általánosságban tudnak róla, de azt nem, hogy megérkezett-e.⁷⁵ Friedrich Born szintén kitérő választ adott augusztus 23-án Komoly azon kérésére, hogy érdeklődjön ez ügyben a vöröskereszt svájci központjában.⁷⁶

A zsidórendeletek eltörlésének reménye

A MCSZ elnöke 1944 nyarán nagyobb bizalommal fordult régi és új magyar kapcsolataihoz, mint tavasszal. Románia augusztus 23-i kiugrása után Kóródy nyíltan és türelmetlenül bírálta Komolynak a kormányzót és a Sztójay-kormány politikáját: „Én már hónapok óta prédikálom, hogy milyen rettenetesen helytelen politikát folytatunk. Pocsék egy nemzet ez! Mindenben elkésik. Mikor mások exportálnak, mi deportálunk. Mikor mások leteszik a fegyvert, akkor beszélünk mi totális bevetésről stb.”⁷⁷ Kóródy nem csak négy szemközt bírálta a kormány politikáját: szeptember 21-én a képviselőházban is felszólalt a zsidórendeletek felszámolásáért.⁷⁸

⁷³ Kasztner: Bericht, 43.

⁷⁴ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. május 2.

⁷⁵ Schmidt: Kollaboráció vagy kooperáció? 131.

⁷⁶ Uo. 132–133. Born azzal hárította el a kérést, hogy már „régebbi távirataira olyan válaszokat kapott, amelyek szerint az ügy nem tartozik az ő kompetenciájába”. Igaz, ehhez azt is hozzáfűzte, hogy ha két napon belül továbbra sincs hír a csoportról, akkor „vállalja, hogy táviratilag érdeklődik”.

⁷⁷ Uo. 136–137.

⁷⁸ „Szükség van a mérleg felállítására alkalmával a jog és a törvényes felhatalmazás nélkül kiadott, előbb említett rendeletek [ti. zsidórendeletek] azonnali visszavonására, de feltétlenül szükség

Komolynak nehezebb volt megítélni Ferenczy László csendőr alezredes⁷⁹ és Lulay Leó László csendőr százados őszinteségét, amikor a két csendőrtiszt azt állította, azért van szükség a maradék magyarországi zsidóság koncentrációjára vidéki táborokban az ország területén, hogy ezzel leszereljék a németek követeléseit. Ferenczy júliusig mint a csendőrség összekötőtisztje a német biztonsági rendőrségnél, Lulay pedig Ferenczy segédtsíztjeként éppen azt bizonyította, hogy hajlandó minden zsidórendeletet a megkülönböztetéstől a deportálásig végrehajtani, illetve végrehajtatni. Komolynak mégis úgy tűnt, hogy augusztusban Lulayban már meg lehet bízni. Ferenczyvel kapcsolatban viszont egyetértett Bereczky Albert református lelkésszel és Török Sándorral, a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetségének vezetőjével: „úgy látjuk — hosszabb megbeszélés után — a helyzetet, hogy játssza a szerepét [ti. Ferenczy], mégpedig elsősorban önmagát szeretné az elmúlt hibák után megmenteni” – ezért lehet bízni benne.⁸⁰

Mester Miklós, aki az augusztus 29-én alakult Lakatos-kormányban továbbra is megőrizte államtitkári posztját, szeptemberben konkrét javaslatokkal állt elő, hogy — az egyéni zsidómentő akciókon túl — hogyan kellene a zsidórendeleteket megszüntetni. Szeptember 13-án vetette fel Komolynak, hogy „valamiképpen meg kellene kezdeni azoknak az intézkedéseknek a hatálytalánítását, amelyek a zsidókat sújtják”.⁸¹ Komoly szerint talán egy „titkos kormánybiztos”-t kellene kinevezni erre a célra. Másnap mindketten továbbgondolták az ötletet. Mester intézkedett, hogy ifj. Horthy Miklós mihamarabb fogadja Komolyt. Komoly neki is elmondta a Mesternek már fölvetett javaslatot: először egy titkos kormánybiztost kellene kinevezni, aki első lépésként az intézkedések túlajtását fogná vissza, majd az egész konstrukciót lebontaná.⁸² Véleménye szerint „Egy sokak által ajánlott 1 §-os törvény, amely az eddigi intézkedéseket hatálytalanítaná, feltétlenül veszélyes, ha nem akarjuk, hogy egyik oldalon az antiszemitizmus még erősebb hullámai keljenek életre, másik oldalon pedig olyan lelkiállapot képződése segítessék elő, amely a későbbi békés együttélést veszélyeztetné.” Ifj. Horthy kérte, hogy írásban is foglalja össze Komoly ezt a javaslatot, aki már másnap elvitte személyesen a feljegyzést.⁸³ Mester,

van azoknak legalábbis a parlament elé terjesztésére, felülbírálás végett.” Teljes szöveget lásd: Képviselőházi Napló, 1939–1944. 368. ülés. 1944. szeptember 21.

⁷⁹ Ferenczy László (1898–1946) csendőr alezredes. A trianoni békeszerződést követő általános leszerelés miatt 1921-ben átlépett a csendőrséghez. 1944. március 28-tól mint a csendőrség összekötő tisztje a német biztonsági rendőrségnél rendszeresen jelentette a belügyi államtitkároknak a vidéki zsidóság összegyűjtésének és deportálásának eseményeit. E mellett tevékenyen részt vett a deportálás megszervezésében is. 1944. augusztus 29-én a belügyminiszter azzal a feladattal bízta meg, hogy szervezze meg a budapesti zsidók táborokban való elhelyezését. A nyilas hatalomátvétel után továbbra is a zsidóügyek referense maradt. 1946-ban a Népbíróság ítélete alapján kivégezték.

⁸⁰ Schmidt: Kollaboráció vagy kooperáció? 196.

⁸¹ Uo. 202.

⁸² Uo. 208.

⁸³ Uo. 216. Komoly egyébként rendkívül udvariasan vette tudomásul az előző napi beszélgetés során ifj. Horthy csapongásait. Egyszer például váratlanul Komoly szavába vágott ifj. Horthy: „Ki ön tulajdonképpen? Újból elmondom neki” – írta Komoly. Ifj. Horthy maga vallotta be, hogy időnként türelmetlen. Az indoka: „Nekem három balesetem volt: kétszer volt agyrázkódtatásom, egyszer agyvérzésem. A koponyám is meg van repedve.” Uo. 209–210. Komoly aggodalmára másnap Mester is megjegyezte: „Sajnos, őt [ti. ifj. Horthyt] csak olyan szálnak tekinthetjük, amely elvezet a Kormányzó Urhoz, de nem tekinthetjük annak az acélkötélnek, amelybe kapaszkodni is lehet.” Uo. 217–218.

amikor átvette ugyanezt a feljegyzést, fölvetette Komolynak, hogy a tárca nélküli miniszteri posztra őt látná a legalkalmasabbnak. Komoly tiltakozott: „Is-ten mentsen attól, hogy egy zsidót vonjanak bele a magyar belső politikába.”⁸⁴

Annak ellenére, hogy Komolyék és a Zsidó Tanács tagjai számára is úgy tűnt, a „magyar vonal”-on immáron inkább támogatásra számíthatnak, tartottak attól, hogy az ismételten felmerülő német követelésre folytatódni fog a deportálás. A veszély lehetőségére egyes zsidó vezetők közelebbi munkakapcsolatba kerültek, míg mások esetében éppen ellenkezőleg, az ellentétek kiéleződése figyelhető meg. Komoly márciusban még azt írta, hogy „Judenratba nem megyünk”.⁸⁵ Augusztus végén azonban már egyáltalán nem tiltakozott, amikor Born közölte, hogy a Zsidó Tanáccsal három emberen keresztül kívánja tartani a kapcsolatot: Stern Samun, Wilhelm Károlyon és Komoly Ottón.⁸⁶ Utóbbi, ha nem is volt tagja a Tanácsnak, rendszeresen részt vett szűk körű megbeszéléseiken. A nézetkülönbségek ellenére a korábbi hónapok, sőt évek vitáival összehasonlítva, ezekben a hetekben lényegesen többször jutottak közös nevezőre. „A teljes [Zsidó] Tanács [...] a teendőket illetően elfogadják [sic!] azt a javaslatot, hogy nem beszélünk egységes állásfoglalásról, de mindenki minden oldalon akár a legrendszeretlenebbül is segítségért fordul minden kapcsolatához” – olvashatjuk az augusztus 22-i bejegyzésben.⁸⁷ Komoly korábbi véleményével ellentétben egy beszélgetés során a következőket mondta Sternről: „okos, nyugodt, józan ember, aki az utóbbi időkben várakozáson felül állotta meg helyét”.⁸⁸ Arra a megjegyzésre, hogy „nagyon szidják zsidó körökben”, ő inkább védelmébe vette Sternt: „Talán igazságtalanok ezek a támadások, de mindenesetre modora és kvalitásai nem azok, amilyenekre ezekben az időkben szükség lett volna.”⁸⁹ Szeptember elején azonban „kissé furcsának” érezte ő is, hogy „a zsidóság vezetői [Stern, Wilhelm, Pető]⁹⁰ a zsidóságot fenyegető veszélyek között a saját vagyoni helyzetük megszilárdítására gondolnak”.⁹¹

Krausz Miklóssal, a Palesztina Hivatal titkárával lényegesen feszültebb volt a kapcsolata a Vaada vezetőinek és a fiatal cionistáknak, de még a Zsidó Tanácsnak és Friedrich Bornnak is. Március 21-én Komoly még együtt tett látoga-

⁸⁴ Uo. 218.

⁸⁵ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. március 20.

⁸⁶ Stern Samu kezdettől a Zsidó Tanács elnöke volt. A nyilas hatalomátvétel után bujkálásra kényszerült ugyan, de Komoly naplójából és a Zsidó Tanács napi feljegyzéseiből is egyértelműen kiderül, hogy – a szakirodalom többségének állításával ellentétben – Stern bekapcsolódott a fontosabb tárgyalásokba. Wilhelm szintén március 20-tól volt tagja a Zsidó Tanácsnak, és Sternhez hasonlóan bujkálásra kényszerült október végétől. Komoly hivatalosan csak az október végén átalakított Zsidó Tanácsnak lett tagja. Október 25-én bizonytalanul írta: „Dilemma: elfogadjam-e tagságot.” Október 31-én is fölmerült még benne, hogy „tanácstagságomról esetleg lemondok”. A Zsidó Tanács átalakítására a Szálasi-rezsim alatt lásd: *Karsai László: A Szálasi-rendszer „zsidópolitikája”*. (továbbiakban: *Karsai: Szálasi „zsidópolitikája”*) *Történelmi Szemle* 2012/1. szám 121–122.

⁸⁷ *Schmidt*: Kollaboráció vagy kooperáció? 130–131.

⁸⁸ Uo. 162.

⁸⁹ Uo. 163., Lásd még: *Kasztner: Bericht*, 3.

⁹⁰ Pető Ernő március 20-tól volt a Zsidó Tanács tagja.

⁹¹ Stern Samu szeptember 5-én kérte hármójuk nevében Komolyt, hogy érdeklődjön Mester Miklósnál vagyoni jogi mentességi kérelmük sorsáról. Mester másnap mosolyogva mondta erre a fölvetésre: „kicsiny emberi gyöngöseség”.

tást Born elődjénél, „Baviérnál Krausz Miklóssal hajó miatt”.⁹² Április első felében is rendszeresen tárgyaltak Kasztner és Komoly a Palesztina Hivatalban, ahol Krausz is jelen volt. Aztán a naplóban június 6-án tűnik fel ismét Krausz neve Kasztner és Szilágyi mellett. A letartóztatástól tartó Krausz a svájci követségen kért és kapott menedéket. Kasztnerék akciójával szemben hatékonyabbnak gondolta a svájci alkonzullal, Carl Lutzcal⁹³ való együttműködést. Emellett biztonságosabbnak tartotta a hittestvérek mentését Románián, mint a Német Birodalmon keresztül.

1944. augusztus 11-én Freudiger Fülöpnek, a Zsidó Tanács ortodox tagjának és családjának, valamint barátainak két nappal korábbi Bukarestbe szökése és Krausznak ebben való közreműködése váltotta ki talán az egyik legviharosabb vitát Krausz, Kasztner, Komoly és néhány fiatal cionista között. A jegyzőkönyv⁹⁴ tanúsága szerint a román kormány 260 útlevelet bocsátott rendelkezésre bukaresti zsidó szervezetek és magánszemélyek kezdeményezésére visszatelepülő zsidók számára. Egy Tatotescu nevű úr érkezett Budapestre tárgyalni ez ügyben Freudigerrel és Krausszal. Az előzetes megbeszélésekről június elején, amikor még 500 emberről volt szó, Krausz tájékoztatta a Palesztina Hivatal vezetését. Később azonban letagadta, hogy haladnának a tárgyalások, és csak Freudigerék elutazását megelőző napon értesültek a fiatal cionisták arról, hogy „egy csomó útlevél már most kiállításra és kihasználásra került, és hogy az ortodoxok csoportja Krausz segítségével a következő nap el tud utazni”. Rafiék⁹⁵ ezt közölték Komollyal és Kasztnerrel, és ezért került sor a feszült légkörű megbeszélésre augusztus 11-én. Krausz közölte a megjelentekkel, hogy nem tekintette magánügynek az akciót, Salamon Mihállyal⁹⁶ beszélt ez ügyben. Érzékelte, hogy a fiatalokat nem tartja tárgyaló partnernek, Komolyt úgymond „nem találta”, Kasztner bevonását a tárgyalásba helytelennek ítélte. A megjelentek egyértelművé tették Krausz számára, hogy a további útlevelek csak közös beleegyezéssel oszthatók szét. Szembesítették azzal: hamisan vádolja őket, hogy nem vonták be a Palesztina Hivalt az alija-csoport, azaz a Kasztner-csoport összeállításába, és az sem igaz, hogy Komolyt nem tudta elérni, hiszen ő rendszeresen meglátogatta Krauszt. Beláthatatlannak ítélték annak következményét, hogy Freudiger — aki befolyásos zsidó vezető volt és tárgyalásokat folytatott német és magyar vezetőkkel egyaránt, „gazdasági kötelezettségeket

⁹² YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. március 21.

⁹³ Lutz, Carl (1895–1975) svájci diplomata, 1942 januárjától dolgozott a budapesti svájci követségen. A második világháború idején Svájc képviselte a szövetségesek érdekeit a velük hadiállapotban lévő országokban. Budapesten az Idegen Érdekek Képviselőtét Lutz látta el. 1944 nyarán-őszén több tucat házat helyezett svájci védelem alá a Pozsonyi út–Szent István park környékén. Lutz volt az egyik kezdeményezője a védlevelek (*Schutzbriefe*), kollektív védőútlevelek (*Schutzpasse*) kiadásának is, melynek birtokosairól azt állította, hogy érvényes palesztinai beutazási vízumuk van. Bornnal, Raoul Wallenberggel és Angelo Rottával szorosan együttműködve többször tárgyalt a zsidók érdekében magyar vezetőkkel.

⁹⁴ American Jewish Joint Distribution Committee Archives, New York, Saly Mayer Files, SM 39/50 #38

⁹⁵ Rafi Benshalom (Friedl, Richárd) (1920–1996).

⁹⁶ Salamon Mihály (1897–1991) a Palesztina Hivatal vezetésében a vallásos cionistákat (Mizrachi) képviselte.

vállalt a német akciók keretében” — hirtelen eltűnt. Gábor Jánost⁹⁷ már vizsgálati fogságban tartják miattuk.⁹⁸ Krausz a következő hetekben valamivel közlékenyebbé vált Komolyékkal, de továbbra is „heves vita” és „szemrehányások” jellemzték megbeszéléseiket.⁹⁹

Komoly tavasszal még alig találkozott a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselőjével, Bavier-vel. A májusban Budapesten őt felváltó Born neve egyszer sem fordul elő június 25-ig a naplóban. Augusztustól kezdve azonban egyre sűrűbben találkozunk Born névvel, és októbertől gyakorlatilag mindennaposá váltak tárgyalásaik.¹⁰⁰

Born augusztus 7-én a Zsidó Tanácsra¹⁰¹ hivatkozva sürgősen pénzt kért svájci felettéseitől.¹⁰² Tudjuk azt, hogy Saly Mayer, a Joint svájci képviselője már július első napjaiban felkereste Jean de Schwarzenberget — aki az NVK genfi központjában a zsidók anyagi támogatásáért volt felelős —, hogy az NVK-n keresztül szeretnének pénzt küldeni a magyar zsidók segítésére.¹⁰³ Schwarzenberg ekkor még úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a pénz küldése komoly nehézségekbe ütközik. Augusztus második felében változott a helyzet. Kasztner augusztus 18-án, az első Mayer-Becher találkozót¹⁰⁴ megelőzően néhány nappal

⁹⁷ Gábor János, a Pesti Izraelita Hitközség egyik ügyvédje volt az összekötő a Zsidó Tanács és az Eichmann-kommandó között.

⁹⁸ Freudeger szökését Braham épp csak megemlíti, *Braham*: A népirtás politikája, 869, 1108; Cohen egyáltalán nem foglalkozik az esettel. Freudiger 1944 őszén Bukarestben készült visszaemlékezésében nem tesz említést elutazásának körülményeiről (A visszaemlékezés szövegét lásd: *Schmidt*: Kollaboráció vagy kooperáció? 248–320.). 1954-ben a Grünwald-Kasztner perben erről ennyit mond: „Ekkor már nem volt mit tennem Budapesten és ezért használtam ki a lehetőséget, hogy Romániába meneküljek.” Idézi: Új Kelet, 1954. augusztus 12. 12. Stern kifejezetten azt a következtetést vonta le, hogy először Gábert, majd augusztus 17-én őt, Wilhelmet és Petőt ezért tartották fogva. (Versenyfutás az idővel. In: *Schmidt*: Kollaboráció vagy kooperáció? 91–92.) Munkácsi is erre a következtetésre jutott: *Munkácsi*: Hogyan történt, 215., 218–219. Lévai átveszi Sternék érveit, kiegészítve azzal, hogy a zsidók körében érthető okból fokozódott a pánik, mert sokan attól tartottak, hogy a három vezető letartóztatása a deportálás újraindítását jelenti. *Lévai*: Fekete könyv, 204–205. Salamon Mihály saját magát és Krauszt meg sem említve úgy ítéli meg Freudigerék elutazását, hogy „tudva Freudigernek a Wislicenyvel való összeköttetéseiről, a pestiek előtt biztosnak látszott, hogy Wisliceny a deportálás elől tanácsolta el Freudigert”. *Salamon Mihály*: „Keresztény” voltam Európában. Pesti riportregény a nyilas időkből. Tel Aviv, „Népünk” Kiadó [1955] 104. Kasztner jelentésében olvashatunk legrészletesebben a román útlevelek ügyéről. Szerinte 250 útlevelet adott ki a román kormány, és Tatulescu 50-et hozott magával erdélyi magyar zsidóknak egy levél kíséretében, amelyben a feladók dr. Fildermann és dr. Marton Ernő őt főt bízták meg az útlevelek elosztásával: Sternt, Freudigert, Komolyt, Kasztner és Krauszt. *Kasztner*: Bericht, 94. Egyébként az elutazottak száma az egyes munkákban más és más: 30, 50, 70, 72 fő.

⁹⁹ *Schmidt*: Kollaboráció vagy kooperáció? 131., 158., 184., 205.

¹⁰⁰ Arian Ben-Tov úgy írta meg könyvét a Nemzetközi Vöröskereszt magyar zsidóság érdekében tett tevékenységéről a második világháborúban és benne Born működéséről, hogy Komoly neve mindössze két lapon szerepel (193, 211.). Holott Born nagyon sok esetben tőle és munkatársaitól tudta, hogy konkrétan kiknek az érdekében milyen lépéseket is kell tennie. *Arian Ben-Tov*: Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt. Budapest, Dunakönyv Kiadó, 1992. (továbbiakban: *Ben-Tov*: Holocaust).

¹⁰¹ Born a Zsidó Tanács alatt három embert ért: Stern, Wilhelm és Komoly.

¹⁰² *Ben-Tov*: Holocaust, 146.

¹⁰³ Uo. 145. Mayer Sternnel és a Vaada vezetőivel is rendszeresen levelezett, táviratot váltott. Valószínűleg az ő kérésük hatására kereste föl az NVK Genfi képviselőit.

¹⁰⁴ 1944. augusztus 21-én egy Svájcot és a Harmadik Birodalmat összekötő határhídon kezdődött meg a fordulatos tárgyalássorozat, amely egészen 1945 februárjáig húzódott. A tárgyalások lé-

fölkereste Born-t és rákérdezett, hogy üzen-e valamit Svájcba. „Igen. Értesítetek arról, hogy 2 millió pengőt küldtek ide hozzám, hogy azt a zsidók segélyezésére használjam fel. Közölje kérem, hogy én eddig semmilyen pénzt nem kaptam” – hangzott a válasz.¹⁰⁵ Komoly naplójából tudjuk, hogy augusztus 29-én megérkezett a pénz.¹⁰⁶ Born másnap – Komoly és Kasztner rábeszélésére – „vállalkozott arra, hogy átveszi a Saly Mayer által Budapestre juttatott kétmillió pengőt és abból egymilliót egy összegben – külön elszámolás kötelezettsége nélkül – ad át Stern Samunak.”¹⁰⁷ Végül augusztus 31-én Born 1 250 000 pengőt adott át „nyugta nélkül azzal, hogy ennek átvételét K[asztner] dr. fogja Saly Mayer előtt igazolni”. Born azt üzentte Saly Mayernek Kasztneren keresztül, hogy a további esetleges átutalások kevesebb lármával történjenek.¹⁰⁸ Lehetséges, hogy részben ebből a pénzből fedezték Komolyék az ausztriai táborok szükségleteit.¹⁰⁹

Born augusztus 29-én közölte Komollyal, hogy „Kasztnerral a spanyol, illetve tangeri gyermektranszport ügyében kíván beszélni”.¹¹⁰ A terv szerint 500 izraelita és keresztény vallású zsidó gyermeket és 70 kísérőt kellene összeválogatni, akiket egyelőre a városon kívül fekvő épületben szeretne elhelyezni. Komoly megígérte, hogy megállapodást köt ez ügyben a Keresztény Zsidók Szövetségével, valamint a gyermekek ellátásának költségeihez is hozzájárulnak. Az akcióhoz Born felajánlotta a Mérleg u. 4. szám alatti irodájában egy szobát. A gyermektranszport kérdésével legközelebb szeptember 7-én foglalkoztak Gergely György bevonásával.¹¹¹ Born ismét fölajánlotta régi irodáját a Mérleg u. 4-ben, és kérte Komolyékat, hogy keressenek házakat, esetleg lakásokat a gyerekek átmeneti elhelyezésére. Együttal kísérőként 42 nevet sorolt fel. Komoly megjegyezte följegyzésében, hogy „többnyire vidéki nevek, amelyeknek viselői már valószínűleg nincsenek Magyarországon”.¹¹² Az NVK „A” szekcióját tehát Born eredetileg az 500 gyermek összegyűjtésére és elutazásuk megszervezésére

nyege az volt, hogy a náciak hajlandónak mutatkoztak megkímélni a még életben lévő zsidók életét, ha a „világzsidóság” és az angolszászok nagy mennyiségű pénzt és/vagy árut bocsátanak az SS rendelkezésére.

¹⁰⁵ YVA, P 54, Kasztner Collection, Kasztner napi jelentése augusztus 18-i tárgyalásairól.

¹⁰⁶ Born közölte Komollyal, hogy „délután megjelent egy úr, aki magát Eduárdnak nevezte, két kofferrel, és át akarta adni a kétmillió pengőt. Ő kijelentette, hogy ezt csak a Nemzeti Bank engedélyével veheti át, viszont tudja, hogy ez nehezen megy, a pénzre ellenben szükség van.” Schmidt: Kollaboráció vagy kooperáció? 161.

¹⁰⁷ Uo. 166–167.

¹⁰⁸ Uo. 170. Born szeptember 5-én közölte Komollyal, hogy „újabb 1 200 000 pengő érkezett ugyanazon az úton, mint a múltkor”, így újabb összeget adott át Sternnek. Másnap Born kifogásolta, hogy Komoly nem volt jelen a pénz átadásakor. Uo. 178.

¹⁰⁹ A Strasshofba és környékére szállított tizenötezer magyar zsidó ellátását részben Komolyék szervezték Budapestről. Ruhát, élelmiszert, gyógyszert küldtek az ausztriai táborokba. Uo. 192., YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. október 14. Egyébként óriási összegről volt szó. A köztisztviselői fizetés ekkor Magyarországon átlag 200 pengő volt, ami biztos létalapnak számított. 25–30 000 pengőért két-három szobás lakást lehetett vásárolni a fővárosban.

¹¹⁰ Schmidt: Kollaboráció vagy kooperáció? 161.

¹¹¹ Uo. 188–189. Gergely György a Zsidó Tanács elnöki osztályának volt munkatársa.

¹¹² Uo. 188.

hozta létre.¹¹³ 1944 októberétől azonban alapvetően megváltozott, kibővült a Mérleg utcai iroda feladata.

Szálasi – diplomaták – cionisták

Horthy sikertelen kiugrási kísérletét követően október 15–16-án Szálasi Ferenc, a nyilaskeresztes mozgalom vezetője került hatalomra német fegyveres segítséggel. Október 15-én este Komolyék arról értesültek, hogy „a rádiót a németek megszállták; új kormány alakult: Szálasi államvezető”.¹¹⁴

Komoly miközben a nyilas rezsim idején mások életéért küzdött, ő maga és családja is többször került veszélybe. Nem egyszer arra kényszerült, hogy valamelyik irodájában, vagy barátoknál töltsse az éjszakát.¹¹⁵ Lajos öccsét október 20-án hurcolták el, és több mint két hétig nem tudták kideríteni, hogy hová viték. November 6-án sikerült hazahozatni.

Szálasi, aki saját magát nem antiszemitának, hanem „aszemitának” tartotta, zsidómentes Magyarországot szeretett volna.¹¹⁶ Az ekkor Budapesten, június közepe óta körülbelül 2100, sárga csillaggal megjelölt házban élő 180–200 ezer főnyi zsidó számára a legsötétebb hónapok következtek. Szálasinak — úgy tűnik — nem volt kidolgozott terve a zsidókérdés „megoldására”. Döntéseit e tekintetben nyilvánvalóan befolyásolták egyrészt a németek részéről érkező követelések, másrészt szeretete volna elérni, hogy kormányát ismerjék el a semleges államok.¹¹⁷ Eichmann ötvenezer munkaképes zsidó férfit szeretett volna azonnal gyalogmenetben útba indítani a birodalomba. Szálasi azonban inkább Magyarországon akarta tartani a zsidókat.¹¹⁸ Október 22-én megjelent a honvédelmi miniszter rendelete, miszerint a következő nap reggel minden 16–60 év közötti zsidó férfinak és minden 16–40 év közötti zsidó nőnek munkaszolgálatra kell jelentkeznie.¹¹⁹ Komoly azonnal elment az NVK Fillér utcai irodájába:

¹¹³ Kasztner magának tulajdonította az ötletet, és azt is, hogy az ő ötlete volt, hogy Komoly legyen ennek az osztálynak a vezetője. *Kasztner: Bericht*, 112–113. Born szeptember 23-án nevezte ki Komoly Ottót hivatalosan az NVK alkalmazottjává. YVA, P 31/43. Born 1945 júniusi jelentésében megjegyezte, hogy a személyi kérdésekben kezdetben nehézségek voltak, de végül az „A” szekció vezetője Komoly Ottó lett. YVA, O, 15. H/270, Az „A” szekció nyilas hatalomátvételt követő tevékenységére, különös tekintettel a zsidó gyerekek védelmére lásd: *Robert Rozett: Child Rescue in Budapest, 1944–45*. In: *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 2. No. 1, 1987. 49–59.

¹¹⁴ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. október 15.

¹¹⁵ Uo. október 16–18., november 16., december 8., 15–16.

¹¹⁶ Szálasi 1938-ban, az *Út és cél* című művében írta le először, hogy a Hungarizmus nem antiszemita, azaz zsidóellenes mozgalom, hanem aszemite, ami annyit jelent szerinte, hogy zsidómentes Magyarorszáért kell harcolni. Bővebben lásd: *Karsai László: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. Doktori disszertáció 2012.* (kézirat) 317–318.

¹¹⁷ Ezt Szálasi egyértelművé tette például Angelo Rotta számára október 21-én. Közli: Vádirat 4. (Kézirat.) Lásd még *Karsai: Szálasi „zsidópolitikája”*, 111.

¹¹⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeállították, sajtó alá rendezték és a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Budapest Kossuth Kiadó, 1968. (továbbiakban: Wilhelmstrasse) 715., 719., 721. dok., 904–905., 907–908. The Destruction, doc. No. 227., 507.

¹¹⁹ „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk. és bevezető tanulmány: Karsai Elek. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőte, 1962. II. kötet 279. dok. 643–644.

„Ráveszem Bornt és Schirmert,¹²⁰ hogy halasztás érdekében sürgönyözzenek a honvédelmi miniszternek” – jegyezte föl naplójába.¹²¹ „Külgüyből Born azt az értesítést kapja, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársainak nem kell bevonulniuk” – olvasható a naplóban.¹²² Ebben a rendeletben még nincs szó Németországba deportálásról. Komolyhoz november 2-án érkezett a hír a 16–40 év közötti zsidó nők és 16–50 év közötti zsidó férfiak elviteléről november 6-tól.¹²³ Kasztner jelentésében ezzel kapcsolatban azt írta, hogy Becher kötelezettséget vállalt, hogy 16 év alatt, illetve nők esetében 40 év, férfiak esetében 50 év fölött nem deportálnak.¹²⁴ Komoly november 10-én tudott Angelo Rotta pápai nunciussal beszélni, hogy segítségét kérje „deportáció ellen”.¹²⁵ Néhány órával később megtudta, hogy öccse feleségét, Ilonkát is elvitték, nem tudni hová. November 14-én már Komárom felé indult autó érte. „Adja Isten, hogy sikerrel” – írta Komoly.¹²⁶ Azt már csak december 7-én tudta meg, hogy nagynénje ugyanezen a napon halt meg a zsidókórházban, ahová még november 5-én szállították.¹²⁷ Ilonkától, akit egyébként kora miatt (48 éves volt ekkor) a rendelkezés értelmében nem vihettek volna el, november 18-i keltezéssel kaptak utoljára hírt Hegyeshalomból.¹²⁸ Komoly naplójából tudjuk azt is, hogy „Eichmann szerint túl sok zsidó bűjt el, nem tudja az 55-60 000 zsidót Németországba szállítani: ezeket pótolta a korhatár átlépésével.”¹²⁹ Eichmann-nak azért sem sikerült teljesíteni 55-60 ezer fő szállítását, mert az államközi megállapodás szerint október 24-én 25 ezer „kölcsonzsidó” kiszállításához járult hozzá Szálasi, majd október végén további 25 ezer főt engedélyezett, november második felében pedig leállította a további gyalogmeneteket.¹³⁰ Egyúttal november 17-én úgy döntött, hogy hat csoportra osztja a magyarországi zsidókat: 1. külföldi menleveles zsidók, 2. úgynevezett kölcsonzsidók, 3. Magyarországon egyelőre visszamaradt, gettóba koncentrálendő zsidók, 4. mentesítési igazolvánnyal rendelkező zsidók, 5. zsidó fajú egyházi személyek, 6. idegen állampolgárságú

¹²⁰ Komoly Ottó naplójából biztosan tudható, hogy Robert Schirmer az NVK berlini delegátusa október 10–24. között Budapesten tartózkodott. Október 5-én még Bécsből küldött jelentést Genf-be. Lásd: *Ben-Tov: Holocaust*, 154–156. Born 1954-ben – helytelenül – úgy emlékszik, hogy Schirmer október 14-én látogatta meg Budapesten. YVA, O. 15. H/270.

¹²¹ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. október 22.

¹²² Uo.

¹²³ Uo. 1944. november 2. Edmund Veesenmayer, a birodalom teljhatalmú megbízottja már november elsején jelentette, hogy elkezdődik 25 ezer zsidó munkaszolgálatos elszállítása. *The Destruction*, Doc. No. 239., 526. A Budapesti Rendőrfőparancsnok napi parancsai azt bizonyítják, hogy november 6-án bizonyosan elindultak az első gyalogmenetek. Vádirat 4. (Kézirat.)

¹²⁴ Kasztner: Bericht, 115.

¹²⁵ YVA, P 31/44 Komoly Ottó naplója, 1944. november 10.

¹²⁶ Uo. november 14.

¹²⁷ Uo. december 7. „Matild néni rossz állapotban, láz, fájdalmak” – írta november 5-én a naplóba.

¹²⁸ Uo. december 1. Ilonka – Komoly Lea közlése szerint – megérte ugyan a felszabadulást, de nem sokkal később valamelyik osztrák táborban meghalt.

¹²⁹ Uo. 1944. november 15. Komoly, Kasztner és Becher tárgyalásainak összefoglalásaként írta fentieket. Eichmann egyébként, mint tudjuk, hivatalosan 50 ezer főt követelt.

¹³⁰ *The Destruction*, Doc. No. 232., 233., 512–513. Wilhelmstrasse, 719., 721., 724., 727. dok., 907–908., 910., 912. Vádirat 4. (Kézirat.): Országos Munkaerőgazdálkodási Bizottság értekezlete, 1944. október 31.

zsidók.¹³¹ A nyilas kormány az első kategóriába soroltakat már november 10-től kötelezte az úgynevezett „nemzetközi-gettóba” vagy „védett” gettóba költözésre.¹³² A „nemzetközi gettót” a Pozsonyi út – Szent István park környékén szervezték meg, ahol körülbelül 120–140 házban összesen mintegy 30–35 ezer „védett” zsidó érte meg 1945. január 18-át, amikor a főváros pesti oldalát a Vörös Hadsereg megtisztította a németektől és magyar szövetségeseiktől.

Szállasi a harmadik kategóriába sorolta azokat a zsidó gyerekeket, akik a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló gyermekotthonokban voltak elhelyezve, valamint a rájuk felügyelő személyzetet.¹³³ Őket és az összes többi zsidót a Dohány utca – Wesselényi utca környékén megszervezett „nagy” budapesti gettóba kezdték költöztetni november 17-től.¹³⁴ Az NVK „A” szekciója, melynek megalakulásakor a — mindkét gettó területén kívül lévő — Mérleg utca 4. szám volt a központja, szeptemberben még a Spanyolországba küldendő gyermekeknek keresett házakat. Szállasi hatalomátvételét követően Born és Schirmer — Komoly Ottóval többször is egyeztetve — tárgyalásokat kezdeményezett a német követséggel és az új kormány tagjaival. Tárgyaltak Grell német követségi tanácsossal, valamint eljártak a Honvédelmi Minisztériumban, a Külügyminisztériumban, a Miniszterelnökségen — kevés eredménnyel.¹³⁵ Amikor elkezdtek összeszedni a zsidó férfiakat és nőket, egyre több bejelentés érkezett a Mérleg utcába, hogy a gyerekek egyedül maradtak a lakásokban. Born beleegyezésével Komolyék sorban elkezdtek bérbe venni házakat, lakásokat az árván maradt zsidó gyerekek elhelyezésére, étellemezésére, orvosi ellátására.¹³⁶ Born 1945. júniusi összegző jelentésében úgy emlékezett, hogy a gyerekotthonok száma elérte a 30-at, és a gyerekek száma öt-hatezer között mozgott.¹³⁷ 1944. november 21-ei összefoglaló kimutatása szerint az „A” szekciónak 9 irodája működött, 23 gyermekotthon már létezett és 8 előkészületben volt, 2 csecsemőotthont külön szerveztek. Mindezeket túl 8 népkonyhát működtettek, 14 élelmiszerraktárral rendelkeztek, külön konfekcióüzem, sajtüzem, szabóműhely és cipésműhely működött, valamint 21 kórházat tartottak fenn.¹³⁸ Komolyék úgy gondolták,

¹³¹ The Destruction, Doc. No. 241. 528–531., Vádirat 4. (Kézirat.)

¹³² Vádirat 4. (Kézirat.) Forgács József, Budapest rendőrfőparancsnoka rendelete a „védett” gettó megszervezéséről.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Vajna Gábor belügyminiszter gettó-rendelete közel két héttel később, november 29-én jelent meg. Közli: Vádirat 4. (Kézirat.) Ennek ellenére, amikor elterjedt a híre a fővárosban, hogy hol lesz a gettó, többen elkezdtek hamarabb beköltözni erre a területre. A „nagy” gettóban közel 70 ezer ember érte meg a felszabadulást.

¹³⁵ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. október 16., 17., 18., 20., 21.

¹³⁶ Lásd pl. uo. október 26., október 30., november 10.

¹³⁷ YVA, O. 15. H/270. „Naponta 30–40 anya jelent meg a delegáció gyermekvédelmi irodáiban, segítséget kérve gyerekeik számára. Gyakran az apákat és anyákat is elvitték, és a házmester jelentette, hogy a kifosztott lakásokban elhagyott kisgyerekeket találtak. Ismételten előfordult, hogy a házak ajtai elé csecsemőket tettek kosárban egy cédulával, hogy a Vöröskereszt gondoskodjon a csecsemőről” — írta Born 1945. júniusi jelentésében.

¹³⁸ Vádirat 4. (Kézirat.) Komoly naplójából és Kiss Istvánnak, egyik munkatársának 1946 januárjában keletkezett visszaemlékezéséből tudjuk, hogy fentieket túl néhány további épületben is elhelyeztek gyerekeket. YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. november 29., december 13., Magyar Zsidó Levéltár, DEGOB, 3622. jegyzőkönyv.

hogy a gyerekeket a gettóban nem tudják megfelelően ellátni, ezért Born segítségét kérték, hogy igyekezzen haladékokat elérni. „Gyermekekothonok ügyében Born összecsapott a belügyminiszterrel [Vajna Gábor], majd tárgyalta Grell német követségi tanácsossal” – olvashatjuk a napló november 16-i bejegyzését. Majd 22-én már háromheti haladék eléréséről számol be Komolynak Born.¹³⁹ Ezekben a napokban még mindig aggódva írt Komoly a gyalogmenetekről a nyugati határ felé: „Rettenetes hírek a deportáció borzalmas formáiról és szörnyűségeiről. Kérem ismételten Bornt, hogy küldjön Hegyeshalomra bizottságot a korhatárokon kívül levők és Vöröskereszt-hivatalnokok visszahozatala céljából.”¹⁴⁰ Majd egy nap múlva: „Közlések arról, hogy [a] helyzet enyhült, korhatáron túl levőket elbocsátják, visszaküldik.”¹⁴¹ Born további tárgyalásainak eredményei azonban egyre lehangolóbbak. November 27-én Szálasinál tett látogatása eredménytelen volt.¹⁴² Komoly mégis további ellenállást kért Borntól a „gyermekothonok gettóba költöztetése ellen”. Born „nem tud válaszolni”.¹⁴³ A Zsidó Tanács december 12-én úgy értesült, hogy az összes gyermeket gettóba költözteti a rendőrség arra hivatkozva, hogy a semleges államok nem ismerték el a kormányt.¹⁴⁴ Ennek az információnak ellentmond, hogy december 15-én Komoly arról értesült, hogy a gettóból kihozhatnak 50 gyermeket és 30 felnőttet.¹⁴⁵ Komoly december 13-án tárgyalta utoljára Bornnal, ismételten a kórházak és gyermekothonok ügyében. Solymosy János,¹⁴⁶ rendőrtörzs-főfelügyelő december 22-re halasztotta azon otthonok áthelyezését a gettóba, amelyek még kívül voltak. További engedményekre nem volt hajlandó.¹⁴⁷ Komoly naplójában egyre sűrűbben olvasható, hogy „rettenetesen fáradt vagyok”, „nagyon ideges vagyok”, „nagyon fáradt vagyok, alig tudom követni [a] tárgyalást”.¹⁴⁸

¹³⁹ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. november 16., november 22.

¹⁴⁰ Uo. 1944. november 16.

¹⁴¹ Uo. 1944. november 17.

¹⁴² Uo. 1944. november 27., Vádirat 4. (Kézirat.) Lásd még: Karsai: Szálaszi „zsidópolitikája”, 125.

¹⁴³ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. november 29.

¹⁴⁴ Zsidó Tanács naplója, 1944. december 12. Vádirat 4. (Kézirat.) Ezen a napon több otthon és Komoly Baross utcai irodáját is megszállták a rendőrök, és mindenkit bevitték a gettó területére. Komoly néhány óra múlva visszament irodájába, és részben személyesen részben telefonon felmérte, hogy mely otthonokat érintette a rendőr-intézkedés. YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. december 12.

¹⁴⁵ Uo. 1944. december 15.

¹⁴⁶ Solymosy János (1912–?) rendőrtörzs-főfelügyelő, 1944. március 19. után az Állambiztonsági Rendészet IV/2. alosztályán, a Svábhegyen szolgált. 1944. november közepétől a „zsidók össze-költöztetésére kirendelt miniszteri biztos”, a budapesti „nagy” gettó egyik megszervezője, 1944. december 15-től 24-ig Budapest rendőrfőkapitánya.

¹⁴⁷ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. december 13. Komoly ugyanezen a napon este találkozott első alkalommal a néhány nappal korábban Magyarországra érkező Hans Weyermannnal, Born helyettesével. A két delegátus kapcsolata mindvégig meglehetősen feszült, kimért volt. Valószínűleg ennek egyik fő oka az volt, hogy Born nem kapta meg Gensből előzetesen Weyermann kinevezéséről a hírt, és csak annak érkezésekor értesült arról, hogy svájci felettesei feltehetően elégedetlenek voltak tevékenységével, és ezért kap „segítséget.” Erről bővebben lásd: *Ben-Tov: Holocaust*, 200–205.

¹⁴⁸ YVA, P 31/44, Komoly Ottó naplója, 1944. november 23., november 26., december 7.

Epilógus

Munkatársai nehezen tudták rábeszélni, hogy költözzön be a Ritz Szállóba, amit biztonságosabbnak hittek a lakásánál. 1945. január 1-jén — felesége visszaemlékezése szerint — két civil detektív jelent meg egy fegyveres nyilassal a szállóban.¹⁴⁹ Kihallgatásra magukkal vitték „egy órára”. Mint már említettük, meggyilkolásának körülményei máig tisztázatlanok. Tildy Zoltán, a Független Kisgazdapárt vezetője 1945 februárjában abban a reményben fordult a budapesti rendőrfőkapitányhoz, hogy Komoly még él Budán valahol fogságban, és kiszabadítható. Mint írta: „tudomásom szerint az orosz katonai parancsnokság hajlandó ebben a kérdésben a szükséges intézkedéseket megtenni és máris 15 nyilas túszt tart ebből a célból őrizetben”.¹⁵⁰ Kahan Nison, aki a „Kasztner-vonattal” hagyta el az országot 1944. június végén, és az első csoporttal augusztus 21-én jutott Svájcba, 1945. március 4-én olyan hírt hallott, hogy „Komolyt deportálták, de szerencsére értesítés jött, hogy Debrecenben van”.¹⁵¹

Ezek a hírek arról tanúskodnak, hogy Komoly életéért sokan aggódtak, és ha életében nem is tudta elérni, hogy közös nevezőre hozzon zsidókat és nem zsidókat, cionistákat és anticionistákat, fiatal cionistákat és ortodox öregeket, halála után mindenki nagy tisztelettel beszélt, írt róla. Nem fér kétség ahhoz, hogy Komoly Ottó valóban önfeláldozóan próbált lépéseket tenni — elsősorban a magyar vonalon — a magyar zsidók megmentéséért. Személyére többen is úgy emlékeznek, hogy megfontolt, higgadt érveivel képes volt különböző nézeteket valló irányzatokat közös nevezőre hoznia. Ezek az együttműködések azonban csak átmenetinek bizonyultak.

Elgondolkodtató az is, hogy a Vaada és az MCSZ elnökére, Komoly Ottóra — aki az úgynevezett Kasztner-vonat utasai listájának egyik összeállítója volt, elsősorban a magyar hatóságok képviselőivel tárgyalt, de nem egyszer maga is a német vezetőkkel egyezkedett, több alkalommal fölmerült, hogy ő utazik Svájcba illetve Palesztinába Kasztner helyett — pozitívan emlékeznek nemcsak közvetlen munkatársai, hanem többségében azok is, akik Kasztner Rezsőt elítélik. Kasztnert, aki túlélte a vészkorszakot, és a Vaada feladatai közül elsősorban a németekkel való tárgyalás volt feladata, ugyanakkor ő is többször találkozott úgy Bornnal, mint a magyar hatóságokkal, számos írásban elítélik.

Moór Zoltán, a magyarországi cionista mozgalom egyik budapesti tagja, a Kasztner-vonat utasa, Szilágyi Ernő barátja 1945. január 3-án Svájcban visszaemlékezést kezdett írni. Május 11-én többek között az alábbiakat jegyezte kis kél: füzetébe: „Bizonyára meg fogja írni valaki, talán többen is, a magyarországi zsidóság likvidálásának történetét. Ehhez a történethez a magyarországi cionisták is fognak egy-két lapot írni. Vajon saját hibáikat, saját bűneiket nem felejtik-e majd ki?” Majd néhány oldallal később Kasztnerről a következőket írta: „Ebben az időszakban [1944 tavaszán] többször felkerestem Kasztnert a Corso penzióban, ahol lakik [sic!]. Ellentétben mindenki mással, az a határozott érzésem, hogy Kasztner hisz az alijában, komolyan akarja, csak mindig van valami

¹⁴⁹ YVA, 03/2407 Komoly Ottóné tanúvallomása a Yad Vashem számára, 1961. január 17.

¹⁵⁰ Tildy levelét közli: Nathan: Otto Komoly 1892–1945. A Profile. Tel Aviv, 1970. 48.

¹⁵¹ Central Zionist Archives (Jeruzsálem), A 128/28 Kahan Nison hagyatéka.

egyéb is, amit nem mond el. Én végig bíztam benne, a többiek nem. Ketten hitünk Kasztnerben. Szilágyi és én. Allítom, hogy ő maga biztosra vette, hogy sikerül kimenekíteni egy pár száz embert, és ő akarta, hogy én benne legyek.”¹⁵²

Moór Zoltán a Yad Vashem munkatársaként az 1960-as években számos jegyzőkönyvet vett föl a magyar holokauszt Palesztinába/Izraelbe alijázott túlélőivel. Olyanokkal is, akik a Kasztner-vonaton voltak, és olyanokkal is, akik nem. Ezek a jegyzőkönyvek kiegészítik, árnyalják ismereteinket a magyar vész-korszakról. A történész nem bíró, nem ügyész, és nem lehet védőügyvéd. A történész feladata megismerni, ismertetni és értelmezni történelmi korszakok eseményeit. A holokauszt történetének fontos forrásai Komoly Ottó naplója és Kasztner Rezső jelentése. Ismeretük nélkülözhetetlen mindazok számára, akik meg akarják érteni, kik, mit és miért tettek Magyarországon 1944-ben a zsidók megmentéséért – vagy elpusztításukért.

THE HUMANIST RESCUE ACTIVITIES OF OTTÓ KOMOLY, REZSŐ KASZTNER AND THE HUNGARIAN ZIONISTS IN 1944

by Judit Molnár
(Summary)

The most dramatic chapter of the Hungarian Holocaust began on 19 March 1944, when the German troops occupied Hungary.

Ottó Komoly was between 1940 and 1944 president of the Hungarian Zionist Association, and from January 1943 also that of the Vaada/Rescue Committee of Budapest, where his deputy was Rezső Kasztner. Whereas Komoly took on the „Hungarian line”, negotiating before all with Tibor Kóródy, former Arrow Cross MP, Miklós Mester, minister of religion and public education, Leó László Lulay gendarmerie captain, Albert Bereczky, Calvinist priest, and the younger Miklós Horthy, the main negotiating partners of Kasztner belonged to the German side, namely Adolf Eichmann, Dieter Wisliceny, and before all Kurt Becher.

The study examines, mainly on the basis of Ottó Komoly's 1944 diaries, the activities of the Hungarian zionists along the „Hungarian line” from the German occupation until the deportation of Komoly from the Hotel Ritz. Attention is also given to the „German line”, with the help of Kasztner's report. („It is an evil turn of destiny that I have to put this report to writing instead of Ottó Komoly. This report would have been the last phase of his mission” – wrote Kasztner in the introduction of his report.)

¹⁵² YVA, O. 33/8632, Moór Zoltán naplója, 133, 137–138.

Vörös Boldizsár

„NAGY PÉTER 1703 ÉS 1710 KÖZÖTT TIZENKILENC ÍZBEN KÜLDÖTT TÜZÉRTISZTEKET RÁKÓCZINAK ÉS KÉT ÍZBEN ÁGYÚKAT”

*Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok
megalapozása érdekében*

A II. világháborús szovjet–német küzdelem időszakában a szovjet oldalon tevékenykedő magyar kommunistáknak a magyar hátországot, az ellenséges magyar katonaságot és a hadifogságba esett magyarokat megcélzó propagandájában fontos szerepet kaptak a „németellenes” magyar függetlenségi hagyományok. Közöttük is különösen fontosként bemutatva-felidézve a Rákóczi-szabadságharc és kiemelkedőként értékelve annak vezetője, II. Rákóczi Ferenc. Így például a Szovjetunióból sugárzó Kossuth Rádió 1943. március 28-ai, Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos című adásának szövege ekként értékelte a két vezetőt: „Vajon véletlen-e, hogy minden magyar történelmünk e két óriásában látja a magyar génusz megtestesülését? [...] Rákóczi és Kossuth bizonyítják, hogy a magyar nemzetnek ősi ellensége egy van: a német, hogy az úgynevezett magyar–német sors- és érdekközösség a történelmi hazugságok birodalmába tartozik, hogy a magyarság nemzet- és állami létét nem Keletről, hanem Nyugatról, nem Oroszországtól, hanem Közép-Európa felől fenyegette mindig az igazi, halálos veszedelem.” A leírás szerint Rákóczi úgy ítélte meg: „A német elnyomás ellen Németország ellenségeivel: Közép-Európa ellen Nyugat-Európával és Kelet-Európával, Franciaországgal és Oroszországgal kell összefogniuk.”¹ A szov-

¹ Rákóczi Ferenc – Kossuth Lajos. L. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 677. f. 5. cs. 461. ó. e. 1., 2. A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. – L. még: Rákóczi és Kossuth. Igaz Szó 1943. április 8. 2. – A II. világháború időszakában az aktuális németellenes harc propagandájában közreműködő, jelentős részben baloldali beállítottságú szerzők a magyar szabadságharcos hagyományoknak a jelen küzdelméhez mozgósító erőként való felhasználása érdekében, rendszeresen összekuszálták a Habsburg-ellenességet a németellenességgel, a különböző történelmi korszakokról írva az ellenséget a „német” megnevezéssel jelölve; ezt az eljárást pedig 1945 után is alkalmazták. L. ehhez: Glatz Ferenc: Egy Habsburg nádor a magyar történetírásban. (Domanovszky Sándor József nádor iratai című kéziratos művének kiadása 1988-ban). In: *Uő*: Történetírás – korszakváltásban. Tanulmányok. Gondolat, Bp. 1990. 249–250, 261.; *Uő*: A magyar közgondolkodás osztrák-képe az újkorban. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70. éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár–Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára–Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Bp.–Győr 2012. 18.

jetunióbeli magyar hadifoglyok lapja, az Igaz Szó 1943. november 30-ai számának hasábjain napvilágot látott, A magyar és az orosz nép viszonya a múltban és a jelenben című írásában Fogarasi Béla foglalkozott azzal is, hogy az oroszok miként viszonyultak a Rákóczi-szabadságharcokhoz: „A hivatalos magyar történetírás szándékosan elhallgat minden olyan tényt, amely azt mutatja, hogy a jó orosz–magyar viszonynak Oroszországban régi történeti tradíciója volt. Oroszország nemcsak hogy soha nem emelt területi igényeket Magyarországgal szemben, de támogatta is a magyar nemzetet függetlenségi harcának egyik legdicőségesebb szakaszában. I. Péter, aki Oroszországot a modern európai fejlődés útjára vezette, elismerte *II. Rákóczi Ferencet* és Dolgorukij herceg személyében magas rangú követet küldött Rákóczihoz s tekintélyes pénzbeli segítséget bocsátott rendelkezésére.”²

A kitaláció Illés Béla és munkatársai írásaiban

A fentiekben ismertetett propagandaelemek közül nem egy: így Rákóczi szabadságharcának kiemelkedő jelentőségű hagyományként való felhasználása az aktuális németellenes küzdelemben; a magyar vezető orosz orientációjának; I. Péter cár támogatásának megjelenítése bekerült a Vörös Hadsereg tisztjeként a szovjet háborús propaganda területén dolgozó emigráns magyar kommunista írónak, Illés Bélának³ a 18. századi magyar szabadságküzdelemről megalkotott kitalációjába. Az 1940–1950-es évek során több változatban is közreadott eseménysor jelentős része már helyet kapott a szerző Pásztortűz a Verhovinán című írásában, amely az Igaz Szó 1944. április 25-ei számának hasábjain látott napvilágot.⁴ A kassai születésű, gyermekkorát Északkelet-Magyarországon töltő, a Rákóczi-hagyományt ismerő író⁵ az oroszok által támogatott 18. századi szabadságharc ábrázolásával is igyekezett történelmi összefüggésekbe illeszteni a szovjet hadsereggel együtt megvívandó „németellenes” küzdelem kialakulását. Minden bizonnyal a propagandacélokat szolgáló történelmi analógia érdekében Illés — információi forrásainak megjelölése nélkül — cikkében azt állította, hogy I. Péter cár a magyar szabadságharcot annak megindulásakor, 1703-ban támogatta. A szerző szerint a Lengyelországba menekült

² *Fogarasi Béla*: A magyar és az orosz nép viszonya a múltban és a jelenben. Igaz Szó 1943. november 30. 3. Ismereteim szerint Fogarasinak az I. Péter és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról itt közölt információi tévesek: a cár ugyanis nem küldte Dolgorukij herceget követként a magyar szabadságharc vezetőjéhez és végül nem nyújtott jelentős összegű pénzbeli segítséget a fejedelemnek. A szerző e megállapításainak forrásait eddig nem sikerült kiderítenem, e vonatkozásokban tehát még további tájékozódásra van szükség.

³ Illés Béláról újabban ld. pl. *Árpád von Klimó*: 'A Very Modest Man': Béla Illés, or How to Make a Career through the Leader Cult. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Ed. by Balázs Apor – Jan C. Behrends – Polly Jones – E[dward] A[rfon] Rees. Palgrave Macmillan, New York 2004. 47–62., tevékenységéről a II. világháborús frontpropagandában ld. pl. *Diószegi András*: Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében. (Arcok és vallomások) Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1966. 137–157.; *Nyikolaj Sztjepanovics Derzsuluk*: A Szovjetunióban élő magyar kommunista emigráció szerepe a Nagy Honvédő Háborúban. Kandidátusi értekezés gépirata, Bp. 1978. passim, kül. 299. L. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár D/7735 + T.

⁴ *Illés Béla*: Pásztortűz a Verhovinán. Igaz Szó 1944. április 25. 4.

⁵ L. erről: *Diószegi A.*: Illés i. m. 13–16.

Rákóczi „Krakkóban nagy csalódás érte. A lengyel király azt ígérte neki, hogy ott 70 ezer katona áll készen elkísérni őt Magyarországra és 800 ezer aranyforint a felszabadító háború első költségeire. Az ígéret ígéret maradt. Krakkóban csak 46 orosz tűzér várta Rákóczi (kiket Nagy Péter, orosz cár küldött oda) és 7 ezer aranyforint — Péter ajándéka. 46 katonával, 7 ezer forinttal háborút indítani a német ellen — merész vállalkozás. De Rákóczi tudta, hogy várják, tudta, hogy a magyar nép akar és tud harcolni a szabadságáért.” A cikk szerint Rákóczi a 46 orosz tűzérrel átkelt a Vereckei-hágón, azután az éjszakát „egy magányos házban, a »Vörös korcsmában« akarták eltölteni. De nemcsak a nép tudta, hogy jön a szabadító, tudta a német is. És a Vörös korcsmát éjfél tájban körülvette a vasas német. Az orosz tűzérek jól verekedtek, de a sokszoros túlerő ellen kellett harcolniuk. Már az utolsó orosz is több sebből vérzett”, amikor Rákóczinak sikerült elmenekülnie az összecsapás helyszínéről. Sokáig bolyongott egyedül az erdőben, majd találkozott Esze Tamás katonáival, később magával Esze Tamással is – így azután megkezdődhetett a szabadságküzdelem.

A Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról megalkotott kitalációjában Illés ténylegesen élt, egymással egykor valóban kapcsolatban állt történelmi személyiségeket is szerepeltetett: II. Rákóczi Ferencet és I. Péter cárt, akik — amint azt az idézett Kossuth Rádió- és Igaz Szó-szöveg is mutatta — kiemelkedőként értékelt alakjai voltak az egykorú szovjetunióbeli magyar kommunista propagandának; az orosz uralkodó ezen túl pedig a szovjet sztálinista panteonnak is.⁶ E figurák ábrázolása alkalmas lehetett a kitaláció hitelesítésére, akár csak az a részlet, amely szerint Rákóczi a kedvezőtlen körülmények ellenére azért döntött a Magyarországra indulás és a szabadságküzdelem megkezdése mellett, mert tudta, hogy ott már várják a felkelők. E mozzanat ugyanis összhangban van Rákóczi emlékiratainak következő részletével: „Jól tudtam, hogy a nép lelkesültsége nem tarthat soká, és ha az első tűz lelohadt, a második sohasem oly erős. Meggondolám, hogy e nép, mely segélyemben bizakodtában kelt föl — noha meggondolatlanul cselekedett — ha szétveretik: a közvélemény engem okozna, hogy miért hagytam el?”⁷ Megfelel több történettudományi mű megállapításainak a cikk azon adata, hogy Rákóczi a Vereckei-hágónál vonult be Magyarországra.⁸ Az orosz tűzéreket bemutató leírások azonban homloke-

⁶ L. ehhez pl. *Maureen Perrie: The Tsar, the Emperor, the Leader: Ivan the Terrible, Peter the Great and Anatolii Rybakov's Stalin*. In: *Stalinism: Its Nature and Aftermath. Essays in Honour of Moshe Lewin*. Ed. Nick Lampert – Gábor T[amás] Rittersporn. M. E. Sharpe, Inc., Armonk, New York 1992. 86–87., 98–99.

⁷ L. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyar háborúról, 1703-tól végéig (1711). Közli: Thaly Kálmán. Ráth Mór, Pest 1872. 27.

⁸ L. pl. *Dr. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. I. 1676–1707. (Magyar történeti életrajzok) Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1907. 254., 256.; Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc háborújának kezdete. (1703. június 16-tól július 15-ig.) Hadtörténelmi Közlemények 36. (1935) 214., 223. – A Rákóczi és a tűzérek megtámadását bemutató fiktív részletet ugyanakkor, sajátos analógiaként, valamelyest hitelesíthette egy, a fejedelem Vallomásaiban olvasható esetleírás, amely mintául szolgálhatott Illés Bélának. Rákóczi szerint 1701-ben egy lengyelországi utazása során érte Bercsényi Miklóst egy olyan támadás, amelynek során támadói el akarták őt fogni és ki akarták szolgálatni a Habsburg-udvarnak. Bercsényinek azonban sebesült lengyel szolgálja segítségével sikerült elmenekülnie ellenségei elől. L. II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Szelényi és Társa Könyvnyomdája, Miskolc 1903.*

gyenest ellentmondanak nemcsak Rákóczi emlékiratainak és a szabadságharc kezdetével kapcsolatos más forrásoknak, hanem az ezek felhasználásával megalkotott történettudományi munkáknak is⁹ – ami megkönnyíthette a fikció leleplezését. Illés tehát valószínűleg nemcsak azért alakította akként a kitalációt, hogy az összes tűzér meghaljon Rákóczi védelmében, mert ezzel hangsúlyozni akarta az oroszok áldozatkészségét és ezáltal népszerűsíteni az orosz, illetve közvetve a szovjet katonákat, hanem azért is, mert tisztában lehetett vele: ha arról is írt volna, miként vettek részt e tűzérek a kibontakozó szabadságharcban, a történelemben tájékozott olvasóknak még könnyebben feltűnhetett volna, hogy korábban sehol sem találkozott róluk szóló információkkal – ez pedig hozzájárulhatott volna a fikció lelepleződéséhez, és az ezt terjesztő propaganda hitelének csökkenéséhez.¹⁰ Az Illés-szöveg pedig e csapat szerepét rendkívül jelentősnek mutatja be: ha ugyanis e tűzérek nem védik meg Rákóczit, életük feláldozásával is, akkor a németek elfogták volna őt és ezek után valószínűleg a szabadságharcra sem kerülhetett volna sor. A megígért, de meg nem adott nagymértékű lengyel segítségről megjelenített, ugyancsak valótlan történetelem pedig arra volt alkalmas, hogy az olvasóknál hozzájáruljon I. Péter ajándékainak felértékeléséhez: a cár ugyanis valamiképpen mégiscsak támogatta Rákóczi szabadságküzdelmét.

Az Igaz Szóban megjelent kitaláció variánsát Illés Béla közreadta az ő szerkesztésében a hadifoglyok, a magyar katonák és a magyar lakosság számára kiadott Magyar Újság 1944. szeptember 26-ai számának Pásztortűzek a Kárpátok ormain című írásában.¹¹ Az író a fiktív eseménysort a korábbi szöveghez képest megváltoztatta, többek között azzal a mozzanattal, hogy az őszi cikkben már olvasható volt információ az orosz segítségnyújtás előzményeiről. E szerint ugyanis Rákóczi fordult támogatásért a cárhoz, „a fiatal Péterhez. Az maga is szegény volt, de azért [...] ígért valamicske segítséget”. E szövegben az áll, hogy az orosz uralkodó „Harminchat orosz tűzértisztet, 7000 orosz aranyat és egy díszruhát küldött Rákóczi Ferencnek.” A változtatás jelzi: Illés szükségesnek tarthatta megindokolni, hogy a hatalmas orosz birodalom uralkodója miért csak ennyire csekély támogatást küldött Rákóczinak. A magyaráztatnak (itt: a cár szegény volta) a hiánya ugyanis nyilvánvalóan ronthatta volna az orosz segítséget megjelenítő propaganda hatását, mivel azon vélemény kialakulását eredményezhette volna, hogy I. Péter korántsem lehetőségeihez mérten támogatta a magyar szabadságküzdelmet. (Az Igaz Szó-cikkben említett 46 tűzér he-

153–154. A lehetséges összefüggésre Gebei Sándor hívta fel a figyelmemet, szívességéért ezúton n.ondok köszönetet.

⁹ Vö. pl. *Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. (1657–1711). (A magyar nemzet története VII.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Bp. 1898. 547–549.; *Dr. Márki S.*: II. Rákóczi Ferenc. I. I. m. 251–256.; *Markó Á.*: II. Rákóczi Ferenc i. m. 214–221.; *Szekfü Gyula*: Magyar történet. IV. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1943. 278–280.

¹⁰ A kitaláció hitelesítését ugyanakkor valamelyest elősegíthette az, hogy I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc 1707-ben szövetséget kötött, ld. erről pl. *Dr. Márki Sándor*: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII/6.) Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1913.

¹¹ *Illés Béla*: Pásztortűzek a Kárpátok ormain. Magyar Újság 1944. szeptember 26. 4.

lyett e szövegben csak 36 szerepel, ám a szerző szerint ezek tisztak voltak – amivel minden bizonnyal azt akarta jelezni: a cár képzett katonák küldésével igyekezett segíteni az alakuló kuruc sereget.) Ugyanakkor Illés azzal is tisztában lehetett: ha az oroszok iránti szimpátia fokozásának érdekében erőteljesen megnövelné a cár támogatását, létrejöhetne annak veszélye, hogy a történelemben tájékozott olvasóknak feltűnik: erről korábban semmiféle információ nem jutott el hozzájuk. Ez pedig elősegíthette volna a kitaláció leleplezését, ami szintén kárára vált volna a szovjetbarát propagandának, mivel csökkenthette volna annak hitelét. A leírásnak az az eleme, hogy nemcsak Rákóczi, hanem I. Péter „maga is szegény volt”, alkalmas lehetett arra, hogy egymás mellé állítsa a propagandában kiemelkedőként értékelt két történelmi személyiséget. Ez az „orosz-magyar sorsközösség” a szovjet-magyar közeledést is szolgálhatta. E szövegben is lehet olvasni a lengyel király be nem tartott ígéretéről – az ő alakjával szemben pedig Illés ígérete megtartásának hangsúlyozott ábrázolásával is igyekezett érzékeltetni az orosz uralkodó kiválóságát: „Amit a lengyel király ígért, az ígéret maradt. Se katona, se fegyver, se arany. De Péter cár ura volt szavának.” A továbbiakban, akárcsak az áprilisi cikk, a szeptemberi is bemutatja Rákóczi átkelését a Vereckei-hágón, az orosz–német összecsapást – a korábbi szöveghez képest azonban itt Illés egyértelműen kijelentette: a tűzerek „Egy szálíg elesetek a magyar szabadságért”: ezzel hangsúlyozva az orosz áldozathozatal jelentőségét. A szovjet-magyar együttműködés propagandájának hatásosságát növelendő, Illés a korábbi íráshoz képest nem nagy szövegterjedelmű, de tartalmi szempontból fontos változtatásokat hajtott végre.

Az 1944-es fikciót a következő év elején Illés Béla továbbépítette a szovjet hadsereg magyarországi újságja, az ő főszerkesztői irányításával megjelenő Új Szó 1945. február 6-ai számában közzétett, Rákóczi és az oroszok című, öt szakaszból álló cikkénél.¹² A szöveg a különféle politikai eszmék szellemében tevékenykedő magyar történészek bírálataival¹³ kezdődik: „A hivatalos magyar történelemírás következetesen hallgatott arról, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott Nagy Péter (I. Péter) orosz cárral és arról, hogy az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tűzérséggel, tisztekkal, sőt időnként pénzzel is. Érthető, hogy a Habsburg-imperializmust kiszolgáló magyar történelemírók elhallgatták azt, hogy *Nagy Péter támogatta a magyar szabadságmozgalmat*, de annál indokoltabb lett volna, hogy az oroszok és Rákóczi viszonyát teljességében feltárják azok a történelemírók, akik meg akarták védeni a magyar népet attól, hogy a német zsoldosává, majd a német áldozatává váljék.”¹⁴ Az 1944-es cikkekben foglaltaktól eltérően e szöveg szerint I. Péter nemcsak egy alkalommal, 1703-ban segítette Rákóczi küzdelmét, hanem a szabadságharc idején később is. Mindezzel kapcsolatos forrásait pedig Illés e munkájának bevezetésében ismertette is: „E cikk az egykorú okmányok csak egy töredékének alapján készült. Rákóczi Nagy Péterhez írott levelei nyomán és Morozov Jegor orosz tűzértiszt töredékben hátramaradt naplójegyzetei alapján.

¹² Illés Béla: Rákóczi és az oroszok. Új Szó 1945. február 6. 3–4.

¹³ Vö. ehhez: Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3.

¹⁴ Illés B.: Rákóczi i. m. 3.

(Morozov Nagy Péter megbízásából több ízben járt követségben Rákóczinál.) E jelentős okmányok Leningrádon találhatóak, a Hadtörténelmi Múzeumban.” Az Illés Béla által itt ismertetett, ám kitalált dokumentumok (illetve az ezek felhasználásával ábrázolt események) valódiságát az olvasók számára nemcsak az volt hivatott hitelesíteni, hogy a cikkíró megadta e „források” lelőhelyét, hanem a magyar történészeket elítélő megállapításai is: a magyar közönség azért nem tudhatott a II. Rákóczi Ferenc – I. Péter-kapcsolat ezen vonatkozásairól, mert a legkülönbébb politikai felfogások jegyében működő történészek közül senki sem dolgozta fel és mutatta be ezeket. Az őket érő bírálat utolsó mondata ugyanakkor félreérthetetlenül rávilágított a történelmi téma aktuálpolitikai jelentőségére is.

Cikke második részében Illés ismertette és idézte Rákóczi I. Péterhez küldött „levelei”-t, amelyek közül szerinte az elsőt „1703-ban írta, közvetlenül Wiener-Neustadtból történt menekülése után”. Ebben „tájékoztatja őt arról, hogy »a Nemes Magyar Királyság összes népei« készek fegyvert fogni a népek szabadságának főellensége, a német császár ellen”, segítséget kér a cártól: pénzt, fegyvert, tiszteket és kifejti, „hogy az a veszedelem, amely Magyarországot végpusztulással fenyegeti, Magyarország pusztulása után veszedelmet fog jelenteni Kelet-Európa többi népeire is, mert »a németnek kiapadhatatlan étvágya van«. Rákóczi véleménye szerint az orosz és magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit.” Illés azt állította: Rákóczi további leveleiben megköszönte a cár segítségét, ám célzott arra, hogy az értékes, de nem elégséges és újabb támogatást kért: megint pénzt, fegyvert (főleg tűzértséget) és képzett tiszteket. Majd az Új Szó-cikkben az olvasható, hogy Rákóczinak „Egy 1706-ban írott levele ismét részletes politikai programot ad. Kelet-Európa népeinek összefogását sürgeti és kifejti, hogy *Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrsé legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő kelet-európai népeknek.*” E cikkrészlet figyelemre méltó eleme, hogy Illés szerint Rákóczi már közvetlenül menekülése után I. Péterhez fordult segítségért. E mozzanat minden bizonnyal az orosz kapcsolat jelentőségét volt hivatott érzékeltetni az olvasók számára. Akárcsak az 1944-es szövegekben, az Új Szó-cikkben is fontos motívum a németellenesség, ez esetben azonban egy sajátos különbségtétel fedezhető fel. Rákóczi ugyanis 1703-as „levelé”-ben a „népek szabadságának főellensége”-ként a „német császár”-t jelölte meg, akit ebben az összefüggésben saját népe ellenségeként is ábrázolt. Ezzel az eljárással — hasonlóan a magyarokat megcélzó II. világháborús szovjet propaganda más megnyilvánulásaihoz¹⁵ — Illés egyértelművé tette: az uralkodó (illetve az „uralkodó osztály”, a vezetők csoportja) az igazi ellenség, nem pedig az általa elnyomott és hódító háborúban felhasznált nép. Tehát a hódító uralkodó ellen fognak össze a „Magyar Királyság összes népei”: mindezzel pedig a cikkíró félreérthetetlenül rámutatott Rákóczi szabadságharcának „haladó” jellegére: elnyomott népek küzdenek együtt (a nemzetiségi különbségek, ellentétek nélkül!) az elnyomó

¹⁵ Vö. Kassai Géza: Egy perc híján tizenkettő. Magyar Újság 1944. szeptember 26. 1.; Uő: Igazságos és igazságtalan háború. Magyar Újság 1945. január 25. 2–3.

uralkodó ellen. Az Illés Béla által ismertetett 1706-os „Rákóczi-levél”-ben pedig kurzíválással is kiemelt, fontos elem, hogy — hasonlóan a Kossuth Rádió idézett, 1943. március 28-ai adásának szövegében megfogalmazottakhoz¹⁶ — a kelet-európai népek németellenes összefogását javasolja és Magyarországot egyfajta védőbástyának szánja, ám pontosan ellentétes funkcióval, mint amelyet ennek korábban nemegyszer — így a II. világháborús antibolsevista politikusi megnyilatkozásokban, a propagandában is — tulajdonítottak.¹⁷ Az új koncepció szerint ugyanis Magyarország nem általában a Nyugat vagy éppen a németység védője lenne Kelet felé, hanem a Kelet védője a Nyugat felé, konkrétan a német hódítókkal szemben. A kitaláció e részleteit a Rákóczi-szabadságharcra valóban foglalkozók számára valamelyest hitelesíthette az, hogy Márki Sándor Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben című, 1913-as műve lapjain ismertetett olyan dokumentumokat, amelyekben a magyar szabadságharc vezére az Illés-cikk hasábjain bemutatott „levelek”-ben megfogalmazott gondolatokkal rokonítható elképzelésekkel fordult a cárhoz. A fejedelem 1707-ben I. Péterhez küldte Nedeczky Sándort és a neki adott részletes utasításokban többek között az a terv is benne foglaltatott, hogy az orosz uralkodó „Fordítsa fegyvereit Ausztria ellen, amely hozzá, mint ezentúl is fogja tapasztalni, mindig hűtelen lesz. Győzelme után adjon új királyt Magyarországnak, mely minden más országnál jobban segítheti a keleti birodalom megalapításában.”¹⁸

¹⁶ L. ehhez e munkám 1. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

¹⁷ Pl. egy 1941-es írásában Hóman Bálint ezt állította: „Ha a Szovjet — mint egykor Mohács előtt a nyugati keresztény világot ostromló török hatalom — szövetségeseire talált is Európa nyugatán, a keleti szellemű és keleti erkölcsű bolsevik állam képében újra Kelet dőngeti Nyugat kapuit s a magyarságot a keleti erőkkal szemben önként vállalt történeti hivatása kötelezi a küzdelemben való részvételre.” *Hóman Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és jövő.* Athenaeum, Bp. 1942. 138. Egy másik, szintén a II. világháború idején keletkezett szövegében pedig ez olvasható: „A német erőt egységre foglaló hatalmas Német Birodalom a magyarság természetes háttvédje, az erős és egységes Magyarország a németység védőbástyája a keleti erőkkal szemben vívott közös küzdelemben.” Uo. 156. Kállay Miklós 1942. jún. 18-i rádióbeszédében így fogalmazott: „A történelem rendelése volt küldetésünk Európa keleti végvárán, hogy ebből a végvárból védjük mindig, egyedül, magunkra hagyatva a Nyugatot. [...] Ma megint történelmi küldetést teljesítünk. [...] de ma nem harcolunk egyedül.” *Kállay Miklós: „Köszöntöm ma Magyarországot Kormányzóját!”* Rádióköszöntő Kormányzó Urunk születésnapján, 1942. június 18. In: *A magyar nép a nagy viharban.* Kállay Miklós miniszterelnök kilenc beszéde. Athenaeum, Bp. 1942. 80. L. még ált. pl. *Terbe Lajos: Egy európai szállóige életrajza.* (Magyarország a kereszténység védőbástyája.) Egyetemes Philologiai Közlöny 60. (1936) 324–329.

¹⁸ *Dr. Márki S.: Nagy Péter i. m. 33.* Az Új Szó-cikkben ismertetett koncepcióval rokonítható elgondolások felfedezhetők a Nedeczky Sándornak adott általános utasításokban is, ezek szerint I. Péter „északi monarchiája”, „a keleti uralom kevesebb munkával sohasem érhetne célt, mint ha Magyarország elszakadna az ausztriai uralomtól, mely alatt ezt a szándékot elő nem segíthetné. Mert a római király sohasem fogja őszintén megengedni, hogy a cár hatalma keleten gyarapodjék, míg a magyar király ezt örömet előmozdítaná már azért is, hogy az osztrák iga alól felszabadulva, magát fenntarthassa.” Rákóczi a cárt „kéri azonkívül, hogy kéz alatt puskaport küldjön a legigazságosabb ügy folytatására”. A részletes utasításokban pedig a szabadságharc vezetője azt kérte az orosz uralkodótól: „A svéd–orosz–osztrák háború idején a cár adjon havonként 1000 tallért a magyar sereg szükségleteire”. Bizonyos előfeltételek teljesülése esetén Rákóczi „erdélyországi hadait s magyarországi uradalmainak csapatait is egyenlőre a cár hadaival, aki az osztrák ellen így erőlyesebben folytathatná háborúját”. Uo. 32., 34.

Az Új Szó-szöveg harmadik részében Illés ismét közreadta az 1944-es munkáiba is beépített történetet a megígért, de meg nem adott lengyel segítségről, I. Péter tüzéiről (ezúttal 46 tüzértisztet említve) és aranyairól, Rákóczi Magyarországra érkezéséről, az orosz–német összecsapásról. (A segítség mértékét, feltehetőleg az 1703-as, viszonylag csekély orosz „támogatás” értékét hangsúlyozandó, két korábbi cikkéhez képest itt a szerző a lehető legnagyobbra növelte. „A lengyel király mindent megígért neki. Rákóczi úgy tudta, hogy Krakkóban hatalmas pénzösszeg és a magyar hadjárat megkezdéséhez szükséges nagy lengyel hadsereg várja.”) Az Új Szó-cikkben is az szerepel, hogy az összes „orosz tüzer mind egy szálig elesett – a magyar szabadság védelmében”. A szöveg szerint Rákóczinak sikerült elmenekülnie támadói elől, órákon át bolyongott az erdőben, majd találkozott Esze Tamással. A találkozással kapcsolatban Illés ezt állította: „Morozov orosz tüzértiszt drámai erővel írja le ezt a jelenetet.” E mondattal pedig a cikk szerzője fontos változtatást hajtott végre a kitaláción két, e tárgyban közzétett korábbi írásához képest: ez esetben pontosan megadta a találkozás ábrázolásának forrását: a (soha nem létezett) tüzértiszt naplójegyzeteit. A találkozás leírását azonban nemcsak az teszi problematikussá, hogy ellentmond más, Rákóczi hazatérését bemutató forrásoknak: a fejedelem emlékiratainak és vallomásainak, továbbá az ezen eseményeket tárgyaló, a releváns dokumentumokat felhasználó történettudományi műveknek, hanem az Illés-féle ábrázoláson belül felfedezhető, önellentmondásként értékelhető mozzanat is. A szerző szerint ugyanis a naplóiíró Morozov tüzértiszt volt, Rákóczi 46 tüzértiszttel kelt át a Kárpátokon, akik mindannyian elesetek a németekkel vívott harcban: tehát ekkor meg kellett volna halnia a feljegyzés készítőjének is. A cikkből nem derül ki, hogy Rákóczi és Morozov együtt menekültek volna el a támadók elől, külön-külön bolyongtak volna az erdőben és találkoztak volna Esze Tamással – az pedig kevéssé valószínűsíthető, hogy az orosz tüzértiszt már Esze táborában lett volna Rákóczi megérkezése előtt és így lett volna tanúja találkozásuknak.

1945-ös munkája negyedik szakaszában a szerző ismertette, idézte Morozov „naplófeljegyzései”-t. Ezek szerint a tüzértiszt nagy meglepéssel állapította meg, hogy Rákóczi nem viszonyul eltérően magyar és nem magyar nyelvű katonáihoz, jobbágy harcosait pedig nem becsüli kevesebbre a nemesi származásúaknál. Illés arról is beszámolt, hogy a naplóíró azt érzékelte: a kuruc seregben küzdő magyar urak kevésbé gyűlölik a németeket, mint a szabadságharcos jobbágy-katonákat, a németek ugyanis „csak” a magyar szabadság ellen törnek, a „talpasok” viszont a magyar urak földjére áhítoznak. Morozov úgy ítélte meg: a különböző nemzetiségű jobbágykatonák egyetértésben tevékenykedtek, ami javára vált a hadsereg ütőképességének, azonban nem tetszett a magyar tábornokoknak, akik a németek módszereinek felhasználásával igyekeztek egymás ellen uszítani a kis népeket, hogy aztán uralkodhassanak felettük. A cikk szerint „Morozov elfogadta Rákóczi politikai elgondolását és Magyarországot úgy tekintette, mint Kelet-Európa (német hódítók ellen védekező) népeinek előretolt állását”, és panaszkodott amiatt, hogy a magyar urak, Bercsényit kivéve, nem igazán értik ezt a koncepciót és nem is érdeklik őket túlságosan a szabadságharc vezérének politikai elképzelései. A naplóíró úgy értékelte Rákóczit, hogy „túlontúl kimagaslik» tábornokai és politikusai közül. Jóval messzebb lát,

mint azok és összehasonlíthatatlanul önzetlenebb, mint azok.” Morozov szerint a kurucok között nincsenek hozzá hasonló vezetők – pedig vele és néhány, megközelítőleg ilyen formátumú vezérrel, „10 kis Rákóczi”-val ki lehetne szorítani a németeket Magyarországról. A cikk e szakaszának végén Illés ekként ismertette és idézte Morozov összefoglaló értékelését a magyar urakról: „1712-ben azt írta Morozov, hogy Rákóczit nem a német győzte le, hanem a magyar urak politikai rövidlátása és határtalan önzése. »Ha a magyarság nem talál jobb és önzetlenebb vezetőket, akkor a német szőröstől-bőröstől felfalja Magyarországot.« Ezzel a jövődöléssel végződnek Morozov feljegyzései.” A kitalált dokumentum funkciója a cikk e részénél nyilvánvalóan az volt, hogy az olvasóknak megmutassa: a 18. század elején a szabadságharcot támogató oroszok küldötte, képviselője értette meg és értékelte helyesen Rákóczi „haladó” belpolitikai és külpolitikai nézeteit, törekvéseit (az utóbbiakat Bercsényivel együtt), nem pedig a kuruc erőknél tevékenykedő magyar urak. Az ő politikai rövidlátásukkal és önzésükkel szemben Morozov Rákóczi távlatos politikai gondolkodását és önzetlenségét méltatta, ami arra is alkalmas lehetett, hogy érzékeltesse a kuruc katonai-politikai elit tagjainak és a szabadságharc vezetőjének kvalitásai közti különbséget, a fejedelem kiválóságát. Figyelemre méltó, hogy a kitaláció különböző változatainak közreadása során Illés — minden bizonnyal nem függetlenül a magyarokat megcélzó szovjet propaganda aktuális szempontjaitól¹⁹ — miként növelte a „magyar urak” felelősségét a Rákóczi-szabadságharc vereségéért. Az 1944 áprilisában megjelent Igaz Szó-cikkben csak ennyit írt: „Rákóczit legyőzte a német és – az árulás”.²⁰ A szeptemberi Magyar Újság-szövegben már rámutatott az árulókra: „Rákóczit eladták az urak” a németnek,²¹ 1945 elején pedig — ha nem is a saját véleményeként, hanem a (soha nem élt) naplói író értékelését ismertetve — azt állította: nem a németek győzték le a szabadságharcot, hanem a magyar urak helytelen politikája volt az oka a vereségnek. E mozzanatnál a kitalált figura szerepeltetésére, álláspontjának bemutatására nagy valószínűséggel részben azért volt szükség, mert Illés úgy ítélte meg: 20. századi szerzőként egy történelmi tárgyú cikkben nem célszerű közzétennie olyan véleményt, amely nagymértékben ellentmondott volna a szabadságharc vereségének okait tárgyaló történettudományi munkáknak. Ez ugyanis csökkenthette volna az ábrázolás egészének hitelét, ezáltal pedig az ezzel is terjesztett propaganda hatásosságát. Részben pedig valószínűleg azért, mert a kitalált személy feljegyzéseit záró jövődölést Illés 1945 elején a korabeli magyar újságolvasóknak szánta egyfajta figyelmeztetésül. Ám ezt a Rákóczi-szabadságharc különféle mozzanatait „helyesen” értékelő orosz tiszt véleményeként megjelenítve, azt is érzékeltethette a propagandával megcélzottaknak, hogy akárcsak a 18. században, a II. világháborúban is az oroszok, illetve a Szovjetunió döntéshozói ítélik meg jól a magyarság érdekeit (amely nézetek éppen az Új Szó hasábjain jelennek meg), ekként is igyekezve növelni eszméi terjesztésének hatékonyságát. Morozov jövődölésének beteljesülését az 1945. februári cikk írója

¹⁹ Vö. Kassai Géza: 1941. február 5. Új Szó 1945. február 6. 2.

²⁰ Illés B.: Pásztortűz i. m. 4.

²¹ Illés B.: Pásztortűzek i. m. 4.

azzal jelezte, hogy szövege első szakaszában, az aktuális helyzettel foglalkozva, a magyar népnek a német zsoldosává, majd a német áldozatává válásáról írt. A 18. századi és a 20. századi ellenség lényegében azonosként ábrázolása, egy kifejezéssel: „a német” jelölése pedig, egyfajta analógiás hatással, a magyarság támogatóinál is a folytonosság megjelenítését segíthette elő annak érdekében, hogy a Rákóczi-szabadságharcot segítő (részben kitalált) oroszokat a szovjet hatalom, a Vörös Hadsereg elődeinek tekintsék az olvasók. A cikk e szakaszában lévő fiktív elemeket mindazonáltal a Rákóczi-szabadságharc szakirodalmi feldolgozásait ismerők számára, legalábbis részben, hitelesíthette az, hogy nem egy történész Morozovhoz hasonlóan értékelte Rákóczi személyét, tevékenységét, illetve annak egyes mozzanatait. Így például Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735* című, 1935-ös könyvében ezt állapította meg arról, hogy a szabadságharc vezetője miként viszonyult hadseregének különböző nemzetiségű katonáihoz: „Rákóczi seregében ideálisan oldotta meg a nemzetiségi kérdést is, mert sohasem tett különbséget azok között, akik egy értelemmel, egyforma lelkesedéssel és hűséggel szolgálták a nemzet ügyét.”²² A Magyar történet 1943-as IV. kötetében pedig Szekfű Gyula így értékelte Rákóczi egyéniségét, vezető szerepét: „A döntést nem engedte, nem is engedhette ki kezéből, hisz’ egyedül ő tudta áttekinteni a magyar fölkelés összes anyagi és szellemi birtokállományát [...] Rákóczi önzetlensége nem a túlságos gazdagok unalmából folyt, hanem a lélek legbelső szövetéből kinőtt tulajdona volt [...] Rákóczi Ferenc már nagyobb sértést el sem tud képzelni, mint ha teljes és abszolút önzetlensége, anyagi és politikai dolgokban, érintetik.”²³ A kitaláció hitelesítését a cikk e részénél az is elősegíthette, hogy Illés Bercsényit Rákóczi Kelet-Európával kapcsolatos koncepciójának megértőjeként jelenítette meg – ez pedig összhangban volt, többek között, a Szekfű Gyula idézett művében olvasható megállapítással: „Az orosz kapcsolatokat különben Bercsényi ápolta, ki kezdettől fogva lenézte a francia reményt, s inkább a töröktől, majd az oroszoktól várt sokat, mindent.”²⁴

Az Új Szó-cikk ötödik, a megelőzőkhöz képest legrövidebb szakaszában Illés — minden bizonnyal a „magyar urak” önzésének és történelmi-politikai rövidlátásának ellentétéként is — ismét foglalkozott azzal, hogy miként támogatta I. Péter cár a Rákóczi-szabadságharcot. „Egy (ugyancsak Leningrádon lévő) kimutatásból megállapítható, hogy Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat. Hogy hány tiszte és mennyi ágyút, arról nem szól a kimutatás.”²⁵ A kitalált dokumentum funkciója nyilvánvalóan ez esetben is az volt, hogy hitelesítse a benne közreadott információkat I. Péter támogatásáról.²⁶

²² Markó Árpád: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735*. (Kincsestár 142.) Magyar Szemle Társaság, Bp. 1935. 48.

²³ Szekfű Gy.: Magyar történet. IV. I. m. 281.

²⁴ Szekfű Gy.: Magyar történet. IV. I. m. 306. L. még: Acsády I.: Magyarország i. m. 658.

²⁵ Illés B.: Rákóczi i. m. 4. – E kitalációt ekkoriban nem csak az Új Szó olvasói ismerhették meg: a szöveget erősen rövidítve ld. még: Rákóczi és az oroszok. Néplap [Debrecen] 1945. február 25. 4. A közreadó bevezetése ugyanakkor rámutatott arra: ezt „A hadra kelt Vörös Hadsereg magyar nyelvű újságjában, az „Új Szó»-ban írja Illés Béla”. Uo.

²⁶ Illés Béla Rákóczi orosz támogatásáról megalkotott kitalációjának az olvasókkal valóságosként elfogadtatását sajátos analógiaként segíthette elő a ténylegesen megtörtént francia segítség-

Eltérően az 1944-es cikkektől, amelyeknek kulcsfontosságú elemük volt az aktuális németellenes harc problémájának tárgyalása is, e szöveg — amint azt már címadása: Rákóczi és az oroszok is jelezte — főleg a 18. századi magyar szabadságharc orosz kapcsolataival foglalkozott, a korábbiakban bemutatottakhoz képest a cár sokkal jelentősebb támogatásáról tudósítva. Mindennek hatásos ábrázolása érdekében Illés — eltérően két, 1944-es írásától — ezúttal ténylegesen soha nem létezett dokumentumokat ismertetett és idézett, amelyeknek minden kétséget kizáróan hitelesíteniük kellett a kitalált személyeket és eseményeket. Azért, hogy e „források”-at igaziaknak tartsák az olvasók, a szerző megadta a lelőhelyüket. Az így létrehozott fikcióban a cikkíró megjeleníthette Rákóczi nagyszabású németellenes külpolitikai koncepcióját, az orosz támogatás legkülönbözőbb mozzanatait (a szöveg szerint a szabadságharc vezetője több ízben is kért a cártól pénzt, fegyvert, tiszteket és ezekkel I. Péter nem egy alkalommal segítette is őt), továbbá — ismertetve-idézve a soha nem élt Morozov véleményét — Rákóczi orosz méltatását és a magyar katonai és politikai elit bírálataát – minden bizonnyal elsősorban az 1945-ben aktuálissá váló „szovjet-magyar jó kapcsolatok” történelmi megelőlegezése-legitimálása érdekében, ugyanakkor hangsúlyozta a Horthy-korszak politikai elitjének felelősségét is a II. világháborús vereségért. A magyar szabadságharc érdekében tevékenykedő orosz tisztek ábrázolásával Illés minden bizonnyal a Vörös Hadsereg katonáit is igyekezett népszerűsíteni az ezek által legyőzött, atrocitásaitól szenvedő Magyarország lakosságának.²⁷ Ezt a kitalációt az egykor ténylegesen

nyújtás a magyar szabadságküzdelemnek, amely a fikció mintájául szolgálhatott az író-propagandistának: az ezzel is foglalkozó különféle művek részletei ugyanis rokoníthatók az 1944–1945-ös cikkekben foglaltakkal. Így pl. Vallomásaiban Rákóczi ezt írta arról, hogy Magyarországra indulása előtt Lengyelországból miként kért segítséget a franciáktól: „Aközben én a dolgot, amiről tudósítottak, a francia udvar és miniszterei elé terjesztettem; pénzalapot kértem katonaság fogadására, hogy Dancában készenlétben tartsam; követeltem, hogy fegyvereket, tiszteket készen tartsanak, hogy a forrongó és háborgó lelke felkelő népből mindjárt kiválogattassanak az alkalmasabbak zsoldosoknak, belőlük alakíttassanak ezredek; vezetésük eleinte külföldi tisztekre bízassék.” L. II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. I. m. 160. – vö. az 1945-ös Új Szó-cikk 2. szakaszával! A francia segítségadást összefoglalóan így ábrázolta Acsády: „Egyedül Franciaország volt az, mely 1703-tól mindvégig támogatta Rákóczit. Állandó pénzsegélyben részesítette s katonatiszteteket is küldött neki, hogy seregét szervezzék.” L. Acsády I.: Magyarország i. m. 605. – vö. az Új Szó-szöveg 1. és 5. részével! A magyar szabadságharcban részt vevő franciák tevékenységét pedig Márki ekként mutatta be: Rákóczi „Még az országba jövétele előtt hadmérnököket, bombamestereket, pattantyúsokat kért XIV. Lajostól, [...] aki tíz hónap múlva be is küldött néhány francia hadmérnököt. A kuruc tűzérség szervezésében ezeknek (Le Maire, De la Motte, Damoiseau, Rivière, Bersonville, St. Juste) kétségtelenül nagy érdemük van. A fejedelem 1705. december 26-ikán a tűzérség fölállítását Szandai Sréter János tűzér-ségi főfelügyelőre (a volt francia tűzérkapitányra) és De la Motte tűzér-ségi ezredesre bízta.” L. Dr. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. II. 1707–1708. (Magyar történeti életrajzok) Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1909. 167–168. – vö. az orosz tűzérekről írottakkal az 1944–1945-ös cikkekben! Illés Béla e munkái szerint nem a franciák, XIV. Lajos küldtek pénzt és katonákat Rákóczinak, hanem az orosz uralkodó, I. Péter – minden bizonnyal pedig annak érdekében, hogy a (valós) francia segítségadás ábrázolása ne csökkenthesse a (fiktív) orosz támogatás megjelenítésének és az ezzel is terjesztett szovjetbarát propagandának a hatását, a cikkek szerzője meg sem említette a franciáikét...

²⁷ L. ehhez pl. *Martin Mevius: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953.* (Oxford Historical Monographs) Clarendon Press, Oxford 2005. 54–68.; *Pető Andrea: Női emlékezet és ellenállás. 1944 és 1945 Budapestjének története a tár-*

élt, vezető pozíciókat betöltő személyek: I. Péter cár, II. Rákóczi Ferenc (akik között valóban volt is kapcsolat), Esze Tamás szerepeltetésével hitelesíthette – ám éppen e személyek, valamint a nagy fontosságú események megjelenítése segíthette elő a fikció leleplezését, mivel jelentőségük miatt sok forrás, ezek nyomán pedig nem kevés szakirodalmi munka is keletkezett róluk, a kitalált dokumentumokból származó információk pedig sokszor ellentmondtak ezeknek. (Ugyanakkor e problémát nyilvánvalóan nem oldotta meg az az eljárás, hogy Illés, minden bizonnyal saját kitalációja hitelesítése érdekében, cikke elején megkísérelte a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó történettudományi szakirodalmi művekben foglaltak hiteltelenítését.) A fikciónak az olvasókkal történelmi tényként elfogadtatásához mindazonáltal hozzájárulhatott az, hogy az azt bemutató írás a szovjet hadsereg lapjában jelent meg. Az olvasók arra gondolhattak: e kiadvány szerzői, szerkesztői nyilván jól ismerik az orosz történelem eseményeit, az ezekkel kapcsolatos kutatásokat és csak gondosan ellenőrzött információkat közölnek újságjukban.

Az 1945-ös Illés Béla-munkához képest sokkal határozottabban mutatott rá a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolat ábrázolásának aktuálpolitikai vonatkozásaira Kárpáti Aurél az Új Szó 1945. március 27-ei számának hasábjain közölt, Rákóczi születésnapja című írásában.²⁸ A szerző azt állította: „A Rákóczi-hagyomány ma elevenebb és időszerűbb érték a magyarság számára, mint valaha is volt”, ennek kapcsán pedig kijelentette: „a nagyszláv segítség a magyarság mostani, németellenes szabadságharcában éppúgy megismétlődő motívumként szerepel, mint a Rákóczi-szabadságharc idején”. Mindezzel összefüggésben Kárpáti Illés Béla kitalációjának különböző elemeit használta fel a cikkében és tovább is építette azokat, Morozov személyiségéről írva: „derék orosz tüzértiszt”-ként jellemezve őt. Munkája végén pedig a szerző ismét hangsúlyozta a 18. századi kapcsolat bemutatásának aktuális jelentőségét: „Mindezt ma — amikor a Szovjetunió Vörös Hadserege hozta meg a magyarság részére a német fasiszta zsarnokság alól való felszabadulást — nem árt újra a magyar emlékezetbe idézni Rákóczi születésének kétszázhatvankilencedik évfordulóján.”²⁹ A fiktív mozzanatokat itt hitelesíthette az azokkal kapcsolatos „dokumentumok”-ra hivatkozás, e „források”-at lelőhelyük (a leningrádi hadtörténeti múzeum) megadása; az egykor ténylegesen élt, egymással kapcsolatban állt történelmi személyek: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter szerepeltetése, valamint a cikknek a szovjet hadsereg lapjában történt közreadása – akárcsak Illés Béla februári írásánál.

sadalmi nemek olvasatában. In: Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára. 1944–45. I. Szerk. Markó György. PolgART, Bp. 2005. 351–378.; Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. (Faktum) Corvina, Bp. 2009. 281–300., 313–314.

²⁸ Kárpáti Aurél: Rákóczi születésnapja. Új Szó 1945. 25. március 27. 2. Kárpáti Aurél és Illés Béla kapcsolatáról ld. pl. Kárpáti Aurél: Illés Béla emlékkönyvébe. Csillag 9. (1955) 562–566.; Illés Béla: A búsképű lovag. (Találkozások Kárpáti Auréllal). Élet és Irodalom 1963. február 16. 2.

²⁹ Kárpáti A.: Rákóczi i. m. 2. A mondatban olvasható „újra” szó feltehetőleg arra utal, hogy néhány héttel korábban már jelent meg a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolatról, a magyar szabadságharcnak nyújtott (fiktív) orosz támogatásról cikk az Új Szó hasábjain: Illés Béla: Rákóczi és az oroszok c. munkája.

Kárpáti a 18. századi történelmi tárgyú kitaláció különféle mozzanatait tehát a 20. századi „szovjet-magyar jó kapcsolat” egyfajta előzményeként mutatta be. Akárcsak Illés Béla és Fogarasi Béla, akik a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság által Magyar–orosz történelmi kapcsolatok címmel kiadott, ilyen tárgyú cikkeiket, köztük az Új Szó főszerkesztőjének „Rákóczi és az oroszok” című írását is tartalmazó kötetük³⁰ 1945. október 20-ai keltezésű előszavában már egyértelműen a „szovjet-magyar barátság” hagyományrendszerének megalkotásával foglalkoztak, írásuk elején kijelentve: „A cikkek, melyeket e füzetben összegyűjtöttünk, a múltról beszélnek, de a jelennek szólnak.

Miről van szó ezekben a cikkekben?

Arról, hogy az orosz nép és a magyar nép, az orosz állam és a magyar állam között — amíg ez utóbbi önálló állam volt — a múltban sohasem voltak érdekellentétek, hanem ellenkezőleg, a két nép és a két állam érdekeinek a jó szomszédi viszony felelt meg. [...] Arról, hogy az orosz nép legjobbjai mindig egy független és demokratikus Magyarország igazi barátai voltak. Arról, hogy az orosz nép és a magyar nép, a Szovjetunió és az önálló, demokratikus Magyarország baráti viszonyának megvannak a maga *történeti tradíciói*.”³¹ Ugyanakkor Illés és Fogarasi — továbbépítve korábbi írásaikban közzétett fejtegetéseiket³² — szükségesnek tartották, hogy rámutassanak arra, miért nem ismerik e hagyományokat Magyarországon széles körben: „Ezek a tradíciók azonban feledésbe borultak. Magyarország uralkodó osztályai, a német imperializmus csatlósai, a magyar nemzet előtt gondosan titkolták, agyonhallgatták vagy teljesen hamis beállításban mutatták be az orosz-magyar történeti kapcsolatokat. A magyar demokrácia és a haladás harcosainak pedig nem volt módjukban megismerni az orosz demokrácia álláspontját a magyar kérdésben. Ezért nem tudták leleplezni a német szellemű oroszellenes propaganda hazugságait és hamisításait.” Az 1943-as Fogarasi-írástól³³ részben és az 1945-ös Illés-cikktől³⁴ teljesen eltérően az előszóban nem a különféle történetírói iskolák képviselőit bírálták a szerzők, hanem kifejezetten a politikai erők tevékenységét — magyarázatot adva arra is, hogy a magyar–orosz kapcsolatok pozitívumainak széles körű megismertetésében leginkább érdekelt politikai — és korántsem feltétlenül csak történetírói – irányzatok képviselői miért nem tudtak eredményesen működni e téren. Mindezek után a két szerző ekként fogalmazta meg az aktuális hagyományteremtés jelentőségét: „Ma, amikor Magyarország szakított az átkos német orientációval, amikor a Vörös Hadsereg segítségével visszanyerte nemzeti függetlenségét, fontosabb, mint valaha, hogy a Szovjetunióval való őszinte barátság gondolata történeti fundamentumra, a múlt helyes felfogására támaszkodjék. Ezért ástuk ki a feledésből a magyar–orosz kapcsolatok régi em-

³⁰ Illés Béla: Rákóczi és az oroszok. In: Fogarasi Béla – Illés Béla: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. (Jó szomszédság könyvtára 6.) Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, Bp. 1945. 25–30. Az Új Szó hasábjain megjelent szöveghez képest a kötetben a cikk kisebb, de tartalmi szempontból nem lényeges eltérésekkel látott napvilágot.

³¹ L. Fogarasi Béla – Illés Béla: Előszó. In: *Üök*: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 5.

³² L. Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3.; Illés B.: Rákóczi i. m. 3.

³³ Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3.

³⁴ Illés B.: Rákóczi i. m. 3.

lékeit, ezért közlünk a magyar olvasóval előtte eddig ismeretlen tényeket, dokumentumokat, idézeteket [!].

A magyar–orosz történeti kapcsolatok tanulmányozása új fejezetet nyit meg a magyar szellemi életben. Mélyen meg vagyunk győződve arról, hogy e kutatások megbecsülhetetlen hasznót nyújthatnak a demokratikus magyar kultúra ügyének.”³⁵ A Rákóczi és az oroszok kapcsolatáról megalkotott kitaláció, illetve az ezt bemutató Illés-szöveg — amelybe szerzője, ellentétben a Rákóczi születésnapja című írást közlétevé Kárpáti Auréllal, nem illesztett nyíltan kifejtett magyarázatot arra vonatkozólag, hogy mi a konkrét aktuálpolitikai célja cikkével — ebben a kötetbeli összefüggésben egy, a további évtizedekre is meghatározó, sajátos kanonikus értelmezést³⁶ nyert: ekkor vált egyértelműen a 20. századi „szovjet-magyar barátság” történelmi előzményévé, a kapcsolatot megelőlegező-legitimáló hagyományává. A könyvben e kitalációt nemcsak a bukott uralkodó politikai csoportok történelem-manipulálásait elítélő, ezekkel szemben pedig az Illés és Fogarasi által bemutatott új adatok kétségbevonhatatlan valóságosságát hangsúlyozó előszó hitelesíthette, hanem az is, hogy a soha nem létezett figurák (Morozov, a Rákóczit védő tüéztisztek) és a fiktív forrásszövegek (Rákóczi levelei, Morozov naplófeljegyzései) egykor ténylegesen élt személyek (I. Péter, II. Rákóczi Ferenc, Esze Tamás vagy például más, e kötetbeli írásban: Alekszandr Herzen), megtörtént események (például Kossuth és Herzen találkozása) és valódi dokumentumok (például Herzen emlékiratai) között jelentek meg. Ahhoz, hogy e képzelet szülte elemeket a közönség valóságosként fogadja el, hozzájárulhatott a kötet kiadójának neve is: a munka tanulmányozói ugyanis arra gondolhattak: a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság által közrebocsátott összeállításban csakis gondosan ellenőrzött történelmi adatok kaphattak helyet.

Illés Béla kitalációja tehát sajátos továbbépítése volt a szovjetunióbeli magyar kommunisták II. világháborús németellenes propagandájában felhasznált egyik legfontosabb magyar történelmi hagyománynak, a Rákóczi-szabadságharcénak. A szerző ehhez kapcsolódva törekedett népszerűsíteni az oroszokat, a Rákóczi védelmében a magyar szabadságért életüket áldozó tüérek ábrázolásával³⁷ főleg a katonákat, azt igyekezve bebizonyítani a háborúban vesztes Magyarországnak a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával meg-

³⁵ Fogarasi B. – Illés B.: Előszó. I. m. 5–6.

³⁶ Vö. ehhez pl. Gyáni Gábor: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történelmi tudás. In: *Uő*: Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2010. 89–93.

³⁷ Egy 1950-es írásában azonban Illés Béla bemutatta az eset egy, az általam elemzettektől kulcsfontosságú elemeiben eltérő változatát, ezzel lényegében hiteltelennítve a Rákóczi védelmében életüket áldozó orosz tüézekről közreadott, e munkámban vizsgált szövegeit. A cikk szerint Esze Tamás „ukrán fejszések élén vágott utat a Lengyelországból hazatérő Rákóczi Ferencnek a volói Vörös Korcsmától a mezőkászonyi vasas német laktanyáig. A Vörös Korcsmát császári zsoldosok gyűjtötták fel, mikor Rákóczi megpihent benne. Ukrán fejszések mentették ki a tűzből a fejedelmet.” *Illés Béla*: Pásztortűz a Verhovinán. Új Világ 1950. szeptember 28. 4. Annak megállapításához, hogy Illés miért járt el így, még további kutatásokra van szükség; ld. ugyanakkor a Rákóczi és az oroszok c. cikk 1967-es újraközléséről e munkám 46. jegyzetét!

célzott,³⁸ a „felszabadító” szovjet hadsereg atrocitásaitól is szenvedő lakosságának, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a (fiktív) történelmi analógia segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet–magyar baráti kapcsolatok”-at.³⁹

1946 tavaszán Magyarországnak a Vörös Hadsereg harcai nyomán bekövetkezett „felszabadulása” évfordulója: április 4., alkalmából tette közzé Illés Béla Ünnepnapra című vezércikkét a Magyar Rádió műsorújságja, a Magyar Rádió március 29-ei számában. A szöveg szerint „Az a tény, hogy a Magyarországot évszázadokon át sanyargató, a magyarságot megsemmisítéssel fenyegető német uralom az orosz fegyverek csapásai alatt hárult el a magyar nép feje fölül, valóra váltása a magyar nép egyik legnagyobb szabadsághőse, Rákóczi Ferenc politikai elképzeléseinek.” E sajátos történelembárázólást hivatott alátámasztani a szabadságharc vezetője és az oroszok kapcsolatáról megalkotott kitaláció, amelyet ezúttal a szerző röviden így foglalt össze: „Rákóczi német fogásból szabadulva azonnal Péter orosz cárhoz fordult segítségért, kifejtve neki, hogy *a német hódító tervek elleni harcban az orosz és magyar népeknek vállt vállnak vetve kell harcolniok*. Nagy Péter megértette és magáévá tette Rákóczi elképzelését és ami módjában állott, azt megtette Rákóczi és a magyar függetlenség érdekében. Bármily kevesen tudják ezt Magyarországon, letagadhatatlan történelmi tény: *Rákóczi legelső harcosai orosz tisztek voltak*.”⁴⁰ Az eddigiekben elemzett 1944-es és 1945-ös Illés-cikkekhez képest a szerző ez esetben úgy építette tovább a fikciót, hogy itt egyértelműen kijelentette: I. Péter elfogadta Rákóczi külpolitikai koncepcióját. E mozzanat arra is alkalmas lehetett, hogy az olvasóknak bizonyítsa mindkét történelmi személy kiemelkedő jelentőségét és jelezze a kapcsolat magas színvonalát. A kitalációt a szerző ezúttal nem fiktív történelmi dokumentumokra történő hivatkozással igyekezett hitelesíteni, hanem valós, egymással ténylegesen kapcsolatban állt történelmi személyek szerepeltetésével és azzal, hogy hangsúlyozta a történet egyik fontos, ám valótlan elemének „letagadhatatlan történelmi tény” voltát. A történelmi kitaláció e cikkben pedig nemcsak általában a „szovjet–magyar barátság” hagyományaként használtatott fel, hanem, az éppen aktuális helyzethez: az évfordulóhoz igazodva, az 1945-ös „felszabadulás” egyfajta előzményeként is. Szövegében Illés úgy is igyekezett e fiktív 18. századi orosz segítségnyújtást a 20. századi szovjet „felszabadítás” előzményeként feltüntetni, hogy a kitalált mozzanatok

³⁸ L. ehhez pl. *Nagy Péter Tibor*: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. Eszmélet É. n. [2–3.] (1990–1991: 8. sz.) 71–80.; *Boldizsár Vörös*: Die Darstellung der Sowjetunion an der Budapester antibolschewistischen Ausstellung im Dezember 1941. „Die apokalyptischen Tiefen des russischen Bolschewismus”. The European Paradigm. Special Edition of Sic Itur ad Astra É. n. [1991] 42–54.; *Pihurik Judit*: Naplók és memoárok a Don-kanyarból. Napvilág Kiadó, Bp. 2007. 29–44.; *Sipos Balázs*: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politikai és társadalomtörténeti vázlat. Argumentum, h. n. [Bp.] 2011. 239–255.

³⁹ Hasonló kitaláció volt Guszev kapitány és társainak története, ld. ehhez pl. *Illés Béla*: Orosz tisztek Kossuth Lajosért. Új Szó 1945. február 10. 3. E fikció vizsgálata azonban meghaladná jelen munka kereteit.

⁴⁰ *Illés Béla*: Ünnepnapra. Magyar Rádió 1946. március 29. 2.

ismertetése előtt nem szovjet, hanem „orosz fegyverek”-et említett a német uralom legyőzőiként.

A Magyar Rádió-vezércikkéhez hasonló koncepcióba építette be kitalációját Illés Béla az Új Szó néhány nappal későbbi, 1946. április 4-i, ünnepi számának Április negyedike című vezércikkénél. A már elemzett írásaihoz képest a szerző itt úgy alakította tovább a fikciót, hogy részletesen ismertette a magyar szabadságharc vezetőjének külpolitikai elképzeléseit: megértette, „hogya a magyarságnak a német hódítók elleni harcban az oroszokra kell támaszkodnia. Rákóczi Nagy Péter orosz cárhoz írott levelei nemcsak segítséget kérnek Magyarország számára, de programot is adnak Délkelet-Európa kis népeinek. Rákóczi kifejti, hogy a német ezeket az országokat ugródeszkaül akarja felhasználni Kelet-Európa — Lengyelország, Ukrajna, majd Oroszország elleni támadásra — s ezért Kelet-Európa népeinek érdeke, hogy a Duna-völgyben élő kis népeket megmentse a német hódítóktól. E kis népeknek pedig meg kell érteniük, hogy csak a nagy kelet-európai népekkel szövetkezve tarthatják meg függetlenségüket az egyre erősödő német nyomással szemben.” Illés azt állította, hogy I. Péter megértette a magyar szabadságharc vezetőjének elgondolásait, támogatva is küzdelmét, ám „Rákóczi programja: Magyarország függetlenségének orosz segítséggel való visszaszerzése és biztosítása csak a második világháború idején valósult meg.” A kitaláció e cikkben nemcsak a „szovjet–magyar barátság”, az 1945-ös „felszabadulás” előzményeként jelent meg, hanem arra is hivatott volt, hogy történelmileg megalapozza a vezércikk aktuálpolitikai útmutatásait: a magyarságnak, ha szabad és boldog akar lenni, tanulnia kell a történelemből: nem szabad elfelejtenie a német hódítók okozta károkat és minden olyan politikai erőt, amelyet ezek eszközül használhatnak fel ellene, így a magyar „reakció” legkülönbébb csoportjait is, el kell távolítania életéből – függetlenségének megőrzése érdekében pedig a külpolitikában a Szovjetunióra kell támaszkodnia.⁴¹ A fiktív történelmi elemeket ezúttal az egykor ténylegesen élt, egymással kapcsolatban állt személyek szerepeltetésén és a valódiakként említett, ám soha nem létezett dokumentumokra történt hivatkozáson kívül az is hitelesíthette, hogy az azokat tartalmazó szöveg a szovjet hadsereg lapjában jelent meg, így az olvasók feltételezhették: ennek vezércikkírója a múltbeli orosz–magyar kapcsolatokról csak gondosan ellenőrzött adatokat mutat be az ünnep alkalmából közzétett munkájában.

Csaknem egy évvel később, az 1848-as magyar forradalom kitörésének évfordulóján, az Új Szó 1947. március 15-i ünnepi számában látott napvilágot E. Jepticin Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai című írása, amely a „szovjet–magyar barátság” történelmi hagyományait mutatta be. A szerző már szövege elején határozottan megfogalmazta és meg is válaszolta a kérdést: „Az ifjú magyar demokrácia e harcok napjaiban, amikor egyre mélyül és szélesedik a Szovjetunió és az önálló, demokratikus Magyarország barátsága, joggal felvetődik a kérdés: csak konjunkturális barátságról van-e itt szó, vagy olyanról, mely történelmi tradíciókon alapszik? És a történelem válasza az, hogy e barátság-

⁴¹ Illés Béla: Április negyedike. Új Szó 1946. április 4. 1.

nak megvannak a maga *évszázadok mélyén gyökerező hagyományai*.” Ennek bizonyítására a cikkíró számos példát említett a középkortól a 20. századig terjedő időszakból, megállapítva: az orosz–magyar „barátság különösen a Rákóczi-féle szabadságharc idején mutatkozott meg”. A szerző ezt Illés Béla 1945-ös szövegének felhasználásával ábrázolta, mégpedig nemcsak a soha meg nem történt események megjelenítésének, hanem a munka egyes részleteinek átvételével is. A Jepticin-írás is elítéli a magyar szabadságharc vezetője és az oroszok kapcsolatát elhallgató történeteket, foglalkozik a támogatással, Morozov „feljegyzései”-vel (megadva lelőhelyükként, a leningrádi hadtörténelmi múzeumot), ismerteti Rákóczi külpolitikai koncepcióját 1703-as „levele” alapján – ugyanakkor az eddig vizsgált szövegekhez képest tovább is alakítva jeleníti meg a fikciót. E szöveg szerzője ugyanis pontosan közölte Morozov rangját: tüzérkapitány. Továbbá, a cikkíró azt állította, hogy Rákóczi 1703-tól 1711-ig nemcsak „*állandó*”, hanem „*szoros kapcsolatban*” is volt a cárral és „az oroszok rendszeresen támogatták ezt a magyar szabadságmozgalmat *pénzzel, tüzérsséggel, tisztekkel*”. A cár történelmi jelentőségének hangsúlyozásával összefüggésben pedig azt is tudatta az olvasókkal: „A nagy országépítő, Nagy Péter egészében felismerte a Rákóczi-féle szabadságharc és az *önálló, független Magyarország jelentőségét* és egyetértett Rákóczival abban, hogy Magyarország hivatott arra, hogy nyugati előőrse legyen a szabadságukat a német hódítók ellen védő kelet-európai népeknek. Nagy Péter mindenben támogatta Rákóczit.”⁴² E mozzanatok a szövegben bizonyítékoknak tekinthetők az orosz és a magyar nép történelmi jó kapcsolataira – a kitaláció ez esetben is a 20. századi „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálására szolgált. A cikkben e fikciót nemcsak az fogadtathatta el tényként az olvasókkal, hogy a szerző elítélte a jó orosz–magyar kapcsolatokat elhallgató történetírókat, továbbá a képzelet szülte elemeket valósakkal együtt jelenítette meg, a valótlan figurák, események igaziként bemutatásához hamis iratokra hivatkozott (Morozov feljegyzéseinél ezek lelőhelyének megadása is elősegíthette hitelesítésüket), a szöveget közlő kiadvány: a szovjet hadsereg magyarországi újságja, hanem a szerző orosz neve is, ami jelezte: az ügyben érintett „külföldi”-eken (itt: a magyarokon) kívül a „nemzeti” (itt: a szovjet) történetírás képviselője is ténylegesen megtörténteneknek tekintti a szövegben bemutatott eseményeket, egykor valóban élőknek az itt említett alakokat és a tárgyalt időszakra vonatkozóan forrásértékűeknek az ismertetett, idézett dokumentumokat.

Figyelemre méltó, hogy az itt vizsgált, 1944 és 1947 között publikált cikkekben miként vált fokozatosan egyre jelentősebbé, mind több mozzanatot tartalmazóvá II. Rákóczi Ferenc és I. Péter fiktív kapcsolata. 1944-es írásaiban Illés még csak azt állította, hogy az orosz uralkodó 1703-ban egy alkalommal,

⁴² E. Jepticin: Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai. Új Szó 1947. március 15. 7. Lévai Béla, az Új Szó munkatársa egyik cikkében E. Jepticinről azt írta: „szovjet tudós”. Lévai Béla: A magyarországi centenáris ünnepségek során feltárják a magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak igazi hátterét. Új Szó 1947. október 26. 7. További adatokat azonban nem sikerült találnom E. Jepticinről. A szerző nevének feltüntetése nélkül, kisebb, tartalmi szempontból nem lényeges változtatásokkal e szöveg megjelent még: Az orosz és magyar nép történelmi kapcsolatai. Igaz Szó 1947. április 23. 2.

nem túl nagy mértékben segítette a szabadságküzdelmet, 1945-ös munkájában már azt: a magyar politikus „1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott” a cárral és „az oroszok rendszeresen támogatták Rákóczit tüzérséggel, tisztekkel, sőt időnként pénzzel is”, írt a szabadságküzdelem vezetője I. Péternek küldött leveleiről, az ezekben kifejtett külpolitikai koncepciójáról, de arról nem: miként reagált erre a cár. Ám 1946-os Magyar Rádió- és Új Szó-szövegében már azt tudatta olvasóival: I. Péter megértette (a márciusi írás szerint magáévá is tette) Rákóczi elgondolásait. Az 1947-es Jepticin-cikkből pedig az derül ki, hogy a magyar politikus 1703–1711 között „*állandó és szoros kapcsolatban*” állt a cárral, az oroszok nemcsak „időnként”, hanem rendszeresen segítették pénzzel mozgalmát, az orosz uralkodó felismerte a szabadságharc, a független Magyarország jelentőségét, elfogadta Rákóczi külpolitikai koncepcióját és „mindenben” támogatta őt. Az egyre sokrétűbbként ábrázolt kapcsolatot megjelenítő fikciónak pedig az 1940-es évek második felében egyre hatékonyabban kellett történelmileg legitimálnia a „szovjet-magyar barátság”-ot.⁴³

Illés Béla pedig nemcsak cikkeken jelenítette meg Rákóczi és az oroszok kapcsolatáról megalkotott kitalációját, hanem beépítette a II. világháborút, a szovjet és a magyar erők küzdelmét bemutató, Honfoglalás című regényének először 1952-ben napvilágot látott első részébe is. A műben Tulipán János, a Vörös Hadsereg magyar származású századosa a következő összefüggésben mondja el ezt az egyik magyar hadifogolynak, Pásztor Gyulának: „*Tulipán százados* nem szeretett a jövőről beszélni, nem szokott jóslatni, csak itt-ott ejtett el egy-egy szót arról, hogy milyen világ lesz, mikor a Vörös Hadsereg felszabadítja Magyarországot és a magyar ismét magyar lehet. Ha a hadifoglyok nagyon nyaggatták, hogy mondja el, mi lesz, mit lehet remélni, ő arról mesélt, hogy mi volt, mi történt apáink, nagyapáink, dédapáink idején. Néha messzi visszanyúlt a múltba, de csak azért, hogy hallgatói ne csak a holnapi ebédre, de a távolabbi jövőre is gondoljanak. Egy alkalommal Pásztor kérdezte meg tőle, hogy milyennek látják az oroszok a magyar nép jövőjét. Tulipán ekkor elmesélte, hogy mikor Rákóczi Ferenc harcolt a hazáért és szabadságért, a kurucok segítségére Nagy Péter orosz cár ágyúkat és tanult tüzereket küldött.”⁴⁴ Bár itt a Rákócziról és I. Péterről szóló fikció regényben: tehát fikcióban kapott helyet, a II. világháború idején a szovjet hadsereg propagandamunkájában részt vevő író, Illés Béla korábbi cikkei és a Honfoglalás idézett részében megjelenített szituáció: a Vörös Hadsereg magyar származású tisztje közli ezt egy, a magyar nép jövőjéről kialakított szovjet elgondolások iránt érdeklődő magyar hadifogollyal, alkalmasak lehettek arra, hogy ez esetben is hitelesítsék a 18. századi történelmi kitalációt.⁴⁵ Ugyanakkor Illés 1952-es ábrázolása — folytatva az e tárgyban közzétett korábbi munkáinak sorozatát — a történelmi fikció aktuálpolitikai összefüggéseit hangsúlyozza azáltal, hogy a Vörös Hadsereg tisztje a jövő szovjet-magyar viszonyának

⁴³ Vö. azonban: Illés Béla: Négy száz év múltán – örök időkre... Magyar Rádió 1948. április 9. 2.

⁴⁴ Illés Béla: Honfoglalás. I. 1943. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1952. 125–126.

⁴⁵ Ekkor e kitaláció hitelesítéséhez hozzájárulhattak azok az 1947–1951 között megjelent történettudományi művek is, amelyek a múltban ténylegesen lezajlott eseményekként mutatták be az Illés Béla-féle fikció számos elemét, l. ezekről e munkám következő szakaszát!

előzményeként, a regény megjelenésének időpontjából visszatekintve: leendő hagyományaként használta fel ezt magyarázatában. Ezzel sajátos módon, az író voltaképpen megvilágította olvasóinak (nem csak szépirodalmi jellegű) történelemábrázolásainak motivációit, céljait is.⁴⁶

A kitaláció történettudományi munkákban: felhasználások és cáfolatok

A Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról megalkotott fikció az 1940-es évek második felében-az 1950-es évek elején nem egy tudományos munkába is bekerült. Így például a korábban történelmi tanulmányokat is folytató író, Hegedűs Géza II. Rákóczi Ferenc és a kuruc szabadságharc című 1947-es, a Magyar Kommunista Párt könyvkiadójánál, a Szikránál megjelent tudományos ismeretterjesztő művében olvashatók Illés Béla 1945-ös cikkének fiktív elemei is. Hegedűs azt állította, hogy Rákóczi már 1700 körül „Francia-orosz-lengyel szövetséget akart összehozni a Habsburgok ellen a magyar szabadságharc háta mögé”. E történetelemmel pedig a szerző a korábban vizsgált leírásokhoz képest tovább is építette a fikciót, ennek előző megjelenítéseiben ugyanis nem volt információ arról, hogy a nagyúr már ekkor is küzdelmének támogatójaként számolt volna az orosz birodalommal. Hegedűs szerint miután Rákóczi Lengyelországba menekült, „Innét lép kapcsolatba Nagy Péter cárral. Innét kíséri meg a francia segítség megszerzését. Oroszországból sikerül is pénzt és tűzértiszteket kapnia; Franciaország egyelőre csak ígéri támogatását.”⁴⁷ A szabadságharc vezetőjének Magyarországra érkezését bemutató fejezet elején a szerző külön foglalkozott a soha nem létezett orosz tisztt személyével és feljegyzéseivel: „Morozov Jegor orosz tűzértisztt, aki Nagy Péter cár megbízásából több ízben járt Rákóczinál és naplójában fontos dolgokat őrzött meg a kuruc szabadságharcról, érdekesen meséli el, hogyan került haza a nép vezére és hogyan találkozott jobbagy-katonáival.” E naplóra hivatkozva ismertette Hegedűs, hogy miként védte meg élete feláldozásával a 46 orosz tűzértisztt a németektől Rákóczit, aki elmenekült az összecsapás helyszínéről, majd találkozott Esze Tamással. A találkozás Morozov-féle bemutatása azonban határozottan ellentmondott az eseményről tudósító forrásszövegek-

⁴⁶ A kitaláció néhány, tartalmi szempontból nem lényeges változtatással Illés Béla 1974 elején bekövetkezett haláláig megjelent a Honfoglalás 1954-es, 1955-ös, 1963-as, 1964-es, 1970-es és 1972-es kiadásában is, ld. *Illés Béla*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n. [Bp.] 1954. 123.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, h. n. [Bp.] 1955. 123.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1963. 129.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1964. 129.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1970. 113.; *Uő*: Honfoglalás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1972. 113. A fikció regénybeli ábrázolását ekkoriban nemcsak Illés korábbi cikkei és az 1940–1950-es években megjelent történettudományi művek hitelesíthették, hanem az is, hogy 1967-es, *Lövészárokban...* Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966 c. kötetében az író, az 1945-ös kiadásokhoz képest az ábrázolás legfontosabb elemeit nem érintő átalakításokkal ismét publikálta Rákóczi és az oroszok c. cikkét, valamint, az 1946-os *Új Szó*-szövegtől való lényeges eltérések nélkül, Április negyedik c. munkáját. Azt jelezve ezzel, hogy nem tekinti megcáfoltnak, érvénytelenítettnek az azokban foglaltakat. L. *Illés Béla*: Rákóczi és az oroszok. In: *Uő*: *Lövészárokban...* Válogatott cikkek, publicisztikai írások, karcolatok 1916–1966. Vál., szerk. Jászberényi József. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1967. 309–312.; *Uő*: Április negyedik. In: *Uő*: *Lövészárokban...* i. m. 416–419.

⁴⁷ *Hegedűs Géza*: II. Rákóczi Ferenc és a kuruc szabadságharc. (Szabad Föld könyvtára 50. füzet) Szikra, Bp. 1947. 9.

nek és az ezek felhasználásával megalkotott történettudományi munkáknak. A problémát Hegedűs érzékelte is és — tudományos ismeretterjesztő munkájában csak ebben az egy esetben alkalmazva e megoldást — lábjegyzetet fűzött a jelenet leírásához, félreérthetetlenül rámutatva arra, hogy honnan is származik az információ: „E jelenet forrása Fogarasi–Illés Magyar–orosz történelmi kapcsolatok c. könyve.”⁴⁸ A sajátos kettős: először a „korabeli történelmi dokumentum”-ra: Morozov naplójára, majd az ezt felhasználó-ismerető munkára: a Fogarasi–Illés-féle kötetre való hivatkozással Hegedűs minden bizonnyal arra is törekedett, hogy megvédje magát e különös ábrázolás közzététele miatti esetleges bírálatoktól. Míg tehát korábban Illés Béla alkotott meg történelmi dokumentumokat, hogy a fiktív figurákat és eseményeket valóságosakként fogadtassa el olvasóival a szovjetbarát propaganda hatásossága érdekében, az 1947-es munkában már az ő kitalációkat tartalmazó cikke volt hivatott hitelesíteni a releváns forrásoknak és az ezek alapján elkészített történettudományi műveknek ellentmondó leírást. Ugyanakkor a Rákóczi-szabadságharc orosz támogatásáról az Új Szó főszerkesztőjének cikkében olvasható információkat Hegedűs nem tekintette a forrásokkal és a szakirodalommal olyannyira ellentéteseknek, hogy külön lábjegyzetekkel látta volna célszerűnek megadni azok eredetét. Így bármiféle hivatkozás nélkül állította, hogy a szabadságküzdelem idején „a világpolitika akkori helyzete következtében komoly külföldi segítséget sehonnét sem lehetett várni. Legföljebb pénzre és katonai szakemberekre számíthatott Rákóczi. Ezekre mindvégig szüksége is volt. [...] a korszerű hadsereghez nem volt elegendő szakképzett tisztje, leginkább tűzerekben mutatkozott állandó hiány. Ezeket a szükségleteket főleg Oroszországból pótolta. Az állandó háborúval elfoglalt Nagy Péter katonát és hadianyagot ugyan nem küldhetett, de pénzzel és tűzértisztekkel szüntelenül segítette a magyar mozgalmat. Franciaország segítsége már bizonytalanabb volt”.⁴⁹ Illés kitalációjának felhasználásával tehát e tudományos ismeretterjesztő munkában I. Péter Oroszországa szerepelhetett a Rákóczi-szabadságharc legjelentősebb külföldi támogatójaként (még ha leírásába Hegedűs, minden bizonnyal valószínűtlennek tartva, nem is vette át az 1945-ös cikkből azt a mozzanatot, hogy a cár ágyúkat is küldött Rákóczinak), amellyel a magyar politikus már a küzdelem terveinek kidolgozásakor szövetségesként számolt és amely mozgalmát „szüntelenül” segítette – megelőzve Franciaországot a fontossági sorrendben. Ez pedig aktuálpolitikai szempontból alkalmas volt arra, hogy történelmileg megelőlegezze, legitimálja a művet megjelentető Szikra kiadót működtető Magyar Kommunista Párt által propagált „szovjet–magyar barátság”-ot. A kitalációt ez esetben az olvasók számára nemcsak az hitelesíthette, hogy a fiktív elemek valós személyek, események, dokumentumok között kaptak helyet, hanem a kiadvány tudományos ismeretterjesztő (a borítóján olvasható meghatározás szerint: „népszerű ismeretterjesztő”⁵⁰) volta is, ami azt su-

⁴⁸ Hegedűs G.: II. Rákóczi Ferenc i. m. 10.

⁴⁹ Hegedűs G.: II. Rákóczi Ferenc i. m. 11.

⁵⁰ Hegedűs G.: II. Rákóczi Ferenc i. m., a borító 2. oldalán a kiadványsorozat jellegének meghatározása: „Népszerű ismeretterjesztő füzetek”.

gallta, e munkában csakis gondosan ellenőrzött, minden kétséget kizáróan helyes adatok szerepelnek.

Az ugyancsak 1947-es, Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel című, Gál István szerkesztésében megjelent tanulmánykötet „Magyarok és oroszok” című fejezetének 1. szakaszába is beépítette a kitaláció több elemét e rész írója, Erős János.⁵¹ Munkája elején a szerző főleg azért bírálta „a régi uralkodó osztályokat kiszolgáló történetírók”-at és az ő nézeteikkel összhangban tevékenykedő publicistákat, mert „A magyar közvéleménybe a két világháború közötti időben ezer és ezer kiadványon keresztül igyekeztek beoltani azt a felfogást, hogy Magyarország számára a szomszédos szláv népek és ezek leghatalmasabbika, az orosz nép, csak ellenség lehet és hogy ezért a magyar külpolitika feladata az, hogy a nyugati népeknél, elsősorban a németeknél keressen védelmet.” Erős — hasonlóan Fogarasi Béla és Illés Béla nemegyszer publikált bírálatához⁵² — azt állította, hogy a németbarát közvélemény-formálók „a magyar múlt minden olyan eseményét, amely azt bizonyítja, hogy a magyarság a szlávssággal barátságban is élhet, sőt a német veszély ellen a szlávssággal és a többi kelet-európai népekkel kell összefognia, elhallgatták előlünk”. Ugyanakkor szerinte „Igen kevesen voltak a magyar történészek között, akik ezzel a hamis hivatalos felfogással szemben hangoztatták azt, hogy Magyarország küzdelmeiben igen gyakran sorsközösségbe kapcsolódott össze a környező népekkel, így az orosz néppel is.”⁵³ A továbbiakban a szerző a magyar honfoglalást megelőző időktől 1848-ig tekintette át a magyar-orosz kapcsolatok történetét, ebben tárgyalva II. Rákóczi Ferenc külpolitikáját és ismertetve, idézve I. Péterhez intézett, Illés Béla 1945-ös cikkében bemutatót, fiktív leveleit, amelyek — összhangban a munkája elején megfogalmazottakkal — azt „igazolták”, hogy a magyar szabadságharc vezetője is felismerte a németellenes orosz–magyar összefogás jelentőségét. Szerinte ugyanis Rákóczi 1703-as „levelé”-ben „rámutat az orosz–magyar érdekközösségre a német hódítási törekvés elleni küzdelemben”, 1706-os „levelé”-ből pedig kitűnik: „tisztában volt azzal, hogy Kelet-Európa népeinek össze kell fogniuk a német veszély ellen és, hogy ebben az összefogásban Oroszországnak igen fontos szerepe kell, hogy legyen”. A koncepció elemeit tartalmazó „levelek” jelentőségét Erős azzal hangsúlyozta, hogy amikor — ha nem is pontos hivatkozással — megadta információinak forrását, e szövegeket „kincs”-eknek nevezte. Az 1703-as „levél” „közlését Illés Bélának köszönhetjük, ki a leningrádi Hadtörténelmi Múzeum okmánytárának eme kincseit hozzáférhetővé tette a magyar nagyközönség számára”.⁵⁴ Mindezek után a szerző megjelenítette szövegében az Illés-féle fikció

⁵¹ Erős János: Magyarok és oroszok. 1. In: Magyarország és Kelet-Európa. A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel. Szerk. Gál István. Officina, Bp. 1947. 31–45. Erős János személyéről nem sikerült adatokat találnom.

⁵² L. Fogarasi B.: A magyar és az orosz nép i. m. 3.; *Uő*: Magyarország és Oroszország történelmi kapcsolatai. In: Fogarasi B. – Illés B.: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. I. m. 13.; Illés B.: Rákóczi i. m. 3., ugyanez a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 25.; Fogarasi B. – Illés B.: Előszó. I. m. 5–6.

⁵³ Erős J.: Magyarok i. m. 31–32.

⁵⁴ Erős J.: Magyarok i. m. 42. – ugyanakkor kutatásaim során nem találtam olyan Illés Béla-munkát, amelyben az író e fiktív leveleket teljes terjedelmükben „közreadta volna”, Erős tehát minden bizonnyal a Rákóczi és az oroszok c. cikkben olvasható „részletek” közlésére utalt.

további elemeit is, majd, egy mondaton belül, ezekhez kapcsolt valós történelmi mozzanatot: „A cár nemcsak segítséget nyújtott Rákóczinak pénzben és fegyverben, de képzett orosz tűzértiszteket küldött a magyar felkelők táborába és abban az irányban is éreztette befolyását, hogy Rákóczi a lengyel trónra kerüljön.”⁵⁵ Erős tárgyalta a fejedelem és I. Péter szövetségkötését, kapcsolatuk későbbi időszakát is, ennek során pedig az eddig vizsgált szövegekben foglaltakhoz képest tovább is alakította a kitalációt, azt állítva: „A fejedelem követsége, melyet Bercsényi Miklós 1704-ben [!] vezetett Varsóban, találkozott Nagy Péter cárral, aki nagy érdeklődéssel fogadta a magyar–orosz katonai szövetség tervzetét.” A szerző írt a szövetség megkötéséről, de azt nem tudatta az olvasókkal, hogy erre 1707-ben került sor, bemutatta azonban, miért nem volt végül is sikeres. Szerinte „A cár és Rákóczi szoros kapcsolata azonban továbbra is fennmaradt, állandó követeket tartottak egymás udvarában és állandóan tanácskoztak a teendőket illetően.”⁵⁶ Erősnek az Illés Béla-féle kitaláció számos elemét felhasználó leírásából tehát az derül ki, hogy Rákóczi már a szabadságharc megkezdése előtt felvette a kapcsolatot az oroszokkal, I. Péterhez írott leveleiben rámutatott a közös orosz–magyar külpolitikai érdekekre, már 1704-től tett lépéseket a szövetségkötés ügyében, a cár többféleképpen is segítette küzdelmét és bár a szövetségi szerződésben foglalt elgondolások nem tudtak érvényesülni, továbbra is szoros kapcsolatban maradt a két vezető. A „német–magyar sorsközösség” propagandájával szemben az „orosz–magyar sorsközösség”-et megjelenítő koncepciót alátámasztó kitalációt ez esetben is többféle eszköz együttes alkalmazása volt hivatott történelmi tényként elfogadtatni az olvasókkal. Nemcsak az, hogy a fiktív elemek a szerző által áttekintett évszázadokban egykor valóban élt személyek és ténylegesen megtörtént események közé illeszkedtek, hanem a kettős hitelesítési eljárás: a kitalált cselekedetek, nézetek valóságosakként megjelenítése érdekében soha nem létezett szövegekre hivatkozás és e „források” igaziakként bemutatásához ezek leőhelyének megadása; e „dokumentumok” kiemelkedő értékének hangsúlyozása, a jó orosz–magyar kapcsolatokat elhallgató közvélemény-formálók bírálata, továbbá a fejezetet tartalmazó kötet tudományos jellege is, ami azt jelezhetette: e munkába is csak kellőképpen ellenőrzött adatok kerülhettek be.

A fikciót minden kétséget kizáróan ténylegesnek fogadták el iskolai történelemtankönyvben való közreadásával a Történelem a középiskolák III. osztálya számára című, 1949-es munka szerzői, amikor: „A szabadságharc külpolitikája” című rész elején feltett kérdésre: „Milyen külhatalmakra támaszkodott Rákóczi nemzeti felszabadító harcában?” az olvasó két pontban összefoglalva kapja meg a választ. „1. XIV. Lajosra annyiban, hogy ő volt a Habsburgok legközvetlenebb ellenfele, tehát neki állt leginkább érdekében a Habsburgok ellen támogatni a szabadságharcot. Állandó havi pénzsegélyt, azonkívül fegyvereket juttatott XIV. Lajos Rákóczinak. Azonban ez a francia segítség elég rendszertelen és elég kismérvű volt. XIV. Lajos valójában csak eszközként használta fel Rákóczit saját hatalmi céljai szolgálatában. 2. Rákóczi 1703-tól kezdve állandó érintkezésben volt Nagy Péterrel, aki szintén pénzzel és katonával támogatta

⁵⁵ Erős J.: Magyarok i. m. 42–43.

⁵⁶ Erős J.: Magyarok i. m. 43.

őt.⁵⁷ Az orosz segítség ismertetése ebben a munkában is az Illés Béla 1945-ös cikkében található fiktív adatokra épült. Ebben a szövegben is az áll, hogy a cár a szabadságharc kezdetekor 7000 aranyat és 46 orosz tüzértisztet küldött Rákócziinak, 1703 és 1710 között pedig 19 ízben tüzértiszteket és 2 ízben ágyúkat. A tankönyv e része foglalkozik a szabadságharc vezetőjének külpolitikai nézeteivel is, a munka koncepciójának megfelelően hangsúlyozva a „német gyarmatosítás” elleni küzdelem⁵⁸ jelentőségét. Rákóczi álláspontjának bemutatásánál pedig nemegyszer a politikus saját szövegeiként közli azokat a kijelentéseit, amelyeket Illés Béla csak a cikkíró saját szavaival ismertetett 1945-ös írásában. Így ehhez képest új, ugyanakkor fiktív forrásszövegeket hozott létre és ekként tovább is építette a kitalációt. Így például míg a cikkben ez olvasható: „Rákóczi véleménye szerint az orosz és magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit”⁵⁹ – a tankönyvszövegben ez már a következőképpen jelenik meg: „Rákóczi véleménye szerint »az orosz és magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit«”.⁶⁰ E pontosan megfogalmazott elgondolásnak immár Rákóczi saját kijelentéseként való közlése alkalmas lehetett arra, hogy szemléltesse a szabadságharc vezetőjének kiváló helyzet felismerési képességét és alátámassza az idézetet követő, kurzívával kiemelt tankönyvi értékelését: „Rákóczi ebben a kérdésben is messze kortársai fölé emelkedett, és történelmi érzékkel meglátta a német terjeszkedés kiküszöbölésének módját.” A továbbiakban ezt hivatottak megerősíteni Morozov szintén fiktív feljegyzéseinek részletei: „Mint ahogy Nagy Péternek Rákóczihoz több ízben küldött futártisztje írta: Rákóczi »túlontúl kimagaslik« tábornokai és politikusai közül”, ez után a szövegben olvashatók a kitalált figura ezt részletező-kifejtő, Illés Béla 1945-ös cikkében is „idézett” megállapításai. A tankönyvszöveg az „elég rendszertelen és elég kismérvű” francia segítségnél és a francia–magyar kapcsolatnál sokkal jelentősebbnek ábrázolja az orosz támogatást és az orosz–magyar kapcsolatot. Ezt nemcsak XIV. Lajos tevékenységének bírálata mutatja, hanem az is, hogy míg az 1. pont kifejtése körülbelül 6,5 sor terjedelmű, a 2. ponté körülbelül 27 sornyi, tehát körülbelül négyszerese az előző résznek. Az eljárás összhangban volt a „szovjet–magyar barátság” korabeli propagandájával, ha a tankönyv készítői nyíltan kimondva nem is állították be a 18. századi „események”-et a 20. századi viszony előzményeként. A kitalációt ez esetben nemcsak a ténylegesen élt, a múltban egymással valóban

⁵⁷ L. Zsigmond László – Heckenast Gusztáv – P[ach] Zsigmond Pál – Ravasz János (kibővítette: B[alázsné] Balázs Vilma – Balázs Tibor): Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Bp. 1949. 213. Ismereteim szerint e tankönyvnek nem voltak további kiadásai, vö. ehhez: Pach Zsigmond Pál műveinek bibliográfiája (1943–1989). Összeáll. Varga István. In: Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6.) Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézete, Bp. 1989. 352–374.

⁵⁸ Zsigmond L. – Heckenast G. – P[ach] Zsigmond P. – Ravasz J. – B[alázsné] Balázs V. – Balázs T.: Történelem i. m. 188–189., 202., 214.

⁵⁹ Illés B.: Rákóczi i. m. 3., ugyanez a Fogarasi–Illés-féle kötetben: 26.

⁶⁰ Zsigmond L. – Heckenast G. – P[ach] Zsigmond P. – Ravasz J. – B[alázsné] Balázs V. – Balázs T.: Történelem i. m. 213.

kapcsolatban állt személyek ábrázolása, a soha nem létezett dokumentumokra való hivatkozás, valamint a szöveg 1. és 2. pontjában bemutatott események hasonlósága⁶¹ hitelesíthette, hanem közzétételének helye: az iskolai történelemtankönyv is, amely azt sugallta olvasóinak, hogy ez esetben is csak gondosan ellenőrzött információkat adnak át a diákoknak.

E tankönyvszövegtől eltérően, egyértelmű megfogalmazásokkal állította be a „szovjet–magyar barátság” hagyományainak sorába a Rákóczi-szabadságharc orosz kapcsolatait Pach Zsigmond Pál 1951. március 22-ei, a Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskoláján tartott, Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc című előadásában, amely a Szikra kiadónál nyomtatásban is megjelent. A munka ezt is tárgyaló részének címe: „Külpolitika, orosz–magyar kapcsolatok” azzal jelzi a viszony fontosságát, hogy a szabadságharc diplomáciájának különféle mozzanatai közül csak ezt említi meg. A történelmi események ábrázolása elé illesztett bevezetés pedig az aktuális politikai hagyományteremtést volt hivatott megvalósítani, azáltal, hogy az I. Péter–II. Rákóczi Ferenc-kapcsolatot az ekkoriban vezető politikusok: Rákosi Mátyás, Révai József által is különösen fontosként emlegetett „haladó hagyományok” közé sorolta: „ki kell emelni [Rákóczi] *külpolitikájának haladó hagyományait*. »*E hagyományok azt hirdetik — emeli ki Rákosi elvtárs —, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze*«”.⁶² A hagyományteremtést szolgálta az idézet forrásának megadása is, lapalji lábjegyzetben: „A szocializmus építésének útján”,⁶³ amely kötet a Magyar Dolgozók Pártja 1951. februári–márciusi II. kongresszusának anyagából készített összeállítás. Azaz egy korabeli vezető politikusnak egy politikai rendezvényen elhangzott beszédéből vett részlet (és nem egy, az aktuálpolitikai szempontoktól távolságot tartó szaktudományos vélemény) volt hivatott jelezni a múlt egy adott mozzanatának jelentőségét, illetve

⁶¹ A tankönyv szerint mindkét uralkodó pénzzel és fegyverrel támogatta a magyar szabadságharcot: e mozzanatok rokon voltát pedig I. Péter tevékenysége kapcsán a „szintén” szó is jelzi.

⁶² Pach Zsigmond Pál: Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc. Előadás a Pártfőiskolán 1951. március 22-én. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai 13.) Szikra, Bp. 1951. 46.

⁶³ Pach Zs. P.: Függetlenségi küzdelmeink i. m. 46.: 63. jegyz. A szerző által hivatkozott szöveghely: Rákosi Mátyás elvtárs beszámolója. In: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Szikra, Bp. 1951. 70. Beszédének e részében Rákosi így mutatta be a „haladó hagyományok”-at: „Az elnyomás idején nem válhatott népünk közkinccsév a tény, hogy a török hódítás, a német elnyomás ellen vívott évszázados küzdelme, fényes szabadságharcainak sorozata egybeesett a nemzetközi haladás ügyével. A Habsburg-idők, Horthy ellenforradalmi évtizedei mindent megtettek, hogy eltakarják, elfelejtessék és eltemessék történelmünk e legjobb, mert haladó hagyományait. Most, amikor visszanyertük nemzeti függetlenségünket, most még sokkal inkább, mint eddig, elérkezett az ideje, hogy *visszanyúljunk Hunyadi, Rákóczi, Kossuth, Petőfi életét és erőt adó hagyományaihoz. E hagyományok azt hirdetik, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze*. Mi jogos örökösei, egyenes folytatói vagyunk mindannak, ami ezeréves történelmünkben haladó, életképes és jövőbe mutató. Ezért ünnepelhettük meg bensőségesen és egységesen az 1848-as forradalom centenáriumát, Vörösmarty születését, Petőfi és a szabadságharcos Bem tábornok halálának évfordulóját. Ezért fejleszthetjük tovább és vihetjük diadalra a magyar haladás nagy eszméit.” Uo.

azt, hogy egy politikai vezető értékelése nyomán tekintendő egy bizonyos fajta hagyománynak a 18. századi eseménysor.

Az aktuálpolitikai célzatú hagyományteremtés jegyében Pach szembeállította a negatívan értékelt „nyugati”: a francia–magyar és a pozitívan értékelt „keleti”: az orosz–magyar kapcsolatot, ennek bemutatásánál pedig nemcsak fiktív, hanem igazi történelmi forrásokat is felhasznált, nemcsak Illés Béla által kitalált, hanem ténylegesen lezajlott eseményeket is ábrázolt. A szerző azt állította: „Nagy fontosságú ugyanis, hogy Rákóczi — a XIV. Lajossal való ingatag szövetségén túl — felvette és egyre szorosabbra fűzte a diplomáciai kapcsolatokat Nagy Péter orosz cárral és helyesen látta a *kelet-európai népek összefogásának szükségességét a nyugati agresszorokkal [!] szemben.*” A kapcsolat 1707-ig, a varsói szerződés megkötéséig tartó szakaszának ismertetéséhez a szerző az Illés Béla-féle kitaláció különböző elemeit használta fel, idézte is Rákóczi egyik fiktív levelét, majd ehhez a következő lábjegyzetet fűzte: „A leningrádi Hadtörténelmi Múzeumban levő okmányok alapján idézi Illés Béla »Rákóczi és az oroszok.« (Fogarasi–Illés: Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Budapest 1945. 25–26. old.) – Vesd össze Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Budapest 1913. 28. old. és a következők.”⁶⁴ Pach itt nem csupán annak a munkának az azonosításához szükséges adatait közölte, amelyből a forrásszöveget átvette — mint például a következő lábjegyzet esetében⁶⁵ —, hanem azt is tudatta az olvasóval, hogy az írás szerzője, Illés Béla honnan vette e szövegrészletet. Ezenkívül hivatkozott az I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetségéről írott, az 1945-ös cikk előtt több évtizeddel megjelent értekezésnek azon részére, amelyben az ott feldolgozott dokumentumokban a szabadságharc vezetője az Illés-féle idézettel rokonítható nézeteket fogalmazott meg. Nem zárható ki, hogy Pach azért járt el ilyen körülmények között, mert ekkorra már eljutott hozzá, ha nem is a kitaláció teljesen megbízható cáfolata, hanem csak valamiféle hír arról, hogy Illés Béla szövege történelmileg nem hiteles információkat tartalmaz és így akarta tudományos szempontból korrekten felhasználni az e munkából származó adatokat, amelyek elhagyását ekkor még talán korántsem csak politikai, hanem szakmai megfontolásokból sem tartotta volna indokoltnak.⁶⁶

Pach a kitaláció további elemeit is megjelenítette előadásában, majd, egy mondaton belül, ezekhez kapcsolt hozzá valós történelmi eseményt: „Rákóczi véleménye szerint az orosz és a magyar népnek közös érdeke megtörni a németek kelet felé irányuló hódítási terveit. Nagy Péter a magyar szabadságharcot

⁶⁴ Pach Zs. P.: Függelenségi küzdelmeink i. m. 46.: 64. jegyz.

⁶⁵ Pach Zs. P.: Függelenségi küzdelmeink i. m. 47.: 65. jegyz.

⁶⁶ A kitaláció bekerült Pach korabeli, más munkáiba is, ld. Pach Zsigmond Pál: Bevezetés. In: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1951. 17. és e szöveg rövidített szlovák fordításában: Pavel Pach Zsigmond: Význam odboja Františka Rákócziho II. v zápase za nezávislosť Uhorska. In: Kapitoly z uhorských dejín. Akadémia, Bratislava, 1952. 144. Ugyanakkor e fikció nem kapott helyet minden, a Rákóczi-szabadságharcot tárgyaló, ekkoriban megjelent műben, l. pl. Mód Aladár 400 év küzdelem az önálló Magyarországért c. könyvének 1945–1954 közötti kiadásait, továbbá: Wittman Tibor: Történelmünk haladó hagyományai. 1604–1918. (Szocialista nevelés kiskönyvtára 25.) Közkutatásügyi Kiadóvállalat, Bp. 1951.

pénzzel, hadianyaggal és katonával támogatta, 1707-ben Varsóban szövetséget kötött Rákóczival.” Ebben az ábrázolásban a fikció egyes mozzanatait, mint a valós történelmi tény: a szövetségkötés előzményei jelennek meg, részleteiben mutatva meg, hogy miként fűzte Rákóczi „egyre szorosabbra” a diplomáciai kapcsolatokat a cárral. A következő évekbeli orosz–magyar viszony leírása pedig már nem kitaláció, Rákóczi itt idézett levele sem fiktív szöveg. Az előadásban a történelmileg valótlan mozzanatoknál többszörös hitelesítési eljárásokra is sor került: a soha le nem zajlott eseményeket a hamis dokumentumok, ezeket a létező („örzö”) intézmény megemlítése és a kitalált szövegekben foglaltakhoz hasonló gondolatokat tartalmazó, igazi forrásokra utalás volt hivatott tényekként elfogadtatni az olvasókkal, továbbá az, hogy a szövegben a fiktív elemek valóságosak között kaptak helyet, sőt az 1707–1711 közötti orosz–magyar kapcsolatok „előzményei”-ként, logikusan illeszkedtek ezekhez. Mindezeket túl az előadás helyszíne, alkalmá, a nyomtatásban közzétett szöveg kiadója is hozzájárulhattak ahhoz, hogy hitelesítsék a kitalációt, legalábbis a diktatúra eszmérendszerét elfogadó olvasóknál. Ezek ugyanis arra gondolhattak, hogy a Magyar Dolgozók Pártjának pártfőiskoláján elhangzott, a párt kiadója, a Szikra által közrebocsátott munka szövegében csak gondosan ellenőrzött információk vannak.

Ám ekkoriban már fenntartásos vélemény is megjelent a Rákóczi és az oroszok című írásban ismertetett-idézett források hitelességével kapcsolatban. Kosáry Domokos Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába című munkája 1951-es I. kötetében, a Rákóczi-szabadságharc külpolitikájának dokumentumait és tudományos feldolgozásait bemutató részben kijelentette: „Az Illés B.: *Rákóczi és az oroszok* (Fogarasi B.–Illés B., *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*, Bp. 1945) által említett adatokról (egy orosz tiszt naplója stb.) máig közelebbi tudomásunk nincs.”⁶⁷ Ugyancsak Kosáry Domokos a Petőfi Körnek A marxista történettudomány időszerű kérdései című ankétján, 1956. május 30-án elmondott beszédében már félreérthetetlenül rámutatott a történet fikció voltára: „Hányszor jöttek hozzám olyasmivel, hogy a középiskolai tankönyvben az szerepel részletesen — pár évvel ezelőtt volt, nem most — hogy Nagy Péter tűzérsege és katonái hogyan segítették Rákóczit a szabadságharcban. A diákok pontosan tudták, hogy ebből természetesen egyetlen adat sem állja meg a helyét.”⁶⁸ Az elmondottak azt jelzik, hogy már az 1940–1950-es évek fordulójától (mivel a felszólaló nyilvánvalóan az általam vizsgált 1949-es tankönyvre utalt) a történészek szűk körén kívül is megjelent az a vélemény, mely szerint Illés Béla adatai kitalációk. – A II. Rákóczi Ferenc és I. Péter kapcsolatának történetére irányuló kutatások eredményeinek birtokában és a magyarországi politikai változások nyomán Perényi József már az Illés-cikk történelemábrázolásának egészét kritizálhatta az 1956 júniusára datált előszóval megie-

⁶⁷ Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Közoktatásiügyi Kiadványllalat, Bp. 1951. 469.

⁶⁸ L. A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita. (Politikatudományi füzetek) Szerk., összeáll., jegyz. Hegedűs B. András – Rainer M. János. Kelenföld Kiadó–ELTE, h. n. [Bp.] 1990. 53.

lentetett Magyar-országi történelmi kapcsolatok című tanulmánykötet lapjain közzétett, II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei címmel közreadott munkájának egyik jegyzetében: „*Fogarasi Béla–Illés Béla: Magyar-országi történelmi kapcsolatok* (Bp. 1945) brosúrája *Rákóczi és az oroszok* c. fejezetben a történelmi adatokat erősen összekeveri szépirodalmi elemekkel, ezért részletesen nem foglalkozunk vele.”⁶⁹ A „szocialista” rendszer propagandájában kulcsfontosságú „szovjet–magyar barátság”-ot történelmileg legitimálni, erősíteni hivatott kitaláció az 1950-es évek közepétől már nem került be valóságosként jelentős történettudományi munkába.⁷⁰ Joggal írhatta tehát 1982-es, Münchenben megjelent, A nemzeti múlt legendái és tilalomfái című tanulmányában az ekkor Angliában dolgozó Péter László „Nagy Péter cár Rákóczinak küldött ágyúí”-ről, hogy „hamar kimúlt tanmese” volt.⁷¹ Ám I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc 1707-es, ténylegesen megtörtént szövetségekötését, a kitálatott mozzanatok nélkül is, a „szovjet–magyar barátság” történelmi előzményeként ábrázolta például az 1953-ban megjelent, A magyar nép története. Rövid áttekintés című többszerzős munkában Heckenast Gusztáv: „1707 szeptemberében érte el a magyar szabadságharc legnagyobb külpolitikai sikerét: a felemelkedő Oroszország nagy uralkodója, I. Péter Varsóban szövetséget kötött Rákóczival. Nagy Péter volt az egyetlen európai uralkodó, Oroszország volt az egyetlen hatalom, amely egyenrangú félként szövetséget kötött a szabadságáért harcoló magyar néppel és fejedelmével, II. Rákóczi Ferencel. A Szovjetunió népei és a magyar nép közt fennálló szoros barátságnak és szövetségnek erre a történelmi előzményére is, amely az orosz és a magyar nép történelmének egyik dicsőséges korszakában, a Habsburg-reakció elleni harcban született meg, érvényes Rákosi elvtárs megállapítása: »Hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.« (Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért. Szikra 1951. 532. l.)”⁷²

⁶⁹ *Perényi József*: II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei. In: Magyar-országi történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. „Művelt Nép” Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp. 1956. 93.: 13. jegyz. Egy 1956-os munkájában pedig Niederhauser Emil azt írta a Fogarasi–Illés-féle Magyar-országi történelmi kapcsolatok c. kötetben olvasható szövegekről (így a Rákóczi és az oroszok c. cikkről is), hogy forrásokkal nincsenek mindig kellőképpen alátámasztva: „Diese Aufsätze behandeln einige Fragen der Beziehungen, aber quellenmässig sind sie nicht immer genügend untermauert.” *E[mil] Niederhauser: Geschichtswissenschaftliche Arbeiten in Ungarn über die Beziehungen zu den slawischen Völkern zwischen 1945–1955. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2. (1956) 438–439.

⁷⁰ Ugyanakkor a Szabad Ifjúság egy 1955. februári cikkében még az állt, hogy „Nagy Péter cár négy éven át pénzzel, ágyúval és instruktorokkal támogatta népünk szabadságharcát.” *Agárdi Ferenc*: Nagy Péter cár és a magyarok. Szabad Ifjúság 1955. február 8. 4.

⁷¹ *Péter László*: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. Szerk. Karátson Endre – Neményi Ninon. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, München, 1982. 150. – 1987-es tanulmányában Kosáry Domokos az egyik példaként hozta fel az esetet azon eljárásra, „amikor a rosszul értelmezett »pártosság« címén [...] fiktív elemekkel helyettesítették azt a megbízható információt, amellyel éppen a jó ügyeket kellene leginkább támogatni”. *L. Kosáry Domokos*: A történelem veszedelmei. In: *Uő*: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1987. 507–508., 511–512.: 9. jegyz.

⁷² *Heckenast Gusztáv*: Függetlenségi harcok a török és a Habsburg-hódítás korában (1526–1711). In: *Uő* – *Incze Miklós* – *Karácsonyi Béla* – *Lukács Lajos* – *Spira György*: A magyar nép törté-

Történelemhamisítás és hagyományteremtés

A II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár kapcsolatáról megalkotott kitaláció története önmagán túlmutatóan, általánosabb érvennyel is jól szemlélteti azt, hogy a politikai propaganda céljainak érdekében létrehozott hamisításoknál milyen sokféle eszköz együttes alkalmazása szolgálhatja a kitalációk hitelesítését, az akciók hatásszágát. Így például több közreműködő összehangolt tevékenysége (Illés Béla és munkatársai); különböző típusú szövegek közel egyidejű megjelenítése (újságcikkek, regény); soha nem létezett dokumentumokra történő hivatkozás (Rákóczi itt ismertetett levelei, Morozov naplőfeljegyzései). Továbbá a képzelet szülte figurák beillesztése az egykor ténylegesen élt személyek közé (az orosz katonák, valamint I. Péter és II. Rákóczi Ferenc együtt ábrázolása); fiktív események beépítése a valóban megtörténtek közé (Rákóczi hazatérésének összekapcsolása az orosz katonák segítségével); a kitalált figurák, történetek és dokumentumok nem fiktív személyekkel, eseményekkel és forrásokkal rokoníthatóként megalkotása (a hamis Rákóczi-leveél és az 1707-es valódi utasítások hasonlósága). Ezeken túl pedig a történelmi kitaláció időszakának problémáival korábban foglalkozó történészek bírálata a múlt egyes (jelen esetben: nem is valóságos) mozzanatainak elhallgatásáért (a Rákóczi és az oroszok című cikk elején), vagy az aktuálpolitikai szempontból fontos történelmi adatok érdekében végzett kutatómunka említése (a Fogarasi–Illés-féle összeállítás előszavában). A fiktív forrásoknál pedig kettős hitelesítési eljárásra is sor kerülhetett: ezen „iratok” valóságát egy valóban létező intézménynek: a leningrádi hadtörténelmi múzeumnak őrzőhelyükként történt említése kellett, hogy igazolja.⁷³ Az 1940–1950-es évek fordulóján pedig e fikciónak a közönséggel történelmi tényként elfogadtatásához hozzájárulhattak azok a történettudományi munkák is, amelyek valóságosakként mutatták be Illés Béla fikciójának számos elemét. A kitaláció egyes szövegváltozatainak összevetése szintén általánosabb érvennyel jelzi, hogy a mikrofilológiai módszer miként használható a politikai propagandaanyagok elemzésénél és járulhat hozzá a manipulatív eljárások pontosabb megismeréséhez.

E kitaláció, aktuálpolitikai célzatú propagandisztikus feldolgozásaiban ugyanakkor illeszkedik a 20. századi (ez esetben a szó szoros értelmében) „kitalált hagyományok” sorába és érvényesek rá Eric Hobsbawm-nak az effajta hagyomá-

nete. Rövid áttekintés. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1953. 170. – Az 1962-es egyetemi tankönyvben a II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár szövetségekötését bemutató rész végén a szerző már csak azzal ábrázolta e kapcsolatot a „szovjet–magyar barátság” előzményeként, hogy a zárómondatban a péteri Oroszországot a Szovjetunióval kapcsolatban a „szocialista” rendszer idején gyakran használt, „baráti” jelzővel látta el: „A szabadságharc hátralevő éveiben, a független Magyarország önálló külpolitikájának a baráti (!) Oroszországgal való szoros szövetség adott szilárd alapot.” *Heckenast Gusztáv*: A kuruc szabadságharcok (1665–1711). In: Magyarország története 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. (Magyarország története II.) Szerk. H. Balázs Éva – Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp. 1962. 366. Vö. még: *R. Várkonyi Ágnes*: Befejezetlen történelem. In: A Rákóczi-szabadságharc. (Nemzet és emlékezet) Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. Osiris Kiadó, Bp. 2004. 767.

⁷³ Nem zárható ki, hogy Illés azért éppen a leningrádi hadtörténelmi múzeumot adta meg a jelentős részben tüzerekkel, ill. tüzérségi fegyverekkel kapcsolatos fiktív források őrzőhelyeként, mert e gyűjteményben a 20. század kezdetétől már az orosz tüzérség történetének bemutatása kiemelkedő fontosságú – ekként is igyekezve elősegíteni kitalációja hitelesítését. E vonatkozásban azonban még további tájékozódásra van szükség.

nyokról kialakított megállapításai: esetükben a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatott fel. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket és törekvéseiket a forradalom hagyományaira és a saját hőseikre, mártírjaikra történő hivatkozással⁷⁴ – így volt hivatott történelmileg legitimálni – amint azt Kárpáti Aurél cikke, Fogarasi Béla és Illés Béla előszava, a Jepticin-cikk, továbbá Pach Zsigmond Pál előadásának részlete jól mutatta – az I. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc kapcsolatáról megalkotott kitaláció a 20. századi „szovjet–magyar barátság”-ot.⁷⁵

“BETWEEN 1703 AND 1710 PETER THE GREAT SENT TO RÁKÓCZI ARTILLERY OFFICERS ON NINETEEN OCCASIONS AND TWICE ALSO CANNONS”

Propagandistic Falsification of History in Order to Establish Good Soviet-Hungarian Relationship

by Boldizsár Vörös
(Summary)

The study demonstrates how the communist writer, Béla Illés (1895–1974), who had previously worked as an officer of the Red Army in the field of World War II Soviet propaganda, presented in articles published from 1944 until the late 1940s, and also in a novel which appeared in the 1950s, a historical fiction about the ways in which the Russian Tzar, Peter the Great, helped the Hungarian fight of independence led by prince Ferenc Rákóczi in the 18th century. The fiction, which was underpinned by various methods of ‘authentication’ (such as references to documents which never existed), was destined to lay the historical foundations for and thus legitimize the ‘Soviet-Hungarian friendship’. The assistance offered by the Tzar, which never took place, found its way into several historical works between 1947 and 1951. The fiction, which contradicted on several points both the 18th-century sources and the pre-1945 works of history based on them, was gradually unveiled, and was consequently not incorporated as a real piece of history into works of true scientific value from the 1950s. Yet the fiction itself, and its propagandistic treatments for actual political purposes, are entirely in line with the other ‘invented traditions’ of the 20th century.

⁷⁴ L. Eric Hobsbawm: Introduction: Inventing Traditions. In: The Invention of Tradition. (Past and Present Publications) Ed. by Eric Hobsbawm – Terence Ranger. Cambridge University Press, Cambridge-etc. 1985. 1–14.; Victoria E. Bonnell: Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. (Studies on the History of Society and Culture 27.) University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1997. 1–19., 281–284.

⁷⁵ Kérdéses ugyanakkor, hogy valaha is tisztázható lesz-e ez: Illés Béla munkatársai, a II. Rákóczi Ferenc–I. Péter-kapcsolat fiktív elemeinek terjesztői tudták-e, hogy kitalációt ábrázolnak – teljesen megtörtént eseménysorként... E munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondom köszönetet R. Várkonyi Ágnesnek, Józan Ildikónak, Gebei Sándornak és Gecsényi Lajosnak.

A MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÍRÁS NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

*A Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorgyűlése
(Pécs, 2012. szeptember 21–22.)*

A kiegyezés évében, 1867-ben alapított Magyar Történelmi Társulat az egyik legrégebb magyar tudós társaság, mely ma is fontos és hasznos tevékenységet folytat a történettudomány aktuális kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalások, illetve az új kutatási eredmények széles körben történő megismertetése révén. Fontos szerepet kapnak ebben előadás(sorozata)i, konferenciái, folyóiratai, könyvkiadói tevékenysége. Mindez azonban az utóbbi egy-másfél évtizedben — csekély kivételtől eltekintve — Budapestre koncentrálódik. A vidéki társulati csoportok működése — több ok miatt — beszűkült, elvétve kerül sor általuk kezdeményezett és önállóan szervezett szakmai programokra. Az egyre fájóbb hiányt növelte a Társulat régi hagyományának, vándorgyűlése évenként más-más vidéki városban történő megrendezésének megszakadása. Az először 1868-ban Kolozsvárott tartott fórum több mint egy évszázadon keresztül a társulat egyik legfontosabb rendezvénye volt. Az 1980–1990-es években már kihagyásokkal került megszervezésre: utolsó alkalommal 1997-ben Szombathelyen.

E hagyomány felelevenítését kezdeményezte a társulat 2010. évi közgyűlésén a dél-dunántúli csoport, vállalva egyben a házigazda szerepét. A megvalósítás a pénzügyi feltételek hiánya miatt elhúzódott. Megrendezésére 2012 szeptemberében kerülhetett sor a *Nemzeti Kulturális Alap* támogatásának köszönhetően.

A szervezők kezdeményezésére két konferencia zajlott a rendezvény keretében. Egyrészt öt előadó tekintette át egy-egy területen a magyarországi történetírás helyzetét a nemzetközi trendek tükrében. (*Az előadások szerkesztett változatát és a vita összefoglalóját közöljük.*) A második napon a Dél-Dunántúl 12 fiatal (40 év alatti) kutatója kapott lehetőséget új eredményeinek bemutatására.

Egy ország tudományos élete akkor fejlődhet szervesen, ha minden régiója részt vesz a munkában, a felhalmozott ismeretek széles körben válnak közkinccsé, a közösen elért eredményeket pedig nemzetközi mércével mérik, a nemzetközi tudományos életben polgárjogot nyert módszerekkel, eredményekkel egybevetik, s a hiányokat felismerve közösen tesznek erőfeszítéseket azok pótlására. A konferencia témáját az indokolta, hogy meglehetősen általános vélemény szerint a magyarországi történettudomány eredményei — miként azt Frank Tibor alább olvasható előadása kimondatlanul is érzékelteti — nem eléggé ismertek külföldön, a nemzetközi tudományos életben kimunkált módszereket, szemléletmódot pedig sokan elutasítják a honi szakmai életben. Ennek egyik kedvezőtlen következménye, hogy — Gyáni Gábor sarkos megfogalmazásával élve — „nem létezik Magyarországon érdemi történetelméleti kutatás és gondolkodás”. A konferencia elsődleges célja az volt, hogy e problémák néhány részterületen történő megvitatása révén ösztönzést adjon a téma továbbgondolására, s további helyzetfeltáró vizsgálatok elvégzésére, részletesebb, külföldi szakemberek részvételével is zajló tisztázó viták szervezésére – végső soron a

modern tudományos eredmények és módszerek szélesebb körben történő elterjesztésére.

* * *

Az előadásokat mintegy másfél óras vita követte, melyben az előadókon — *Ormos Mária, Gyáni Gábor, Kövér György, Pók Attila és Frank Tibor* — kívül *Orosz István és Vonyó József* vett részt. Moderátora *Gyarmati György* volt. A diszkusszió lényegét — csak az előadásokban elhangzottakon túlmutató momentumokat említve, tézisszerűen — az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A hazai és a nemzetközi tudományos élet kapcsolatrendszer

Frank Tibor a magyarországi történettudomány produktumainak angol nyelvű terjesztését szorgalmazta színvonalas fordításban. A hiányosságok okát a honi könyvkiadás kapacitásainak elégtelen voltában és a külföldi könyvterjesztés megszűnésében látta, melynek hátterében a kultúra finanszírozásának rohamos elapadása húzódik meg. Javasolta, hogy a megoldás szorgalmazásában vállaljon szerepet a Magyar Történelmi Társulat. *Ormos Mária* — példákkal igazolva a fenti megállapítások megalapozott voltát — fontosnak tartotta, hogy ne csak angolul, hanem a többi világnyelven (francia, spanyol, olasz, orosz), mindenekelőtt német nyelvterületeken is terjesszék a magyar történeti munkákat, mert e térségben nagyobb érdeklődés nyilvánul meg Magyarország iránt. *Vonyó József* az internetes könyvterjesztés lehetőségeinek jobb kihasználását javasolta.

Általános egyetértés fogadta *Gyarmati György* javaslatát: a Társulat hívja meg a külföldi egyetemeken, kutatóintézetekben dolgozó, illetve ott végzett magyar kutatókat, hogy közösen vitassák meg a nemzetközi trendek és a magyarországi kutatás relációit, az abból adódó feladatokat. [*Ehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy egy-egy nem magyar nemzetközi szaktekintély meghívása is kívánatos lenne, másrészt olyan intézmények — mindenekelőtt az Akadémia — részvétele az akcióban, melyek nemcsak szakmailag illetékesek a kérdésben, hanem finanszírozni is tudnak egy ilyen akciót.*]

A magyar és az egyetemes történeti szempontok viszonyáról

Ormos Mária előadásnak utolsó résztémája, a rendszerváltás kapcsán *Orosz István* kiemelte: a köztudatban máig él az a kép, hogy a magyarországi rendszerváltás a lakitelki sátorban és a Bibó Szakkollégiumban kezdődött, sőt történt. Azért is, mert nem esik szó a Szovjetunióbeli változásokról, a Gorbacsov és Reagan, illetve Gorbacsov és Kohl közötti tárgyalásokról, melyek döntő mértékben befolyásolták a kelet-közép-európai, tehát a magyarországi változásokat is. Az így kialakított kép torz, amennyiben tudatosan alakítják: történelemhamisítás. A történészek felelőssége is e kérdésben — és minden más történeti probléma esetében — a nemzetközi viszonyok hatásának tudatosítása és elfogadtatása. *Ormos Mária* az hangsúlyozta ismételten, hogy mindez nemcsak a kis Magyarország, hanem a nagyhatalmak esetében is érvényes. Az Egyesült Államok sem függetlenítheti magát azoktól a folyamatoktól, eseményektől, melyek a világ távoli pontjain, Európában, Kínában, Irakban, Afganisztánban stb. zajlanak.

A történettudomány változásainak természetéről és okairól

A vita alapja e témában *Kövér* Györgynek, a gazdaságtörténet-írásban lezajlott fordulat(ok) ellentmondásos értelmezésével, értékelésével kapcsolatos interpretációja volt. *Ormos* Mária vetette fel a kérdést: A történettudomány esetében mit kell forradalmon érteni? Mi a különbség forradalom és a kontinuitás, a változás között a tudománytörténetben?

Kövér hangsúlyozta, hogy saját módszerük ilyen értelmű megítélésben maguk a klometrikusok is eltérően vélekedtek. Kérdés, hogy tudományos forradalom volt-e a klometria kialakulása. Az azonban biztos, hogy módszertani tekintetben nagy változást jelentett. Szkeptikusan fogadta *Gyarmati* megállapítását, miszerint a magyarországi történettudományt a folyamatos kísérletezés és megújulási kísérletek jellemeznék. Általános tudománytörténeti vonatkozásban szerinte Thomas Kuhn követői (paradigmaváltás) és az apró lépésekből felépülő fokozatos változást vallók (gradualisták) álláspontja ütközik egymással, s ez a vita — a természettudományokkal ellentétben — a társadalomtudományokban nem látszik csillapodni.

Gyáni Gábor azt emelte ki, hogy a Kuhn-i szemlélet, a paradigmaváltás elemele elfogadottá vált, hatásaként erősödött a tudományos kutatás és a kutatók öntudata. Általa a filozófiai gondolkodás a tudomány más képét mutatta fel, mint amit a 19. századi gondolkodás képviselt. Nem a tudás lassú, folyamatos gyarapodása, hanem a tudományban bekövetkezett, azt hosszabb távon meghatározó változások, fordulatok (turn) a fontosak (lásd pl. Darwin, Foucault hatását). Ez gyakran csak azt jelenti, hogy a tudomány másra fókuszál. Mint például manapság, amikor az időbeliség helyett a térbeliség került a figyelem középpontjába. *Gyáni* álláspontja szerint nem az objektívumok az elsődlegesek. Minden az emberi elmében keletkezik. Ha megváltozik a tevékenységünkéről alkotott felfogásunk, másként látjuk a tevékenység tárgyát, a valóságot is. Ez tárgyiasul például tudományos projektekben is.

A változások okait és megnevezését illetően *Frank* Tibor a világban minden téren zajló grandiózus és gyakran radikális, a világot gyökeresen átalakító változások hatásait emelte ki. *Kövér* György viszont — az új gazdaságtörténet-írás kialakulását említve példaként — arra hívta fel a figyelmet, hogy egyéni egzisztenciális érdekek, illetve speciális érdeklődés is lehet egy gyökeres váltás előidézője.

A gazdaság- és a társadalomtörténet helye a magyarországi történettudományban – egyetemi oktatásának nehézségei

Ugyancsak *Kövér* előadása inspirálta azt a diskurzust, mely a gazdaság- és társadalomtörténet helyzetének megítéléséről és ennek kapcsán a történelem-oktatás néhány problémájáról bontakozott ki.

Orosz István agrártörténeti vonatkozású példákkal támasztotta alá a gazdaságtörténet pozícióinak és az iránta megnyilvánuló érdeklődés gyengülését. Ugyanakkor megállapította, hogy *Ránki* György székfoglalójának az új gazdaságtörténet kritikájaként megfogalmazott jegyzete nem illett bele egész gondo-

latmenetébe. Annak lényege ugyanis az volt, hogy a gazdaságtörténet alkalmas elméleti következtetések levonására, tehát önálló diszciplína. *Kövér* György reflexiójában — a közbeszóló *Ormos* Máriával egyetértve — lehetségesnek tartotta, hogy az ideológiai jellegű megjegyzés „külső nyomásra” került a szövegbe. Egyben intézményi rivalizálást is látott a jelenség mögött. Ránki nem akarta, hogy a közgazdaságtan mintegy rátelepedjen a gazdaságtörténetre. Ez a félelem azonban szerintem indokolatlan volt. Ha volt ilyen veszély, az a '70-es években legfeljebb a politikai gazdaságtan részéről fenyegethette volna a tudományszakot. Mindenesetre ez is egyik megnyilvánulása volt annak, hogy nálunk az új gazdaságtörténet-írás nem honosodott meg, s mindmáig a diszciplína hagyományos művelése jellemző Magyarországon.

Orosz István szerint a hallgatók elfordulását a gazdaságtörténettől az is magyarázza, hogy a marxizmussal kötik össze, lévén, hogy utóbbi gazdaság- és társadalomtörténetként jelent meg. *Ormos* Mária inkább a nehezebb tárgyak tanulásával szembeni averzióval magyarázta a jelenséget – más szakterületekre vonatkozóan is. *Kövér* ezzel egyetértve azt a kérdést is felvetette: tudjuk-e jól és érdekesen tanítani azt, amit akarunk? Ehhez kapcsolódott *Pók* Attila, aki szerint mindenekelőtt három tényező befolyásolja a diákok óraválasztással kapcsolatos döntését: (1) A világ aktuális folyamatai, a szűkebb és tágabb környezetében zajló események. Az érdeklődő diák ezekre keres válaszokat. (2) A tanár és a tudós egyénisége. Az igazán nagy formátumúak azt oktatják, sugározzák, ami a korabeli világban aktuális, ami annak lényegéhez tartozik. (3) Végzés után miként tudják hasznosítani az oktatás során elsajátított ismereteket. Az értelmiségieket alkalmazó munkáltatók kreatív személyiségeket keresnek. Ezért nagyobb érdeklődést válthatnak ki a problémacentrikus, önálló gondolkodásra serkentő, készségeket, képességeket fejlesztő, gyakorlatias foglalkozások.

A levéltári anyag és a kutatási lehetőségek összefüggéseiről

Gyarmati György vetette fel a modernkori történészek alapvető kutatási problémáját. Míg a Magyarország 1000 és 1900 közötti történetét dokumentáló források a levéltári állagok 35%-át teszik ki, a 20. századiak 65%-ban részesednek belőle. Így a középkorászok a források döntő hányadát ismerik és uralják, a második világháború utáni korszak történéseit kutatók viszont egész életművüket produkálhatják a vezető szervek iratai 4-5%-ának felhasználásával. *Gyáni* Gábor két megoldást vetett fel a probléma megoldására. Egyrészt az érdektelen információkat tartalmazó, illetve a tükröződő iratokat selejtezni kell. Külön felhívta a figyelmet arra, hogy a hatalmi szervek különböző szintjeinek anyagaiban (pl. az alsóbb szervek jelentéseiben, beszámolóiban és azok járási, megyei, országos szintű összegzéseiben) ugyanazok az információk ismétlődnek, ezért elég az országos testületek iratainak vizsgálata. A másik nehézséget az okozza, hogy a kutató a hivatalszervezet által meghatározott csoportosításban kapja meg az anyagot. Minél nagyobb nominálisan az iratanyag, a történésznek annál nehezebb megállapítania, mely dokumentumok tartalmazzák a számára fontos in-

formációkat, adatokat. Ennek megoldást a digitalizálásban és a tárgyszavas keresés feltételeinek megteremtésében látta.

Gyáni selejtezésre vonatkozó javaslatait többen vitatták. *Frank Tibor* Gustav Stresemann német kancellár és külügyminiszter német–szovjet tárgyalásokkal kapcsolatos iratainak sorsával, *Ormos Mária* a magyar történelem számára rendkívül fontos, de a francia levéltárosok által érdektelennek nyilvánított dokumentumok selejtezésével bizonyította: pótolhatatlan hiányokat okozhat egyes iratcsomók, vagy egyedi iratok megsemmisülése, illetve a kutatási szempontokat figyelmen kívül hagyó megsemmisítése. *Kövér György* a bírósági iratok azon selejtezési gyakorlatának veszélyeire utalt, melyek szerint csak az ítéleteket kell megőrizni, a mellékleteket nem. Holott, pl. a társadalomtörténész számára ezek a nevezett irattípus legértékesebb darabjai. *Vonyó József* ezért tartotta fontosnak, hogy a selejtezési szabályok kialakításában vegyék figyelembe a kutatás érdekeit, illetve a selejtezést csak tudományos kutatómunkát is végző levéltárosok végezhessek. Hangsúlyozta továbbá, hogy nem elég a központi iratok vizsgálata. Azokból csak az országos döntéshozók helyzetértékelései és az ország életét befolyásoló állásfoglalásai rekonstruálhatók, de ezek megvalósulásának területenként, településenként tapasztalható sajátosságai, illetve a mögöttük meghúzódó okok nem. Reális országos történetet csak valamennyi szint iratanyagának vizsgálata alapján lehet írni.

Újabb szempontot emelt be a vitába *Pók Attila*, hangsúlyozva, hogy az archívumok működésének van egy sajátos logikája, s feladatuk nem csak a kutatók kiszolgálása. Ennek figyelembe vétele azért is jelentős, mert a nemzeti emlékezetet nem csak, sőt nem elsősorban a történészek befolyásolják. Ráadásul más tényezők ezt szolgáló tevékenysége hatékony intézményes formákat is öltethet. A levéltári, könyvtári és múzeumi anyagokat is kezelő, több ezer munkatársat alkalmazó, a költségvetések által busásan dotált lengyelországi Nemzeti Emlékezet Intézet és a hasonló szlovák intézmény példáját említve hívta fel a figyelmet egy veszélyre: a központosítás révén a mindenkori hatalom befolyásolhatja a selejtezést – önös hatalmi érdekek által diktálva, s egyben súlyosan veszélyeztetve a nemzeti múlt teljességének hiteles feltárását.

A hallgatóság körében nagy érdeklődést kiváltó, pezsgő vitát a rendelkezésre álló idő lejárta miatt kellett berekeszteni.

Az összeállítást szerkesztette és a vita összefoglalóját készítette:

Vonyó József

Ormos Mária

LEHET-E MAGYAR TÖRTÉNELMET ÍRNI EGYETEMES TÖRTÉNELEM NÉLKÜL?

Kiterjesztem a címet, és azt kérdezem, hogy meg lehet-e egyáltalán érteni a Magyarországon, és Magyarországgal történeteket a nemzetköz környezetben történtek számbavétele nélkül?

A kérdést vélhetően kétfelé kell bontani. Számos történeti vonulatot és hazai eseményt természetesen lehetséges önmagában vizsgálni, illetve a témát csak addig szükséges kiterjeszteni, ameddig az érdeemben megkívánja, de mindenképpen lehetséges megmaradni az országhatárokon belül. Ha — mondjuk — egy falu boldogulásának vagy éppen szegénységének a körülményeit vizsgálja valaki, elegendő a természeti és az épített környezetet számításba venni, és a határ átlépése legfeljebb akkor hasznos, ha a határ másik oldalán mód nyílik az összehasonlításra egy másik, hasonló helyzetben lévő faluval. Alaphelyzetben a természeti adottságok mellett elegendő számításba venni a piac közelségét, illetve távolságát, és annak megközelítési lehetőségeit. A tisztaeszlezi gyilkosság esetében például (miként az egy nemrégiben megjelent monográfiában történt) már messzebb kellett menni, mivel a vizsgálatot a helyi kistérségi társadalmi és mentális helyzeten kívül befolyásolni igyekezett egy országos mozgalom, szemmel tartotta és iránya szerint találta a sajtó, továbbá a vizsgálatban, valamint a perben szereplő személyek saját meggyőződésének és feltevéseinek is szerep jutott benne. Mindenesetre nemzetközi összefüggésekre a szerzőnek nem kellett tekintettel lennie, mivel az ügyet semmiféle külső esemény, befolyás nem érintette.

Merőben más a helyzet, ha az ország történetéről van szó. Természetesen meg lehet kísérelni, hogy Magyarországot valaki hermetikusan zárt közösségként kezelje, de az ilyen kísérlet kétes következményekre vezet. A magam részéről azt gondolom, hogy a jóval nagyobb hatalmak, így például Németország, Franciaország vagy Nagy-Britannia története sem értelmezhető önmagában véve, sőt hozzá merem tenni, hogy amióta az Egyesült Államok világhatalmi szerephez jutott, a világ más területeken zajló eseményeitől, történéseitől ő sem független.

A továbbiakban — nagy ugrásokkal — a magyar történet néhány fázisának elemzésével szeretném e tézist igazolni. Ha például valaki nem veszi figyelembe, hogy Európában milyen folyamatok zajlottak le a 4. és a 9. század között, arra az ugyancsak téves következtetésre juthat, hogy egyedül a magyarok jöttek Ázsiából. Ráadásul e téves adatból levezeti a magyarok népi jellemét is. A valóság ezzel szemben az, hogy Európát szinte kizárólag ázsiai bevándorlók leszármazottai lakják, és a különbség közöttük pusztán az ide érkezésük időpontjában

fedezhető fel. Európát elárasztották a germán törzsek, amelyek ellepték a mai Franciaország és Németország területét, de jutott belőlük Skandináviába, a brit szigetekre, Észak-Itáliába és Szicíliába is. A Skandináviában megtelepedett társaság egyik csoportja, amelyet varégnak neveztek, még azt a szívességet is megtette, hogy Kelet felé vándorolt tovább, és a mai Oroszország európai részén megalapította az orosz államot.

A germánok után — ugyancsak Ázsiából jövet — jelentek meg a szlávok, akik a nyugati telítettség okán megálltak Közép-Európában, illetve a Balkánon. A magyarok az európai többségtől abban különböztek, hogy későn érkeztek. Későn, de nem utolsóként. Szerencsájük abban állt, hogy a Kárpát-medencében a termékeny táj felett éppen senki sem uralkodott oly keményen, hogy megvéddesse birtokát. A longobárdokat már régen elűzték az avarok, a nagy és rendkívül gazdag Avar Birodalmat szétzúzta és kifosztotta Nagy Károly, a szláv Nagy Morva Birodalom pedig, amely aktuálisan a terület egy részét birtokolta, súlyos belső nehézségekkel küzdött. Természetesen nem egy lóba került, hanem súlyos csatát követelt meg a magyar győzelem.

Ha valaki nem veszi számításba, hogy milyen viszonyok uralkodtak ebben az időben Európa-szerte, sosem fogja megérteni, hogy a magyar lovas csapatok hogyan portyázhattak évtizedekig a nélkül, hogy legyőzőre találtak volna. Még valami 60 évnek kellett eltelnie, amíg Otto császár meg tudta szervezni az ellenállást, és biztosítani tudta csapatainak magasabb technikáját, ahhoz, hogy a magyar sereg elszenvedje súlyos vereségét. Ehhez a Német Császárságban végbement jelentős történeti változások vezettek el.

Az „ázsiai veszedelem” ezzel azonban távolról sem múlt el. Néhány kisebb törzset a magyarok nem kevés nehézség, csatározás és öldöklés árán integráltak, de a mongol (tatár) sereg amúgy ázsiai módra letarolta az országot, és csak a házi utódlási perpatvar mentette meg a magyarokat attól, hogy tartósan berendezkedjenek, miként tették Oroszországban.

Más útvonalon kihívást jelentettek Európa számára a vezérükről Szeldzsuknak nevezett törökök, akik a 11. században meghódították — többek között — az Arab félsziget nagy részét, beleértve ebbe a Szentföldet is. Mivel a pápák felhívásait követve keresztes hadak indultak a törökök kiszorítása érdekében, e nagy nemzetközi vállalkozásnak Magyarország is terepévé vált. Mi több, később, a 16. század elején egy magyar érsek, aki saját megítélése szerint eséllyel indult a pápaválasztáson, de csalódnia kellett, vigasztalásképpen felhatalmazást kapott a megválasztott pápától (X. Leó) egy új keresztes hadjárat megszervezésére a törökök ellen. Bakócz Tamás — vesztünkre — neki is látott a hadak felállításához, ám az akció egy nagy lázadás kirobbanását eredményezte, amelyben parasztok, kismanesek, városi polgárok és teológushallgatók tömegei vettek részt, és vesztették életüket. Egy nagy magyar lázadás tehát szoros összefüggésben állt a török terjeszkedéssel és a római politikával.

Amikor ez történt, a vezérükről Oszmán törököknek nevezett hadak már erősen közeledtek a magyar országhatárokhoz. Ha a következményeket vizsgáljuk, akkor természetesen megint csak rekedtre vitatkozhatjuk magunkat azon, hogy a magyar főurak milyen súlyos hibákat követtek el, és hogy valóban

elkövették-e ezeket. Ám ha a bekövetkező eseményeket valóban meg szeretnénk érteni, úgy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a két legfontosabb tényezőt, és ezek egyike sem hazai. Az egyik a török hadsereg nagysága, szerkezete, vezénylése, szemben a magyar sereg optimális méreteivel, a másik az a „be nem avatkozási” politika, amelyet a nyugati hatalmak évszázadokon keresztül gyakoroltak. Ami az első kérdést illeti, Kosáry Domokos egy elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy vélhetően a legjobb magyar felkészültség és a teljes haderő megjelenése sem lett volna elegendő arra, hogy a törökökre vereséget mérjenek a magyarok, de az ő el nem évülő hibájuk, hogy ezt meg sem kísérelték.

Ami a másik kérdést, az európai hatalmak tétlenségét illeti, ennek a magyarázata sokkal bonyolultabb. Jóllehet szavakban minden uralkodó, király, fejedelem egyetértett azzal, hogy bizony meg kellene állítani a törököket, és meg kellene védeni a keresztény Európát, ám az egymás ellen vívott háborúk, és a béke idején egymás sakkban tartása ezt a felismerést minduntalan felülírta. A nagy vetélkedés odáig ment, hogy a francia reneszánsz jó ízlésű atyja, I. Ferenc király szövetségre lépett a portával a Habsburgok ambícióinak megfékezése érdekében. Amikor a magyarokat a törökök már közelről fenyegették, ő éppen V. Károly császárral vívta kudarccal végződő háborúit. Nagyjából így ment ez a következő évtizedek és évszázadok során is. Másként szólva, ha nem vesszük figyelembe a nyugati világ helyzetét és eseményeit, megint csak háttér nélkül fogunk kellően meg nem alapozott téziseket fogalmazni arról, hogy vajon melyik magyar főúrnak, vagy erdélyi fejedelemnek volt igaza, amikor ezt vagy amazt tette. Ez természetesen távolról sem jelenti, hogy a főurak felelősségét ne kellene vizsgálni.

Hasonló kérdéseket a továbbiakban is lépten-nyomon meg lehet fogalmazni, de most ugrok egyet a történetben, hogy a 20. századi eseményeket kissé alaposabban szemügyre tudjuk venni. Az első kérdés mindjárt az, hogy vajon mikor is kezdődött a 20. század? A hosszú 19. század hívei úgy vélik, hogy az első világháborúval vette kezdetét. Ezzel az elmélettel magyar szempontból az a baj, hogy mire ez a háború kirobbant, a magyar sors lényegében már elvégzetett. A nagy bajok újabb forrásvidékét ugyanis alighanem 1848/49-ben lehet keresni. Az akkori bukásnak megint csak volt egy nemzetközi meghatározója, amennyiben a szabadságharcot egyetlen hatalom sem támogatta, egyikük viszont partnerül szegődött Bécshez. A magyarok ebben az esetben is nagy túlerővel kerültek szembe, és ezt a tényt Görgey egyetlen hangos elmarasztalója sem teheti kétséggé. Másfelől viszont az is kétségtelen, hogy a magyar politikai vezetés komolyan nem próbálta meg, hogy szövetségeseket szerezzen magának saját környezetében. Amennyire ismerem a korabeli szerb és román politikai trendet, ez aligha vezetett volna eredményre, de megint csak marad a tény, hogy ezt érdemben meg sem kísérelték. Sem Batthyány Lajos, sem Kossuth Lajos – senki. Majd csak az emigrációban kezdett elsősorban Teleki és Klapka, végül maga Kossuth is egy föderatív államalakulatról gondolkodni, de ennek a gyakorlati politikára nem volt kihatása.

Az úgynevezett kiegyezés, vagy a nyugati szóhasználat szerint a kompromisszum se igen jött volna létre, vagy legalábbis akkor, amikor kialkudták,

megszövegezték és aláírták, nem jöhetett volna létre, ha Ausztria nemzetközi pozíciója a porosz királyságtól elszenvedett vereség következtében nem romlik le. Mivel e pozíció megrendült, nem csak a magyar politikai elit számára jött el az idő az engedmények kicsikarására, de az udvar is érdekelt lett benne, hogy békés állapotokat teremtsen a birodalom határain belül. Lehet éppen bírálni a magyar tárgyalási technikát, de több évig tartó megtorlás, önkényes uralom, az ország területének tartományokra történt feldarabolása után nem volt alternatívája a megegyezésnek.

Egy alkuszöveget azonban még sosem írtak az örökkévalóság számára. Mindenesetre a dualizmus első évtizedei a felvirágzás és haladás jegyében teltek el. Ebben a magyar politikusoknak, vállalkozóknak, szakembereknek óriási szerepük volt, de erre az időszakra nézve is tudni kell, hogy a nagy eredményeket Magyarország nem mutathatta volna fel a külföldi tőke masszív részvétele nélkül. Mindazonáltal a következő évtizedekben, közelebbről a 19. század végén és a 20. elején már készült a koporsó. A kiegyezés kezdett ketreccé válni, amennyiben nem tette lehetővé az önálló hadsereg létesítését, a saját érdekeknek megfelelő külpolitikának nem csak a kifejtését, de megfogalmazását sem, miközben nem volt magyar valuta és nem volt saját, nemzetinek tekinthető bank sem. Ami a gazdaságot illette, az említett hiányokat kompenzálta a nagy vámterület, amelyen csaknem minden magyar áru eladható volt, a többi kérdés azonban megoldatlan maradt. Ezért mondhatta majd Bethlen István igencsak keserűen, hogy a magyarság elvesztette nemzetközi horizontját. Úgy tűnik, hogy valóban elvesztette, hiszen nem akadt egyetlen politikus sem az országban, aki a háború kitörésekor vagy akár csak annak vége felé tisztába jött volna az óriási veszéllyel, amely az országot és magyar lakosságát fenyegette.

Volt politikai áramlat az országban, amely követelte az eredeti kiegyezési feltételek átdolgozását, a hadsereg magyar lábának megalkotását, a Nemzeti Bank megszervezését, de elveit feladta, mert nem merte elvállalni ennek fejében, vagy kíséretében az általános választójog bevezetését. Nagyjából ebben az időben, 1906-ban a birodalom másik felében elfogadták az általános választójogot és a rá következő évben már ennek megfelelően bonyolódtak le a választások, de ehhez hozzá tehetem, hogy Ausztriát ez sem mentette meg attól, hogy elveszítse minden nem német ajkú lakossággal bíró területét. A félelem alapját hazánkban a parasztok és a nemzetiségek képezték. Ha a parasztok bezúdulnak a törvényhozásba, első dolguk lesz, hogy földet követeljenek, a nemzetiségi képviselők pedig akár le is szavazhatják a magyarokat, hogy szövvényes óhajukat kielégíthessék. 1920-ban, az első és sokáig egyetlen olyan választásokon, amelyet az általános és titkos választójogi rendszernek megfelelően tartottak meg, nemzetiségek nem jelentek meg, mert már nem is voltak, ezzel szemben a nagy tömegben megválasztott paraszt képviselők valóban a földköveteléssel álltak elő.

Nos, a századforduló után patthelyzet alakult ki, és kivezető utat senki sem talált. A falu és a nemzetiségek problémája ölelkezett egymással, ami többek között azt jelentette, hogy az egyiket a másik nélkül lehetetlen megoldani. A magyar állam által gyógyírként talált iskolapolitika nem is annyira méltatlan

és igazságtalan, mint sokkal inkább nevetséges volt. Iskolázással szaporítani lehetett a képzett nemzetiségi értelmiséget, de ez nem idézte elő elképzeléseik mérséklését, hanem eszközöket adott a kezükbe.

Azt a helyzetet, amelybe Magyarország az első világháború előtt és alatt belekerült, nemzetközi ismeretek és elemzések nélkül nem lehet megérteni. Ehhez fel kell térképezni a nagyhatalmak érdekkörét, potenciálját, szándékait, és azt is, hogy a kis nemzetek, amelyek kapcsolódtak hozzájuk, mit vártak a háborútól és milyen taktikát folytattak követelményeik kielégítése érdekében. A magyar politikai osztály tagjainak fogalmuk sem volt róla, hogy nemzetközi méretekben és értelemben mi fortyog a fazékban, de ettől a fazék még rottyogott. A nyugati szövetségeseket valójában a németkérdés érdekelte igazán, és ehhez képest sokáig nem is törődtek azzal, hogy vajon mi lesz Ausztria-Magyarország különféle alkotóelemeinek a sorsa. Akkor kezdtek érdeklődni a csehek, lengyelek és mások ügyei iránt, amikor kiderült, hogy Ausztria az új császár, Károly kezdeményezése ellenére képtelen megválni német szövetségésétől. Az úgynevezett Sixtus-levelek francia közzététele sorsfordulatot jelzett az Ausztria-Magyarországgal kapcsolatos szövetséges politikában. Annál is inkább, mert a francia vonalat követték az angol külügyben, és hamarosan Wilson elnök is arra a következtetésre jutott, hogy a szláv érdekeket Közép-Európában minél jobban ki kell elégíteni, már csak azért is, hogy útját lehessen állni a pánszláv gondolatnak. Voltaképpen egyetlen szerencsénk abban állt, hogy mind Wilson, mind európai partnerei (Clemenceau és Lloyd George) mereven elleztek, hogy az északi és a déli szlávok akár csak egy ponton is találkozzanak egymással. Valahogy úgy gondolkodtak, hogy ezt a két csoportot annak idején, a 9–10. században a magyarok választották ketté, és a legjobb, ha ez így is marad, mert különben túlságosan nagy erőt lennének képesek kifejteni.

A magam részéről, néhány optimista kolléga álláspontjával ellentétben, egyáltalán nem hiszem, hogy ennek a siralmas szituációnak lett volna magyar megoldása. Magyarország helyzete semmiben sem hasonlított a felemlegetett ellenpéldára, a sikeres vagy legalább nem teljesen sikertelen török katonai erőfeszítés körülményeire. A törököknek volt saját nemzeti hadseregük, óriási tengerparttal rendelkeztek, egyetlen kisállammal, Görögországgal álltak szemben, a hátukat le tudták védeni, és ráadásul az angol és a francia politika homlokegyenest opponálta egymást a török kérdésben. Magyarország hadereje viszont egy olyan birodalmi omlett részét képezte, amelyből egy skót kutató szerint a tojásokat nem lehetett kiszedni, körbe volt zárva ellenfelekkel, amennyiben Ausztriát sem lehetett már barátnak vagy barátságosnak tekinteni, és a nagyhatalmak egyike sem volt képes a minimális érdekvédelemre. Lloyd George és Nitti olasz miniszterelnök tett erre halvány kísérletet, de saját külügyminisztériumuk visszavonulásra kényszerítette őket.

Nem hiszem tehát, hogy a Párkák kezét le lehetett volna fogni, ám ez mégsem jelenti, hogy az új magyar kormányzóerők helyesen jártak volna el. A jó szándékot, a hiszékenységet, a naivitást lehet éppen egy erkölcsi skálán értékelni, de ilyen erényekkel nem lehetséges jó politikát kifejteni még békeidőkben sem. A Népköztársaság elhatározott ugyan számos helyeselhető lépést, a

tervei kétségtelenül a jobb jövő felé mutattak, magukkal a lépésekkel azonban sorra elkésett. Elkésett a hadsereg újjászervezésével, a földreform kihirdetésével, a választójogi törvénnyel, miközben a külföldre kiküldött nem hivatalos követeket szerencsétlenül választotta meg, és külföldre eljuttatott üzeneteiben az ekkor védhető etnikai elv helyett történelmi és gazdasági tényezőkre hivatkozott.

Felsorolhatjuk tehát a magyar oldalon elkövetett hibákat és mulasztásokat, ám ha nem tudjuk, nem értjük, hogy milyen, a magyarokénál sokszorta nagyobb erők mozgatták a szálakat, akkor nem a valóságról beszélünk, hanem önkényesen választunk magunknak ördögöt, hogy rá mutogathassunk.

Ha újra lépünk egyet, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Lenin nélkül, az oroszországi fordulat nélkül elképzelhetetlen lett volna a Magyar Tanácsköztársaság. Ezt az államalakulatot Moszkvában találták ki. Nem mintha a szociáldemokrata pártnak nem létezett volna radikális szárnya, de ez önmagában kicsi és jelentéktelen volt és minden bizonnyal az is maradt volna, ha meg nem jelenik Kun Béla társaival, egy nagy halom pénzzel, valamint kolosszális ígéretekkel azt illetően, hogy az orosz Vörös Hadsereg máris készenlétben áll, hogy kíségtse a bajból testvérét, mármint akkor, ha az vállalja a testvéri szerepet. Az ígéletnek nem csak számos szociáldemokrata vezető és párttag került a bűvöletébe, de felsorakozott a mentők mellé a magyar értelmiség színe-java. Hozzá lehet tenni ehhez, hogy a várakozás nem volt teljesen alaptalan, mivel a bolsevik vezetőség megoszlott, és volt olyan vezető, így Trockij, aki a segítséget komolyan vette. A magyarok mentségére fel lehet hozni, hogy Budapesten nem lehetett kitalálni, hogy ezt a projektet Lenin elveti, és az ő álláspontja győzedelmeskedik.

Ez történt, és amikor kiderült, hogy miként Károlyi alaptalanul bízott francia kapcsolataiban, Kun Bélát orosz mentora ugyancsak cserbenhagyta, Budapesten és az ország még megmaradt területén minden megváltozott. Természetesen fel lehet hozni, hogy az oroszoknak volt fontosabb dolguk annál, hogysem megmentsek a magyar terület és lakosság egy részét, ez azonban mit sem változtatott azon, hogy a magyar csatlakozás a megmentés hiedelméhez kapcsolódott, és erről kiderült, hogy hiób-hír volt. Még tellett egy nagy erőfeszítésre az északi hadjárat formájában, amely egyébként azért lehetett sikeres, mert csehszlovák hadsereg még nem létezett, de ezt követően elfordultak a rendszertől a korábbi támogatók, dezertált néhány felébredt szociáldemokrata, összeomlott a közélet, ellenforradalmi lázadásokra és azok brutális, véres leverésére került sor. Summa summarum: a rendszer és vele együtt az ország verve volt, még mielőtt a románok eldöntötték volna, hogy nekiindulnak és meg sem állnak Budapestig. Ismét kiderült, hogy ígéletre, de azt is mondhatom, hogy „hozomra” nem lehet országos politikát építeni. Figyelmen kívül hagyva vagy éppenséggel nem is ismerve a nemzetközi körülményeket.

Ennek tudatában mondhatnánk, hogy teljesen fölösleges volt egy ilyen kísérletbe belemenni. Ám azt is hozzá lehet tenni ehhez, hogy a kísérletnek létezett egy pontosan ugyan fel nem mért, de talán nem is ismerhető, vagyis végeredményben csak feltételezett háttér. És azok jó része, akik a kísérletre vállalkoztak, — így több szociáldemokrata vezető mellett írók, zenészek, társada-

lomtudósok, szakemberek, valamint harcba induló munkások — a hazájukat nem elárulni, hanem megmenteni szerették volna. A dolgok nemzetközi hálójának értelmezése nélkül megint csak megalapozatlan mutogatásokig lehet eljutni.

Mindazonáltal a nagy kísérlet ismét csak hiszékenységből és álmodozásból fakadó tévedés és súlyos hiba volt. Ráadásul a Tanácsköztársaság által, illetve alatt elkövetett anomáliák a legrosszabb indulatokat hívták elő. Sokan akartak bosszút állni, sokan keresték a terroristákon kívül is a számon kérhető bűnbakokat. A leg-szomorúbb fejlemény viszont abban állt, hogy az ország önerejéből képtelen volt kievickélni a kátyúból. Párizsban készültek dönteni arról, hogy Böhm Vilmos elfogadható-e miniszterelnöknek, ugyanott döntöttek arról, hogy Friedrich Istvánt nem ismerik el, onnan küldtek tárgyalót azzal a feladattal, hogy segítsen megalakítani egy elfogadható kormányt, a Pesten ülésező szövetséges tábornoki bizottságnak valamint a brit főmegbízottnak volt oroszlánrésze abban, hogy Horthy Miklós kormányzó lehetett. Hozzáteszem ehhez, hogy Horthy ebben az időben masszívan politizált, méghozzá ügyesen tette ezt. Meg tudott állapodni Mardarescu román főparancsnokkal abban, hogy elfoglalhatja a Dunántúl déli részét, jó érzékkel nem állt szóba Friedrich-hel, megalkudott viszont a Dunántúl északi részén tevékenykedő Lehár Antallal, kiadott szeptemberben egy deklarációt, miszerint nem engedélyez antiszemita atrocitásokat, és ha a Nemzeti Hadseregben ilyesmi előfordul, azt ő megtorolja. Az utóbbit a fehérterror általa jóváhagyott tombolása idején jelentette ki. Mindezek után nyilatkozott arról, hogy elismeri a demokratikus eljárásokat, és nem vezet be katonai diktatúrát. Ezt egyébként megválasztása után be is tartotta.

Ha valaha, Magyarország ekkoriban tökéletesen ki volt szolgáztatva a külföldnek. Sokat kellett tenni azért, hogy szuverenitását, akár csak jogi értelemben is valóban érvényesíthesse. Ennek a feltétele viszont a békeszerződés aláírása volt. Miután a nemzeti erők semmit sem tettek, és az adott körülmények között nem is tehettek azért, hogy az ország területéből akár csak egyetlen négyzetcentimétert visszaszerezzenek (néhány apró kiigazítást leszámítva), múltat feledve, a nemzetközi helyzetről tudomást sem véve keresték a felelősöket és elsősorban a fő felelőst. Mivel a Tanácsköztársaság katonai akciókat folytatott az országmentés jegyében, e szempontból Károlyi Mihály lényegében egyedül maradt a porondon.

Magyarország független lett, először a 16. század óta, ám szuverenitása továbbra sem volt teljes. Az előírt leszerelési kötelezettség teljesítését ellenőrző bizottság figyelte, majd, miután a költségvetés rendbetétele és egyáltalán a gazdasági rekonstrukció beindítása érdekében külföldi kölcsönt vett fel, a pénzügyeit is külföldi bankárszemek vigyázták. Az utóbbiért már Bethlen miniszterelnök és az őt felhatalmazó kormányzó volt a felelős, és az ekkoriban szervezkedő „fajvédők” nem is mulasztották el, hogy ezt a szemükre vessék. Mindazonáltal a gazdasági élet feléledt, és a kölcsönök egymást követték. Városi, megyei, bank, üzemi, magán, egyházi stb. kölcsön csakúgy záporozott. Amikor azután egy csapásra mindez véget ért, megjelentek a Népszövetség által kiküldött nemzetközi guruk, akik kijelentették, hogy mégis csak szörnyű egy ekkora

eladósodás. Tessék lefaragni, tessék elbocsátani, tessék adóztatni, tessék megszorítani a nadrágszíjat.

Mindez megtörtént. A magyarok apraja, nagyja megfizette előbb a szanálást, majd másodsorra megfizette ennek következményeit. Megtörténtek az elbocsátások, a lefaragások, az adóemelések. Csakhogy ettől az eladható magyar portékának még nem lett vevője. Voltaképpen leegyszerősítve azt mondom, hogy a magyar gazdaság az 1920-as években a nemzetközi tőkének, az 1930-as években a mezőgazdasági felvevő piacnak volt kiszolgáltatva. Egyáltalán nem áll szándékomban megvédeni Gömbös Gyula általános politikáját, de szeretném látni azt a gazdasági szakértőt, aki meg tudná mondani, hogy hol másutt kereshetett volna piacot a mezőgazdasági termékeknek, mint ahol keresett? Ez azt jelentette, hogy az ország nem léphetett ki azokból a körökből, amelyek nemzetközi értelemben számára kialakultak Európában.

Mindazonáltal megint csak rákeveredtünk egy nagyrészt vágyakból, álmokból és hiszékenységből épült útra, aminek gyászos végkövetkezménye a Wehrmacht megszálló erőinek megjelenése volt. További háborús áldozatok, javak kisajátítása, a maradék haderő elvezényelése, civil lakosok elhurcolása, és mintegy félmillió zsidó, zsidó származású és tudatában nem zsidó magyar állampolgár meggyilkolása volt a revíziós álmok ára. A következő megszálló hadsereghez, kevesek kivételével, a lakosság nagy része nem főzött vérmes reményeket, de mint tudjuk, hamarosan kihunytak a leghalványabbak is. Mily mértékben határoztak az ország és egész régiók sorsáról a nemzetközi erőviszonyok, vaskos feldolgozásokban érdemes tárgyalni, egy rövid előadásban azonban újat aligha mondhatnánk.

Zárógondolatként szeretnék azonban szólni a rendszerváltásról. Közismert, hogy az egész világrendszert megváltoztató eseménysor főszereplőjének és szereplőinek a címére sokan igényt tartanak. A magam részéről azt hiszem, hogy az eseményeket nem egyetlen állam és főként nem egyetlen szereplő mozgatta, hanem azok menetében három főszereplőnek volt tetemes része, úgy mint Ronald Reagan elnöknek, Mihail Gorbacsov főtitkárnak és Kohl kancellárnak. Az ő tevékenységük nélkül nem lett volna rendszerváltás sehol. Mindazonáltal egyáltalán nem volt mindegy, hogy az érintett államok és szovjet tartományok vezetői felismerték-e és mikor ismerték fel az előttük feltáruló lehetőséget. Segítették-e a folyamatot, vagy inkább gátolták? Azt gondolom, hogy el nem évülő és történetileg szinte kivételes magyar erényként könyvelhetjük el, hogy a magyar ellenzék felismerte a lehetőséget, az uralmon lévő elit meghatározó része viszont belátta, hogy az ő lehetőségei a régi formában lezárultak.

IS IT POSSIBLE TO WRITE HUNGARIAN HISTORY WITHOUT
INTERNATIONAL HISTORY?

by Mária Ormos
(Summary)

The lecture departs from the basic principle that it is impossible to understand the history of any given country without a profound knowledge of the conditions of its international environment. And this principle does not hold only for little countries. Nor can great powers and their leaders make themselves independent from the events and processes which take place in other parts of the world. Through the analysis of examples chosen from as far afield as the Hungarian settlement and the fall of the Communist regime, and the whole intervening period, the author proves that there exists no section or major turning point in the history of Hungary which could be interpreted in separation from the trends and power conditions operating in its closer and wider international environment – be it questions of economic, political or military character.

A POSZTMODERN ÉS A MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÍRÁS

Többszörösen nehéz, úgyszólván megoldhatatlan feladat röviden értekezni a címben foglalt kérdésről. Ennek döntő oka a posztmodern fogalmi meghatározásának a nehézsége.¹ Általános megítélés szerint egy olyan történetelméleti gondolkodás testesíti meg a posztmodernt (vagy posztmodernizmust), amely a metatörténet tárgyában vizsgálódik; ennek során a történelem elbeszélésének, a történeti (történetírói) gondolkodásnak a mikéntje kerül az érdeklődés homlokterébe. A posztmodern, ezen túl és emellett, a megismerés szkepszisével párosuló beállítottság, amely fennen hirdeti, hogy nem tartható fenn a 19. századból örökölt naiv episztemológiai realizmus tudományos meggyőződése. Radikális elfordulást sürget ezzel a posztmodern a pozitivistá tudományos megismerés eszményéhez kötött társadalom- és történettudománytól. Jellegzetesen posztmodernnek számít továbbá, hogy a holisztikus, a mesterelbeszéléseket teremtő történeti gondolkodás helyett az egyes partikuláris (szubnacionális) vagy éppen globális (transznacionális) közösségi identitásokat megszólaltató beszédmódot pártolja. Példa rá a mikrotörténeti, a történeti antropológiai, valamint az *Alltagsgeschichte*, a *New Cultural History*, továbbá a transznacionális történetírói gyakorlat.

A posztmodernizmus nem ideológia, amilyen a marxizmus vagy a liberalizmus, és nem is egy adott kormányzati vagy gazdasági rendszer leírása vagy öntudata (amilyen a feudalizmus, a kapitalizmus, a kommunizmus); és nem is hitbéli meggyőződés, amilyen a vallás, vagy a nacionalizmus. A posztmodern egyszerre ad helyet a különböző ideológiáknak, manapság például a posztkolonializmus elmélete vág leginkább egybe a posztmodernnel, de a feminizmus, a queer elmélet és számos más megközelítés (és tárgy) is kedvez a posztmodern szellemi állapot tudatosításának.

Nem kívánok ezúttal alaposan elmélyülni a posztmodern definíciós problémáiban.² Azzal zárom a rövidre fogott gondolatmenetet, hogy a posztmodern

¹ Christopher Butler: *Postmodernism. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford, 2002.

² A történetírói posztmodernizmus elméleti irodalmához vö. F. R. Ankersmit: *Historiography and Postmodernism. History and Theory*, 28, 2 (1989), 137–153.; Keith Jenkins: *Rethinking History*. Routledge, London – New York, 1991.; *Úő*: *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline*. Routledge, London – New York, 2003.; Alun Munslow: *Deconstructing History*. Routledge, London – New York, 1997.; Ewa Domańska: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. University Press of Virginia, Charlottesville – London, 1998.; Ernst Breisach: *On the Future of History. The Postmodernist Challenge and its Aftermath*. University of Chicago Press, Chicago – London, 2003.; Elizabeth A. Clark: *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*. Harvard University

elsősorban a (történeti) ismeretről való tudásnak felel meg, amely azt tudakolja: mi módon keletkezik a tudományos tudás, és milyen funkciót tölt be a történeti tudat a különféle csoportidentitások megteremtésében és éltetésében. A posztmodern, ezek szerint, nem egy meghatározott történetírói irányzatot vagy iskolát jelöl, hanem arra a szellemi érzékenységre utal, amely sokféle alakban nyilvánul meg és változatos elméleti premisszákkal fonódik össze.

Hazai reakciók a posztmodernre

A magyarországi történeti gondolkodást alig érintette meg ez ideig a posztmodern *elméleti* hatása. Talán éppen azért alakult így a dolog, mert nem létezik Magyarországon érdemi történetelméleti kutatás és gondolkodás. A helyzetet jól mutatja, hogy Heller Ágnes angolul 1982-ben megjelent, azóta magyarul is kiadott történetelméleti munkája tekinthető az egyedüli átfogó teoretikus műnek, amely magyar tudós tollából származik.³ Heller könyvének éppúgy nem volt, a magyar nyelvű megjelentetés után sem, érezhető hatása itthon, mint ahogyan John Lukacs történetelméleti munkájának sem, amikor megjelent magyar nyelven.⁴

Ami a kutató, az empiricista történészek⁵ elméleti érdeklődését, ezzel összefüggő diskurzusát illeti, legjobb esetben is csak visszafogott kíváncsiság mutatkozik bennük a posztmodern iránt; rosszabb esetben — és ez a gyakoribb — a lesajnálás, az utálkozás, a megbélyegzés, és a kiátkozás hangja szólal meg vele kapcsolatban. Az öntudatosan vállalt elméleti tájékozatlanság, az ez irányú érzéketlenség szolgál ehhez kedvező táptalajul, ami a legtöbb hazai történész szemében erényként hat. „Mi nem spekulálunk, hanem végezzük a dolgunkat, szorgalmasan kutatunk, hogy feltárjuk a múlt valóságát és igazságát” – szól a jól ismert történészi hitvallás. Három ily értelmű megnyilatkozást mutatok be a következőkben, hogy érzékeltessem a helyzetet; mindegyik a velem folytatott polémiákból való.

Annak ellenére szállt hadba (2003-ban) Pritz Pál „a múltó divat taraján sikeireit szűk körben arató posztmodern történetírás” ellen, hogy magabiztosan hirdette: „bár korunk emberét sokan szkepszisre nevelik, s a tömegoktatás is kedvez terjedésének – számos ok folytán nem kell tartanunk” a posztmodernről.⁶ Azért nem jelent szerinte ténylegesen veszélyt a posztmodern, mert remake csupán; Karl Lamprecht már a századelőn, Carl L. Becker pedig az 1920-as években megelőlegezte a szkeptikus történetnézetet. De mint tudjuk, nem következett semmilyen világrengető dolog ezekből a kezdeményezésekből sem. Különben is, szól tovább a gondolatmenet, ha néha akad egy-egy hazai szószólója a posztmodernnek, mint Gyáni Gábor, amikor az illető történeti munkát kezd írni, azon

Press, Cambridge, Mass., 2004.; Callum G. Brown: Postmodernism, for Historians. Pearson, Harlow, 2005.; Simon Gunn: History and Cultural Theory. Pearson, Harlow, 2006.

³ Ágnes Heller: A Theory of History. Routledge and Kegan Paul, London, 1982.; Heller Ágnes: A történelem elmélete. Múlt és Jövő, Bp. 2001.

⁴ John Lukacs: A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete. Ford. Komáromy Rudolf. Európa, Bp. 2004.

⁵ A kifejezés Munslowtól származik. Alun Munslow: Deconstructing History. i. m.

⁶ Pritz Pál: Történetírásunk egynémely problémája. In: Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 2005. 33.

nyomban felhagy a terméketlen spekulációval, hogy „a kitaposott utakon haladva” alkosson.⁷ Végül, szögezi le Pritz, ha a „korszellem megnyilvánulása a posztmodern, úgy ezen tény miatt mélyen szomorkodhatunk. Ha ellenben inkább csupán múlt divatról van szó, akkor az a mérleg tűnik helyesnek, hogy a hazai historikusok nagy többsége figyelemre méltó józansággal tartja távol magát ettől a divat hullámtól”.⁸ S vajon miért? Azért, mert a posztmodern a szemléleti nihilizmus megnyilatkozása és e minőségében magától az ördögtől való.

Indulati töltését tekintve ennél is hevesebb ellenérzésének ad hangot a hadtörténész, amikor kirohan a posztmodern (és minden metatörténeti) kérdésfölvetés ellen, amiről azonban láthatóan vajmi kevés fogalma van. „A történetírói divatok [...] meglehetősen mulékonyak, s közülük azok, amelyek nem hoznak módszertani vagy tematikai újdonságot, a süllyesztőben szokták végezni. Nem véletlen, hogy a leggyorsabban mindig a korszellemnek és a korszak történetírói divatjainak megfelelni kívánó összefoglalók avulnak el. Elméleti tanulmányok írásához nem kell beülni a levéltárba, lassan már a könyvtárakba sem, ott van az internet. De ha a múlt egy konkrét eseményéről, nem pedig csupán a múlt értelmezéséről (vagy a szakmai köldöknézegetés egyik válfajaként a múltértelmezések értelmezéséről) akarunk újat mondani, akkor nem takaríthatjuk meg magunknak a fáradságot: meg kell próbálni új forrásokot találni, vagy a régieket új módon megszólaltatni.”⁹ Mit lehet hozzáfűzni ahhoz a kijelentéshez, mely szerint a történésznek nem kell a múltat értelmeznie ahhoz, hogy újat tudjon mondani róla, hanem, egyebek közt, a régebben feltárt forrásokot kell „új módon megszólaltatnia”, magyarul: értelmeznie. No comment!

Pomophobia (Beverly Southgate, angol történész találó kifejezése)¹⁰ kísérti Karsai Lászlót is, midőn azt a, szerinte, „abszurd” tételt igyekszik hitelteleníteni, hogy: „nehéz, ha nem lehetetlen különbséget tenni a történelmi tény és annak különféle értelmezései között”. Ennek kapcsán kijeleni: „Vannak történelmi tények és vannak történelmi interpretációk. Aki a kettőt nem tudja egymástól megkülönböztetni, az nem történész.”¹¹ Állítását bizonyítandó a következő példával él. „Sztálin halott, Fidel Castro [...] még él. Ezek tények. Tény az is, hogy Sztálin rendkívüli kegyetlenséggel kényszerítette kolhozokba és szovhozokba a szovjet parasztokat” és így tovább.¹² Kommentár gyanánt megjegyzem: Karsai két, egymástól eltérő nyelvi alakzatot fogalmazott meg ez alkalommal. Azért van itt ennek jelentősége, mert a tudományos tény (a tény tudományos) fogalma soha sem valami magától értetődő, előre adott dolog, és nem is élettapasztalat, hanem mindezek *nyelvi kifejezése*. Másként fogalmazva: a tény (tudományos fogalma) az a nyelvi tapasztalat, amit néhány szó vagy több

⁷ Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. i. m. 34.

⁸ Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. i. m. 35.

⁹ Hermann Róbert: Megírható-e az 1848-49-es csaták története, avagy az 1848-49-es hadtörténetírás problémái. Hadtörténelmi Közlemények, 120, 2 (2007. június) 686.

¹⁰ Beverly Southgate: History: What and Why? Ancient, and Postmodern Perspectives. Routledge, London, 2001. 148.

¹¹ Karsai László: A magyar holokauszt-történetírásról. Válasz Ablonczy Baláznak, Csiki Tamásnak, Gyáni Gábornak és Novák Attilának. Kommentár, 2008/6. 103.

¹² Karsai László: A magyar holokauszt, i. m. 103.

egymást követő mondat *képvisel*. Az utóbbi kifejezést abban az értelemben használom, ahogyan Paul Ricoeur definiálta.¹³

Nézzük Karsai első példáját, amely egy vagy néhány kiemelkedő történelmi személy biológiai létezésének, létük biológiai befejezettségének a konstatálása – egzisztenciális tényállítás formájában. A kijelentés látszólag mentes az értékeléstől vagy értelmezéstől; valójában nem hiányzik azonban belőle sem az értékelés, sem pedig az értelmezés mozzanata. Hiszen Valakinek (tehát egy kimagasló történelmi személyiségnek) az élettörténeti eseményét („tényét”), nevezetesen, hogy él (még) vagy már halott, önti nyelvi formába. Ez a „tény” pedig azért érdekes (fontos) annak, aki állítja, mert kellően nagy jelentőséget tulajdonít az adott személy(ek)nek, és a nevéhez (a nevükhöz) fűződő tetteknek. Ha az illető történész, akkor úgy értékeli őket és valamikori tetteiket, mint történelmileg fontos, emlékeztetre méltó dolgokat. Ezzel persze óhatatlanul értelmezi is a múltat, hogy történelmet fabrikáljon végül belőle. Ha nem így lenne, akkor példaként sem támaszkodhatnánk az említett esetekre a ténybeliségről folytatott ismeretelméleti diskurzusban.

Karsai másik példája nem egy adott tény egzisztenciális kijelentésbe foglalása, hanem egy múltban megesett (lehetséges) történet rövidre fogott előadása. Ennek a történetnek Sztálin az alanya, a szovjet parasztok a szenvedő tárgyai, a cselekmény pedig az erőszakos kolhozszervezés „ténye”. A beszélő (a történész narrátor) ráadásul explicit módon minősíti (tehát értékeli) a múlt említett eseményeit, kijelentvén: „rendkívüli kegyetlenséggel” végrehajtott „kényszerintézkedések” társultak a kolhozok akkori megszervezéséhez. Jól látható tehát, hogy milyen reménytelenül összekeverednek akár a néhány mondatban összesűrített sztoriban is a ténybeliség, illetve az értékelés-értelmezés látszólag különálló elemei. Tanulásként levonható, hogy az elemi egzisztenciális tényállítást sem tekinthetjük az értékeléstől-értelmezéstől mentes fakticitás nyelvi kifejezésének.

Nem szaporítva tovább a példákat, ennyiből is kiviláglik, hogy a magyarországi történetírásban szinte sikknek számít(ott) az elméleti kérdések iránti nagyfokú érzéketlenség, az ilyen ügyekben való járatlanság kinyilvánítása. És mi vajon a helyzet az országhatárokon kívül?

A nemzetközi történetírói diskurzust tekintve a posztmodern felvetések történészi befogadása, azok szakmai fogadtatása a hazainál sokkalta differenciáltabb képet mutat.¹⁴ A hatástörténet három változatát különböztethetjük meg egymás-

¹³ Vö. „Nem oldunk meg semmit, ha azt mondjuk, hogy a történész előadta bármely eseményt megfigyelhették a múlt tanúi: a múlt rejtélyét így csupán a rejtélyt előadó tanúságra (témoinage) toljuk át. Az elmúlt (avoir-été) éppen annyiban okoz gondot, amennyiben nem észrevehető, legyen szó akár az esemény, akár a tanúság elmúltjáról. Egy múltbeli észrevétel (el)multsága (passéité) önmagában nem észrevehető, hanem emlékeztetre méltó. Ezt a rejtélyt feloldandó alakítottuk ki a képviselő (rerésentance) vagy helyettesítés (lieutenance) fogalmát, jelezve ezáltal azt, hogy a történelmi konstrukciók igénylik, hogy valamely szembeli kérelemre való válasz rekonstrukciói legyenek.” Paul Ricoeur: A szöveg és az olvasó világa. In: Paul Ricoeur: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. Osiris, Bp. 1999. 310.

¹⁴ A kérdésről írt tanulmányom: Gyáni Gábor: Történészek és a posztmodern szkepszis. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János, szerk.: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Líceum, Eger, 2011. különösen 79–86.

tól, közülük egyetlen egy emlékeztet csupán az érintett hazai reakciókra, arra, amit a teljes meg nem értés, az ösztönös, mondhatni zsigeri undorral vegyes elutasítás, sőt, a nevetségessé tétel gesztusa jellemez. A nyugati (az angolszász, a német stb.) történetírásokban létezik ezen kívül egy megértőbb és engedékenyebb, bár a posztmodern keményen bíráló történészi beállítottság is, amely középutas elméletbarát történészi platformként azonosítja magát. E felfogás olyan neves képviselőit említhetjük, mint Richard J. Evans, Mary Fulbrook, Willie Thompson vagy Lynn Hunt és további mások. Álljon itt néhány rövid idézet az ő posztmodernhez való viszonyukat érzékeltetendő. Lynn Hunt írja, „nem utasítunk el nyomban mindent, amit a posztmodernnek megfogalmaznak”.¹⁵ Mary Fulbrook hasonlóképpen kijelenti: „nem látom elfogadhatónak, nem tartom meggyőzőnek a posztmodern pozíciók különböző változatait; ennek ellenére úgy érzem, az empiricista alapokon álló történészek nem adtak rájuk eddig kielégítő feleletet”. Később hozzáfűzi: „a történetírás mindig és szükségképpen elméleti alapokra megy vissza, akár tudatában van ennek a historikus, akár nem – sok gyakorló történész egyáltalán nincs a dolog tudatában”.¹⁶

Megtalálható vajon idehaza is a középutas (middle-ground) történészi pozíció a posztmodernhez való viszonyt illetően? Szerintem létezik egy ehhez közeli felfogás, bár nem dolgozták még ki nálunk e platform elvi alapjait úgy, ahogyan Richard J. Evans¹⁷ vagy Mary Fulbrook. Egy dolgot feltétlenül le kell azonban szögezni: lehetetlen úgy képviselni a középutas felfogást, hogy ne legyen az illető valamennyire tisztában a posztmodern diskurzussal, anélkül tehát, hogy ne rendelkezzen bizonyos szintű ismeretekkel a vonatkozó elméleti szakirodalomról. Azok az angol történészek, akiktől nem áll távol a köztes elvi álláspont elfogadása, kivétel nélkül mind beleásták magukat az átlagtörténész számára talán túlzott megerőltetést kívánó elméleti irodalomba. A posztmodernnel szembeni fenntartásaik ettől persze még nem szűntek meg.

Magyarországon Romsics Ignác képviseli — némileg társtalanul — ezt az utóbbi véleményt vagy beállítottságot. A 2000-es évek eleje óta foglalkoztatja őt a posztmodern jelensége. Kezdetben saját ellenérzéseinek a megfogalmazása kötötte le a figyelmét, aminek így adott hangot: „A jelenségeket tehát lehet láttatni különböző nézőpontokból, de egyáltalán nem lehet őket tetszés szerinti jelentéssel felruházni.”¹⁸ Később így folytatta: „abból a tényből, hogy egyetlen értelmezés sem teljesen objektív, még nem következik, hogy minden értelmezés egyenrangú. Az értelmezések száma elvileg végtelen, ám értékük különböző”.¹⁹ Jócskán csökkenteni kritikai megjegyzéseinek az értékét, hogy tisztázatlanul marad fejtegetése nyomán: melyik posztmodern álláspont szerint lehet vajon „tetszés szerinti jelentéssel” felruházni a múltat. Ha ugyanis Hayden White narrati-

¹⁵ Joyce Appleby – Lynn Hunt – Margaret Jacob: *Telling the Truth About History*. W. W. Norton & Company, New York, 1994. 230.

¹⁶ Mary Fulbrook: *Historical Theory*. Routledge, London, 2002. ix.

¹⁷ Richard J. Evans: *In Defense of History*. W. W. Norton & Company, New York, 1999. (Első kiadás: 1997.)

¹⁸ Romsics Ignác: Mi a történelem? In: *Romsics Ignác: Múltról a mának*. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Osiris, Bp. 2004. 451. Eredetileg előadásként hangzott el 2002-ben.

¹⁹ Romsics Ignác: *Múltról a mának*. i. m. 451.

vizmusára, az ő reprezentáció-elméletére gondol Romsics, akinek említi ugyan a *Metahistory* című fő művét, de White egyetlen szövegére sem utal cikke irodalomjegyzékében, akkor nem állja meg a helyét kijelentése.²⁰ Nem hozza továbbá Romsics az olvasó tudomására, hogy *nem* az akadémiai történetírás és a kollektív emlékezet, valamint a public history *közötti*, hanem az akadémiai történetírás *belüli* értelmezési szabadság ügyét állítja a posztmodern felvetése a vita középpontjába. Ha a kollektív emlékezet tág, a történetírást is felölelő fogalommal dolgozik a posztmodernként tudatosított diskurzus,²¹ amire szintén akad példa, akkor a történetírói historizmus mint tisztán tudományos megismerő tevékenység kritikáját fogalmazza meg az elmélet. S teszi ezt oly módon, hogy nem lehet egykönnyen lesöpörni az asztalról azokat az érveket, melyeket, egyebek közt, a nemzeti történetírás, a történetírás nemzeti paradigmájának a mítoszteremtő potenciáljáról fogalmaz meg.²²

Frissen megjelent historiográfiai szintézisében Romsics a korábbiakhoz mérve megértőbb (elfogadóbb) véleményt fejt ki a posztmodern történeti gondolkodásról. Önálló fejezetet szentel a témának, ami egy múlt divatjelenségnek aligha dukálna. Fő vonalaiban, ha nem is nagyon kimerítően, megismerteti az olvasóval a posztmodern fő mondandóját és nem azért, hogy kioktassa a posztmodern híveit saját vélt igazáról; noha a posztmodernnt innen-onnan bíráló megszólalásoknak is teret szentel, idézve G. R. Elton, E. J. Hobsbawm, A. Marwick és R. J. Evans álláspontját. Ezúttal eltekint attól, hogy részletezze a posztmodernnt illető saját kritikus nézeteit; bár áttételesen, retorikai eszközökkel mégis érzékelteti a kérdésben elfoglalt változatlan álláspontját, nevezetesen, hogy a posztmodern legtöbb „tana” túlzott, elfogadhatatlan, sőt követhetetlen a történész számára. Úgy adja véleményét tudunkra, hogy az önkényesen a „végtelen relativista posztmodern attitűd kritikusai közé” besorolt Paul Ricoeur, és emellett néhány neopozitivistá társadalomtudományos historikus megállapítását idézi, velük zárja le a posztmodern körül folyó viták ismertetését. A posztmodern megszólaltatott kritikusai (E. Wallerstein és J. Kocka) mondatja ki a végső szót egy olyan szünet nélkül zajló vitában, ahol a posztmodern elméletalkotóknak is van mondanivalója az őket érő kritikáról; erről azonban már nem esik szó a könyvben.²³ Ebből is kitetszik, az elméleti diskurzus még bizonyos fokú ismerete sem feltétlenül juttat el valakit oda, hogy akár visszafogott módon, azonosuljon a posztmodernnel, és a középutas elméleti

²⁰ Vö. Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973.; *Hayden White: A történelem terhe*. Osiris – Gond, Bp. 1997.

²¹ Bővebben: Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és történetírás: kapcsolatuk ellentmondásossága. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2010. 68–84.

²² Patrick Geary: *The Myths of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton University Press, Princeton, M.J. 2002.; Stefan Berger – Linas Eriksonas – Andrew Mycock, eds.: *Narrating the Nation. Representations in History, Media and the Arts*. Berghahn Books, New York, 2008.; *Stefan Berger: On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe*. *European History Quarterly*, 39, 3 (2009) 490–502.

²³ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp. 2011. 229–244.

platform híveihez hasonlóan egyet-mást elfogadjon a (posztmodern) teoretikusok felvetéseiből. Ami szintén arra vall, hogy az elméletbarát (középutas) történészek sem lépnek igazi, *érdemi* dialógusba az elmélet posztmodern vagy másféle képviselőivel. Valójában ők is mindig visszazökkennek az episztemológiai fundamentalizmus jól kiépített, ez okból biztonságosnak tűnő hadállásaiba. De létezik-e vajon, és elképzelhető egyáltalán közeledés, létrejöhet-e gyümölcsöző párbeszéd az elméletalkotók és az empiricista történészek között? A kérdésre adott válasz határozottan igen, amit számos pozitív példa támaszt alá a nyugati (a nyugat-európai és az észak-amerikai) történetírásban.²⁴ Az utóbbi opció a magyarországi történetírás egyes művelőitől sem áll távol. E kérdés taglalásának szentelem írásom hátra lévő részét.

„Posztmodernizmus” a magyar történetírásban

Nálunk is akadnak történészek, akik empirikus kutatómunkájában (és történeti elbeszéléseikben) egyet-mást érvényesítenek a szkeptikus episztemológia posztmodernként számon tartott tanáiból. Nem törekszem teljességre, amikor igyekszem számba venni az ez irányú törekvéseket; a könnyebb áttekinthetőség kedvéért típusokba rendezem őket.

Első típusba a narrativitás-elmélet tanulságait kamatoztató, egyúttal az önreflektív történetírás eszményét is komolyan vevő, olykor követő történetírói erőfeszítéseket említem. A posztmodern termékeny felismerése, hogy a nyelv nem valamely semleges közvetítő eszköz, amely úgymond összeköti a megismert a valósággal, olyan problémát kínál a gyakorló történésznek, amely egyszerre több síkon is megragadható. Elsőként a források nyelvének a kérdése merül fel kihívásként. Könnyen belátható okokból közvetlenül azok a történészek szembesülnek ezzel, akik triviális tapasztalatai szerint a forrás*nyelvi* közlések (üzenetek) dekódolása többet követel tőlük a hagyományos forráskritika alkalmazásánál. A 20. századi diktatúrák, mindenekelőtt a kommunista kor historikumát vizsgálva — a primer és szekunder források esetében egyaránt — a hagyományos forráskritikai eljárások után sem lehet biztos benne az ember, hogy vajon miről referál, helyesebben milyen valóságra utal maga a forrás. Hiszen többet árulnak el az írott dokumentumok azokról, akik előállították az iratokat, mint magáról az úgynevezett valóságról, amiről a dokumentumok állítólag szólnak. Ha ennyire nyilvánvalóan nem mimetikus módon teremti meg a kapcsolatot a forrás a referált valósághoz, akkor nem igazán könnyíti meg a levéltárakban és a könyvtárakban fellelt dokumentumanyag a múlt történeti megismerését és elbeszélését. Ez a megállapítás a közigazgatási-, a párt- és az államhatalmi szervek által keletkeztetett történeti dokumentumokra²⁵ éppúgy vonatkozik, mint az ügynökjelentésekben visszatükröződő „valóságra”.²⁶ To-

²⁴ Vö. Gyáni Gábor: Történészek és a posztmodern, i. m. 82–86.

²⁵ Paradigmatikus történetírói példa: Horváth Sándor: A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros. MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2004.

²⁶ Farkas Gyöngyi: Összeesküvés-történet egy ÁVH-dossziében. Századvég, Új folyam 39. 2006/1. 57–87.; Farkas Gyöngyi: „A moziban sok szépet láttam a termelőszövetkezeti csoportokról, és mégis a II. r. vádlottnak hittem”. Egy „kulák-per” és szereplői 1950-ből. In: Horváth Sándor, szerk.:

vábbmenve, az sem tűnik ma már egészen magától értetődőnek, hogy a bíróságí akták, a periratok ténylegesen a valóságot jelenítenék meg. Jóllehet a mikro-történet és az antropológiai történetírás egyik klasszikus munkájának szerzője, Emmanuel Le Roy Ladurie közvetlen referenciális jelentéssel ruházta fel az (inkvizíciós) dokumentumokat, ekként adva elő a történelem alulról való (history from below) megközelítésének jegyében alkotott nagyhatású elbeszélését.²⁷ A könyv egyes történész kritikusi (például Natalie Zemon Davies) azonban világossá tették, a forrás születésének konkrét (mármint az inkvizíciós) körülményei nemhogy kizárnák, sőt kifejezetten elősegítik a hagyományos mesemondást, a népi önéletrajzi emlékezet megszólaltatását, és egyáltalán a „sztorizást”. Túl sok tehát a fikció a tanúvallomásokban.²⁸ Hasonló a felismerés, ami a főként 1956 peres iratait tanulmányozó történészek körében érlelődött meg; számukra is nyilvánvalónak tűnt ugyanis e forrásanyag messzemenően fikcionális természete. Ez utóbbi, egyre erősebb meggyőződés háttérében az a feltételezés bújik meg, hogy a történeti forrásokban láthatatlanul benne rejlő narratív stratégiák szabják (szabhatják) meg a múltbeli események történetírói ábrázolását; s kivált ez a helyzet, ha a történész még csak tudatában sincs e körülménynek.²⁹

Tudva, hogy a történelmi források már előre kódoltak, ezért nem is várhatjuk el tőlük a szokványos referenciális jelentést. Valójában a forrást keletkeztető erők (intézmények, személyek) önreferenciális valósága jelenik meg inkább a dokumentumokban, az, ami eredendően a szövegen kívüli valóságról tudósítva kellene hogy segítse a történeti megismerést. A történészek ez okból gyakran úgy találják, hogy a megismert források egy bizonyos hányada nem a „reáltörténelem”, hanem a mentalitástörténet „tényeire” szolgáltat egyébként becses adatokat és nem utolsósorban kész narratív sémákat. Egy ilyen történészi belátás kölcsönöz stratégiai jelentőséget, egyebek közt, a visszaemlékezés-irodalom posztmodern ízlés szerinti használatának. Romsics Gergely vállalkozott nálunk erre elsőként.³⁰ A bizonyos értelemben mindig fiktív memoárszövegek — sugallja Romsics Gergely —, amelyek formálták, sőt olykor maguk teremttették a kollektív emlékezetet, ezen a

Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2008. 94–115.; *Farkas Gyöngyi*: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. Aetas, 21. évf. 2006/4. 146–170.; *Rainer M. János*: Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989. 1956-os Intézet, Bp. 2008.

²⁷ *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Montaignou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324). Osiris, Bp., 1997. E történetírói látásmódról ld. *Jim Sharp*: History from Below. In: Peter Burke, ed.: *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 1992. 24–41.

²⁸ *Klaniczay Gábor*: Montaignou harminc éve. BUKSZ, 10, 2 (1998, Nyár), 176.

²⁹ *Takáts Tibor*: Esemény, emlékezet és a múlt megkonstruálása: Gyón, 1956. december 10. In: Okváth Imre, szerk.: ÁVH – politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956. ÁBTL, Bp. 2007. 155–178.; *Takáts Tibor*: Szövegek, tények, stratégiák. A történelem és forrásai. BUKSZ, 2008, Tél, 353–362.; *Takáts Tibor*: Emlékezeti aktus és történeti esemény. A Bikszagylkosság, 1956. Korall, 11. évf. 41. (2010) 138–158.; *Gyáni Gábor*: A megtorlás és az emlékezet narratívái. In: *Gyáni Gábor*: Az elveszített múlt. i. m. 304–320.

³⁰ *Romsics Gergely*: Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. L'Harmattan, Bp. 2004.

szálon kapcsolódtak be végül a történeti (történetírói) mitizálás folyamatába is. A történelmi múlt *valamikori* diskurzusának az anyaga olyan tárgyi, tehát történelemformáló erő, amely a múlt mentális valóságaként kínálja magát a történész számára.

Ezzel nyomban át is térhetünk a posztmodern hatása alatt álló történészi beszéd második típusára, melyet a fogalomtörténeti alapokon nyugvó, valamint a diskurzusfogalmat hasznosító eszme- és társadalomtörténet-írás képvisel. Akkor, midőn a különféle múltbeli diskurzusok történelmet alakító tényezőként kerülnek a történész látókörébe, rendszerint a politikai és tudományos diskurzusok világára vetül fény. Ez alkotja — részben vagy egészen — Majtényi György, Apor Péter és Horváth Sándor több munkájának is a tárgyát.³¹

A valamikori diskurzusoknak emellett közvetlenül is nagy szerepe volt a társadalmi makrocsoportok létrejöttében és újratermelésében, amiről egyre több szó esik manapság a társadalomtörténészek munkáiban. Különösen a középosztály historikumát tekintve van a fejleménynek kitüntetett szerepe, ezért nem is véletlen tehát, hogy számos rétegmunka szerzőjének jelentette éppen ez a szemléleti kiindulópontot.³²

Ami a társadalomtörténeti mesternarratívát illeti, sokan gondolják ma már úgy, hogy nincs meg bennük a kellő bizalom az átfogó társadalmi tablókat festő makrotörténetek iránt. Az így keletkező bizonytalanságnak azzal adott kifejezést, kimondatlanul Lyotard figyelmeztetését is visszhangozva, Kövér György, hogy kijelentette: a „hogyan individualizáljuk a múlt társadalmát” követelménye kezd a társadalomtörténészi kérdésfelvetések élére kerülni. Ez okból nem fogadja el a történész immár készpénznek a forrásokban (például a statisztikákban) arctalanul mutatkozó, homogén masszaként prefigurált társadalmi alakzatok (csoportformák) hajdani létezését.³³ Ettől a meggyőződésétől is vezettetve írta meg Kövér mo-

³¹ Majtényi György: A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után. Gondolat – MOL, Bp. 2005.; Horváth Sándor: Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2009.; Horváth Sándor: Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban. Napvilág, Bp. 2012.; Apor Péter: A Munkásmozgalmi Panteon mint a történelem helye. In: Szekeres András, szerk.: A történész szerzősorsládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. L'Harmattan – Atelier, Bp. 2002. 67–79.; Apor Péter: Előképek: a Tanácsköztársaság felidézése a Rákosi-rendszerben. Századvég, Új folyam 35. 2005/1. 3–30.; Apor Péter: Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában. Korall, 11. évf. 41 (2010) 159–183.; Apor Péter: A hitelesség fabrikálása (Az 1919 és 1956 közötti történelmi folytonosság megformálása). Aetas, 25. évf. 3 (2010) 67–95.

³² Kövér György: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Kövér György, szerk.: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Századvég, Bp. 2006. 77–160.; Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938. L'Harmattan, Bp. 2003.; Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban. L'Harmattan – 1956-os Intézet, Bp. 2010.; Gyökös Eleonóra: Foglalkozása: magánzó. Rendhagyó fogalomtörténet. Múltunk, LVI. évf. 2 (2011) 62–90.; Szokol Réka: Kispolgárok. Fogalomtörténeti vázlat. Múltunk, LVI. évf. 2 (2011) 104–128.

³³ Kövér György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. Történelmi Szemle, XLVIII, 3-4 (2006) 235–260.

nográfiaját, *A tiszzaeszlári drámát*.³⁴ A könyv tárgya a konfliktuskezelés helyi történéseinek a társadalom- és mentalitástörténeti rekonstrukciója; ha pedig ezt tűzi célul maga elé a historikus, akkor nem adhat többé túl sok hitelt a társadalomtudományos történetírás által sugallt determinista társadalomfelfogásnak. Hiszen „a konfliktuskezelésnek olyan bejáratódó mechanizmusai alakulnak ki [Tiszaeszláron], olyan személyi és csoportkoalíciók rendeződnek össze, amelyek nem magyarázhatók tágabb értelemben vett strukturális meghatározottságokból, mi több, átrajzolják, felülírják az abból következő lehetőségeket. Ezeknek a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók”.³⁵ A szerző, ráadásul, drámaként jeleníti meg a nevezetes történelmi eseményt; nem az arisztotelészi drámafogalom útmutatásait veszi ehhez alapul, hanem a Turner-féle társadalmi dráma-konceptió alapján igyekszik megvalósítani vállalkozását. Ami annak implicit beismerése, hogy a fikcionalitás közvetlenül is beleszól a történészi beszédbe.

Innen pedig a múltnak mint tapasztalati univerzumnak ahhoz a felfogáshoz vezet szinte egyenes út, amely élesen megkülönbözteti egymástól a múltat és a történész jelenidejét. A múlt ez esetben a történelemnek az a világa, ahol a cselekvőség (agency) a történések igazi motorja; azt kell tehát megérteni és ábrázolni, hogy a múltnak ne a történész utólagos bölcsességével át- és felülírható felszíni képe táruljon az utókor szeme elé. A tapasztalat-történetként számon tartott megközelítésről van szó, melyet számos magyar történész fogad el a múlt elbeszélését megszabó központi rendező elvnek.³⁶ Kitüntetett helyet foglal el a tapasztalat historikumának megragadásában az oral history módszer (és történetírói műfaja), melynek nálunk is vannak hívei és követői (és közöttük többen is gender történészek).³⁷ Nem kétséges, a tapasztalat historikuma, témaként és szemléletmódként egyaránt, komoly ösztönzést nyert a posztmodernről, mely utóbbiban manapság különösen előtérbe került a történelmi tapasztalat analitikus fogalma; ez egyúttal háttérbe is szorította a korábban meghatározó narrativitás-elméleti megfontolásokat. Jó példája ennek Frank Ankersmit újabb elméleti munkássága.³⁸ Ankersmit egyik jellemző megjegyzése szerint a posztmodernizmus sokkal „inkább a tapasztalat, mint a racionális érvelés kérdése”.³⁹

³⁴ Kövér György: *A tiszzaeszlári dráma*. Társadalomtörténeti látószögek. Osiris, Bp. 2011.

³⁵ Kövér György: *A tiszzaeszlári dráma*. i. m. 11.

³⁶ Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest*. Nagyvárosi élet a századfordulón. Városháza, Bp. 1995.; Gyáni Gábor: *Budapest – túl jön és rosszon*. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat. Napvilág, Bp. 2008.; Ó. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában*. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Bp. 2012.

³⁷ Néhány kiemelkedő példa: *Pető Andrea*: Rajk Júlia. Balassi, Bp. 2001.; *Tóth Eszter Zsófia*: „Puszi Kádár Jánosnak”. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Napvilág, Bp. 2007.; *Tóth Eszter Zsófia*: *Kádár leányai*. Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely, Bp. 2010.; Kovács Éva, szerk.: *Tükörszilánkok*. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, Bp. 2008.

³⁸ *Frank R. Ankersmit*: *A történelmi tapasztalat*. Typotext, Bp. 2004.; *Frank R. Ankersmit*: *Sublime Historical Experience*. Stanford University Press, Stanford, 2005.

³⁹ *Ewa Domańska*: *Encounters*. i. m. 90.

A történelmi személyesség (a szubjektivitás), valamint az identitás mint külön történelmi probléma közkedveltsége a részben fiatalabb évjáratú történészek körében szintén arra vall, hogy a posztmodern kézzelfogható hatást fejt ki egyes gyakorló történészekre.⁴⁰ Itt kell szólni végül a fogalomtörténeti tudatossággal művelt társadalom- és esztétorténetről is, amely több magyar történész munkásságában játszik meghatározó szerepet.⁴¹ S akkor még nem említettük a modern kort megelőző történelmi korok kutatásában jelentkező ilyen és hasonló fejleményeket, melyek számbavételére ezúttal nem vállalkozhatunk. Hiba lenne mellőzni végül a Kisantal Tamás, valamint a Gábor György nevével fémjelzett meta-történeti vizsgálódásokat, melyekben eminens szerep jut a posztmodernnel összekapcsolt narrativitáselméleti tudásnak és gondolati inspirációnak.⁴²

Epilógus

Nyugodtan elfedhetjük tehát azt a gyakorta ismételtgetni szokott közkeletet, mely szerint a posztmodern hasztalan elmélkedés arról, hogy miként írják a történészek a történelmet, aminek azonban érdemben nincs hatása arra, hogy a történészek ténylegesen hogyan írják a történelmet. A helyzet az, hogy a posztmodern kihívását követően ma már lehetetlen minden további nélkül, egyszerűen csak visszatérni a naiv (realista) megismerési ideáloknak megfelelő hagyományos történetíráshoz.

Két szinten is hatott a posztmodern-kritika a szorosabban vett történetírásra.

- (1) Egyrészt azzal, hogy számtalan új, korábban elképzelhetetlen témával ajándékozta meg a történészeket, amelyek békésen megférnek manapság egymással. A posztmodern közvetett hatásaként tudható be továbbá, hogy széles körben mutatkozik az igény a forrásoknak a hagyomá-

⁴⁰ *Velkey Ferenc*: A pesti főúri társaság néhány jellegzetessége az 1840-es években Széchenyi naplóinak tükrében. In: Papp Klára – Püski Levente, szerk.: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok. DE Történelmi Intézete, Debrecen, 2009.* 113–128.; *Kalla Zsuzsa*: „Mivé egykor talán lehetni álmódostam”. A naplók és Bártfay. In: Kalla Zsuzsa, S.a.r.: *Bártfay László naplói.* Ráció, Bp. 2010. 475–750.; *Fónagy Zoltán*: Hagyomány és modern határán – Széchenyi István, a magánember. *Magyar Tudomány*, 171, 12 (2010) 1437–1446.; *Vaderna Gábor*: Napló és esemény. Gróf Dessewffy József: *Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten 1828.* Történelmi Szemle, LIII, 4 (2011) 569–589.; *Vaderna Gábor*: A nagy másik: gróf Dessewffy József. Egy életpálya kutatási lehetőségei. *Korall*, 12. évf. 44 (2011) 102–122.; *Kunt Gergely*: Az idő partján – Egy hadifogoly napló narratív pszichológiai elemzése. *Budapesti Negyed*, XVIII. évf. 2 (2010, Nyár) 141–161.; *Kunt Gergely*: Egy kamasznapló két olvasata. *Korall*, 11. évf. 41 (2010) 51–80.; *K. Horváth Zsolt*: Az életrajzi térről. Szempontok a biográfiai módszer és a szinoptikus szemlélet történelmi alkalmazásáról. *Korall*, 12. évf. 44 (2011) 154–176.

⁴¹ *Trencsényi Balázs*: A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. *Argumentum* – Bibó István Szellemi Műhely, Bp. 2011.; *Szijártó M. István*: A „konfesszionális rendiségől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle*, LIV. évf. 1 (2012) 37–62.; *Sipos Balázs*: Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. *Argumentum*, Bp. 2011.; *Perényi Roland*: A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914. *Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan*, Bp. 2012.

⁴² *Kisantal Tamás*: Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében. *Kijárat*, Bp. 2009.; *Gábor György*: Szinaj és Jabne. Zsidó emlékezet a történelmen „innen és túl”. *Jószöveg*, Bp. 2005.; *Gábor György*: A diadalíven innen és túl. *Akadémiai*, Bp. 2009.

nyos forráskritikán túlmutató, ha nem is éppen a helyett alkalmazott dekódolására: ez utóbbi hozhatja csupán felszínre a forrásadatokban rejlő *valamikori* jelentéseket. Ez alkalommal nem kizárólag a hamis-igaz információ azonosítása történik meg; a források által közvetített korabeli (múltbeli) jelentéstulajdonítások megfejtése képezi immár a történész célját. És majd ezt követően kezdhet csupán hozzá a historikus, hogy megértse és magyarázza az elmúlt (élet)világokat. Bevetté lett továbbá újabban az is, ami határozottan a posztmodern hatását mutatja, hogy a történész-elbeszélő nem, vagy nem kizárólag a lineáris történeti ábrázolás céljaihoz igazítja a diszkurzív időt.⁴³ Az ugyanarról a témáról szóló alternatív interpretációk párhuzamos történetek formájában való bemutatása sem tűnik többé elképzelhetetlennek. S végül, de nem utolsósorban, a történész is egyre gyakrabban és immár nyíltan is vállalja önnön szubjektivitását, ami a posztmodern elméletalkotók által kívánatosnak tartott önreflexió képességét és kívánalmát elégíti ki.

- (2) A posztmodern erjesztő hatásának tulajdonítható továbbá, hogy az elméleti gondolkodás elnyerte végre a létjogosultságát magán a történetírói gyakorlaton *belül*. Ez azért novum, mert a német historizmus annak idején száműzte az elméletet a konkrét történeti kutatómunkából. A fokozott elméleti tudatosság imént vázolt körülményei között alakulhatott ki csupán a történetírásnak az a fajtája, melynek művelői ki szeretnének végre törni a ténypozitivizmus szűkre szabott kalitkájából. Ez komoly reményekkel tölti el azokat, akik koruk felismert egzisztenciális és szellemi kondícióit szem előtt tartva fognak bele a múlt történetírói búvárlásába.

POSTMODERN AND HISTORICAL SCHOLARSHIP IN HUNGARY

by Gyáni Gábor
(Summary)

Postmodern stands not for the denomination of a historiographical current; instead, it is a manifestation of cognitive scepticism, of an interest in metahistory, and of mistrust in the great narratives. The postmodern theory of history exerted little influence upon Hungarian historians, and frequently elicited sharp criticism from them. Nevertheless, the indirect influence of the postmodern can be detected in the works of several empiricist historians. One of its manifestations is a linguistic mistrust which goes well beyond the traditional critical attitude towards the sources. Other proofs of this influence are a much wider choice of topics than before, an emphasis on the problem of historical agency, the reassessment of the referentiality of the sources from the point of view of the history of mentalities, concept historical consciousness, and the efforts at the historian's self-reflection. All this can be fairly well traced in the in the works related to the history of society and mentality in the past two decades.

⁴³ A fogalomhoz vö. Gyáni Gábor: Diszkurzív idő a történetírásban. In: Gyáni Gábor: Az elvezethető múlt. i. m. 218–236.

FORDULAT, FORRADALOM UTÁN?

A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében

2011 forró nyarán vitára inspiráló könyv hagyta el a Princeton University Press nyomdáját.¹ A Bariban és Cambridge-ben egyaránt otthonos gazdaságtörténész, Francesco Boldizzoni egyértelműen Popperre utaló főcímmel (v. ö. 'The Poverty of Historicism'; magyarul: 'A historicizmus nyomorúsága') jelentette meg kiáltványát, amelyben a gazdaságtörténet-írás „feltámasztása” iránti szándékát jelentette be. Ha fel kell támasztani, akkor már nincs az élők sorában. Vagy legalább is tetszhalott. A diagnózis szempontjából nem egészen mindegy, de a terápia majdnem ugyanaz.

Miután az ezredfordulón már megpróbáltam áttekinteni a gazdaságtörténet „újabb útjait”, a pécsi konferencia-szervezők 2012-es felkérésének úgy igyekeztem eleget tenni, hogy — a korábban leírtakat nem elismételve — lehetőleg a legújabb kihívásokból induljak ki.² Ehhez Boldizzoni könyve kitűnő apropóul kínálkozott.

„Receptek” revitalizációra

A szerző fő téziséét röviden összefoglalhatjuk: az „új gazdaságtörténet” (New Economic History, röviden NEH) miatt jutott válságba a gazdaságtörténet. S ha már a bűnbak megvan, nem hiányozhat természetesen a bűnlajstrom sem:

- a.) Az „új gazdaságtörténet” deduktív tudományként definiálta önmagát, tulajdonképpen nem más, mint alkalmazott közgazdaságtan, elemzései nélkülözik a történeti kontextust.
- b.) Az alkalmazott neoklasszikus és neoinstitucionalista közgazdaságtanra támaszkodva „ökonómiai imperializmus” jellemzi, s ennek jegyében a tudományágak viszonya nem egyenrangú. Az új gazdaságtörténészek közgazdaságtan tanszékeken kaptak állást, de manapság már lanyhult a közgazdaságtan érdeklődése a NEH iránt. (Azt már csak mi tesszük hozzá, hogy ennek egyik jeleként a nagy generáció kiöregedésével manapság helyüket többnyire nem gazdaságtörténészekkel töltik be.)

¹ Francesco Boldizzoni: The Poverty of Clio. Resurrecting Economic History. Princeton Univ. Press, Princeton & Oxford, 2011.

² Kövér György: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris, Bp. 2003. 280–301.

- c.) Olyan területekre (írás nélküli kultúrák) és korszakokra (középkor, ókor) is megpróbálták kiterjeszteni befolyásukat, ahol nincs mit mérni, kvantifikálni, s ahol az alapelveként vallott „módszertani individualizmus” is „inadekvát”.
- d.) Nem marad el az ideológiai kritika sem: az új gazdaságtörténészek valójában a piac apologétái (olyannyira, hogy még a hierarchiát is piaci kategóriákban értelmezik).
- e.) Voltaképpen a NEH az amerikai nyelvi-kulturális közeg terméke (Nagy Britanniában csak az LSE-n, Oxfordban és Warwickban foglaltak teret). Tulajdonképpen olyan agresszív kisebbségről van szó, amely nem az európai történeti hagyományra épül.

Boldizzoni a bűnlistán túl ajánlásokat is megfogalmaz, amelyek révén orvosolhatónak gondolja a gazdaságtörténet mai gondjait. A kiáltvány („Manifesto”) lényegében a kabát újragombolásának programját tartalmazza: vissza a nem neoklasszikus/nem neoinstitucionalista társadalomtudományos hagyományokhoz. A mintadarabok sorában olyan régi klasszikusokat találunk, mint Witold Kula: A feudális gazdaság elmélete, vagy Marshall Sahlins: Stone Age Economics (A kőkorszaki gazdaság) című munkái.³ Ám nem hiányoznak a példaadó újabb alapművek sem: közöttük külön hangsúllyal a kései Paul Bairoch háromkötetes vállalkozása vagy Kenneth Pomeranznak a koraujkori Európát Ázsián keresztül láttató opusza.⁴ A példatárban olyan szerzők is felbukkannak, mint Mark Granovetter a hálózatokról, Polányi Károly a beágyazottságról, illetve legfőképpen az Annales társadalomtudományos történetírása, amelyben a mikro- és makrotörténet Boldizzoni szerint elválaszthatatlanul egymásra utalt kell, hogy legyen (egyelőre csak halkan jegyezzük meg, hogy a „tournant critique”-ről viszont nem esik szó munkájában).⁵

Milyen tennivalókat fogalmaz meg a kiáltvány?⁶

1. Mindenekelőtt: vissza az elsődleges forrásokhoz!
2. Hangsúlyozza a történeti háttér fontosságát (a braudeli totalitást ugyan nem tekinti reális választási lehetőségnek, de kognitív követelményként szerinte nem mondhatunk le róla).

³ Csak az előbbi jelent meg teljes magyar fordításban [az eredeti lengyel szöveg 1962-es kiadása alapján]: Witold Kula: A feudális rendszer gazdasági elmélete. (Ford. D. Molnár István) Gondolat, Bp. 1985. Marshall Sahlins Stone Age Economics című műve eredetileg 1972-ben látott napvilágot (Aldine, Chicago), ám ebből csak 2011-ben jelentek meg magyarul részletek: Marshall Sahlins: A bővelkedés legelső társadalma. I–III. (Ford. Lederer Pál) Holmi, XXIII (2011:9–10–11) 1149–1160, 1269–1284, 1397–1405.

⁴ Boldizzoni, F.: The Poverty of Clio. I. m. 132–135; 154. Paul Bairoch: Victoire et déboire. Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours. I–III. Gallimard, H. n. 1997; Kenneth Pomeranz: The great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy. Princeton Univ. Press, Princeton & Oxford, 2000.

⁵ Az Annales szerkesztőségi cikke a „kritikai fordulatról” 1988-ban jelent meg, s a társadalomtudományok válságát súlyosabbnak ítélte, mint a történetírást, de közös útkeresést javasolt. Magyarul: Történelem és társadalomtudományok. Kritikai fordulat? (Ford. Benda Gyula) In: Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata. Szerk. Benda Gyula és Szekeres András. L'Harmattan – Atelier, Bp. 2007. 581–583.

⁶ Boldizzoni, F.: The Poverty of Clio. I. m. 150–151.

3. Kíváncosnak tartja a barátok gondos megválogatását (a közgazdaságtan, a gazdaságszociológia és a gazdasági antropológia együttes választását javasolja).
4. A kvantitatív technikák másfajta használatában lát új lehetőségeket: a leíró statisztikát részesíti előnyben a valószínűségeken alapuló módszerekkel szemben (szerinte a regresszió nem helyettesítheti az interpretációt).
5. Mindezek révén másfajta viszony alakulhat ki az elmülethez, amelyben mind az indukció, mind a metateória megtalálhatja a maga helyét. A neoklasszikus/neoinstitucionalista közgazdaságtantól való korábbi egyoldalú függőség helyét venné át valamiféle társadalomtudományos metaelmélet, amely alkalmat nyújt a történelem „kreatív” használatára, s egyben esélyt ad arra, hogy az így elért eredményeket a gazdaságtörténet viszonyossági alapon felkínálja a társadalomtudományok számára.

Miközben Boldizzoni saját szavai szerint valamiféle harmadik utat keres a kliometria és a narratív történelemben való „visszasüppedés” között,⁷ meglepőnek tekinthető, hogy amint épp az Annales kapcsán már jeleztük, semmilyen utalást nem találunk nála sem a „kritikai fordulatra”, sem egyáltalán bármiféle „nyelvi/kulturális fordulatra”. Pedig az utóbbi évek történetírása szinte mástól sem volt hangos, mint a különféle fordulatoktól. Tágabb értelemben minden a filozófiában Richard Rorty által meghirdetett „nyelvi” fordulatra megy vissza.⁸ Az egész történetelméletet felbolygató episztemológiai fordulat voltaképpen a nyelvfilozófiából eredt. Annak belátásából, hogy maga a nyelv nem semleges közvetítő közeg. A nyelv maga a realitás. Másképp fogalmazva: „minden csak szöveg”. Aminek közvetlen következményeként a referencialitás eltűnik a nyelv mögött. Ahogy R. Barthes a történeti diskurzus sajátos paradoxonaként megfogalmazta: „A ténynek (mint egy diskurzushoz tartozó fogalomnak) csupán nyelvi léte van, ugyanakkor ez a létezés látszólag a tiszta és egyszerű »másolata« egy másik létezésnek, mely egy struktúrán túli mezőben, a »valóságban« van. Ez a diskurzus kétségkívül az egyetlen, ahol annak referensét a diskurzuson kívülnek tekintik, anélkül, hogy az valójában tetten érhető volna a diskurzuson kívül.”⁹ Mindennek végső és legszélsőségesebb történelemszemléleti kö-

⁷ A narratív és neoinstitucionalista fordulat összefüggéseit az ezredfordulón Halmos Károly próbálta magyar földön végiggondolni: *Halmos Károly: Közgazdaságtan és történelem – a narratív és a neoinstitucionalista fordulat után*. Korall, 5–6. 2. (2001 ősz-tél) 206–220.

⁸ *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method. With two Retrospective Essays*. Ed. Richard M. Rorty. The Univ. of Chicago Press, Chicago & London, 1992 [az eredeti gyűjteményes kötet 1967-ben látott napvilágot]. A Rorty által írott bevezető tanulmány (*Methaphilosophical Difficulties of Linguistic Philosophy*) szótárában lázadás (*Revolt*), forradalom (*Revolution*) és fordulat (*Turn*) tulajdonképpen ikerfogalmak. Az 1992-es új kiadásban, amelyhez két visszatekintő esszé csatlakozik (*Ten Years After; Twenty Years After*), Rorty meglehetősen szkeptikusan ítéli meg saját korábbi címadó terminusát. Ezt azonban csak a „nyelvi fordulat” kritikusi szokták hangsúlyozni. Lásd *Gérard Noiriel: A történetírás „válsága”*. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről a tudományválságtól napjainkig. Napvilág Kiadó, Bp. 2001. 163–168. (Balázs Eszter fordítása).

⁹ *Roland Barthes: A történelem diskurzusa*. In: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Szerk. Kisantal Tamás. L'Harmattan – Atelier, Bp. 2003. 87–99 (Ford.

vetkezményeit levonva: a forrásszövegekre épülő történeti elbeszélés konstrukció (telve hipotetikus és fiktív elemekkel). Igazság nincs, csak különböző nézőpontú narratívák.¹⁰ (Kell-e külön hangsúlyoznunk, hogy ez a történeti kiáltványokra is vonatkozik.)

Bármily leegyszerűsítve foglalom is össze a nyers állításokat, manapság mégis csak ott tartunk, hogy a kultúratudományok területén legalább hétféle kulturális fordulatot tart számon az irodalom:¹¹

- Interpretatív fordulat (a kultúra mint szöveg)
- Performatív fordulat (struktúra helyett a folyamat válik kulcsszóvá)
- Reflexív/irodalmi fordulat (másik kultúra, fikció, [ön]reflexió retorikai elemzése)
- Posztkoloniális fordulat (az európai elemzési kategóriák és az ún. történelem nélküli népek kultúrájának szembesítése egy újraírt globális történelem jegyében)
- Transzlációs fordulat (a kultúra mint fordítás)
- Térbeli fordulat (térbeliesítés, mentális térképek tapasztalata)
- Ikonikus fordulat („képi forradalom”, médiaforradalom).

Némi malíciával megjegyezhetjük, hogy ha netán Boldizzoni diagnózisa valósnak bizonyulna, lehet, hogy a kliometriának nem a nyelvi fordulat zászlóshajójának, hanem első „áldozatának” kellett volna lennie (ha a nem-narratív történetírás végzete, a „minden csak szám” programja beteljesült volna rajta). De, mint tudjuk, nem így történt. A kliometria bizonyos értelemben megelőzte korát, már amennyiben egyfajta „számnyelvi fordulatot” hajtott végre. Az eredeti célkitűzéseket azonban csak részben sikerült megvalósítani. Hamar kiderült ugyanis, hogy a számok, modellek segítségével is lehet és kell történetet elbeszélnie, amennyiben nemcsak a tiszta tudományhoz (Science), hanem műzsájához, Klióhoz is hű akar maradni.¹² Ezt a tendenciát csak felerősítette a történetírás narratív fordulata („visszatérés a narratívához”), amely a kliometrikusok forradalmi hevületét is lehűtötte. A kliometria, amely az egész történettudományt akarta felforgatni, be kellett, hogy érje azzal, hogy a történetírói eszköztár egyik gazdagítója lett. Elég kézbe venni manapság egy angolszász gaz-

Szabó Piroska). Az idézet uo. 96. A történelmi diskurzus egyedülállóságát Barthes abból vezeti le, hogy „mivel a történelmi diskurzus általánosan állító és megállapító, a történelmi tény nyelvészeti-
leg a létezés privilégiumával bír: arról szól, ami volt, nem pedig arról, ami nem volt, vagy ami kétségbe vonható. Egy szóval a történelmi beszédmód nem ismeri a tagadást (vagy csak nagyon ritkán és rendkívül excentrikus módon). Uo. 93.

¹⁰ A nyelvi fordulat történetelméleti következményeiről lásd: *Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”*. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor – Ó. Kovács József. Osiris, Bp. 2003. 413–443; *Gyáni Gábor: Posztmodern kánon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2003. 17–27; Majtényi György: Az „új kultúrtörténet”-ről. Nyelvi fordulat – kritikai fordulat – kulturális fordulat. Aetas, 20. évf. 2005. 3. 162–169.*

¹¹ *Doris Bachmann-Medick: Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften.* Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg, 2006.

¹² Robert Fogel retorikája kapcsán elemzi ezt a kettősséget *Donald McCloskey: The Retic of Economics.* Harvester Press, 1986. 113–138.

daságtörténeti folyóiratot, hogy belássuk, a „számnyelv” expanzióját. A kliometrikus történetírást ebben a minőségében egyáltalán nem zavarja a referencialitás megléte vagy hiánya. Köszöni szépen, mindentől függetlenül jól van. Rendszeres konferenciái mellett új, nemzetközi folyóiratot is indított, sőt építi saját emlékművét.¹³ S eredeti ambícióinak mai tükrébe tekintve a gazdaságtörténet egészének legújabb trendjei jobban megmutatkoznak előttünk. A nagy historiográfiák — ha egyáltalán — amúgy is csak méltatlanul szűk keretek között foglalkoznak a kliometrikus irányzattal.¹⁴

A „kliometrikus forradalom” emlékezete

Hogy a kliometrikusok belülről mennyire sokszínű és megosztott társaságot képeznek, arra nehezen emléthetnénk jobb illusztrációt, mint a nemrég publikált amerikai interjúkötetet.¹⁵ Ehelyütt nincs mód az egész közzétett anyag ismertetésére, mindössze jelezzük a kötet fő kérdéseit. Már maga a szerkezet is tanulságos: egy értelmező bevezető tanulmány után a rövid életrajzokkal fellevezetett interjúk az alábbi rendben követik egymást: először — mintegy az időszámítás kezdetét kijelölve — a NEH előtti állapot Észak-Amerikában és Nagy-Britanniában, azután az idősebb generáció következik, majd mintegy a legfontosabb színhelyként megjelölve Purdue, ezt követik a „számkivetettek”, majd a két oroszországi emigráns, Kuznets és Gerschenkron műhelyeiből kikerült újabb évjáratok.

Módszertani szempontból nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy milyen ártatlanul adják át magukat a kliometria klasszikusai az emlékezés örömeinek. Egyfelől láthatóan halvány fogalmuk sincs az oral history módszertani szabályairól (írott visszaemlékezést, telefon-interjúkat teljes összevisszaságban közölnek, nem világos a szövegek megszerkesztettségének módja és mértéke sem, csak azt tudjuk, hogy az interjúk java része valamikor megjelent a kliometrikus hírlevélben). Másfelől viszont láthatóan az is csak a szerkesztés fázisában tudatosodhatott az összeállítóknál, hogy a kollektív interjúkészítés következtében az egyéni emlékezések kollektív emlékeztető állnak össze, s így valójában olyan összefüggések is kirajzolódnak az egészben, amelyeknek nem biztos, hogy az egyes résztvevők maguk birtokában voltak, vagy éppen a tudomásunkra szándékoztak hozni.

Szemléltetésül csak néhány mozzanatot emelek ki a folyamatok jobb megértése érdekében. A kötet felépítéséből is látható, milyen kulcsszerepet töltött be a kliometria fogantatásánál Alexander Gerschenkron gazdaságtörténeti mű-

¹³ A konferenciák sorozatára és tematikájára lásd: <http://cliometrics.org/conferences/papers.html>. A sorozat 1985 óta nemzetközi rendezvényekkel bővült. A periodikák közül most csak utalunk a Párizsban alapított *Cliometrica* című internacionális folyóíratra, amely 2012-ben immár hatodik évfolyamát jelentette meg.

¹⁴ *Ernst Breisach: Historiográfia* (Ford. Baics Gergely) Osiris, Bp. 2004. 346–350.; *Christian Delacroix, François Dosse, Patrick Garcia: Les courants historiques en France XIXe–XXe siècle*. Gallimard, Paris, 2007. 354–357.

¹⁵ *Reflections on the cliometrics revolution. Conversations with economic historians*. Ed. John Lyons, Louis Cain, Sam Williamson. Routledge, London & New York, 2008.

helye a Harvard közgazdasági tanszékén. Már a graduális hallgatóknak tartott kurzusai is legendások voltak, ráadásul akkoriban ő volt az egyetlen, aki Európáról szóló előadásokat tartott. S azokon szó esett a Karoling kori uradalomtól az index-számokon át egészen Max Weberig mindenről, amivel egy művelt európai professzor lenyűgözhetette a tudásra szomjazó, de meglehetősen provinciális amerikai hallgatóságot.¹⁶ Aztán 1958 telén Gerschenkron pénzt kapott a Ford alapítványtól, hogy formálisan is megalakítsa a Gazdaságtörténeti Műhelyt PhD diákok számára. Az első évben Albert Fishlow (*1935) és Paul David (*1935) nyerte el a helyet, a következő évben Peter Temin (*1937) kapta meg a lehetőséget. A kicsit idősebb John Meyer (1927–2009) akkor már maga is tanított a tanszéken.¹⁷ Fishlow egyértelműen vallja, hogy őt Gerschenkron „térítette meg” a gazdaságtörténetnek, aki akkor pályájának csúcán állott. A konverzió azért nem volt tökéletes, mert Fishlow visszaemlékezésében azt is felidézi, hogy milyen dühös volt mesterük, amikor megtudta, hogy Paul Daviddal elméleti cikket írtak a piac tökéletlenségéről, ahelyett, hogy gazdaságtörténeti témáikon dolgoztak volna. Később persze megbékélt, amikor közölték a cikket egy folyóiratban. Fishlow ugyanakkor azt is elárulja, hogy Gerschenkron nagyon keveset tudott az Egyesült Államokról, s bizonyos értelemben ezért is választották témavezetőnek, mert miközben élvezték a tőle kapott inspirációt, modelljét, elméletét, megközelítését nem akarták követni.¹⁸ Gerschenkron asszisztensének egyébként sem lehetett könnyű lenni. Miután Gerschenkron átesett az első szívrohamon, Davidet rendelték mellé asszisztensként. A helyzetet mindketten nehezen viselték. David nem igazán lehetett boldog, amikor azt kapta feladatul, hogy keressen meg egy Vico idézetet, amelyet a mester ráadásul olaszul nyomott a kezébe. A szöveget végül az angol fordításban két helyütt, a könyv elején és végén találta meg, majd a fordítás pontosságát is össze kellett hasonlítani az olasz eredetivel.¹⁹ Természetesen nemcsak a tanítványok találkozhattak a mesterrel, hanem az Európából jött látogatók is: Charles Feinstein (1932–2004) első sabbaticaljét az USA-ban töltötte, ahol Gerschenkron nevezetes esti szemináriuma után festői rendetlenségű szobájában egy obligát pohár brandy társaságában igyekezhetett, hogy a vendéglátó kedvenc témájáról, a baseballról valami másra terelje a szót.²⁰

S ha már itt tartunk, megemlíthetjük, hogy a kötet persze nem tartalmaz mindenkit, akinek az emlékeire méltán kíváncsiak lennénk. Az akkor még Donald McCloskey (*1942) néven publikáló ökonometrikus gazdaságtörténész szerencsére másutt már közzétette Gerschenkronról mint tanáregyéniségről szóló írását, amelyből azt is megtudhatjuk, hogy szerinte Gerschenkron notórius érdeklődése a baseball és a kosárlabda iránt kifejezetten az új befogadó nemzet iránti elkötelezettség része volt. De megismerhetjük ebből a portréból Ger-

¹⁶ Reflections..., i. m. 402. Paul A. David (1996).

¹⁷ Reflections..., i. m. 367. Meyer egy sor módszertani újításuk gyökerét, amelyet korai cikkeikben alkalmaztak Gerschenkron kurzusaiból eredeztet. uo. 378. John R. Meyer (1994).

¹⁸ Reflections..., i. m. 388. Albert Fishlow (1998).

¹⁹ Reflections..., i. m. 405. Paul A. David (1996).

²⁰ Reflections..., i. m. 292. Charles Feinstein (2002).

schenkron nem-intervencionista szeminárium- és témavezetési stílusát is. És ami talán a legfontosabb: tudósi ethosát.²¹ Az mindenesetre a figyelmes olvasó számára egyértelműnek tűnik, hogy a kliometria gyökereinél milyen fontos volt az európai kulturális háttér, mi több, az összehasonlítás. Ezt egyébként a Kuznets-tanítványok is hangsúlyozzák. Kuznets, aki maga kifejezetten nem szerette a kliometria szót, s magát végképp nem tartotta kliometrikusnak, mind a statisztikai módszerek finom használatát, mind a német történeti iskola hagyományát, mind a nemzetközi összehasonlítás szemléletét mélyen átplántálta diákjaiba.²²

A kliometria történetének megértése szempontjából rendkívül tanulságos, ahogy az emlékezők a Purdue-n (West Lafayette, Indiana) tartott kliometrikus-konferenciák helyszínét és szerepét megvilágítják. Az eredetileg a 19. században alapított egyetem az 1950-es években elsősorban a repülőmérnöki műszaki képzésről volt híres, s hogy ott egy erős közgazdasági tanszék kialakult, az főként annak volt köszönhető, hogy Emanuel T. Weiler — megunva a bankárkodást a Federal Reserve-nél — elhatározta, hogy egy „jó középnyugati közgazdasági tanszéket” hoz létre. Másodállásokat szerzett az öreg professzoroknak, hogy élvezzék az életet és ne tanítsanak, s helyükre jó érzékkel válogatott fiatal tehetségeket. Így került a tanszékre 1956-ban Lance Davis (*1928), majd Jonathan Hughes (1928–1992). Persze a körülmények technikai értelemben is meghatározóak voltak: a Purdue-n a könyvtárból hiányoztak a hagyományos kutatáshoz nélkülözhetetlen könyvek (például nem voltak meg a parlamenti iratok), ezért ilyen típusú kutatáshoz Urbanába (Illinois) kellett utazni, ahol Lance Davisnak óránként kellett bedobálnia az érméket a parkolóórába. Ezek az ifjak szervezték meg 1960 decemberében az első még szűk körű Purdue-konferenciát, a meglehetősen hosszadalmas, ám annál kifejezőbb címmel: „Conference on the Application of Economic Theory and Quantitative Methods to the Study of Problems of Economic History”. Így lett Purdue a kliometria „melegágya”.²³ A konferencia résztvevői mind úgy érezték, hogy „valami új történik”, hogy „új irányba mozognak”.²⁴ S ez az újító szellem a későbbiekben is megmaradt. Paul David, aki 1961-ben vett először részt a Purdue-i összejövetelen, így idézte fel a hangulatot: „Elhivatottság érzés, izgatottság, csodálatos nyitottság” jellemezte az ottani légkört, ami nemcsak az adatok csereberéjében, hanem a fiatalokra és kutatási témáikra való odafigyelésben és a segítőkészségben is megnyilvánult.²⁵ A Clio-konferenciák szellemének lényegét az oda 1967-ben először el látogató, majd 2001-ben immár Deirdre néven interjút adó McCloskey így foglalta

²¹ Donald McCloskey: Alexander Gerschenkron. *The American Scholar*, 1992. Spring. 241–246.

²² Reflections..., i. m. 301 Richard A. Easterlin (1992).

²³ Reflections..., i. m. 216; 233; 237. Jonathan R. T. Hughes (1991). A Purdue-i trió, Davis, L. Hughes, J. és Stanley Reiter fogalmazta meg azt az írást, amely kliometrikus kiáltvány címen híresült el, pedig valójában a címe csak ennyi volt: *Aspects of Quantitative Research in Economic History*. *Journal of Economic History*, 20 (1960: 4) 539–547. Reitert tekintik egyébként a kliometria névadójának is. Reflections..., i. m. 233.

²⁴ Reflections..., i. m. 336. Robert W. Fogel (1990).

²⁵ Reflections..., i. m. 410. Paul A. David (1996).

össze: „...előadni a dolgozatot, amelyet a hallgatóság előre elolvasott, elviselni a korlátokat nem ismerő, téged szerető emberek támadásait.”²⁶

Lehet, hogy már akkor is felvetődött, utólag azonban mindenképpen az tűnik az egyik legfontosabb kérdésnek: vajon forradalom volt-e a kliometria egyáltalán? S erre a kérdésre zavarba ejtően sokféle választ olvashatunk a kötetben.

Nézzük előbb a külső szemlélőket. Charles Feinstein, aki Dél-Afrikából került Cambridge-be, s onnan vetődött Purdue-ba, így fogalmazott: „Mindig azt gondoltam, hogy az amerikaiaknak azért van szükségük a kliometrikus forradalomra, mert munkájukból teljesen hiányzott a kvantitatív elemzés; míg nekünk Britanniában rendelkezésünkre állt annak egy nagyon régi tradíciója. Ez nem volt kliometrikus, abban a ragyogó értelemben, ahogy Amerikában kifejlődött, s amelynek a neoklasszikus gazdaságtan és az ökonometria adta a magvát, de mélyen kvantitatív volt, abban az értelemben, hogy azt mérte, ami történt, és hogy a számokat tegyük minden elemzés alapjává.”²⁷ A szintén Cambridge-ből a Berkeley-re látogató Robin Matthewsnek (1927–2010) hasonló volt a benyomása Purdue-ban: „Személy szerint egy kicsit meg voltam lepve, hogy mekkora éneket és táncot járnak a kliometrikus megközelítés újdonsága körül. Természetesen tudtam, hogy meglehetősen másképpen teszik fel a kérdéseiket, mint én, de nem voltam egészen meggyőzve még így sem.”²⁸

Eközben az ‘új gazdaságtörténet’ idősebb nemzedékéhez tartozó William Parker (1919–2000) azt emelte ki, hogy ő „sohasem használta a New Economic History kifejezést” mindaddig, míg 1960-ban „mások fel nem kapták”. S mint hangsúlyozta, főként azért nem, mert „érzékeny volt az 1930-as évek szerzőinek erőfeszítéseivel való kontinuitásra”. S a neki szegezett kérdésre is tagadólag válaszolt: valójában nem tekinti az új gazdaságtörténetet „lázadásnak”.²⁹ A Kuznets-tanítvány Robert Gallmann (1926–1998) szintén úgy látta, hogy a kliometrikusok és a tradicionális közgazdászok között kezdetben nem volt éles megosztottság. Az „öregek” legalább is hangosan nem panaszkodtak. A konfliktus a korai időszakban inkább a kliometrikusok és a hagyományos történészek között mutatkozott. Fogel vasutakról szóló munkája (és a kontrafaktuális hipotézis alkalmazása) után éleződtek ki az ellentétek. Fritz Redlich ekkor mondta neki: „Ez az őrült Fogel azzal szórakozik, hogy csatornákat épít az Appalach hegységen keresztül.”³⁰ Mások is úgy érezték, hogy csak 1960-tól öltött az irányzat forradalmi jelleget.³¹

Ezzel szemben a kétségtelenül vezető szerepet játszó Doug North (*1920) úgy vélte, hogy „a New Economic History forradalom — mert az volt — már az 1950-es évek második felében a levegőben volt”.³² Bob Fogel (*1926) már ennél

²⁶ Deirdre McCloskey: *Clio and Me. An Interview with Mary Beth Combs for the Cliometrics Society Newsletter* (2001) <http://www.deirdremccloskey.com/interviews/coombs.php> (letöltés: 2012. 12. 31.)

²⁷ *Reflections...*, i. m. 293. Charles H. Feinstein (2002).

²⁸ *Reflections...*, i. m. 168. R. C. O. Matthews (2004)

²⁹ *Reflections...*, i. m. 190. William N. Parker (1991).

³⁰ *Reflections...*, i. m. 324–325. Robert E. Gallman (1990–91).

³¹ *Reflections...*, i. m. 233. Jonathan R. T. Hughes (1991).

³² *Reflections...*, i. m. 195. Douglass C. North (1993).

árnyaltabban fogalmaz: „azt gondolom, különbséget kell tennünk az akkori és a visszatekintő nézet között. Bizonyára mindenki, aki ott volt a közelben a kezdeteknél, forradalomnak tekintette [...] na jó, majdnem mindenki [...] Amikor először próbáltam meghatározni, mi volt új a kliometriában, említettem az új bizonyítékok gyűjtését, de dominánsnak az elmélet sokkal explicitebb használatát tartottam. Ma, úgy gondolom, megfordítanám a sorrendet.”³³ Nagyon tanulságos, ahogy saját álláspontja módosulásának elbeszélését egy jóval idősebb, ráadásul középkorral foglalkozó gazdaságtörténész kollegája véleményéhez köti. Frederic C. Lane-ről van szó (1900–1984), akivel emeritusként többször ebédelték együtt a Harvardon, s aki egyértelműen azt tartotta: „A kliometrikusoknál igazán nem az elmélet a fontos, hanem annak felfedezése, hogy miként használjuk fel az adatoknak azt a tömegét, amely gyakorlatilag érintetlenül hevert körülöttünk a levéltárakban.” S ami a legérdekesebb, hogy ezt a „Which Road to the Past”, tehát az 1979 utáni Fogel elfogadja. Mint „a múlttal való folytonosság egy másik mozzanatát”.³⁴

Ezt a fajta kettősséget érzékelhetjük Fogel egyik legközelebbi munkatársa, Stanley Engerman (*1936) véleményében is: „Többségünk a kliometriában vagy jelentős szakítást látott, vagy legalábbis a múlt jelentős kiterjesztéseként tekintett rá a történelemben és így a gazdaságtörténetben is. A kérdés egyaránt jött a gazdaságtanból és a történelemből, de középpontban a módszer állt.”³⁵

Ha a kliometria nemzetközi kisugárzására ismét kívülről vetünk egy pillantást, a legtalálhatóbb vélemény megfogalmazójaként az Ausztráliába „expatriált” Bob Hartwellt (1921–2009) idézhetjük, aki ugyan sohasem vallotta magát kliometrikusnak, mivel sohasem volt sem modellépítő, de formalizált közgazdasági teóriát sem alkalmazott, legfeljebb a kliometria néhány aspektusa érdekelt. Ő így összegezte tapasztalatait: „A New Economic History egy kicsit a szökőárhoz hasonlított, amely jócskán felkavarta a hullámokat, de nem gondolom, hogy nyomában jelentősen átalakult volna a táj képe. Rárákódott különböző dolgokra, különböző utakon finomításokat eredményezett. Például lelassította az ipari forradalom alatti növekedési ütemet, belekavart az életstandard-vitába, de nem hiszem, hogy sokat változtatott.”³⁶

A kliometrikus forradalom képe tehát nem csak a hajdani útítárs kívülről szemében szelídült meg, de láthatóan a résztvevők jelentős része is elbizonytalanodott abban, hogy forradalom volt-e egyáltalán a mozgalom, amelyben közreműködtek, s ha akként élték meg, vajon miben is állott az újítás, amelyet végrehajtottak. Így aztán bizonyára nehezen jut majd el a tudatukig, miért is próbálja őket valaki 2011-ben bűnbakként beállítani.

³³ Reflections..., i. m. 347. Robert W. Fogel (1990). A „majdnem mindenki” említésekor Fogel többek között felsorolja David Landes-t, aki az új hullám része volt, „egy kissé idősebb és egy kissé okosabb, mint mi többiek”, aki „próbálta hangsúlyozni a kontinuitás” szempontját. Uo.

³⁴ Reflections..., i. m. 349. Robert W. Fogel (1990).

³⁵ Reflections..., i. m. 355. Stanley L. Engerman (2000)

³⁶ Reflections..., i. m. 272. R. M. Hartwell (2000).

Kvantitatív gazdaságtörténet és a kliometria recepciója Magyarországon

A *Journal of European Economic History* első számában Nachum T. Gross (*1926), a Bécsben született, a Berkeley-n PhD-t szerzett jeruzsálemi gazdaságtörténész professzor a kvantitatív gazdaságtörténet budapesti győzelméről tudósító cikket jelentetett meg.³⁷ Az írás nem csak azért volt meglepő, mert, mint tudjuk, a gazdaságtörténetnek ez az irányzata sehol sem győzött a kontinensen – azóta sem! Ugyanakkor azt is látni lehetett, hogy a kelet-európai történetírás helyzetét mélyen értő szerző álláspontját olvashatjuk, aki idézte a recenzált tanulmánykötet bevezetőjéből Ránki György (1930–1988) szavait „a magyarországi marxista tudomány fő trendjeinek a nemzetközi tudományos-sággal való szoros viszonyáról”.³⁸ A recenzens a „budapesti elméletnek” a „marxista komparatív tudomány” alkalmazására tett kísérletét egyértelműen olyan historiográfiai revízióknak tekintette, amely kerüli a „dogmatikus szemantikát”, és a „kvantitatív gazdaságtörténet és a »nyugati« metodológia eredménye”. Még akkor is, ha ezt a kötetet a „budapesti iskola autonóm teljesítményeként mutatja be”.³⁹ A kötet „központi darabjaként” — méltán — Katus László (1927*) 90 oldalas tanulmányát emelte ki, amelyhez csak megjegyzésként fűzzük hozzá, hogy ebben a formában sohasem jelent meg magyarul, noha a nemzetközi irodalom standard referencia munkája mindmáig.⁴⁰

Természetesen nem ez volt a kvantitatív gazdaságtörténet-írás egyetlen számottevő produktuma Magyarországon, bár a nemzetközi elismertség ilyen fokára egyetlen más munka sem jutott. Nem hagyhatjuk említés nélkül a történeti demográfia eredményeit, de ezzel a diszciplínával most nem tudunk foglalkozni. A jelen keretek között csak arra van mód, hogy megemlékezzünk még a nemrég elhunyt Tóth Tibor (1941–2011) impozáns munkásságáról.⁴¹ A kvantifikáció jelentős eredményei azonban valahogy nálunk mindig autonóm, egyéni, hogy ne mondjuk, partizán teljesítmények maradtak, s nem összegződtek olyan áramlattá, amely pedig — mint Purdue példáján láthattuk — épp éltető közege az ilyenfajta tudományos kommunikációnak.

Ami a kliometria magyarországi recepcióját illeti, nálunk tudomásunk szerint először Benda Gyula (1943–2005) adott hírt érdemben a *New Economic History* irányzatáról.⁴² A fogalmi adaptáció útját keresve „ekonometrikus történelemről” (illetve „kliometrikáról”) írt, s megemlékezett a Purdue Egyetem éves szemináriumairól is. Világosan összefoglalta a programot: a gazdaságtörténeti problémák „explicit hipotézisekben való megfogalmazása az elméleti köz-

³⁷ Nachum Gross: *The Triumph of Quantitative Economic History in Budapest*. *Journal of European Economic History*, 1. (1972: 1) 155–161.

³⁸ Gross, N.: *Triumph* i. m. 156. Az ismertetés alapjául szolgáló kötet: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970. *Studia Historica* 62.

³⁹ Gross, N.: *Triumph*. I. m. 160–161.

⁴⁰ Katus László: *Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913)*. A *Quantitative Analysis*. In: *Social-Economic Researches...*, i. m. 35–129.

⁴¹ Bár megjegyezzük, hogy a nyolcvanas évek elején írott *Statisztika és történelem* című kézirat még mindig megjelentetésre vár.

⁴² Benda Gyula: *New Economic History*. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* I. KSH. Bp. 1975. 261–276.

gazdaságtan segítségével és e hipotézisek alávétése a kvantitatív bizonyításnak”.⁴³ Három konkrét példán (a déli rabszolgatartó ültetvényes gazdaság helye és megítélése, a technikai innovációk befolyása a termelékenység növekedésére, a vasút szerepe az amerikai gazdaság átalakulásában) szemléltette az irányzat törekvéseit. A szolid ismertetés csak kevesek figyelmét vonhatta magaára, annál nagyobb meglepetést keltett, amikor Ránki György akadémiai székfoglalójából kinőtt módszertani könyvében egy hosszas lábjegyzetet szentelt Benda ismertetésének. „Sajnos, bíráló szempontjai [...] sok tekintetben fogyatékosak:

- figyelmen kívül hagyja, hogy nem általában a tudományelmélet különíti el a történelmet a többi társadalomtudománytól, hanem *a polgári tudományelmélet meghatározott iskolái*;

- nem helyezi el az új gazdaságtörténetet a történelmi és a közgazdasági gondolkodás és kutatási módszer egész történetében;

- nem értékeli a történettudományban már korábban is jelentkezett sokoldalú, általánosítási és elméleti igényt;

- kritikai szempontjai csak a történelem leszűkítésében marasztalja el az iskolát, kétségtelen gazdasági-statisztikai eredményeit azonban – véleményünk szerint – túlbecsüli.” (kiemelés az eredetiben)⁴⁴

Sem akkor, sem azóta nem értettük igazán ezt a megjegyzést. Annál is kevésbé, mert Ránki hosszú, kritikus fejezetet szentelt „az új gazdaságtörténet amerikai iskolájának”. Legfőbb kifogása az volt, hogy a New Economic History „az egyesítést meglehetősen furán, egyoldalúan képzei el, inkább teljes beolvadást, teljes kapitulációt mutat a közgazdasági teóriával szemben, mintsem a történelmi és közgazdasági gondolkodás és kutatási módszer gyümölcsöző egyesítését”.⁴⁵ Leginkább a dőlt betűs kiemelés révén gyanakodhattunk ideológiai sztereotípiákra. Ezt erősítette, hogy a hivatkozás csak a fejezet végén, mintegy utólag odabiggyesztve bukkant elő, olyan kontextusban, amely politikailag egyértelműen minősítette a kliometriát: „Olyan gazdaságtörténet ez, melyből hiányoznak az osztályviszonyok és konfliktusok, lényegében tehát, akarva-akaratlanul az örök kapitalizmus örök gazdasági növekedésének apologetikus történetírása.”⁴⁶ Ez a megbélyegzés messze túlment az ideológiai kötelezettség akkori penzumán. Ám az sem kizárt, hogy a közgazdaságtannak való alárendelődés félelme nagyon is akut tudománypolitikai aggodalmakon alapult: éppen hogy sikerült megszabadulni a marxista politikai gazdaságtan kliséinek egy részétől, máris egy újabb offenzíva veszélye fenyegetett. Ne feledjük, hogy ez épp a gazdasági reform visszafogásának, s a keményvonalasok előretörésének időszaka. Gyimesi Sándor (1933–1995), aki akkor nemrég tett szert na-

⁴³ Benda, Gy.: New Economic History. I. m. 261.

⁴⁴ Ránki György: Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választásai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 93.

⁴⁵ Ránki, Gy.: Közgazdaság..., i. m. 54–66. Az idézet: uo. 55–56.

⁴⁶ Ránki, Gy.: Közgazdaság..., i. m. 66.

gyobb autonómiára szegedi professzorként, mindenesetre ennél sokkal tárgyilagossabban, (tulajdonképpen Benda alapján) leíró módon ismertette az „ún. kliometria” módszertani eljárását.⁴⁷ Aligha csodálkozhatunk ezek után, hogy a kliometria magyarországi recepciója finoman szólva elodázódott. A nyolcvanas években már olyan hangokat lehetett hallani, hogy erre azért sem érdemes sort keríteni, hiszen „a kliometria halott”.⁴⁸

A tudomány dolgai azonban sohasem olyan egyszerűek, mint egy termelési függvény. 1983-ban jelent meg Amerikában John Komlos (*1944) könyve (disszertációja), amelyet a Századok hasábjain Ránki György — akkor már több éves bloomingtoni tapasztalatokkal a háta mögött — ismertetett (bár a recenzió csak posztumusz jelent meg).⁴⁹ Ebben Ránki láthatóan felülvizsgálta korábbi álláspontját a kliometriával kapcsolatban: „...végül is a gazdaságtörténet nem gazdaságtörténet, ha nem megfelelően kap benne helyet a számszerű megközelítés, [...] könyvének eredményei közül mindenek előtt ezeket az újszerű és lényeges számításokat emelem ki.”⁵⁰ Persze, aki csak kicsit ismerte Ránkit, tudhatja vagy kitalálhatja, hogy azért három érdemi kritikai elem ebből a recenzióból sem maradhatott el. Ez azonban a kliometrikus beállítódás számára maga a recepció.

Komlos könyve azután — sajnos igen rossz fordításban — a rendszerváltás évében magyarul is megjelent, ami kétségtelenül fontos lépést jelentett a megkezdett úton való továbbhaladásban, bár kérdésfeltevései azóta sem szivárogtak be kellően a magyar történetírás vérkeringésébe.⁵¹ Csak jelzésképpen idézzük fel a légkör megértéséhez, hogy amikor 1993. május 5-én Komlos először tartott Budapesten, a Közgáz 3001-es termében Mi a kliometria címen előadást, akkor a rendezők sorában a Gazdaságtörténeti Tanszék a Széchenyi, a Rajk Szakkollégium és a Társadalomelméleti Kollégium után csak a negyedik helyen következett.

Szisztematikusan, hét előadásból álló kliometrikus egyetemi kurzusra először az ELTE újonnan alakult Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke rendezésében Scott M. Eddie (1935*) vendégprofesszori meghívásakor került sor a kilencvenes években. Az előadás anyagát a debreceni Csokonai Kiadónál sikerült megjelentetni.⁵² Mint az azóta többször kipróbált oktatási gyakorlat mutatja, ennek a könyvecskének a segítségével azok is betekintést nyerhetnek a kliometrikus gondolkodásmódba, akiket egyébként nem vonz a kvantitatív

⁴⁷ Gyimesi Sándor: A történetkutatás új módszereiről. In: Szegedi Bölcsész-műhely '77. Szeged, 1978. 29–62. A vonatkozó rész: uo. 40–42.

⁴⁸ Gunst Péter (1934–2005) kijelentése egy tanszéki beszélgetésen.

⁴⁹ John Komlos: The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Princeton Univ. Press, 1983. Ránki recenziója: Századok, 122. (1988:3) 509–511.

⁵⁰ Ránki, Gy.: Közgazdaság..., i. m. 509.

⁵¹ John Komlos: Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században. Maecenas, Bp. 1990. A magyar fordítás bírálatát lásd Kövér György: A magyar gazdaságtörténet régi útjai. BUKSZ, 4. (1992: 2) 182–183. A Benda Gyula által Komlossal készített életút-interjút lásd: Aetas, 21. (2006: 2–3) 259–265.

⁵² Scott M. Eddie: Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996. A szerzővel készült életút-interjút lásd: Aetas, 19. (2004: 1) 187–199.

gazdaságtörténet. Ebben nemcsak az játszhat szerepet, hogy a szerző olyan lépéseket is megmagyaráz például a „jobbágyfelszabadítás hasznának” kiszámításakor, amelyeket Komlos könyve ismertnek tételezve átugrott, hanem bizonyára a szerző finom iróniája is. Például érzékletesen szemlélteti az utolsó két előadás címe a közgazdaságtan, a történettudomány és a kliometria kétségtelesen bonyolult viszonyát: „Lehet, hogy nem igazi szerelem, de legalább érházasság; [...] ha pedig szerelmi háromszög, csak van benne valami jó.” Ennek ellenére a kliometria megmaradt Magyarországon honosítatlan nemzetközi nővénynek, amely nem eresztett itthon gyökereket, miközben a nemzetközi műhelyekben az új idők új jeleként magyar diákok szereztek PhD fokozatot, s a legjobbak ma is rangos külföldi egyetemek fiatal munkatársai (teljes névsorolvasás helyett csak néhány illusztris helyszínt és már névjegyét letevő szerzőt említve: Baics Gergely a Columbián; Vonyó Tamás az LSE-n).

Lehetőségek és kezdeményezések

Vajon az elmúlt negyedszázad nemzetközi és hazai fejleményeinek tükrében milyen lehetőségek állnak a magyar gazdaságtörténet-írás előtt a 21. század második évtizedében?

A rendszerváltás forgatagában ismét felértékelődött a történetírásen belül a politikatörténet (maga a politika is erre volt megrendelő és vevő). Ráadásul a gazdaságtörténet abba a gyanúba keveredett, hogy a marxizmus kedvenc materialista szolgálólányaként nem méltó az addigi kitüntetett helyre. Ránki korai halálával (1988), Berend T. Iván külföldre távozásával (UCLA, 1990) érezhetően meggyengültek az intézményi és személyi peremfeltételek is. A társadalomtudományos történetírás magyarországi képviselői sem a gazdaságtörténet, hanem a társadalomtörténet zászlaja mögé sorakoztak fel, s ezzel a logóval alakítottak önálló egyesületet (Hajnak István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület).

Nem vonatkoztathatunk el az intézményes devolúció kedvezőtlen következményeitől sem. A korábbi MKKE-n, ma Corvinus Egyetemen az intézetesítő szervezeti reform során megszűnt a Gazdaságtörténeti Tanszék, s ma már csak egy 2 főből álló csoport tanít az ottani közgazdászképzésben gazdaságtörténetet. Megalakult ugyan az ELTÉ-n a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, ám a bölcsészhallgatók csekély érdeklődést és előképzettséget mutatnak a gazdaságtörténeti kurzusok iránt. Viszont szűk körben, de eredményesen működik a társadalom- és gazdaságtörténeti MA és PhD program, lassan, de szisztematikusan folyik a szakmai utánpótlás nevelése. A tanszék jelenlegi vezetése azonban nem nyitott az ilyen irányú fiatalítás iránt. Mondhatjuk persze, hogy ez világszerte érvényesülő nemzetközi tendencia, de aligha tesz bennünket boldoggá, hogy ez az a tér, ahol lépést tartunk a nemzetközi trendekkel. Az is egyértelműnek tűnik, hogy a ‘globális történelem’ oktatásában a bolognai rendszerek kiépülése alkalmával nem sikerült kellő súlyt felmutatnunk (például a Global history nemzetközi MA programban az LSE partnere a bécsi, a lipcei és a wroclawi egyetem lett). Öröndetes fejlemény viszont, hogy a vidéki egyetemeken (Tomka Béla, Szeged BTK, Kaposi Zoltán, Pécs, Közgazdasági Kar) nemrég fiatal gazdaságtörténész-professzorok nyer-

tek kinevezést, s az ELTE Bologna-rendszerben indult közgazdászképzésében is komoly hely jutott a gazdaságtörténetnek (Germuska Pál). Ezáltal talán lehetőségük nyílik új tendenciák elindítására és kibontakoztatására. Ugyancsak a legújabb fejlemények közé tartozik, hogy az MTA az ELTE-n alapított — e sorok írója vezetésével — öt évre egy válságtörténeti kutatócsoportot.

Most a rendszerváltás után megjelent új gazdaságtörténeti összefoglalásokra, szöveggyűjteményekre tudatosan nem térünk ki, pedig nagyon is fontosnak tartjuk, hogy ezek megszülettek. Ráadásul nem egy közöttük egyetemenközi összefogás eredményeként. Joggal állíthatjuk azonban, hogy nem a tankönyvi szintézisektől várható új eredmények kidolgozása. Nem az a funkciójuk, bár kétségtelen, hogy ösztönzően hathatnak a kutatásra, például amikor rámutatnak a fehér foltokra vagy az érvelés hiányosságaira. Az elmúlt évtizedekben kibontakozó kutatások fő irányait azonban érdemes röviden áttekinteni.

Egyrészt kifejezetten inspiratív jelenségnek tűnik, hogy nálunk nem kell tartani a közgazdaságtan történeti „imperializmusától”. Sőt, az utóbbi időszakban kifejezett érdeklődés mutatkozik — elsősorban az elmélettörténet egyes képviselői részéről — például a válságtörténeti témák iránt.⁵³ Ráadásul nem pusztán steril teoretikus formában, hanem egyértelmű nyitásként például a mikrotörténelem felé.

Szintén biztató fejlemény, hogy a gazdaságtörténet-írásban új generációk léptek a színre többek közt olyan területeken, amelyek már korábban is történetírásunk fejlettebb ágazatainak számítottak. A várostörténetben nemcsak a korábbi eredmények összegzése, hanem az új várostörténeti évkönyv (URBS) is jelzi a régebbi és újabb korszakkal foglalkozó kutatók és évszámok együttműködését.⁵⁴ Az iparosodás és a gazdasági növekedés nemzetközi összehasonlításában már a Berend–Ránki szerzőpáros működése óta megújítható előzmények álltak rendelkezésre.⁵⁵ Újabb forrásbázis alapján, kvantitatív módszerekkel feldolgozott eredmények jelzik ennek a vonulatnak a korszerűsítését.⁵⁶

Új generációk jelentkeztek a vállalat-történetben is. Itt is sokat jelentenek azonban a követhető hagyományok. Hogy az uradalomtörténeti/agrártörténeti tradíció milyen erős és eleven, arra jó példa Kaposi Zoltán hosszabb időtartamot átfogó és Vári András (1953–2011) történeti antropológiai látásmóddal színesí-

⁵³ Madarász Aladár: Buborékok és legendák. Válságok és válságmagyarázatok, I–II/1–2. Közgazdasági Szemle, 56 (2009:7–8) 609–633; 58 (2011:11) 909–948, (2011:12) 1001–1028.

⁵⁴ Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris, Bp. 2002; URBS, Magyar Várostörténeti Évkönyv, I–VI. 2006–2011.

⁵⁵ Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században, KJK. Bp. 1969; Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában. Szerk. és bev. Berend T. Iván – Ránki György. KJK. Bp. 1979.

⁵⁶ A teljesség igénye nélkül csak jelezzük a fő tendenciákat: Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség: Magyarország nemzetközi összehasonlításban 1918-tól napjainkig. Akadémiai Kiadó, Bp. 2011; Germuska Pál: Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között. 1956-os Intézet – Argumentum, Bp. 2010; Uő: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975 Századok, 146 (2012:1) 47–78; Demeter Gábor: Fejezetek a Balkán-félsziget és az Oszmán birodalom gazdaság- és társadalomtörténetéből (A 18. század végétől a 20. század közepéig) I. Bp. 2012. (megjelenés alatt).

tett munkássága.⁵⁷ Más a helyzet az ipar- és hitelügy történetében, ahol korábban csak szűkebb látószögű üzemtörténet vagy még az sem volt, s ahol a modern business history nemzetközi együttműködés alapján kibontakozott újabb fejleménynek számít. Ennek sorában kell említenünk a banktörténet újjászületését,⁵⁸ illetve a vállalkozók, vállalkozás történetének friss feldolgozásait.⁵⁹

Vajon a nemzetközi trendek és hazai pályák kanyarulatai és kereszteződései milyen intézményi meghatározottságokat és történeti véletleneket tartogatnak számunkra? A magyar gazdaságtörténet ugyanis a hetvenes–nyolcvanas években épp a 'számnyelvi' fordulatról maradt le, s ezt a mulasztást a kilencvenes években sem sikerült pótolnia. Ennek következtében az elmúlt évtizedekben részben olyan nemzetközi trendekhez igyekezett kapcsolódni, amelyek a kliometria mellett, vagy akár azzal szemben a gazdaságtörténet más irányú megújítására törekedtek (neo-institutionalizmus, business history), másrészt pedig tovább korszerűsítették azokat a törekvéseket, amelyeket a hatvanas–hetvenes évek gazdaságtörténetiséi épp a korlátozott innováció jegyében igyekeztek meghonosítani Budapesten (komparatiztika). Ezért aztán a kontinuitás erősebb, mint gondolnánk, s a fejlődés „ütfüggőbb”, mint szeretnénk. Ezek után joggal marad nyitott a kérdés: sohasem volt forradalom után milyen fordulat lehetséges egyáltalán?

⁵⁷ *Kaposi Zoltán*: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói uradalom átalakulásának folyamata. Dialog Campus Kiadó, Bp.– Pécs, 2000; *Uő*: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. Agrártörténelmi Szemle, 45 (2001:1–2). 239–261; *Vári András*: Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898. Argumentum, Bp. 2009.

⁵⁸ Általános áttekintésként lásd: *Pogány Ágnes*: Business History in Ungarn. In: Business History. Wissenschaftliche Entwicklungstrends und Studien aus Zentraleuropa. Hg. Alice Teichova, Herbert Matis, Andreas Resch. Manz, Wien, 1999. 77–87; A bank–ipar viszony finánctóke szemléletét újjáértékelő művek között: *Pogány Ágnes*: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. Journal of European Economic History, 18 (1989:3) 529–549; *Tomka Béla*: Érdek és érdektelenség. A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913. DUP. Debrecen, 1999; *Uő*: The Development of Hungarian Banking, 1880–1931: an International Comparison. JEEH. 30. (2001:1) 125–162; *Kövér György*: A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok. BFL. Bp. 2012.

⁵⁹ *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Magvető, Bp. 1988.; *Kövér György*: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Új Mandátum, Bp. 2002; *Halmos Károly*: Családi kapitalizmus. Új Mandátum, Bp. 2008.; *Klement Judit*: Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2012.

AFTER REVOLUTION, A TURN?

*The Writing of Hungarian Economic History in the Mirror of International Trends**by György Kövér*
(Summary)

The book of Francesco Boldizzoni, published in 2011-ben, diagnoses the symptoms of crisis of economic history. Before all, he blames the New Economic History, and especially its cliometric branch, for the ensuing situation. Yet cliometrics is in good health even after the so-called linguistic turn, having recently established an international review of its own, and presently constructing its own „memorial”. On the basis of a volume of interviews, which appeared in 2008, it is possible to observe the way in which the new economic historians look back upon their own past, the so-called cliometric revolution. It appears that their present attitude towards the revolution they lived through is far from equivocal, and whether at all what happened can be seen as a revolution is put in doubt. The second part of the study examines the reception of cliometrics in Hungary in the past fifty years, surveys the newest initiatives in Hungarian economic history, and considers the nature of a possible turn after a revolution which never took place.

ESZMETÖRTÉNETI KUTATÁSOK A NEMZETKÖZI ÉS A HAZAI TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

„...az agykéreg az evolúció folyamán kialakuló túlfejlődés következtében olyan mértékű komputációs kapacitással rendelkezik, ami lehetőséget ad rá, hogy agyunkban ne csak a tényleges kapcsolatok és összefüggések fontos funkcióval bíró leképződése történjen meg, hanem esetlegesen fennálló átmeneti kapcsolatok, véletlen egybeesések is, mivel agyunk akkor is tanulási üzemmódban van, amikor erre már nem is lenne szükség.”

(Holovicz Attila recenziója Csányi Vilmos – Kampis György – Mérő László – Pléh Caba: Mindörökké evolúció. Szerk.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Nexus könyvek, 2010. c. könyvről. Magyar Tudomány 2012/3. 381.)

„Minden recept mögött ott az ember, a gondolkodó és a cselekvő, most arról ne nyissunk vitát, hogy a gondolkodás is cselekvés [...] itt most úgy lehetne különbséget tenni, hogy lesz-e vacsora vagy sem.”

(Esterházy Péter, Holmi, 2004/8. 1001.)

„Amikor a történész azt kérdezi, hogy 'miért szúrta le Brutus Ceasart?', akkor arra gondol, hogy 'mit gondolt Brutus, ami miatt úgy döntött, hogy leszúrja Ceasart?'”

(Robin G. Collingwood: A történelem eszméje. Gondolat, Budapest, 1987. 427. Idézi: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest; 2003. 427.)

Mivel foglalkozik az eszmetörténet? Könnyen rávághatjuk, hogy míg a politikatörténet a politika, a gazdaságtörténet a gazdaság, a társadalomtörténet a társadalom, addig az eszmetörténet az eszmék történetével foglalkozik. A többi történettudományi aldiszciplínához képest is beláthatatlanul nagy területről van szó, sokfajta eszme alig-alig rendszerezhető halmazáról. A mai magyar szóhasználat általában a politikai eszmék történetét érti eszmetörténeten, így a közkeletű kézikönyv-definíciók szerint az eszmetörténet a történettudomány egyik, viszonylag önálló ága, amely a tudatosított világnézeti rendszerek és a közgondolkodás fejlődésének tényeit és törvényszerűségeit vizsgálja. Egészen mást ért a fogalmon a szellemtörténet (Geistesgeschichte), amely az eszméket tekinti a korszakok átfogó jellemzőinek, s a „korszellem” változásainak okait, gyökereit elemzi.¹ A rendező fogalmak például a reneszánsz, a barokk, a felvilágosodás. Egyik széles horizontú kolléga rövid modern magyar politikai eszme-

¹ Így határozza meg például az eszmetörténetet a leggyakrabban használt internetes lexikon <http://www.kislexikon.hu/eszmetortenet.html> (Letöltés: 2012. 12. 30.)

történeti szintézisében az „eszmecsaládok”: konzervativizmus, liberalizmus, szocializmus, nacionalizmus történetét adja.² A legnagyobb historiográfiai enciklopédia³ az Intellectual History címszónál a Cultural History vagy a History of Ideas vagy a Begriffsgeschichte vagy Kulturgeschichte vagy Mentalities címszóhoz utalja az olvasót. Az eszmetörténet 1940 óta megjelenő legtekintélyesebb folyóirata rendkívül tágan határozza meg területét: filozófiatörténet, irodalom- és művészettörténet, tudománytörténet, vallástörténet, a politikai gondolkodás története. Különös figyelmet fordít a folyóirat művelődéstörténet és eszmetörténet találkozási pontjaira, így a könyvtörténetre vagy a vizuális kultúrára.⁴ A történetírás történetének legújabb 5 kötetes összefoglalója,⁵ miközben részletes tematikus fejezeteket szentel a gazdaságtörténetnek, a környezettörténetnek, a tudomány- és technikátörténetnek, az eszmetörténetet nem tárgyalja önálló aldiszciplínaként. Az eszmetörténet definíciójával próbálkozó szakirodalomban általában különbséget tesznek a politikai eszmetörténet és a politikai gondolkodás története között. Cieger András megfogalmazása szerint: „...az első a különböző eszmerendszerek idő- és térbeli transzformációival foglalkozik, a második viszont a politikusi gondolkodás folyamatát állítja középpontba (a megoldandó probléma felismerésétől az elérendő célok és a szükséges eszközök meghatározásán át a cselekvési program megszületéséig).”⁶ Schlett István, a magyar politikai gondolkodás legátfogóbb (de még nem teljes) történetének szerzője szerint: „... a politikai cselekvéshez egy sajátos gondolkodásmód kapcsolódik, amelynek különössége ebből a kapcsolatból következik, s így ennek megismerése nélkül nem adhatunk választ a politikai cselekvés mibenlétére sem.”⁷ Ez a különbségtétel természetesen segíti az eligazodást a társadalmi cselekvést közvetve-közvetlenül befolyásoló eszmék tömegének rendszerezésében, azonban az eszmék mozgósító funkcióját tanulmányozva egy-egy történeti helyzetben elmosódhatnak ezek a határvonalak. Ha ugyanis egy közéleti elkötelezettségű, de politikai pozícióval nem rendelkező értelmiségi (public intellectual) váratlanul sok ember sorsát befolyásolni képes döntéshelyzetbe kerül, korábban pusztán elméleti megfontolásai gyakorlati cselekvése vezérfonalává válhatnak. Ez vezethet a politika megújulásához, de katasztrófát eredményező doktriner-

² Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2007.

³ A Global Encyclopedia of Historical Writing. Editor: D. R. Woolf. Garland Publishing, Inc. New York, London, 1998.

⁴ 'Since its inception in 1940, the Journal of the History of Ideas has served as a medium for the publication of research in intellectual history that is of common interest to scholars and students in a wide range of fields. It is committed to encouraging diversity in regional coverage, chronological range, and methodological approaches. JHI defines intellectual history expansively and ecumenically, including the histories of philosophy, of literature and the arts, of the natural and social sciences, of religion, and of political thought. It also encourages scholarship at the intersections of cultural and intellectual history — for example, the history of the book and of visual culture. <http://jhi.pennpress.org/strands/jhi/home.htm?sessionid=BC5EB5B52995F723E45EF1B12B459B5A> (Letöltés: 2012. 12. 23.)

⁵ The Oxford History of Historical Writing, General Editor: Daniel Woolf. Oxford University Press, I–V. 2009–2011.

⁶ Cieger András recenziója Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. c. könyvről. BUKSZ 2008. 55.

⁷ Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon 1. Századvég*, Budapest, 2009. 11.

séghez is. Az eszmék története az utolsó 5–6 évben elmozdult a nagyhatású érzelmek történetének irányába (félelem, gyűlölet, remény, boldogság, előítéletek, leginkább az antiszemitizmus stb.) is, az utóbbi években intézményesült ez a kutatási terület (history of emotions).⁸

A klasszikus hagyomány, Cambridge, Bielefeld, Párizs

A klasszikus művelődéstörténeti indíttatású eszmetörténet gondolkodók, politikusok, művészek gondolatait alkotó módon rekonstruálva ábrázolja és próbál különböző generációs, politikai, kulturális szempontok alapján korszakokat, fordulópontokat meghatározni, vonulatokat építeni, irányzatokat kijelölni. Az 1818 és 1897 között élt Jacob Burckhardt (akinek jelentőségét az emberről és társadalomról való gondolkodás történetében alkalmanként Darwinhoz és Marxhoz hasonlítják), a reneszánsz embertípust, életmódot a korabeli művészi, politikai gondolatokra építve tárja írásművészete által lenyűgözött olvasói elé. A historiográfiában korszakalkotó könyvének⁹ első fejezete — alkotói módszerére jellemzően — Az állam mint művészi alkotás címet viseli. A szabad egyéniség kialakulásának korát ünnepli és üdvözli az olasz reneszánsz századaiban, mintegy saját korának ellenképeként. Juhász Vilmos, a fasizmus ellen szót emelő, mély katolikus meggyőződésű vallástörténész, szerkesztő a II. világháború után közvetlenül írta róla: „Burckhardt attól rettegett, hogy kora, a 19. század, a kapitalizmus és a polgári liberalizmus fénykora, nem enged teret az önmagáért űzött szellemi tevékenységnek, éppen úgy, mint ahogyan nem enged teret a tiszta, hősies erénynek, hanem mindent feláldoz a célszerűségnek, a hasznosságnak, a mindennapi életnek. A társadalom zűrzavarát és rendetlenségét is többre becsülte, mint a kriptának azt a rendjét, amelyet a Harmadik Birodalom valósított meg és amelyet ő borzongva és iszonyodva előre látott.”¹⁰ Johan Huizinga (1872–1945) munkássága már a 20. században teljesedett ki, ő legnagyobb hatású művében¹¹ Németalföld világát teremtette újra, Friedrich Meinecke pedig a német nemzeteszme politikai és spirituális tartalmának elemzésével adott eszmetörténeti keretet a modern kori európai történelem értelmezéséhez. A Leopold von Ranke historiográfiai munkássága nyomán kibontakozó modern történetírás és történeti gondolkodás elméletét és gyakorlatát áttekintő hatalmas irodalom leggyakrabban használt rendező kategóriái eszmetörténeti fogalmak: a pozitivizmus és historizmus. E fogalmak szaktudomá-

⁸ A témakör legfontosabb kutatóközpontja: The Center for the History of Emotions, Max Planck Institut für Bildungsforschung (Berlin) Ute Frevert vezetésével.

⁹ *Jakob Burckhardt: Az olasz renaissance műveltsége.* Dante Könyvkiadó, 1945. A könyv eredetileg 1860-ban jelent meg: *Die Kultur der Renaissance in Italien.* Basel, 1860.

¹⁰ *Juhász Vilmos:* Bevezetés. In: *Jakob Burckhardt: Az olasz renaissance műveltsége.* Dante Könyvkiadó, 1945. XV–XVI.

¹¹ *Herfsttij der middeleeuwen;* Leiden, 1919. Magyarul *A középkor alkonya* címen először Szerb Antal fordításában 1938-ban, új kiadásban 1976-ban, majd 1982-ben (Magyar Helikon Kiadó) jelent meg.

nyos, ideológiai és politikai tartalmának meghatározása a vonatkozó irodalom egyik alapkérdése.¹²

Az eszmetörténet tartalmát, módszereit máig hatóan azonban három irányzat, az ún. cambridge-i iskola, a német fogalomtörténeti iskola (Reinhardt Kosseleck, Bielefeld) és az Annales kör egyes befolyásos történészei formálták.

A *cambridge-i iskola* egyik meghatározó személyisége J. G. A. Pocock *The Machiavellian Moment* c. 1975-ben megjelent könyvében¹³ az észak-itáliai reneszánsz, a 16–17. századi Anglia, majd az amerikai függetlenségi háború három évszázadon átívelő összehasonlító eszmetörténeti szempontú vizsgálata során kutatta a modern köztársasági gondolat eredetét. Erény, érdem, korruptság fogalmainak értelmezési hasonlóságait és különbségeit elemzi tudománytörténeti korszakhatárt jelentő művében. Az iskola másik vezető tudósa Quentin Skinner, eddigi életművének legfőbb témája a szabadság gondolat/fogalom története. Az iskola programadónak tekinthető 1969-ben megjelent¹⁴ esettanulmánya a politikai eszmék formálódásának és hatásvizsgálatának dilemmáit exponálja fiatalos élességgel: arra keresi a választ, hogy mennyire önmagukból és egymásból, illetve mennyire társadalmi-politikai kontextusokból értelmezendők a politikai eszmék. A cambridge-i iskola értelmezése szerint az eszmetörténetnek nem csupán híres gondolkodók eszméit kell feltárni, értelmezni és valamely rendező elv szerint bemutatni, hanem egyes korszakok diszkurzív struktúráit, magyarul beszédmódjait kell rekonstruálnia.

A modern eszmetörténet másik centruma, *bielefeldi német iskolájának* vezetője Reinhardt Kosseleck a beszédmódelemzést nemcsak a politikai gondolkodás, hanem a politikai és társadalmi struktúrák rekonstruálásánál is hasznosította. A fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) monumentális műve¹⁵ az ő kezdeményezésére készült el. A szótár egyes címszavai önálló művekké nőttek ki magukat, különösen nagy hatása lett Kosselleck ún. asszimmetrikus ellenfogalmakról írott könyvének. Ezek az ellenfogalmak olyan fogalompárok, amelyek az értéktartalom nélküli fogalompároktól eltérően aszimmetrikusak, tehát egyik oldalon pozitívak, másik oldalon határozottan negatívak. Koselleck három ilyen fogalompárra összpontosít: hellén – barbár, keresztény – pogány, ember – nem-ember.¹⁶

¹² A magyar nyelven rendelkezésre álló alapkönyvek: *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történet-szemlélete a magyar történetírásban I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. *Georg G. Iggers*: A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig. Társadalomtudományi Könyvtár sorozat. Gondolat, Budapest, 1988. A történetírás-történeti szakirodalom legfrissebb, teljességre törekvő, igen alapos és igényes áttekintése: *Erős Vilmos*: A történetírás-történet paradigmái. In: Történeti tanulmányok XIX. „A historiográfia műhelyében”. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2011 (2012). 9–20.

¹³ Legújabb kiadása: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. With a new afterword by the author.* Princeton University Press, 2003.

¹⁴ *Meaning and Understanding in the History of Ideas. History and Theory* 1969(8)/1. 3–53.

¹⁵ *Brunner, Otto – Walter Conze – Reinhart Koselleck* (szerk.): *Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexikon zur politisch – sozialen Sprache in Deutschland*. IX Bde., Klett-Cotta Verlag, Stuttgart, (1972–1992) Hasonló, magyar vonatkozású kézikönyv szervezésébe kezdett 1989-ben Benke György. Ld. erről: *Takáts József*: Politikai filozófia kontra eszmetörténetírás. BUKSZ 2008. 158.

¹⁶ *Reinhardt Kosseleck*: *Az asszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest, 1997.

Az eszmetörténeti kutatások harmadik nagy ihletője az *Annales kör*, amely köztudomásúan a történettudomány minden területén meghatározó befolyást gyakorolt. Az első generációs Marc Bloch Romsics Ignác által idézett megfogalmazása szerint a történelmi fejlődést a gondolat és kollektív érzésvilág nagy áramlatai határozzák meg: „A történelmi tények lényegüknél fogva pszichológiai tények. Előzményeik tehát többnyire más pszichológiai tények.”¹⁷ Lucien Febvre felfogása szerint „...a jelen és a múlt alig választható el egymástól, a történész azokat a tényeket, eseményeket, tendenciákat keresi a múltban, amelyek előkészítik és segítik megérteni a jelent”.¹⁸ A második (Fernand Braudel) és a harmadik nemzedék (Georges Duby, Jacques Le Goff, Pierre Chaunu, Emmanuel Le Roy Ladurie, François Furet) legtöbb képviselője is egy globális szemléletbe illesztette az eszmék történetét. Magyarországon igen befolyásos lett a nagy struktúráktól az egyéni sorsok, kisebb történetek, lokális megközelítések felé forduló negyedik nemzedék (Bernard Lepetit, Jacques Revel) is. A mikrohistoria (Carlo Ginzburg, Natalie Zemon Davies), a történeti antropológia (Robert Darnton) valamint az Annales-hoz is kapcsolódó mentalitástörténet, emlékezőskultúra (Maurice Halbwachs, Jan és Aleida Assmann) is meghatározóan formálta, formálja a magyar historiográfiát.¹⁹

Talán nem túlzó a leegyszerűsítés, ha a három irányzat közös vonásaként a modernitás, modernizáció tartalmának keresését, az alapvető, gyökeres politikai, gazdasági, társadalmi változások mozgatórugóinak keresését jelöljük meg.²⁰ A keresés – Trencsényi Balázs megfogalmazásában – leginkább a politikai kultúrák nyelvhasználatának felfejtése révén valósul meg.²¹ Ez az igen rövid egyetemes historiográfiai vázlat csak háttérül szolgálhat a magyar eszmetörténeti kutatások fő vonalainak áttekintéséhez. A témakörrel foglalkozó magyar kutatók generációi korántsem csak a nemzetközi irányzatok befogadói, hanem a tudományág alakulását sokan alkotóan is formálták, formálják. A magyar eszmetörténetírást a 20. és a 21. században foglalkoztató témakörök felsorolása után bizonyára vitát provokáló leegyszerűsítéssel hat nagy, hozzávetőlegesen generációkhoz kötődő vonulatot jelölök meg a magyar eszmetörténetírás históriájában. A részletes dokumentáció messze meghaladná e referátum kerekeit, ezért leginkább a 18-20. századi eszmetörténeti kutatásokra utalok és számos kérdéssel kapcsolatban csak egy-egy művet, alkotót említek.

Magyar műhelyek és alkotók

Sokan, sokféle formában fogalmazták meg a magyar politika és politikai gondolkodás alapkérdését, itt Litván György először 1975-ben publikált szavait

¹⁷ Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, Budapest, 2011, 221.

¹⁸ Romsics Ignác: Clio bővületében. I. m. 223.

¹⁹ Minderről átfogóan magyarul ld. Romsics Ignác: Clio bővületében. I. m. 229–244. és Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-középeurópai adaptációjáról. In: A történész szerszámosládája. Szerkesztette: Szekeres András. L'Harmattan. Atelier Füzetek, Budapest, 2002. 117–158.

²⁰ Ld. Dénes Iván Zoltán recenzióját Trencsényi Balázs: A politika nyelvei c. könyvéről. Magyar Tudomány 2008/5. 643.

²¹ Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek. I. m. 118.

idézem: „Idestova két évszázada folyik Magyarországon [...] a haza vagy haladás, magyarság vagy európaiság, hagyományvédelem vagy korszerűség, nemzeti önérték vagy önbírálat elsőbbségének vitája [...] belesodródott a magyar szellemi élet majd minden jelentős egyénisége Kazinczytól és Batsányitól Széchenyin és Kossuthon át Illyés Gyuláig és József Attiláig...”²² E problémakörhöz kapcsolódott a magyar történetírók és más gondolkodók színe-javának munkássága: európaiság, világpolgárság és magyarság, európai mintakövetés és nemzeti öncélúság, patriotizmus és kozmopolitizmus szembeállításai végigkísérik a magyar eszmetörténetet.²³ Másképp fogalmazva: a kollektív identitások, a nemzettudat gyökerei és tartalma, s ebből kiindulva a gazdasági-társadalmi elmaradottság és a kiemelkedő kulturális-tudományos kreativitás viszonya mindig napirenden lévő politikai és eszmetörténeti kérdések. A huszadik század első felének az eszmetörténet területén is meghatározó történész egyéniségei a liberalizmus magyarországi hatását értékelve-értelmezve alkalmaztak sajátos fogalmakat e dilemmák megvilágítására. Hóman Bálint és Szekfű Gyula szintézisében a „korszellem” a történeti konstrukció alapja. Szekfű következetesen alkalmaz a művészettörténetben és irodalomtörténetben meghonosodott stílusfogalmakat az egyes korszakok átfogó jellemzésére. A Magyar történet előszava hangsúlyozza, hogy a nemzeti történet nem osztható „mezőkre”, a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer „...az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel [...] a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnák és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat”.²⁴ Az 1930-as és 1940-es évek történetpolitikai vitáinak kulcsfogalmi is eszmetörténeti indíttatásúak: így például Szekfű kismagyar – nagymagyar, Németh László hígmagyar – mélymagyar, Bibó István hamis realisták – túlfeszült lényeglátók fogalmi mutatis mutandis Kosselleck jóval későbbi, fent említett terminológiájával aszimmetrikus ellenfogalmakra emlékeztető szembeállításai.²⁵ Igen nagy viták forrása volt Eckhart Ferencnek a magyar koronaeszmé európai eszmé- és politikatörténeti helyével kapcsolatos munkássága.²⁶

A Magyarország sorsát 1945–1949 között a szovjet blokkba vivő hatalmas politikai változások az eszmetörténeti vizsgálódásokban az 1956-ot követő, az 1960-as évek elejétől érzékelhető politikai konszolidálódás idején két fő kutatási irány

²² Litván György. „Magyar gondolat – szabad gondolat”. In. Magyar gondolat – szabad gondolat. Osiris Kiadó, Budapest, 2008.

²³ A problémakör legelkötelezettebb kutatója Dénes Iván Zoltán, ld. különösen Szabadság – közösség. Programok és értelmezések. Eszmetörténeti Könyvtár 9. Budapest, 2008, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.

²⁴ Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. Második bővített, teljes kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935. 10. A módszer átfogó értékelésére ld. Glatz Ferenc: Előszó a „Hóman-Szekfű”-höz. Maecenas, Budapest, 1990.

²⁵ Dénes Iván Zoltán: A realpolitik, a próféta és a szelíd lényeglátó kísérletei a magyar politikai skizofrénia feloldására. Beszélő 2005/6. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-realpolitikus-a-profeta-es-a-szelid-lenyeoglato-kiserletei-a-magyar-politikai-skizofrenia-fe> (Letöltés: 2012. 12. 17.)

²⁶ A témakör legalaposabb, legfontosabb feldolgozása: Kardos József: A szentkorona-tan története. 1919–1944. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. Újabban Tóth Zoltán József foglalkozott több publikációban a szentkorona-tannal kapcsolatos történeti, közjogi és politikai vitákkal.

ösztönöztek. Az egyik a szocialista gondolatok magyarországi elterjedésének történetét vizsgálta, s propagandaírások mellett igen fontos alapkutatásokat is eredményezett. Az 1910-es évek második felében, az 1920-as évek elején született kutatók munkái közül például Pándi Pál kétkötetes nagymonográfiáját²⁷ említhetjük a szocialisztikus eszmék terjedéséről a reformkori Magyarországon, vagy Erényi Tibor tanulmányait, különösen a nemzeti problematikával kapcsolatos szociáldemokrata állásfoglalásokról.²⁸ A másik irány a legtágabb értelemben vett „progresszív” gondolat történetének kutatása, itt is először a kommunista hatalomátvételt már a szakma művelőiként megélt generáció tagjait említve H. Balázs Éva, Benda Kálmán, Kosáry Domokos, Köpeczi Béla a 18. század, a felvilágosodás hagyatékát, Barta István, Fenyő István, Németh G. Béla, Sótér István, Szabad György, Varga János, Vörös Károly, Várkonyi Ágnes a 19. század szellemi irányzatait, Horváth Zoltán a huszadik század első világháború előtti éveit vizsgálta. A legtágabb értelemben vett „progresszív” gondolati hagyományok fontosak voltak a következő generáció eszmetörténettel foglalkozó kutatói számára is: Berend T. Iván, Juhász Gyula, Lackó Miklós, Litván György, Szabó Miklós leginkább a Horthy-korszak vonatkozásában széles közép-európai és európai összehasonlító elemzéssel tárták fel a politikai eszmék történetét; a korabeli szóhasználatot elve előtérbe állították a baloldali gondolat sokszínűségét, a konzervatív eszmevilág és a szélsőjobboldali ideológiák társadalmi gyökereit, a „polgári gondolat” pozitív örökségét. A generáció talán legnagyobb szakmai, politikai és társadalmi hatású eszmetörténeti munkássága a közép-korkutató Szűcs Jenőé, aki a nemzet historikumával kapcsolatos írásaiban²⁹ „...messze megelőzte korát a nemzet konstruktivista felfogásával, mely elképzelés a nyugati történeti gondolkodásban is csupán az 1980-as évek második felétől, kivált az 1990-es évtizedben vált széles körben elterjedté”.³⁰

Az 1940 körül született generáció tagjai közül Bence György, Glatz Ferenc, Ludassy Mária, Nyíri Kristóf, Schlett István, az 1950 körül születettek közül Dénes Iván Zoltán, Gerő András, Hont István, Kiss Endre, Krausz Tamás, Láncai András, Miskolczi Ambrus, Szigeti Péter s a szellemi érdeklődésük alapján idesorolható 8–10 évvel fiatalabbak, így Gyurgyák János, Hörcher Ferenc, Kontler László, Pótv János, Takáts József igen tág nemzetközi horizontot nyitva, igen különböző pozíciókból vizsgálódva arra a kérdésre keresték a választ, hogy a szocialista jelen mérsékelt vagy radikális meghaladásának terveihez milyen muníciót ad az eszmetörténet. Miskolczi Ambrus egyik könyvének³¹ címét idézve, a modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegze-

²⁷ Pándi Pál: „Kísértetjárás” Magyarországon. I–II. Magvető Kiadó, Budapest, 1972.

²⁸ Erényi Tibor: Szocializmus a századelőn. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

²⁹ A legfontosabbak: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Corvina, Budapest, 1974. Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle, 1981. 3. sz., önálló kötetben: Magvető, Budapest, 1983. A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szeged, 1992.

³⁰ Gyáni Gábor: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0806/gyani.pdf> (Letöltés: 2012. 12. 17.)

³¹ Miskolczi Ambrus: A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

tességeinek”, a demokrácia kibontakoztatási lehetőségei vizsgálatának igénye vezette e generációk tagjait az eszmetörténethez.

A pályájukat a rendszerváltás körüli és azt követő követő időszakban kezdő eszmetörténet-kutatók között életkorban 10–15 év különbség is van. Ami áttekintésben összekapcsolja őket, az az alapvetően megváltozott politikai, kulturális környezettel is összefüggő témaválasztásuk. Az ilyen rövid tudománytörténeti vázlatban elkerülhetetlen leegyszerűsítéssel két nagy témakörrel beszélhetünk. Az egyik a rendszerváltás gondolati tartalma, a magyar és közép-európai eszmetörténeti hagyományok folyamatosságai és megszakítottságai, így például a köztársasági gondolat, a szabadság eszméjének története, a 18. század intellektuális hagyatéka, a felvilágosodás és a reformkor közötti kapcsolat újragondolása, a radikális jobboldali, szélsőséges nacionalista eszmék újraéledésének okai (Apor Péter, Bene Sándor, Gángó Gábor, G. Fodor Gábor, Kovács Ákos András, Laczó Ferenc, Szűcs Zoltán Gábor, Ungváry Krisztián). A másik az elsővel összefüggésben a nemzeti és regionális identitások széles nemzetközi horizontú újragondolása (Romsics Gergely, Trencsényi Balázs és az általa vezetett nemzetközi kutatócsoport). Különösen széles, a kora újkortól a rendszerváltás utáni időszakig terjed Trencsényi Balázs kutatási területe és igen tág, az eszmetörténetnek előadásom bevezető részében említett valamennyi irányzatára kiterjed elméleti-módszertani tájékozottsága. Ez a tájékozottság esetében korántsem csak receptiót, hanem kreatív továbbgondolást is jelent.

Befejezésül három olyan, az eszmetörténeti kutatások szempontjából fontos teljesítményre szeretném felhívni a figyelmet, amelyek ismereteim szerint szakmánkban nem kaptak jelentőségükhöz méltó elismerést. Az első a Dénes Iván Zoltán vezetésével működő Bibó István Szellemi Műhely munkássága, az itt készülő, már 17. köteténél tartó Eszmetörténeti Könyvtár.³² A Műhely konferenciakötetek és monográfiák hosszú sorában vizsgálja, Bibó István életművét meghatározó értékviszonyítási pontként véve, a magyar és európai liberalizmus szellemi hagyatékát, politika-, társadalom- és eszmetörténeti kontextusát. A más a Palló Gábor irányításával az MTA Filozófiai Kutatóintézetében koordinált Receptió és kreativitás: nyitott magyar kultúra c. kutatás, amelynek eredményei 7 kötetben³³ jelentek meg. Az eszmetörténet szempontjából igen tanulságos a magyar szellemi élet különböző területeinek, így a filozófia, a jogtudomány, a színház világa, a nyelvtudomány egyetemes beágyazottságának és sajátos kreativitásának összehasonlító vizsgálata. A harmadik teljesítmény egy rendkívül gazdag egyéni életmű része: Ormos Mária 2009-ben megjelent könyve.³⁴ Hogyan válik egy eszme társadalmakat megmozgató, átalakító, nem egyszer fenekestül felforgató erővé, hogyan formálódik pusztító vagy építő, nemes célok érdekében is tömegeket mozgósítani képes tényezővé? A pragmatikus hatalmi-politikai érdekek termelik ki a kulturális-intellektuális gyűlölködéseket,

³² A legutóbbi kötet: Bibó 100. Receptiók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2012.

³³ A könyveket ld.: <http://zeus.phil-inst.hu/receptio> (Letöltés: 2012. 12. 17.)

³⁴ Ormos Mária: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

vagy ellenkezőleg: az egyéni és kollektív psziché legmélyéről feltörő szenvedélyek okozzák a politikai konfliktusokat? A modern történeti gondolkodásnak és történetírásnak ehhez az alapkérdéséhez szól hozzá e művével Ormos Mária. Határozott vonalakkal felvázolt, világosan építkező gondolatmenetet fejt ki; nem eszmetörténeti kézikönyvet, hanem a legfontosabbnak ítélt kérdések forrásaira és irodalmára építő olvasmányos, monografikus igényű történeti nagyszűzét írt. Tudósi visszafogottsággal, humanista elkötelezettségű értelmiségiként igazít el a „felfegyverzett gondolatok” (Edmund Burke fogalma) történetében, kutatja a huszadik század uralkodó eszméinek befolyását az „álladalmakra”, azok egymás közötti viszonyaira, a társadalom és az állam, államok viszonyára.

Előadásom bevezetőjében utaltam arra, hogy milyen nehéz meghatározni az eszmetörténet kutatási területének határait. E rövid áttekintés csak felvilágitani tudta a terület gazdag, a főbb nemzetközi tendenciákkal kölcsönösen megtermékenyítő szimbiózisban alkotó magyarországi kutatóinak munkásságát. Mi is azonban — ma különösen divatos szóval élve — a közhaszna e kutatásoknak? Tétova, naivan optimista véleményem szerint az, hogy igenlő választ adhassunk korunk oly gyakran felmerülő kérdésére: van-e esélye a humanizmusnak és a józan értelemnek a racionális, de kíméletlen és kegyetlen anti-humánus pragmatizmussal és a nemegyszer irracionálisnak tűnő, de keményen célratörő gyűlöletáradattal szemben?

RESEARCHES INTO THE HISTORY OF IDEAS IN INTERNATIONAL AND HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY

*by Attila Pók
(Summary)*

The first part of the lecture briefly surveys those schools of the history of ideas which in the past fifty years have been most dominant and exerted the greatest influence upon Hungarian historiography (the Cambridge school, the German school of conceptional history and the French Annales). It defines as the basic common features of the three the search for the content of modernity and modernisation, and for the roots of fundamental political, economic and social transformations. It outlines six major trends within the Hungarian historiography of ideas, each of which, roughly generation by generation, reflected upon the great challenges of 20th-century Hungarian history. The survey emphasises that the generations of Hungarian scholars who engaged in the subject did not merely adopted the international trends but also played a formative role in the evolution of their science.

Frank Tibor

MAGYARORSZÁG AZ ÚJABB ANGOL-AMERIKAI TÖRTÉNETI IRODALOMBAN

A magyar történészek nagyszámú megjelenése az amerikai — és kisebb részben a brit — történeti irodalomban a hidegháború tünete és öröksége. Szerepük kettős, hídszerű: legnagyobbbrészt ők képviselik a magyar történeti ismereteket az angolszász világban, ugyanakkor mind inkább fontos elemét képezik a magyarországi, a hazai történetírásnak is. Futó, teljességre az adott keretek között nem törekvő számbavételük nyomán is világossá válik, hogy magyar történetírás nemcsak Magyarországon van, sőt bizonyos témákról, fordulópontokról, történeti alakokról jószerivel csak a külföldi magyar szakemberek közöltek, vagy közöltek először érdemi munkákat.

Mi jellemzi ennek a külföldi magyar, elsősorban angol-amerikai történetírásnak a legjobb műveit?

Szabadság

A hidegháború évtizedeiben a magyar történelem számos kérdéséről alig, vagy nem könnyen lehetett idehaza az őszinteség igényével szólni. Korszakok, kivételek természetesen akadtak, s az 1970-es, 1980-as években egyre inkább voltak idehaza is olyan munkák, amelyek megtalálták a módját véleményük valamennyire szabad, vagy jól leplezett kifejtésének. Lehet azonban azt állítani, hogy a teljesen szabad történeti véleményalkotás lehetőségével csak külföldön lehetett élni. Ugyanakkor a külföldi, elsősorban angol nyelvű történetírás általában a tágasabb szemlélet, a politikai kötöttségektől, ideológiai előírásoktól mentes vagy mentesebb világlátás, a magyar történelemre való tisztább rátekintés esélyét kínálta. Ezt a külföldi történetírást — magyar témákról szólva — nem vagy ritkábban kötötte meg a magyar történetírás valamely beidegzése, hagyománya. Az angol-amerikai közegben élő szerzők kétnyelvű (vagy legalább kétnyelvű) felkészültsége lehetővé tette a hozzáférést a magyar történet forrásainak jó részéhez, egyszersmind a magyar nyelvű szakirodalomhoz, a könyv- és folyóiratanyaghoz.

Szakmai könyvkiadás és egyetemi élet

Szükséges itt tennünk néhány általános megjegyzést az amerikai szakmai könyvkiadás és az egyetemi élet közötti kölcsönkapcsolatokról is. A külföldön

elő történetírók ugyanis — legalábbis elvben — a magyarországihoz képest hatalmas piacnak, elsősorban az angolszász világ egyetemeinek, diákjainak dolgozhattak. Műhelyük a legtöbb esetben az amerikai vagy a brit egyetem volt, ahol a professzorok kurzusaihoz előírt szakirodalmat az egyetemi könyvtár már jóval az egyetemi félév megkezdése előtt zárt, csak a kurzus diákjai által használható polcokra helyezte, illetve a gyűjteményéből hiányzó munkákat időben beszerezte. Egyszersmind az egyetemi könyvesbolt is megrendelte és megvásárolhatóvá tette a kurzus kötelező olvasmányait. Így a könyvek példányszáma igazodott az egyetemi oktatás igényeihez, s emellett kiszolgált a szélesebb olvasóközönség várakozásait is. A könyvkiadás és az egyetemi oktatás igényeinek összerendezése jótékonyan szolgált, s szolgálja a mai napig is az amerikai szakmai irodalom igényeinek célirányos felmérését, az egyes szakterületek fejlesztését, a kiadott könyvek ésszerű terjesztését.

A szakmai könyvkiadásnak ez a — döntően — egyetemi igényekhez történő hozzárendelése természetesen sok szempontból okos, praktikus dolog. Ugyanakkor az egyetemi könyvkiadásnak jószerivel csak azokon a területeken kedvez, ahol van professzori háttér, ahol folyik számottevő képzés, ahol a diáklétszám jelentős, ahol a képzésnek van munkaerő-piaci kifutása, és/vagy az adott terület iránt érdeklődő etnikai háttére.

Az amerikai és a brit egyetemi kultúra nemcsak számokban mutatkozik meg. Az interaktív amerikai képzési hagyomány, a diákok kérdezői stílusa és általában aktív órai részvétele mind-mind lecsapódik a professzorok születő tanulmányaiban, könyveiben. Ahogyan a szakdolgozatok, disszertációk kérdésállítása, tézis-centrikus felépítése is jól tükrözi az amerikai és a brit felsőoktatási igényeket. A disszertációkból nőnek ki a PhD fokozatot szerzett, fiatal szakemberek első komolyabb munkái, amelyek magukon viselik az általában igen szigorú angol-amerikai PhD képzés rigorózus módszertani iskolázását, majd a kiadók igényei szerinti, könyvvé történő átdolgozást. Az egyetemi tankönyvek általában *reference* funkciót is betöltenek, szerkesztésük, felépítésük ennek megfelelően nem csupán bibliográfiát, hanem részletes tartalomjegyzéket, analitikus indexet, név- és helymutatót is magában foglal.

A nagy nyelvterületen történő közlés kiemelkedő értéke, hogy a könyvek a nemzetközi kiadók figyelmét sem kerülik el. Így az angol nyelvű kiadásnak gyakran más idegen nyelvű közlés is a következménye, európai vagy — egyre gyakrabban — ázsiai nyelveken. Az angol nyelvű kötet így sok esetben a világ más, nagyobb vagy kisebb nyelveihez is katapultálhatja a sikeres angol-amerikai munkát.

Könyvtárak

Az angol-amerikai történetírói (és egyetemi) hagyomány minden esetben áthatja az ott született munkákat. A magyar történeti munkákat is mélyen átjárja ez a tradíció. E hagyomány alapja nemcsak az egyetemi képzés, hanem az egyetemi könyvtár. Az angol-amerikai egyetemi könyvtár csaknem minden esetben szabadpolcos rendszeren alapul, ami nemcsak azt jelenti, hogy a diák

és tanára minden könyvhöz közvetlenül hozzáfér, de azt is, hogy a könyvek valamennyi könyvtárban a Library of Congress katalogizálási elvei szerint nyernék elhelyezést. Így a tematikai rendben összetartozó munkák mindenütt fizikai értelemben is együvé kerülnek, azaz a Library of Congress katalogizálási rendszere tematikusan és egyformán előrendezi a könyvtárak egész anyagát. Az Egyesült Államokban mintegy 4200 egyetem és főiskola van, tehát nagyjából ennyi egyetemi vagy főiskolai könyvtár is, azonos rendszerben. Ez az igen nagyfokú földrajzi és intézményközi mobilitást nemcsak megkönnyíti, de elő is készíti. Ráadásul ugyanazon könyvek Amerika-szerte ugyanazt a jelzetet kapják, így az egyetemről egyetemre kerülő diák vagy tanár a szükséges könyvanyagot mindig együtt, és mindig ugyanott találhatja meg. Ha a rendszer akadozna, rögtön segít a könyvtárközi kölcsönzés, amely gyors, szakszerű és ingyenes.

Gyűjtemények és professzorok

A magyar történelem amerikai kutatását számos nagy magyar gyűjtemény teszi lehetővé az Egyesült Államokban, s ezek a gyűjtemények többnyire éppen a hidegháborús időszakban épültek fel. Ide tartozik a University of California, Berkeley (30 000 kötet, nyomtatott katalógussal) és a UCLA gyűjteménye, a University of Washington Seattle-i gyűjteménye, az Indiana University, Bloomington, Indiana, vagy a Columbia University New York-i gyűjteménye, hogy csupán néhányat ragadjunk ki a kutatóegyetemek nagy, magyar anyagot is tartalmazó könyvtárai közül. E gyűjtemények magyar anyagát a helyi professzorok lendülete és szakértelme alapozta meg, mint például Sugár Péteré (1919–1999) Seattle-ben, aki tekintélyes pénzösszegeket mozgósítva mintegy 30 000 magyar és kelet-európai, illetve balkanológiai történelmi kötetet vásárolt meg egyetemi könyvtára számára. Ez a gyűjtemény képezte azután alapját a Seattle-i *A History of East Central Europe* című, nagyívű sorozatnak, jelentős részben Sugár szerkesztésében. Peter F. Sugar úttörő és vezető szerepet játszott a máig leginkább használatos, angol nyelvű összefoglaló Magyarország-történet, az *A History of Hungary* (szerk. Peter F. Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank) (Bloomington–Indianapolis, IN: Indiana University Press, 1990/1994) megalkotásában. Ez a maga idején úttörő munka volt az első, amelyben amerikai magyar és magyarországi magyar történészek együttműködtek, és fejezetről fejezetre ötvözték szaktudásukat – függetlenül szakmai és földrajzi háttérüktől. (Itt említjük meg a Sugár Péterével párhuzamosan használható példát, hogy amikor Dmitrije Djordjevic [1922–2009] belgrádi professzor meghívást kapott a University of California Santa Barbara-i campusára, 1970-ben, egyzersmind lehetőséget kapott Nikić volt szerb diplomata és történész 15 000 kötetes könyvtárának megvásárlására is, 50 000 dollár értékben. E könyvtárat igen hamar nyomtatott formában katalogizálták és 1980-ban ki is adták, illetve az egyetemi könyvtár prominens részén helyezték el.)

Számos esetben az egyetemi gyűjtemény (vagy annak öröksége) egy-egy kutatóprofesszor magán könyvgyűjteményéből nőtt ki, mint Péter László (1929–2008) londoni professzor könyvtárából az ottani jelentős magyar alkotmánytörténeti gyűjtemény, ami Péter László halála után londoni hagyatékából

Budapestre került, a Central European University könyvtárába. Nagyrészt erre alapult azután Péter professzor posthumusz esszékötete, a *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective* (Leiden–Boston: Brill, 2012), amelyet Lojtkó Miklós budapesti történész (szül. 1963) rendezett sajtó alá, nagy műgonddal. Péter László professzor, a londoni egyetemen a *School of Slavonic and East European Studies* tanára, a magyar alkotmánytörténet kiváló és eredeti művelője volt. Tanulmányainak egy része korábban már magyarul is megjelent, *Az Elbától keletre* címmel (Budapest, Osiris, 1998), s Péter tekintélyes fejezetet is írt a magyar alkotmánytörténetről a Bécsben megjelenő *Die Habsburgermonarchie* 2000. évi kötete számára.

Úttörőkről szólva meg kell említeni a Cincinnati egyetemen oktató Thomas L. Sakmyster (szül. 1943) újabb munkásságát az Egyesült Államokban működött magyar kommunista ügynökökről a két világháború között (*Red Conspirator: J. Peters and the American Communist Underground, Urbana IL. University of Illinois Press, 2011.*) legújabban *A Communist Odyssey: The Life of József Pogány / John Pepper*. (Budapest–New York: CEU Press, 2012), amely fontos fejezet a Moszkvából irányított Komintern amerikai történetében. Megismerhetjük az amerikai Kommunista Párt frakcióinak egymással folytatott harcát, pénzért, befolyásért, hatalomért – ezt a munkát nyilvánvalóan csak Amerikában lehetett elvégezni, szovjet-orosz, német és magyar levéltárak és könyvtárak bevonásával. Thomas L. Sakmyster máig legismertebb munkája Horthy Miklós politikai életrajza, *Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944* (New York: Columbia University Press, 1994, repr. 1995), magyarul *Admirális fehér lovon* (Budapest: Helikon, 2001.). Ezek a könyvek, sorozatok a viszonylag kis példányszámok ellenére maradandó hatást váltottak ki az amerikai könyvpiacra, s benne elsősorban az egyetemi világban.

Az alábbiakban felsorolunk néhány további a jelentősebb amerikai és brit történészek közül, megemlítve egy-egy fő műüket, de nem törekedve teljesebb életrajzi vázlatok összeállítására. E történészek munkái az utóbbi évtizedekben immár magyarul is hozzáférhetőekké váltak, és így jobbra részve a magyar történelmi kánonnak. Eredetileg az amerikai és a brit könyvpiacra játszottak úttörő szerepet, először mutatva be a távoli Magyarország történelmének egy szeletét, és hiánypótló szerepük volt a magyarországi történelmi irodalomban is – esetenként figyelmeztetve a minálunk elvégzetlen munkára.

A legelső amerikai-magyar történészek rendre magyarországi hiánytémákat kerestek és kutattak. Az első időben, a hidegháború éleződő szakaszaiban a Habsburg-ellenes magyar szabadságküzdelmek kora, a reformkor és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc keltett nagy érdeklődést, később a Habsburg Birodalom, s az enyhülő politikai klímában különösen az Osztrák-Magyar Monarchia fél évszázada. Bárány György (George Barany, 1922–2001) Széchenyi István reformkori politikai pályaképét rajzolta meg akkor, amikor erről az időszakról Magyarországon sem igen lehetett még érdemben olvasni. A *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968) máig is a Széchenyi-kutatás és a 19. századi magyar naciona-

lista ébredés egyik alapszövege. Deák István (szül. 1926), a New York-i Columbia Egyetem professzora először adott elfogulatlan, monografikus képet Kossuth Lajos szerepéről az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban, magyarra is lefordított, befolyásos munkájában *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849* (New York: Columbia University Press, 1979; magyarul *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*, Budapest: Gondolat, 1983). Deák úttörő, szociologikus közelítésű könyvet írt a Habsburg Monarchia tisztikaráról is: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1949–1918* (Oxford: Oxford University Press, 1990). Deák iskolateremtő egyéniség, aki nemcsak megalapítója volt 1968-ban a Columbia Egyetem Kelet-Közép-Európa Intézetének (*Institute on East Central Europe*), és munkássága nyomán a Habsburg Monarchia olyan kiváló, ma is aktív kutatói kerültek ki, mint Pieter M. Judson, Michael K. Silber, Robert Nemes, Daniel A. McMillan, Nancy M. Wingfield, Marsha L. Rozenblit, Paul Hanebrink, David Frey, Patricia von Papen-Bodek és mások – többen közülük a magyar és a Monarchia-beli kutatások mai vezető szakemberei, professzorai. Nincs itt terünk valamennyi kiváló magyar származású professzor iskolateremtő tevékenységének dokumentálására, Deák professzor példája talán elég e munkásság és jelentőségének felvillantására. Ehhez a témakörhöz tartozik Király Béla Deák Ferencről írott amerikai disszertációja és annak angol, majd később magyar kiadása (Béla K. Király: *Ferenc Deák*, Boston: Twayne, 1975, magyarul Akadémiai Kiadó, 1993).

Ennek a kutatási területnek egyik legkiválóbb eredménye Andrew C. Janos nevéhez fűződik, akinek nagyívű gazdaság- és társadalomtörténete 1825-től a II. világháborúig tekintette át a magyar lemaradás történetét: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982). A korszak végét elemezte Vermes Gábor (szül. 1933) kitűnő Tisza István biográfiája: *Tisza István* (Budapest: Századvég Kiadó, 1994; Osiris Kiadó, 2001). Vermes legújabban a reformkor kérdéseire is hozzászólt, Magyarországon jól fogadott áttekintésében: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között* (Budapest: Balassi, 2011). Ugyancsak az I. világháború végét, az azt követő időszakot tárta fel úttörő munkával Völgyes Iván (Ivan Volgyes, 1936–2001), a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló korai munkájában: *The Hungarian Soviet Republic, 1919: An evaluation and a bibliography Hoover Institution Bibliographical series* (Hoover Institution Bibliographical Series), amelyhez hasznos bibliográfiát is csatolt, a Hoover Institution anyagára támaszkodva.

A következő időszak kutatása az 1980-as években kapott lendületet és öltött testet egy sor, részben időközben már magyarra is lefordított munkában. Ebből a munkásságból Randolph L. Braham (szül. 1922) nagyszabású magyar Holocaust története emelkedik ki, elsősorban nagy adatanyagával és módszeres áttekintő készségével. Munkája először 1981-ban jelent meg, s ezzel nemzetközileg is úttörőnek bizonyult: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*; 2 vols. Boulder: Social Science Monographs (New York: Columbia University Press, 1981, revised and enlarged edition, 1994). Egy sor, ezután keletkező történeti mű a szocialista korszakot és különösen annak végét elemezte. A Ká-

dár-korszakot a rendszerváltás után Andrew Felkay *Hungary and the U.S.S.R., 1956-1988: Kadar's Political leadership* (New York: Greenwood Press, 1989) és Tőkés Rudolf (Rudolf L. Tokes, szül. 1935) *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reforms, Social Change, and Political Succession, 1957-1990* (Cambridge University Press, 1996) dolgozta fel.

Erdély etnikai konfliktusait mutatta be Ludányi András munkatársaival (Andrew Ludanyi, szül. 1940), már 1983-ban: *Transylvania: The Roots of Ethnic Conflict*, ed. by John F. Cadzow, Andrew Ludanyi, and Louis J. Elteto (Kent, OH: Kent State University Press, 1983), a sololdalú Várdy Béla (Steven B. Vardy, szül. 1936) pedig megírta az első angol nyelvű magyar historiográfiát, egyikét a korszak leghasznosabb könyveinek: *Modern Hungarian Historiography* (Boulder, CO: East European Monographs, 1976).

Több amerikai munka született a magyar nacionalizmus történetéről. Alice Freifeld könyve, a *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914* (Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press with The Johns Hopkins University Press, 2000) újat adott, amikor az utcai tömegek szerepét is bevonta az elemzés tárgykörébe. Az ifjú Paul A. Hanebrink a nacionalizmus elemzési keretétől a keresztény Magyarországot választotta, 1890 és 1944 között: *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890-1944* (Ithaca: Cornell University Press, 2006).

Lee Congdon (szül. 1939) témaválasztása a magyar értelmiségi kivándorlásra esett az I. világháború utáni évtizedekben: *Exile and Social Thought: Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919-1933* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991), s ezzel ismét új, eddig szinte járatlan utakra lépett, jócskán kitágítva a magyar történelem szokásos elemzési körét.

Magyar témaállítás Nagy-Britanniában

Az Egyesült Államokkal ellentétben Nagy-Britanniában mintha többen lennének a brit származású hungarológusok, mint a magyar eredetűek. Doyen-jük Robert J. W. Evans, az Oxfordi Egyetemnek sokáig a *Regius Professor of Modern History* kitüntető címet viselő történész professzora. Robert John Weston Evans (szül. 1943) nemcsak kiválóan megtanult és beszél magyarul, de a Habsburg Monarchia iránti érdeklődésének tengelyébe Csehország mellett Magyarországot állította. Legutóbbi könyve *Austria, Hungary and the Habsburgs* (Oxford, 2006). A Londoni Egyetemnek ugyancsak van brit magyar-történész, a *School of Slavonic and East European Studies* tanára, Martyn Rady (szül. 1955), középkorász, akinek gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődése legutóbb a *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary* (Palgrave, 2000) című munkában öltött testet. A nemrégiben fiatalon elhunyt, tehetséges, ötletgazdag Mark Pittaway (1971-2010) legfontosabb munkája az *Industrial Workers and the Socialist State in Hungary* című disszertációja volt (Liverpool PhD Diss. 1998), benne az ipari munkásság magyarországi szerepének és megpróbáltatásainak finom elemzésével.

Embert próbáló feladatra, egyszemélyes, teljes magyar történelem megírására vállalkozott Nagy-Britannia volt budapesti nagykövete, Sir Bryan Cartledge (szül. 1931). Munkája immár többször is megjelent angolul: *The Will to Survive: A History of Hungary* (London: Timewell Press, 2006), és lefordították magyarra is, Megmaradni. *A magyar történelem egy angol szemével*. 2. kiadás (Budapest: Officina '96 Kiadó, 2010) címmel. Ez a nagysikerű könyv (szerzője céhbeli történész is, az oxfordi Linacre College volt feje) kiegyensúlyozott szemléletével és átfogó közelítésével aratott sikert mind Nagy-Britanniában, mind Magyarországon. A szerzőnek nemrégiben egy sorozatban megjelent egy kisebb kötete is, Károlyi Mihály és Bethlen István grófok tevékenységének összehasonlító elemzése révén, lényegében Trianonról (*Mihály Károlyi & István Bethlen: Hungary*; Haus Histories, 2009; magyarul: *Trianon egy angol szemével*; Officina, 2009).

A magyar származású brit történészek közül a fiatal Bátonyi Gábor (Gábor Batonyi) írt jó könyvet Nagy-Britannia befolyásáról Közép-Európában, a brit–közép-európai viszony alakulásáról az I. világháború után: *Britain and Central Europe, 1918–1933*; Oxford Historical Monographs (Oxford: Clarendon Press, 1999).

Fordítások angolra

Az elmúlt esztendőkből több olyan nemzetközi könyv is megjelent, amelyet idővel angolra is lefordítottak, s így angol nyelvű kötetként is élte, éli életét.

Ilyen mindenekelőtt a német Jörg K. Hoensch (1935–2001) könyve, a *Geschichte Ungarns 1867–1983* (Stuttgart: Kohlhammer, 1984), amely angolul *A History of Modern Hungary, 1867–1994*, 2nd ed. (Longman, 1996) címen olvasható. Még tágasabb a horizontja a Bécsben élő Lendvai Pál publicista (Paul Lendvai, szül. 1929) számos nyelven megjelent Magyarország-történetének, a szellemes, az újságíró éles eszét és nyelvét is jól hasznosító összefoglalásának: *Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat* (London: Hurst, 2003).

Európa- és világtörténetek

Számos olyan világtörténeti, vagy Európa-történeti munka forog közközen, amelynek van hosszabb-rövidebb magyar vonatkozása, magyar fejezete, de legalábbis néhány magyar lapja. Ezek közé tartozik az amerikai Robert O. Paxton (szül. 1932) kitűnő, modern kori Európa-története, amely sok amerikai egyetemen — sokadik kiadásban — kötelező tankönyv: *Europe in the Twentieth Century* (San Diego – New York – Chicago: Harcourt Brace Jovanovich, 1985).

Újabb ide tartozik a brit Norman Davis (szül. 1939) roppant erudícióról tanúskodó Európa-története, a formailag is újszerű és tárgyát kiválóan ismerő brit polonista munkája: *Europe: A History* (London: Pimlico, 1997). E könyvcsalád legújabb tagja az amerikai történész és politológus Francis Fukuyama (szül. 1952) világtörténete, amely éppen mostanában jelent meg magyarul is:

The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution (London: Profile Books, 2011), magyarul *A politikai rend eredete. Az ember előtti időktől a francia forradalomig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012), benne érdekes, angol-magyar alkotmánytani összehasonlító fejezetekkel, kiváló magyarországi magyar középkorkutatók (többek között Makkai László, Bak János, Szűcs Jenő, Engel Pál) munkásságára alapozva.

Publikációs fórumok

Az angolszász világban nem csupán magyar érdekű könyvkiadás folyik. Nagyívű kelet-európai könyvsorozatot jelentetett meg *East European Monographs* címen Stephen Fischer-Galati (szül. 1924) boulderi (Colorado) nyugalmazott román történész professzor, s ha a sorozat színvonala egyenetlen és a szerkesztés is kívánnivalókat hagyott maga után, a sorozat számos magyar szerzőnek adott lehetőséget amerikai publikációra.

A néhai Király Béla (Bela K. Kiraly) (1912–2009) professzor *Atlantic Studies in Society in Change* adott ki nagyszabású könyvsorozatot, minőségi engedmények révén óriási volumenben, s ez a sorozat is elkalauzolt a nagyvilágba számos magyar kollégánkat.

Pásztor Péter (Peter Pastor, Montclair State University, Montclair, NJ) és Sanders Iván (Ivan Sanders, Columbia University) a szerkesztői a *Hungarian Studies* című sorozatnak, amelyet a *Center for Hungarian Studies and Publications, Inc.* ad ki részben a budapesti Habsburg Intézettel együttműködésben.

Magyarország és az angol-amerikai egyetemi történelemszervezés

Összegzés gyanánt néhány megjegyzés. A magyar történelemre irányuló angol-amerikai képzéssel kapcsolatban nem szabad illúziókat dédelgetnünk. A kurzusok száma erősen függ a rendelkezésre álló professzoroktól, oktatóktól, vendégtanároktól. Az olvasmányok között az angolul megjelent szövegek száma és jellege vág rendet. A magyar nyelvtudás, s különösen az egyetemi szintű magyar nyelvtudás ritka, órákat erre építeni általában nem lehet. Ha a kelet- vagy közép-európai kurzusok oktatása bohemisták, polonisták vagy a román történelem szakembereinek kezébe kerül, különösen ha hosszabb időre, az a magyar történelem tanításának háttérbe szorítását, esetenként szüneteltetését jelentheti – nem politikai, inkább egyetemszervezési okokból. Különösen nagy kár származik a stabil magyar történelmi képzés hiányából a disszertációk szintjén, hiszen távollévő témavezetőhöz a diákok nem tudnak, nem is akarnak dolgozatokat írni.

Az adott körülmények között különösen nagy a jelentősége az amerikai egyetemi könyvtárnak, s benne a színvonalas, angol nyelvű, magyar történelmi könyveknek. E munkák szerzőiről itt azért szoltunk szinte minden esetben dicsérő hangsúllyal, mert — noha az itt megemlített könyvek színvonala nem egyenletes, és bőven találunk bennük bírálható adatot, következtetést, módszertani eljárást, elméleti hangsúlyt — a pusztá létük, s az idegen közegben,

gyakran nehéz feltételek közötti létrehozásuk minden esetben dicséretes teljesítmény. E köteteken mindig rajta hagyja nyomát az angolszász befogadó közeg, annak liberális, demokratikus történeti hagyománya. A fogadó országok történetének és kultúrájának lenyomata ott van és ott is marad a magyar történelem képén. Nem szabad elfelejteni, hogy a magyar történelem kutatása és egyetemi oktatása az angol-amerikai világban mindenkor Kelet-Európa, pontosabban Kelet-Közép-Európa regionális feltárásának részeként jelenik meg. Ma már a legritkább eset, hogy a magyar problematikának önálló kurzusokat, könyveket szenteljenek. A magyar tematikát az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában a legtöbbször csak a tágasabb kelet-közép-európai térség részeként, s nem önállóan értelmezik.

Az angol-amerikai közegben született könyveket gyakran egy fajta tágasság jellemzi: földrajzi, diszciplináris és iskolaszerű értelmében is a szónak. S gyakorta tágasság a szó gondolati értelmében is: az elfogadás, a türelem és higgadt mérlegelés levegője. A másság iránti fogékonyság, a dogmatizmustól való ódzkodás, a gondolatszabadság világa.

HUNGARY IN RECENT AMERICAN AND BRITISH HISTORICAL LITERATURE

by Tibor Frank
(Summary)

This article surveys the major results of history writing in the United States and Great Britain over the last fifty years. Many of these books reflected on the gradual easing of the tension produced by the Cold War after 1956, most of them written by émigré Hungarian scholars. In a symbolic way, some of these were first focusing on Hungarian freedom struggles against the Habsburgs in the Age of Reform and during the the Revolution and War of Independence of 1848-49, to be followed by eminent books on the history of the Austro-Hungarian Monarchy, 1867-1918. Several books dealt with the interwar period and, particularly, with the Communist/Socialist period especially after 1956. In both the U.S. and in Britain a number of native scholars contributed to the knowledge of Hungarian history in a significant way. The article discusses the role in which college education, professors, courses, dissertations, university libraries have had an impact on the research and teaching of Hungarian history in the world of America and Britain.

Tapolcai László

LENGYELORSZÁG TÖRTÉNETI ÉS MITIKUS KEZDETEI

A tér alakulása

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Monográfiák 2. Budapest, 2010. 415 o.

Marc Bloch írja *A történelem védelmében* című tanulmánykötetében, hogy a régmúltat feltáró érdeklődés megakad azon a ponton, ahol a különböző típusú régészeti leletekkel, esetleges írásbeli, szóbeli dokumentumokkal — beleértve a mítoszokat is — érzékelhető, mérhető idő átcsap, szétfolyik, elterül az időtlenségben. Az időtlenségben, az időszámítás előtti, Krisztus születése előtti korban való elmerülés mind inkább megnehezíti a történész feladatát, felelősségét. Megállapításai oszlopszerű jelzések lehetnek, állításaira meghatározó súllyal nehezedik a — minden tudós számára kötelező — morális felelősség is. Az ezen alapuló tudás biztosíthatja meg a kutatási eredmények tartósságát. Az Illyés Gyula által megfogalmazott „láthatatlan, szent alapzatok” nemcsak a költő esztétikai teljesítményének szolgálhatnak mércéül... Az alaposság, a lelkiismeretesség a tudós munkáját is hitelesíti.

A Lengyelország történelmével foglalkozó magyar történész középnemzedék kitűnően felkészült fiatalabb tagjai közül — (színtonalukat, eredményességüket a külföldi történészek 2012-es II. krakkói világkongresszusán felmutatott teljesítményük, szereplésük bizonyítja) — az egyik legnehezebb feladat megoldását Tapolcai László tűzte ki monográfiaként is megjelentetett *Lengyelország történeti és mitikus kezdetei* című doktori értekezésében. Könyvének alcíme pontosan meghatározza, s ezáltal szűkíti is témáját: *A tér alakulása*.

Tapolcai László munkája négy nagy főfejezetre tagolódik. Közülük a Bevezető részben — amely elméleti fejtegetés a nemzetről, a mítoszokról és a térről — következtetései igazolására a középkori lengyel történetírásból hoz példákat. A Bevezető bevezetésében a szerző leszögezi, hogy könyvének fő „rendező elve a tér, vagyis az ország és annak főbb részei: a központok, a határok, a tenger és a hegyek.”

Az ezekkel kapcsolatos mítoszokat, mitikus motívumokat 9. századi felbukkanásuktól kezdve kíséri végig — vizsgálva azok változásait, fejlődését is — a 17. század végéig. A csaknem kilenc évszázadot felölelő időszak vizsgálásának indoka: „Az egyik kiinduló feltevésünk szerint az emlékezet, az értékek, a mítoszok és a jelképek akkor válnak a nemzettudat alakítóivá, illetve annak részeivé, ha keletkezésüktől fogva viszonylag hosszú időn keresztül állandóan jelen vannak és — a különböző korszakok társadalmi, kulturális, vallási, politikai, stb. viszonyainak megfelelően — hatnak a közösség tudatára.” Ehhez hangsúlyul még hozzátesszi: „Azt a korszakot vizsgáljuk, amelynek kezdetén a későbbi lengyeliség az európai írott történelembe belép, és amelynek végén átmenetileg megszűnik annak aktív alakítója lenni.”

III. (Sobieski) János halála után a területileg még hatalmas, de belsőleg széthulló Nemesi Köztársaság fokozatosan kiszolgáltatódik három egyre erősödő, autokrata berendezkedésű szomszédjának: Poroszországnak, Oroszországnak és a Habsburg-birodalomnak, amelyek a 18. század utolsó harmadában teljesen felosztják egymás között a lengyel-litván államot.

Témájából következően a korszakot vizsgáló történésznek alig van esélye arra, hogy új forrást találjon. A már meglévő történeti vonatkozású szövegeket, korabeli képzőművészeti és iparművészeti alkotásokat kell nagyitólencse alá vennie, értelmeznie, nem riadva vissza korábbi, nagy szakmai tekintéllyel alátámasztott magyarázatok kritikájától, átértékelésétől sem. Ennek feltétele persze a történeti háttér, a forrásanyag és a szakirodalom magabiztos ismerete, amely a szellemi otthonosság komfortját biztosítja a kutatónak.

A könyv kulcsszavaiként szereplő mítosz és tér megkívánja e fogalmak vizsgálatát, tartalmuk tisztázását. Látszólag a legegyszerűbb és egyben legrokonszenvesebb mítoszmagyarázatot a szerző Alekszej Loszevtől idézve sűriti egyetlen mondatba: „A mítosz a térben és időben körülírható, csodás módon megnyilvánuló konkrét valóság”. De kifejti Carl Gustav Jung, Mircea Eliade,

Giorgio de Santillana, Hertha von Dechend, Nothrop Frye, Georges Dumézil és mások mítosszal és a mítosz különféle aspektusaival kapcsolatos elméleteit is.

Ugyanígy fontosnak tartja a nemzet fogalmának tisztázását is. A nemzet mint „eredendően egy tudat” (illetve érzés) kapcsolódik a címben kiemelt térhez, a szülőföldre, a hazához. A tér fogalmába beletartozik a központ, s a központot hol tágabban, hol szűkebben övező határokkal lezárt térség is. E fogalmak mind Tapolcai László vizsgálatának tárgysorát képezik. Napjainkra vonatkoztatva is jelentősége van annak, ahogyan a nemzetre vonatkozó kritériumokat megfogalmazza: „A nemzet olyan közösséggé definiálható, amely rendelkezik közös kultúrával és közös történelmi hagyománnyal, valamint egy adott területtel, amellyel azonosulni tud. A közös kultúra és a közös terület együttesen határozza meg a közösség vallási és szokásrendszerét, amely a közösségre jellemző erkölcsi és jogi normákat hozza létre. A közös történelmi hagyomány az adott területen új fejleményként jön létre, ahol ezt a korábban létrejött állam a közös kultúra — melynek részei a vallás és a mítoszok — alapján, azt mintegy továbbgondolva és új elemekkel gazdagítva »megkonstruálja«, ezzel megadva a közösség nemzetté válásának kereteit. A kultúra, a történelmi hagyomány és a terület egységének eredménye a patriotizmus közösségi és egyéni élménye, amely nem más, mint a nemzet egészére (kulturális, területi és történelmi) kiterjedő valós és szimbolikus kötődés érzése. Mivel mind a kultúra, mind a történelmi hagyomány, mind a terület idővel változik, a nemzettudat is új elemeket olvaszthat magába, amelyeket korábbi időkben keresni nem vezet eredményre, illetve egyes elemeit elhagyhatja, amelyeket az utódokon számon kérni nem mindig célravezető.”

A könyv második része, voltaképpen I. fejezete: Lengyelország történeti kezdetei. E fejezet bevezető részében a szláv őshaza kérdése a tisztázandó. Ötven évvel ezelőtt a szocialista táborban erősen átideologizált tudományos álláspont az volt, hogy a szlávság őshazája a mai Lengyelország területén, az Odera és a Bug között helyezkedett el. Volt ennek egy „nyugatabbra elolt” változata is, miszerint a szlávság az Elba és a Dnyeper közötti területet lakta őshazaként.

Tapolcai László a szlávság őshazájára vonatkozó valamennyi elméletet fölvezet. A „kisőshaza” nyugati változata szerint a szlávság őshazája az Odera és a Visztula közötti terület, a keleti változat ezt az ősházat a Dnyeper nyugati sávjában, a déli a Déli Kárpátok és a Duna alsó folyásának térségében helyezi el. A „nagyőshaza” ezek legkülönbözőbb kombinációja. Ez utóbbiak persze kapcsolatban vannak a szlávok szétvándorlásával. Abban a tudósok nagyobb része egyetért, hogy előbb a keleti, majd a déli elvándorlás következett be.

Az I. főfejezet további alfejezetei a három lengyel „előnéppel” a viszlánokkal, a lędzianokkal (lendzsánokkal) és a polánokkal foglalkozik. A történeti irodalomban és a téma iránt érdeklődőkben az a meggyőződés alakult ki, hogy a lengyel államot a Nagylengyelország (vagyis Poznań és Gniezno térségében) a polán néptörzs alapította meg. (En Wielkopolskát a magyar szakirodalomban meghonosodott Nagylengyelország helyett Ólengyelhonnak fordítánám, míg Małopolskát, Kis-lengyelországot Újlengyelhonnak. És nem azért mert Roman Dmowski 1926 után alapított szélsőjobb mozgalma, a Nagylengyelország befolyásos politikai tényező volt. A Magna Polonia latin elnevezés is eleve kínálja azt, hogy itt a régen, régebben megalapított országról van szó – szemben a Polonia Minorral.) A lényeg azonban az, hogy Tapolcai László alapos szövegelemzéssel és a tények szembesítésével bebizonyítja, hogy az I. Mieszko által a kereszténység felvételével 966-ban Gniezno és Poznań térségében megalapított állam nem a polán törzs, hanem a lendzsán néptörzs által lakott területen jött létre. A polán népelnevezés I. Mieszko fiának, I. Vitéz (vagy Nagy) Boleszló uralkodásának idején honosodott meg. Meghatározó szerepe volt ebben a cseheknek, akik a Cseh Fejedelemség északi határát képező hegyeken túli területen élő szlávokat sikvidékieknek, polánoknak hívták. Azáltal, hogy I. Mieszko I. Boleszló cseh fejedelem lányát Dubravát vette el feleségül — (a házasság egyben a kereszténység felvételét is jelentette) — a Cseh Fejedelemség és a szerveződő Lengyel Fejedelemség között szoros politikai, gazdasági és kulturális kapcsolat jött létre.

A vonatkozó szakirodalom áttanulmányozása mellett többek között Gallus Anonimus, Wincenty Kadłubek, Jan Długosz krónikái, tovább a Nagylengyelországi Krónika vonatkozó adalékainak alapos elemzése nyomán jut oda Tapolcai László, hogy leszögezze: „A polán elnevezés csak az ezredforduló táján jelenik meg a forrásokban. (...) Nem egy uralkodó általi mesterséges névadásról van szó, hanem természetes úton, a majdnem azonos nyelvet beszélő szomszédos csehektől került a név a lengyelekhez és egy emberöltő alatt viszonylag széles körben elterjed. Ennek a folyamatnak csak a vége volt, amikor latinosított formában megjelent a nyugati forrásokban.”

A Nagylengyelországból (Ólengyelhonból) kiinduló, lendzsánok által lakott terület egyébként széles sávban magába foglalta a mai Polska középső részének déli sávját és az ország délkele-

ti részét is. A lendzsának történetének kutatása fontos lehetne a korai Árpád-korral foglalkozó magyar történészeknek is. A Przemysli Nemzeti Múzeum egyik leglátogatottabb termében egy lovával együtt eltemetett honfoglaláskori magyar harcos földi maradványai láthatók abban a helyzetben, állapotban, ahogy feltárták. E rendhagyó tárló kapcsolatban van a magyarság lengyel népelnevezésével. Az említett sír feltárása Michał Parczewski krakkói régészprofesszor és Andrzej Koperski przemysli régész nevéhez fűződik, akik az 1970-es évek közepén egy przemysli lakótelep alapjainak kialakítása nyomán bukkantak magyar harcosok temetkezési helyére. A két régészt 10. századi magyar előkelők sírleletei további kutatásokra ösztökélték. Munkájuk eredményeként jutottak arra a következtetésre, hogy a honfoglaló magyarok Przemysl–Halics–Vlagyimir (Ladomér) térségében a 900-as évek elején katonai államot hoztak létre a Kárpátok északkeleti átjáróinak védelme céljából. Jarosław és Przemysl térségében a mai Lengyelországban is több helységnév őrzi a magyarok tartós jelenlétét. A magyarok e területen, ahonnan a 950-es években húzódtak át a Kárpát-medencébe, fél évszázadon át együtt éltek a lendzsákkal. A két lengyel régész azon állítása, hogy a magyarok emiatt hívják ma is a Kárpátoktól északra nemzetté ötvöződött szláv népcsoportokat lengyeleknek, nem kelthet meglepetést. Ezt egyébként Tapolcai László is megerősíti.

A Viszlának államáról, amelynek Krakkó lett volna a központja a Bajor Geográfus, valamint Alfréd angol király tesz említést. Bővebben a Szent Metód életét ismertető passzus szól róla. Ezeket az adalékokat felhasználva később vasok tudományos feldolgozások születnek a Viszlának államáról, amelynek területe 200.000 és 400.000 ezer négyzetkilométernyi területet foglalt volna magába, s fennállásának utolsó szakában beolvadt a Nagymorva Birodalomba. (Vannak történészek, akik ez utóbbi állam fennállását is megkérdőjelezik.) Tapolcai László ezzel kapcsolatos véleménye: „Amennyiben mégis létezett egy viszlán törzs, az nem lehetett egy nagy, törzsek fölötti politikai szervezet vezető tényezője. Szerepük nem lehetett több, mint bármelyik korabeli nyugati szláv törzsé, amely az elkövetkező évszázadok során törzsi különállását és identitását elvesztve a lengyel állam és a lengyel etnikum, majd a lengyel nemzet szerves részévé vált. Nincs azonban semmiféle arra utaló nyom, hogy a magyarok ismertek volna viszlánokat. Márpedig a morva állam szétesése utáni hatalmi űrben a viszlának — ha léteztek — bizonyára ismét saját törzsi nevüket használták volna.” Ehhez még hozzátesszi: „A viszlán állam nem egyéb, mint egy, a lengyelség kezdeteihez kapcsolódó képzet, amelynek első propagátorai a 19. századi Galíciában, Krakkóba és Lwówban működő lengyel történészek voltak.”

A könyv harmadik részének, II. fejezetének címe: Lengyelország mitikus kezdetei. Ennek bevezető alfejezete természetesen az országgal, mint mitikus és történelmi térrel foglalkozik. A térhez ugyanis vagy a tér egy körülhatárolható részéhez kapcsolható az adott etnikai csoport eredete. Ennek egyik kritériuma, hogy az érintett közösség sajátjának ismerve el azonosulni tudjon az általa belakott vagy belakandó térrel. Az azonosulás elsősorban érzelmi: „... az érzelmi kapcsolódások, az az érzés, vagy tudat, hogy a terület – a föld, annak népe és a természetfölötti erők életközösségben vannak egymással. A föld és a természetfölötti erők együttesen határozzák meg a közösség sorsát, életkörülményeit, szellemi és anyagi gyarapodásukat, fejlődésüket, vagy hanyatlásukat annak megfelelően, ahogyan a közösség a föld és a természetfölötti erők kihívásaira válaszol.”

A következő alfejezetben a szerző a központokkal kapcsolatos kérdéseket tárgyalja. Az I. Meszko előtt legendabeli idők fejedelmi központja volt Kruszwica, ahol a gonosz II. Popiel királyt családjával együtt fölfaltak az egerek. I. Mieszko fejedelemségének valóságos központja, Gniezno, amely a politikai mellett azáltal vált szakrális központtá, hogy Vitéz Boleszló uralkodásának kezdetén, 999-ben a gnieźni székesegyházban helyezték el a pogány poroszok által meggyilkolt száműzött prágai püspök, Szent Adalbert tetemét. Így Lengyelország első fővárosa európai hírvízaránkhely is lett, ahol 1000-ban III. Ottó német-római császár is megfordult és politikai jellegű tárgyalásokat folytatott a lengyel fejedelemmel az egyesítendő Európáról. A Nagylengyelországi Krónikában olvasható, hogy a Gnieźnóba látogató III. Ottó királyi diadémost adott Vitéz Boleszlónak, akit egyúttal társuralkodójául nevezett ki, s ennek jeléül Szent Móríc lándzsájával „Krisztus urunk” szegével is megajándékozta őt. (Szent István pénzén is Szent Móríc lándzsája látható.)

Gniezno a szentté avatott Adalbertnek köszönhetően érseki székhely lett. Nem véletlen, hogy 1038-ban I. Břetislav cseh fejedelem Szent Adalbert tetemének megszerzéséért indított sikeres háborút, amelynek során Poznań és Gnieźnót feldúlta. Ezt követően tevődik át a fiatal lengyel királyság központja Krakkóba, súlypontja pedig Kislengyelországba (Üjlengyelhonba). A város igazi lelki központtá a mártírhálált halt püspök, Szaniszló révén vált, akit már szentté avatása előtt szentként tiszteltek, s relikviáit Władysław Herman fejedelem elhelyezte a Wawelen-hegyen emelt székesegyházban.

Tapolcai László ismerteti a Wawel-hegy sarkányával, a várost alapító legendabeli Krak királlyal és Wanda királynővel kapcsolatos mondákat. Az égi erők által segített csodálatos szépségű Wanda láttára térdre omoltak a város meghódítására felvonult német seregek, s vezérük belepusztult a tüneménybe. A legenda ideologizált változata szerint Wanda azáltal vált a lengyel nép hőségévé, hogy nem akart a német herceghez feleségül menni, inkább öngyilkos lett. Tapolcai sokkal árnyaltabb képet festve Wandáról az ókori mitológiában gyökerező rokon-legendákkal is megismertet. Gnieznón és Krakkón kívül fontos lelki központtá vált Szentkereszthegyi Lysa Góra is, ahol Szent Imre herceg a szent kereszt egy darabkáját felajánlva kolostor épült. Az újkori lengyel történelem közismert központja a częstochowai Jasna Góra kolostora, ahol a csodatévő Fekete Madonna, Szűz Mária segítségével sikerült az ostromló svédek elűzni a szent hely falai alól akkor, amikor már szinte az egész Nemesi Köztársaság idegen hódítók kezére került. „A kereszténység felvételével és elmélyülésével tehát Mária fokozatosan átvette Wanda királynő összetett mitikus szerepét és funkcióit, ahhoz azonban, hogy igazán Lengyelország királynőjévé válhasson, hasonló nagy cselekedetet kellett véghezvinni, mint Vandának. Erre a legkiválóbb alkalom Częstochowa 1655-ös svéd ostroma volt, amikor is Mária nemcsak a kolostort, a benne élő szerzeteseket és az odamenekült helybélieket védte meg, hanem szimbolikus értelemben az egész országot, hasonlóan ahhoz, ahogy Wanda megvédte országát” – húzza alá „az átváltozás” jelentőségét a szerző, megjegyezve, hogy míg Wanda a múlt közösségformáló emlékeztetőnek része, a Szűzanya az egyén és közösség mindennapi létére, így jövőjére is valóságos hatással van. Az öt ábrázoló egyik legszébb képzőművészeti alkotás a krakkói Nagyboldogasszony templomban látható főoltár, Wit Stwosz évtizedeken át készült munkája. Sajátos, hogy a lengyel nyelvű költészet egyik első írásban feljegyzett, Máriát magasztaló alkotásának, a feltehetően csehől fordított és a 18. századig a himnusz szerepét betöltő Istenszülnőnek (Bogurodzica) szerzőjét Szent Adalbertben vélték fölfeledezni. Olyan visszavetítése volt ez a 13. században lejegyzett könyörgésnek, mint az, hogy a 14. századi Marcin Bielski Lengyel krónikája szerint Gnieznóban már a 6. században királyválasztó szejmet tartottak a lengyelek, s Kruszwicában is szejm választotta királlyá a Piast dinasztia első tagját, a népet képviselő kerékgyártót.

A központokéhoz hasonló a határok szerepe és jelentősége. Róluk írja Tapolcai László: „A határok különleges fajtáit alkotják a tengerek és a hegyek. Mai szóhasználatlálva ezek is »természetes határok« (...) A teremtett világot határoló tenger a kaotikus erők állandó lakhelye, a hegyek pedig az égen lakozó, az emberi világ rendjét is meghatározó rendező erők otthona. Lengyelország esetében azért is fontos a térnek eme két dimenziója, mert a tenger észak felől határolja az országot, ily módon a sötétséghez kapcsolódik, a hegyek pedig dél, vagyis a világosság felől határolják a sík országot, így szembeötlőbb a hegyek és az égi világosság kapcsolata.” A határokért folyó harcok szépirodalmi érzékeltetéséhez Tapolcai László koraujkori példát is idéz, a barokk szarmata költészet kiemelkedő alakjának, Wacław Potockinak a chocimi háború című poémáját, amelyben a Lengyel Nemesi Köztársaság valóságos déli, délkeleti határa forog kockán. A hegyek természetesen szervezettebb részét képezik a lengyel mítoszoknak, hiszen Lengyelország sohasem volt tengeri hatalom. A hegyek mélyén alvó lovagok, akik veszély esetén fölébrednek és fegyvert ragadnak az ország védelmében, a hasonló tartalmú európai legendakör részét képezik. Időszerűvé, élővé őket a felosztott Lengyelország tetszhalott állapota és a romantika irodalma tette.

Könyve utolsó fejezetében — Következtetések — a szerző összefoglalja a könyvében felvetett kérdésekre adott válaszokat, azokat, amelyek helyességéről — kutatásai jelen állásában — meg van győződve, s azokat is, amelyek a tudós kételyei miatt is további vizsgálatokat igényelnek.

Kovács István

Szűts István Gergely

A MŰHELYTŐL A SZALONIG

A Herendi Porcelánmanufaktúra a Monarchia idején

Veszprém Megyei Levéltár – Herendi Porcelánmanufaktúra Zrt, Herendi Porcelánművészeti Múzeum Alapítvány, Veszprém, 2011. 112 + 4 o.

A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 24. köteteként jelent meg Szűts István Gergely kismonográfiája a herendi porcelánmanufaktúra századfordulós történetéről, különös tekintettel Farkasházy Fischer Jenő pályájára. A vállalkozás több szempontból is örömteli. Az üzemtörténet-írás '89 előtt átideologizált terület volt, s kevés kivételtől eltekintve e munkák joggal tekint-

hetők a munkásmozgalom-történet függelékeinek. Az üzem- és gyártörténet az így elszenvedett presztízsvesztést máig nem heverte ki, miközben a gazdaságtörténeti érdeklődés amúgy is alulmaradt az olyan attraktívna hitt irányzatokkal szemben, mint amilyen a genderkutatás vagy az alap kutatás nélkül is űzhető, interpretációközpontú új kultúrtörténet. Az elszórtan felbukkanó vállalkozótörténeti tanulmányok mellett az elmúlt két évtizedből csaknem teljesen hiányoznak az egy-egy iparágra, vagy éppen üzemre fókuszáló monografikus munkák.

Szűts kötetének fő erőssége, hogy alap kutatáson nyugszik, eddig feltáratlan, sőt, részben korábban ismeretlen forrásokat használ. Témaválasztása rávilágít arra, hogy még egy olyan közismertnek hitt cég életében is, mint amilyen a Herendi Porcelánmanufaktúra, több évtizednyi, gazdaság- és üzemtörténeti szempontból feltáratlan időszakok húzódnak. A szerző a kutatás során a Veszprém Megyei Levéltárban őrzött, a korszakra nézve csekély terjedelmű, de értékes iratanyag mellett a fővárosi és bécsi közgyűjtemények anyagaira támaszkodott.

A kötet a manufaktúra polgári kori történetéből is elsősorban az 1896 és 1926 közötti, Farkasházy Fischer Jenő nevével fémjelvezhető időszakra fókuszál. Szűts tudatosan próbál egyenlíteni „a hagyományos vállalat történet és biográfia mezsgyéjén”, ugyanakkor egy harmadik szempontnak is teret enged, amikor azt írja, hogy „a gyár történetét [...] annak mindennapi működése alapján közelítettük meg.” (7–8.) Szűts megközelítésének erénye, hogy érzékeny olyan gazdaság- és társadalomtörténeti szempontokra is, mint amilyenek a konjunktúrák, a finanszírozás és a piacépítés kérdései, a gazdasági elit rekrutációja és a kapcsolathálók problémája, vagy éppen az életmód és a munkásjólét.

A könyv kilenc nagyobb fejezetből áll, amelyekben párhuzamosan fut a herendi üzem és a Fischer család története. Az üzem előtörténetét itt nem érintve, a szerző Farkasházy Fischer Jenő személye kapcsán kiemeli, hogy csak harmadik próbálkozásra sikerült a nagyapja alapította üzemet megszereznie, ami 1873 után egyik csődtől a másikig bukdácsolt. Először 1887-ben, 26 évesen ajánlott haszonbérleti szerződést sikertelenül, de 1892-es kísérlete is eredménytelen maradt. Harmadszorra, 1895-ben viszont már az állam kereste az együttműködés lehetőségét. 1896 szeptemberében 85 ezer forintért megvette a gyárat, de csak ötezer forint előleget adott. A jelentős adósság felvállalásához annak reménye adott Farkasházy Fischer Jenőnek bátorságot, hogy az 1900-as párizsi világkiállítás várható sikere nyomán majd rendezni tudja a kölcsönt.

A kötet innen válik igazán érdekessé. Az olvasó folyamatosan több egymásnak feszülő, Farkasházy Fischer Jenő számára fel- és ezáltal megoldhatatlan konfliktussikkal szembesül. E polaritások sajátos feszültséget adnak a szövegnek, az olvasó óhatatlanul is kíváncsi a végkifejletre: melyik lesz a domináns, milyen következményekkel jár egyik vagy másik irány követése. Az egyik legfontosabb ezen feszültségsíkok közül, hogy miként oldható meg egy nagy állóeszköz- és tőkeigényű, import alapanyagokból dolgozó (kaolin, festékek), minőségcentrikus, egyúttal rendkívül konjunktúraérzékeny ágazat/üzem finanszírozása. Stabilitást feltételező tervezés helyett a herendi beruházások inkább tekinthetők előremenekülésnek. Az előremenekülés három vissza-visszatérő stratégiában érhető tetten. A napi likviditási gondokkal küzdő cégnek létkérdés volt új piacok keresése, amelyek így nem a növekedést, hanem a túlélést szolgálták. A fejlesztések szintén csak a tulajdonos jövőbe vetett bizalmát, reményeit tükrözték, s nem feltétlen alapultak reális lehetőségeken. Az igencsak billegve működő cég emiatt folyamatosan próbálkozott állami támogatás, kedvezményes vagy kamatmentes hitelek megszerzésével is. Az előremenekülésnek volt egy negyedik, elvben kis kockázatú, de korábbi tapasztalatok alapján brandromboló útja: a tömegtermelés fokozása az egyedi minőséget képviselő művészi darabokkal szemben. Fischer Jenő színre lépését megelőzően ez a stratégia — az olcsó cseh porcelán versenyében — már többször megbosszulta magát, de a művész-tulajdonos elveivel sem fért össze.

További, immár inkább társadalomtörténetileg értelmezhető feszültségek jelennek meg a herendi márkát mint hungarikumot újratereztő Farkasházy Fischer Jenő identitás- és szerepkonfliktusaiban. Farkasházy Fischer Jenő asszimilált, már nagyapja révén nemességet szerző magyar zsidó, aki beágyazódik egy döntően római katolikus vármegyei közegbe, s aki vidéken állít elő világpiacon szánt ipari csúcsmínőséget. A Párizsban tanult, magát a nagy- sőt világvárosi miliőben és kultúrában otthon érző — 1904-től a Fischer nevet elhagyó — Farkasházy Jenő ragaszkodik Herendhez, ahol azonban a világtól elzárva érzi magát. E termékeny konfliktusban a világpolgári értékrend, a szecessziós lelkület küzd a nagyapai örökséggel, a lokális és a hivatás tiszteléssel. Minderre rátorlódik a művész és a cégvezető menedzser szerepkonfliktusa is, amely viaskodásban a cég húzta a rövidebbet. Az agglegény Farkasházy egyszemélyes családi cégtént vitte a manufaktúrát annak minden terhével. Egyszerre volt keramikus szakember, formatervező ipar-

művész és cégvezető, aki a cég működésével kapcsolatos egyetlen feladatot, még az üzleti levelezést sem adta ki a kezéből. Tekintve, hogy egyenes ági örököse nem volt, ugyanakkor állandó likviditási gondokkal, sőt kisszerű adósságokkal küzdött, óhatatlanul felmerül a kérdés (már a kortársakban is felmerült), hogy a tökeszegénységet leküzdendő, miért nem alakította részvénytársasággá az üzemet? Erre majd csak pályája végén, bő negyedszázados cégtulajdonosi múlt után kerül sor 1923-ban. De legalább ennyire jogos kérdés, vajon miért nem csökkentette kiadásait? 1891-től például évente pár hónapot töltött a pesti Bristol Szállóban, ahol haláláig lakosztályt bérelt. Ezt még rokonai is felesleges luxusnak gondolták, miközben még antikváriumok felé is jelentős tartozásokat halmozott fel. Nagypolgári ambíciók vagy a Mikszáth-féle dzsentri ethosz tükröződnek ebben a magatartásban? Vagy mindkettő?

Az ígéretes kutatás első eredményei jelzik, hogy Szűts jól érzékeli a lényegi kérdéseket, még ha ezek némelyikét most még nem is állt módjában megválaszolni. Magam csak néhány további jeleznék. Izgalmas szempont lehet a későbbiekre a rendi korszak uradalmának mint iparfejlesztő platformnak a szerepe. A porcelán- és kőedénygyártás itt releváns intézményi és családi előzményei Esterházy és Zichy birtokokon jöttek létre. Milyen szerepe van a feudális nagybirtoknak a majdani piaci módon termelő üzemek meggyökeresedésében?

Egy teljesen más jellegű, inkább a főúri/nagypolgári mentalitásról árulkodó elem az a kötetben vissza-visszatérő közlés, miszerint az étkészleteket, dísztárgyakat javíttatták, ill. kiegészítették. Mekkora értéket képvisel annak idején a herendi? Takarékoság, a meglévő megbecsülése, vagy pedig az erre szánható pénz szűkössége állt a javíttatás háttérében?

Izgalmas lenne közelebbit tudni arról is, vajon a felszíni sikerek ellenére inkább a küszködéssel jellemezhető Fischer család miként tudta generációkon keresztül kapcsolathálóját, arisztokrata nexusait nemcsak kiépíteni, de megtartani.

A kötetben végigvonul a hazai porcelánpiac szűkösségének problémája is. A századelőn a manufaktúra kilencven százalékban külföldre termelt, fő piaci Béc és Párizs voltak. Hazai hagyatéki leltárak ugyanakkor jó esélyt kínálnának arra, hogy a magyarországi piac fogyasztóit is megismerhessük. Mennyiben számított luxuscikknek a herendi, s mennyiben volt elérhető a középosztály számára is?

Tanulságos az 1923-ban megalakult RT igazgatótanácsi tagságának névsora is, amelyet a 200. lábjegyzet közöl. E felsorolás majdan önálló tanulmány vagy könyvfejezet alapját is képezhetné: honnan rekrutálódott egy nemzeti presztízscég vezetősége? Csupa olyan kérdés, amelyet egy disszertáció keretei között lehetne, lenne érdemes kibontani. Mivel a cég két világháború közötti iratanyagának feltárása még éveket vesz igénybe, csak bízhatni tudom a szerzőt, folytassa a megkezdett munkát!

Horváth Gergely Krisztián

Pók Attila

A HALADÁS HITELE

Progresszió, bűnbakok, összeesküvők

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 367 o.

Pók Attila megnőtt, és kiterelbényesedett. Eddig is tudtuk, hogy ő az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóhelyetteseként rendkívül hatékony szervezőmunkát végzett. Az sem volt titok, hogy számos, vagy inkább számtalan történész konferenciát szervezett, széleskörű nemzetközi kapcsolatokat épített ki legtöbbször mások számára. Se szeri, se száma azoknak az üléseknek, nemzetközi vagy hazai szakmai összejöveteleknek, kollokviumoknak, konferenciáknak, amelyeken elnökölt, illetve szerepelt. Nyelvi kommunikációs képességét csak irigyelni lehetett. Kéztudott, hogy kiváló előadó, és e képességét bőségesen kamatoztatta is. Akkor most mi történt?

Ügyszólván semmi sem történt. Csupán annyi, hogy Pók Attila összegyűjtötte mintegy 11 év termését, és 19 dolgozatát, amelyek eredetileg itt-ott, szétszórva jelentek meg, ezúttal közös borító közé zárva helyezte az olvasó elé. Na és? – kérdezheti valaki. E tanulmányok eddig is elérhetőek voltak, és amit most a kezünkben tartunk, nem más, mint másodközlés. Formailag ez még igaz is, érdemben azonban a dolog másként áll. A 19 dolgozat közül egy megelőzően nem jelent meg, a többi folyóiratokban, tanulmány vagy gyűjteményes kötetekben látott napvilágot. Márpe-

dig tudni való, hogy az ilyesfajta cikkeket csak az keresi és olvassa el, aki kifejezetten a címben rejlő témára vadászik, mert a jelzett probléma történetesen őt is foglalkoztatja. Mekkora lehet az ilyen szakemberek száma Magyarországon? Nem valószínű, hogy az összeszámlálásukra mindkét kezünk ujjait fel kellene használnunk. Egy ilyen cikk, esszé, tanulmány mintegy el van dugva, és nem csak szélesebb közönség elé, de még a „szélesebb szakmai közvélemény elé sem kerül.

Égészen más a helyzet egy önálló kötet esetében. Összegyűjtve és a megfelelő rendbe állítva kiderül, hogy e munkák szerves egészet alkotnak, egymásba ölelkeznek, és megrajzolják alkotójuk szellemi profilját is. Kiderül, hogy a szakcikkeknek van közös nevezőjük, hosszabb metszetben is van mondandójuk az ember, azon belül főleg az európai, illetve a magyar ember történetéről, és létezik egy közös problémájuk: van-e hitele a haladás, a progresszió gondolatának? E központi kérdést kíséri önmaga árnyéka: a sorozatos csalódás és kudarc, amely viszont sorra kiváltja a kudarc felelőseinek, a bűnbakoknak a keresését.

Pók nem vesződik azzal, hogy a haladás fogalmának precíz definícióját megszövegezze, de nem hagy kétséget az íránt, hogy ezt — mintegy magától értetődően — abban látja, hogy az emberek tömegeit minél kevésbé nyűgözi le a szegénység, illetve minél több garancia biztosítja emberi jogait és személyes jogvédelmüket. Ezért kerülnek érdeklődése előterébe a „radikális és liberális demokraták” a 20. század elején, majd utódaik a Horthy korszakban és a második világháború utáni néhány évben. Úgy véli, hogy — rendszerbírálatuk némi egyoldalúsága és elfogultsága ellenére — Jászi Oszkárnak és társainak igazuk volt ama jövődőlésükben, hogy a dualista rendszert a demokrácia hiánya romba fogja dönteni. Mi több, abban is, hogy a demokrácia hiányosságai veszedelmet foglalnak magukban nem csak egyes, különösen sújtott rétegek számára, de az egész nemzetre, sőt akár az egész kelet-közép-európai régió „stabilitása és szuverenitása” szempontjából is. (A dualista Monarchia radikális demokrata kritikája) Ha e kérdést világméretűvé tágitjuk, bizvást elmondható, hogy vannak államok, amelyek függetlenek és — amennyire manapság egyáltalán lehetséges — szuverének, anélkül, hogy a demokratikus szabályokra ügyet vetnének. Abban a kisebb térben azonban, amelyben Magyarország található, és amelyben a kisállamok sokasága nyüzsgő, Jászi alapítétele alighanem megáll a lábán, mivel rendre tapasztalható, hogy a demokratikus játékszabályok megsértése azonnal bosszút áll a cselekvési szabadság, a szuverenitás érvényesítése terén.

Jöllehet e kör, amelyhez tartoztak egy ideig liberálisok, és mindvégig szociáldemokraták is, magát „polgári radikálisnak” nevezte, Pók Attila — szerintem helyesen — átkereszteli őket „radikális demokratáknak”. Ez által elkülöníti őket a liberális demokratáktól, Vázsonyi Vilmostól és pártjától, amely nem tartozott a Jászi vezette csoporthoz. (Radikális és liberális demokraták Magyarországon a huszadik század első felében.) A „Huszadik Század” c. folyóirat rendszeres szerzőgárdájának tagjai radikálisok voltaképpen két vonatkozásban voltak: fel akarták számolni a munka nélküli jövedelmet, és keményen bírálták a fennálló rendszer egész politikáját, magatartási formáit. A dolgozó polgár tisztelték, a nép államát a létező rendszer keretében akarták kialakítani, a mezőgazdaságot a kisbirtokos modell szerint szerették volna átrendezni, önkormányzatot követeltek a közigazgatási egységeknek, és saját nyelvhasználatot a nemzetiségeknek.

Az utóbbi kérdéskörben Jászi lényegesen tovább ment az évek során, és Kossuth emigrációs gondolatait tanulmányozva eljutott a nemzetiségeknek nyújtandó közigazgatási autonómia, majd a föderatív állam gondolatáig. (A progresszió stációi. Jászi Oszkár Kossuth képe.) Pók idézi Kossuthnak ama levelét, amelyben elutasítja Teleki László erre tett javaslatát, arra utalva, hogy ez öt belső provinciára bontaná az országot, és e területek lakói valamennyien a szomszédos nemzeti közösségekhez vonzódnának, és előbb vagy utóbb szétszaggatnák az országot. Jászi annak ellenére, hogy még meg is rajzolta az így keletkező Magyarországot, lényegében megelőlegezve a trianoni békét, jó ideig kitartott a föderatív megoldás mellett. Ha talán 1850-ben, amikor Kossuth levele keletkezett, még érdemes lett volna próbát tenni, és tárgyalásokat kezdeményezni, az idő mindenképpen Kossuth borulását igazolta.

Trianon után Jászi saját korábbi álláspontját úgy módosította, hogy a dunai államok gazdasági és politikai szövetségét hozta javaslatba, mint az 1920-as évek számos más gondolkodója. Tudjuk azonban, hogy ezek az eszmék is megmaradtak a papíron, csakúgy, mint az európai kontinentális egyesülésre irányuló tervek. Az emigrációban Jászi kiszorult, illetve kivált a politikából, ám az emigrációs Kossuth példájából továbbra is sokat merített abban a hiszemben, hogy szellemi üzenete fennmarad. Az Édenkert újjászületésére irányuló próféciák nem szoktak megvalósulni, még akkor sem, ha — mint a Jásziét — a józan ész is parancsolná. Mindazonáltal, mutat rá Pók Attila, a szellemi üzenet valóban fennmaradt, és máig hangzik.

Egy már hivatkozott tanulmányában (A dualista Monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel) Pók elmondja azonban, hogy a Jászi vezette körre a Horthy korszakban kigyót, békát kiabáltak, 1945 után pedig jó ideig a létezését is elhallgatták, és csak az 1960-as évektől kezdve hangzott fel ez a bizonyos „szellemi üzenet”. Idézi Szekfű Gyulát, aki a Jászi féle kört nagyzási hőbortól párosuló impotenciával, akarhatnámmal egyesülő tehetségtelenséggel vádolta, és azt állította, hogy e csoportot „tragikus bukásunk előidézésének is súlyos bűnei” terhelik. (134.)

A haladás jegyében, az arra hivatkozva bekövetkezett történelmi események sorában Pók figyelmet szentel a Tanácsköztársaság kérdésének, és kimondja, ami más eszmecserék, többek között a német történetírók viták végső konklúziója is volt, hogy ti. a történelemnek nincs „elfelejtendő”, semmibe vehető, kidobható része. Ezért a Tanácsköztársaság is integráns része a magyar történelemnek, amelyben összetorlódva robbantak elő a megoldatlan társadalmi és politikai problémák. A problémák közül többet be is mutat, és közöttük élesen megfogalmazza a parlamentarizmus helyettesítését a tömegmozgalommal, amely — és ez merész, ám helytálló megállapítás — egybecseng a szélső jobboldal nézeteivel. Exponálja Pók az úgynevezett „zsidókérdést” is, amelyet kulcs-szerepben lát mind az összetorlódó történelmi távlatú problémák sorában, mind a Tanácsköztársaság rövid távú megítélésében, és az antiszemitizmus hosszú távú hazai gyökereinek felerősödésében. Végeredményben úgy gondolja, hogy ez a kudarcra ítélt kísérlet adut szolgáltatott a területkövetelő szomszédoknak, és lehetőséget arra, hogy a jobboldal összemossa a demokráciát a bolsevizmussal és a terrorral. Megtegye egyúttal a trianoni békeszerződés bűnbakjának.

Ehhez még hozzá lehet tenni, hogy Trianon nem következmény lett, hanem már javában úton volt, amikor a Tanácsköztársaság létesítését a főszereplők elhatározták. Ebben az elhatározásban nagy szerepe volt a ténynek, hogy a román csapatok 1918. december 24.-én Kolozsváron ünnepelték a szent estét, és hogy 1919 januárjában tovább vonultak, s már elfoglalták Nagyváradot is. A magyar kivonulás a Felvidékről és az ellenállás nélküli végbemenő román foglalás Erdélyben alapvetően hozzájárult nem csak a szociáldemokrata vezetők nagy részének 1919. március 20.-i döntéséhez, de ahhoz is, hogy az értelmiség és a tisztikar széles csoportjai támogatólag fogadják a Tanácsköztársaság kikiáltását.

A „kudarcra ítélt kísérlet” szereplői tehát bűnbakokká váltak. A „bűnbak” kérdése viszont csomópontot alkot a kötetben. Szerzőnk bemutatja a siralmas folyamatot, amely mentén az 1849-ben és egy ideig még utána is ünnepelt magyar hősök átalakultak számos nyugat-európai szerző szemében jött-ment ázsiai hordává a zsidók, a cigányok és az örmények (!) társaságában. (A magyarság, mint európai bűnbak: hiba, bűm, büntetés. — Az örmények egyébként több évezred óta ott éltek, ahol most is élnek, vagyis Európában). A magyarok bűnösségét azután megerősítették háborús részvételével, valamint a nemzetiségek példátlan elnyomásának vádjával. Pók egyetért a magyar védekezéssel, miszerint a magyarok háborús „bűne” nem volt nagyobb, mint a kettős monarchia többi nemzetjeinek a részvétele a háborúban, és úgy véli, hogy a nemzetiségi elnyomatás ügyét alaptalanul felnagyították ugyan, ám ennek volt reális alapja. Következtetése így szól: „A bűnbakkeresésnek ez is fontos eleme: a tényeket bonyolult összefüggérendszerükből kiragadva, a bűnbakkereső szempontjainak megfelelő új kontextusba kell helyezni.” (131.)

E lényeges megfigyelést Pók kiegészíti egy másikkal. Állítja, hogy az ószövegségi bűnbak és a későbbi bűnbakok funkciója élesen elkülönül egymástól. A szerencsétlen kecskebakról jól tudták a bűntől szabadulni akaró zsidók, hogy ártatlan, és azt kérték tőle, hogy vigye el a hátán minden bűnüket. Ezzel szemben a későbbi bűnbakgyártók maguktól elhárítanak minden bűnt és hibát, hogy azt valaki másra hárítsák át. Így azután érthető, — véli a szerző és gondolom magam is — ha bűnbakra elsősorban valamilyen nagy katasztrófa idején volt és van szüksége annak, aki meg akarja nyugtatni saját lelkiismeretét. Hozzá lehet tenni ehhez, hogy kiszemelt bűnösre akkor is szükség lehet, ha a katasztrófa előidézésében annak elszenvédője ártatlan. Ilyen lehet egy természeti katasztrófa, egy nagy járvány, sőt nagy tömegek számára az olyan háborús dráma is, amelynek kirobbantásában e tömegeknek nem volt szerepük.

Nem kétséges, hogy a magyar tömegek számára csakúgy, mint az elit-csoportok szemében Trianon a legnagyobb csapás volt, amit Mohács óta az állam és a lakosság elszenvedett. Szinte azonnal megszűntek a bűnbakok a kommunizmus és a zsidók alakjában. Pók Attila hangsúlyozza azonban, hogy az út nem volt egyenes a Tanácsköztársaság bukása és a numerus clausus-ra vonatkozó törvény megszületése között. (Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon.) Rámutat azokra a kormányzati nyilatkozatokra és lépésekre, amelyek az antiszemita jelenségek megfékezésére, illetve a zsidó pénzügyi körökkel való együttműködésre irányultak, és egy külföldi szerzőt (Walter Pietsch) is idéz arra nézve, hogy e tendenciák nem bel-

ső magyar, hanem külső (francia, angol) erők akasztották meg. Ez a vélemény azzal mindenesetre kiegészíthető, hogy az antiszemita hisztéria mindazonáltal már 1919. augusztus 1-én megjelent az utcán, és hogy a különítményes alakulatok elsősorban zsidókra vadásztak a Dunántúlon.

Fontosabb és nagyobb súlyú Pók ama megállapítása, amely által elhatárolódik a magyar antiszemitizmus logikus útját felfedezni vélő szerzők nézetétől, amely szerint Tiszaeszlár egyenesen vezetett a numerus clausus-hoz, — majd innen tovább. Ő úgy látja, hogy az út kanyargósabb volt, és 1944-hez „...nem a Monarchia Magyarországnak Tiszaeszlárától, hanem a trianoni Magyarország katasztrófájától vezet az út. A téma sokkal inkább a magyar nacionalizmus deformálódásának, mint az antijudaista hagyománynak a része.” (165.) Az antiszemitizmus nem vezet el valamilyen széles hídon a holocaustig, — írja Pók — ám a sokféle, esetleges, önmagában gyenge atom kritikus pillanatokban olyan eleggyé állhat össze, amely bűncselekményhez vezet. Mindazonáltal — tesszem hozzá — a zsidók sokkal többször és hosszabb ideig (évezredekig) álltak a hatalom és a társadalom egyes rétegei útjában, mint amennyit kitett az összebékülés, az emancipáció, az elfogadás néhány évtizede.

Önálló tanulmányt szentel a szerző a tömegek bűnbak igényének, amelynek megértéséhez a társadalomlélektan eszközeit is figyelembe veszi. (Bűnbakkereség és a második világháború.) Kiindulásként Fritz Stern érvelését választja, aki szerint nem valamilyen reális politikai és társadalmi ellentétnek vezetnek ideológiai formulákhoz, hanem fordítva, kulturális vízvázlatok váltják ki a konfliktusokat. Igazolásként Stern felsorolja a szociáldarwinizmus, a marxizmus, a pszichoanalízis, Nietzsche, valamint Vilfredo Pareto romboló hatását, amely szétzúzta a nyugati szolidaritás alapját, a lelki és erkölcsi struktúrát. Ez által „...a fejedelmek korábbi machiavellizmusát a tömegek (mob) machiavellizmusává alakította át.” (175.)

Erről az okfejtésről Pók ugyan nem nyilatkozik, de elfogadja, hogy vizsgálni kell a bűnbakkereső tömeghisztéria lélektani gyökereit, annál is inkább, mert e problémáról számos más szerző is elmélkedett. (Így Jászi, Julien Benda, Eötvös József, Thomas Mann.) A kérdés lényegét abban látja, hogy az érthetetlen események magyarázatára a tömegek hiába várnak, és ezért gyártanak maguknak bűnbakokat. A továbbiakban kiemelt példái azonban részben vezető politikusok, részben befolyásos értelmiségiek tollából megszületett véleményeket, értelmezéseket tartalmaznak, ami az olvasó gondolatait éppen nem a tömegek felé, hanem ellenkező irányban terelik. A tömeg (mob, csöcselék, vagy egyszerűen csak a sokaság) mindig is hiszterizálható volt; olykor maga találta ki és találta meg a bűnöst, máskor viszont hagyta magát vezetni. Ahhoz, hogy spontán módon megtalálja a maga bűnösét, nem volt szüksége sem Marxra, sem Freudra. Ha kitört egy járvány, a tömeg azonnal „tudta”, hogy a kutat idegenek, az esetek nagy részében zsidók megmérgezték. A tömegek kitöréseit a mély múltban többnyire elfogadhatatlan helyzetek váltották ki, ahogy viszont közeledünk a jelenhez, ebben mind nagyobb szerephez jutott a manipulálás. A magam részéről arra hajlok, hogy a keresztes hadjáratokban, a boszorkányüldözésben, a francia forradalom nagy utcai jeleneteiben, majd a két világháborút követő bűnbakkeresésben és –találásban benne lássam a manipulálók kezét, vagy inkább szavát. Ha ugyanis a tömeghisztériát önmagában tekintjük, nem teszünk egyebet, mint újabb bűnbakot keresünk és vélünk találni. Ez természetesen nem jelenti, hogy ne lehetne és kellene vizsgálni a tömegviselkedés különböző formáit, hanem csupán azt, hogy ez sem értelmezhető a hatásoktól elszakítva, önmagában vett létezőnek tekintve.

Benyomásom szerint Pók Attila is így látja, mivel „A bűnbakok haszna és kára” c. dolgozatában azt keresi, hogy milyen tényezők motiválták a második világháború után a bűnösök kijelölését, a „kényszerű okkeresést”, és nem hagy kétséget aziránt, hogy az okokat nem a tömegek találták meg. Három okot jelöl meg. Az első éppen a tömegigény gyors és egyértelmű kielégítése, a második az új politikai elitek öndefiníciójának megfogalmazása, és a harmadik a társadalmi csoportok kohéziójának biztosítása, valamint mobilizálása. Itt már Pók relativizálja a kultúrkritikai tartalmakat is, amennyiben úgy véli, hogy az bármely ideológiai formátumba beköltözhet (kommunizmus, fasizmus, antiszemitizmus, maccarthysmus). Rámutat arra is, hogy a félelemre és a másik tábor gyűlöletére szüksége volt a nagypolitikának, amely meghatározta a belpolitikai mozgósítást is. Megszületett egyúttal a „paranoid politikus” típusa mind a jobb, mind a bal szárnyon, aki „Mindenütt, de leginkább a legfőbb hatalmi pozíciók közelében nemzetét, ügyét, osztályát üldöző összeesküvőket keres és talál.” (205.) Legfőbb meghatározója és eszköze a gyűlölet. (A gyűlölet pedig erősebb összetartó erő, mint a szeretet, — hangsúlyozza ezt Pók más helyeken.)

A magyar eszmétörténet két pólusú, mindenkor megosztottságából vezeti le Pók, hogy a második világháborút követően bőven akadtak elmék, amelyeket „rabul lehetett ejteni” a kommun-

nista szlogenekkel és ígérekkel. (Czeslav Milosz: A rabul ejtett elme c. munkája nyomán használja e fogalmat.) Úgy látja, hogy a diktatúrát nem csak rákényszerítették az országra, de épült az belülről is. E magatartás egyik motívuma abban rejlett, hogy a Horthy korszakot mindenki elutasította akár baloldali volt, akár jobbrol bírálta a rendszert. Az elme-rablás néhány esetét Pók konkrétan is bemutatja (Király István, Pándi Pál, Illyés Gyula, Szeckü Gyula, Hajnal István és Kodály Zoltán a kiválasztottak.), majd a cikket azzal fejezi be, hogy az 1989/90-es „csillagórát” követő várakozás a szellemi megosztottság feloldódására — sajnos — távolról sem következett be.

Felveti egy másik tanulmányban Pók Attila azt a kérdést is, hogy vajon Magyarországon miért nem zajlott le 1990 után egy olyasfajta történészvita, mint amilyenre Nyugat-Németországban sor került. (Miért nem volt történészvita a rendszerváltás utáni Magyarországon?) Az egyik okot abban látja, hogy Antall József, a történész-miniszterelnök a magyar bűnök, hibák hánytorgatásával nem akarta elidegeníteni a felső-középosztályt, amelyre az új rendszert építeni szándékozott. A másik okot az képezte, hogy a rendszerváltás gátszakadásként hozta előtérbe a trianoni traumát, amelyet sosem lehetett kibeszélni, és e helyett hosszú években át vagy a hallgatás vagy az uralkodó osztály felelősségének hangsúlyozása volt a meghatározó. Ráadásul a zsidókérdést sem lehetett érdemben tárgyalni, és noha 1990 után sorra születtek a kérdést bemutató írások, ezeket a politikai csatazaj elnyomta, és nem jutottak el a szélesebb közvéleményhez. Mindezek tetejében a szélsőjobb kisajátította a nemzeti kérdéseket, közöttük elsősorban Trianont, és ezekre szélsőséges nacionalista, egyoldalú válaszokat adott, ami miatt történész körökben e témák jó időre „szalonképtelenné” váltak. (309.) A magam részéről hozzáteszem ehhez, hogy nem csak szalonképtelennek, de bizonyos szempontból veszélyesnek is mutatkoztak e témák, mert a történész azt észlelhette, hogy amennyiben árnyalja Tisza István szerepét és felelősségét, vagy bírálja 1918/19 szereplőit, e szélsőséges nézetek képviselőinek malmára hajtja a vizet.

A vita elmaradását előidéző harmadik okként Pók azt jelöli meg, hogy a politikai mezőny gyorsan két féltékére bomlott. Az egyik oldalra kerültek a nemzetiek, a másikra a gyanús, liberális, kommunista hajlamú és nem egyszer a zsidókkal azonosított politikusok és értelmiségiek. Jött ehhez még a szociális trauma, a csalódás a várt jólétet illetően, és mindez együttesen bőséges táptalajt nyújtott a legújabb bűnbakkeresésnek. Mindent összevéve, a szerző azt gondolja, hogy összefüggés áll fenn a közép- és kelet-európai lázas bűnbakkeresés és e régió hányatott múltja között, — és e tétellel mélyen egyet lehet érteni.

A kötet nagy témái mellett — haladás, csalódás, bűn és bűnbak — található még a kötetben néhány egyéni portré olyan meglehetősen elfelejtett gondolkodókról, mint Grünwald Béla és Méray-Horváth Károly, cikket a fiatal Lukács Györgyről, értelmezést Fejtő Ferenc „ördögeiről”, Ranke hazai hatásáról, amely témákat a történelem felfogása, értelmezése köt össze. És valóban, a kötet további nagy témáját a történettudomány közelmúltja és jelene alkotja. E kérdéskör nagyvonalú áttekintése „Az integráció az európai történészek szemével” c. tanulmány. A hagyományos módon készült „világtörténeteket” a szerző kevés szóval elintézi, rámutatva, hogy ezek többnyire csak Európát érintik és szerkezetileg az államok kereteiben maradnak. Részletesebben foglalkozik a modern (posztmodern) szemléletű sorozatokkal, amelyek nagymértékben kibővítik a történeti tabló látókörét (demográfia, vallás, kultúra, mindennapi élet, nemek, mentalitások stb. tárgyalása révén), ám látványosan nélkülözik a nagyhatalmi politika, a diplomácia, a háborúk és békék történetét, és integrációs elkötelezettségük ellenére kevés figyelmet szentelnek Európa középső és keleti részének.

Megkülönböztet Pók az átlagostól néhány egy személyes vállalkozást, így Norman Davies „Europe. A history” (magyar kiadás: Európa története) c. művét és Jacques Le Goff: La vielle Europe et la notre” c. alkotását. Az utóbbival kapcsolatban kiemeli, hogy Le Goff szokatlan módon nem csak az európai erőnyeket és sikereket, de a bűnöket is „európaizálja”. Kitér Pók Attila az úgynevezett „identitás-vitára” is, amely az európaiság körül zajlik, és a „kulturális euró” megtalálására irányul, valamint arra, hogy ennek érdekében mit tett eddig az oktatás és az alapjául szolgáló történelemkönyvek kínálata. Az utóbbi egyelőre nem mondható sikertörténetnek.

A „Magyar kulturális örökség és európai integráció” c. cikkében a szerző azonban elött elhatárolja a globalizációt az integrálástól, bár elismeri, hogy a kettő nem egyszer azonos irányba mutat. Integráción gyakorlatilag az európai kulturális integrációt érti, és azt kutatja, hogy erre a magyar kultur-hagyaték és jelenlegi termés mily mértékben alkalmas. Rámutat, hogy a magyar állam többnyelvű és több vallású kultúrát hozott létre, és ezt színezték még a különböző réteg-tulajdonságos is. Ráadásul csaknem mindig megosztott volt politikai szempontból is. Nyilvánvaló, hogy e tényezők nehezítik az integrálódást. Pók biztos benne, hogy a kapcsolódást a kultúra tole-

ráns, befogadó, empátikus arculata révén lehet megvalósítani, bevallva egyszersmind a kirekesztést, amely történelmünknek sokszor részét képezte. Értékeink — hangsúlyozza — bőven felmutathatók, mivel a legrosszabb helyzetekben is tudott ez az ország ilyet felmutatni nem csak a művészetek és a tudományok világában, de olykor még a politika terén is (reform kor, második reform-nemzedék, 1956, 1989/90).

A kötetben Pók Attila azzal búcsúzik el az Olvasótól, hogy „Elménk térképei. Kelet és Nyugat a rendszerváltás utáni Közép-Európában” c. cikkében azoktól a tévedésektől, illúzióktól vesz búcsút, amelyek Magyarországon és Közép-Európában meghatározták az 1960-as évek ifjúságának gondolkodásmódját. Kiderült ugyanis, hogy sem a „Kelet”, sem a „Nyugat” nem olyan homogén, mint korábban feltételezték. Kiderült, hogy megosztott a Nyugat, és végképp nem merül ki azokban az ismérvekben, amelyeket keleti csodálói tulajdonítottak neki. Megosztott a „Kelet” is, és ez nem melleleg azzal jár, hogy újra megszületett „Közép-Európa” fogalma. Kezd kirajzolódni egy új térkép, és a közép-európai gondolkodók igyekeznek kiigazodni ezen a térképen.

Ezt a kötetet nem ajánlanám ország-, világnak olvasmányként, de jó szívvel komendálom nem csak a 20–21. század történész kutatóinak, de minden magyar és közép-európai értelmiséginek is. Minden egyes cikkével, gondolatával segít eligazodni a közel múltbeli és a jelenlegi közép-európai térképeken.

Ormos Mária

Frank Tibor

KETTŐS KIVÁNDORLÁS: BUDAPEST – BERLIN – NEW YORK 1919–1945

Gondolat, Budapest, 2012. 389 o.

A könyv először angol nyelven jelent meg *Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945* címmel Oxfordban 2009-ben. A magyar kiadás a mű gerincét alkotó eredeti dokumentumok fordításainak kivételével tulajdonképpen az eredeti verzió. A könyv a magyar és európai kivándorlás és tudomány történetének egyik klasszikus periódusát dolgozza fel és ezzel komoly hiányt pótol. Míg több recenzió prozopográfiaként, azaz a vizsgált magyar származású zsidó értelmiségi csoport kollektív társadalmi életrajzaként reprezentálja a művet, Frank Tibor hat részből álló monográfiája a két háború közötti Magyarország, Németország (különösképpen Berlin városa) és az Egyesült Államok társadalmára, „idegenképére”, tudánypolitikájára, közéletére is ablakot nyit. Így a 25 évvel ezelőtt megkezdett nagyszabású kutatói és történetírói vállalkozás a két világháború közötti időszak európai-amerikai szociológiai tanulmányaként is értékelhető.

A figyelem középpontjában a tizenkilencedik század utolsó és a huszadik század első éveiben született, a budapesti zsidó származású középosztály anyagi és művelődési privilégiumait élvező viszonylag szűk réteg áll, akik Magyarország előrevivő elitjét képezhették volna, ha a „történelem” nem szól közbe. A magyar zsidó középosztály számára egyensúlyt, gazdasági és társadalmi kibontakozást ígérő és biztosító Monarchia első világháború utáni összeomlását, a területvesztést követő három erőteljes politikai fordulat megrázó változásokat hozott ennek a rétegnek az életében (is). Az őszirózsás forradalmat, valamint Kun Béla kommunista diktatúráját a Horthy-rezsim ellenforradalma követte. Az új, két háború közötti adminisztráció kezdeti intézkedései között találjuk a történet szempontjából meghatározó 1920/XXV. törvényeket (más néven numerus clausus), ami korlátozta a zsidó származású egyetemi hallgatóság arányát. Bár a '20-as évek előrehaladtával csökkent a törvény alkalmazásának szigora, Magyarország kimagasló tehetségei távozásra kényszerültek. Alapműveltségük erős német nyelvű komponense, családi, üzleti és szakmai kapcsolataik egyértelműen a németajkú országok, főként Németország irányában határozták meg az emigráció első stádiumának útját. Menekülésről csak 1933, a náci hatalomra jutásának éve után, a kettős kivándorlás második stádiumában beszélhetünk. A formailag liberális, bár gazdaságilag megtépázott weimari Németország a '20-as években nem tűnt fonák választásnak. Olyan későbbi tudós világhírességek, mint a fizikémikus Polányi Mihály (Michael Polanyi), a matematikus és fizikus Kármán Tódor (Theodore von Kármán), az atomfizikus Szilárd Leó, az elméleti fizikus és matematikus Wigner Jenő (Eugene Paul „E. P.” Wigner) vagy a matematika

mai napig valószínűleg páratlan géniusza, a számítástechnika tudományának megalapítója Neumann János (John von Neumann) – mindannyian tulajdonképpen polihisztorok – Karlsruhe, Göttingen, Aachen, Frankfurt am Main és egyéb német központok közbülső érintésével, kevés kivétellel Berlinben folytatták tanulmányaikat vagy ott jutottak kutatói pozícióhoz, katedrához. Bár a Közép-Európa nyugati szélén gyors fejlődésnek indult Berlin sokban hasonlított Budapestre és Bécsre, a könyvből megtudjuk, hogy Berlin erőteljes kulturális amerikanizálódása révén hivat képezett a kettős kivándorlás kiinduló pontja és második stádiuma között.

Hitler hatalomra jutásával a tudós németországi életfázisa hirtelen, előre nem tervezett módon véget ért. Nagyobb részüket az Egyesült Államokban, kisebb csoportjuk Nagy-Britanniában vagy más, a nácizmus rémuralmától mentes tengerentúli országban találta meg új hazáját. A sok esetben kényszerként megélt Amerikába település többnyire nehezebb feltételek közt ment végbe, mint azt általában gondolják. Az amerikai bevándorlást súlyosan nehezítő kvóták korlátozták, valamint az emigránsok olyan nyelvi és szokásbeli eltérésekbe ütköztek, amelyek korábbi pályamódosításaikat nem nehezítették. A fentiek dokumentálása és magyarázata mellett a „száműzés” általános benyomásának elkerülése érdekében a szerző finoman rajzoló tolla világossá teszi: „A kivándorlókat nemcsak a korabeli magyar viszonyok ösztönözték távozásra: vonzotta őket a Hitler előtti modern Németország és a modern Amerika is” (14.).

Frank Tibor könyvének egyik erőssége a kultúrák interakcióinak ügyesen illusztrált, megidézett leírása. A mindennapok szintjén New York magyar zsidó emigráns mikrokozmoszát ismerhetjük így meg. A téma bővebb kifejtése révén a szerző a tehetséges emigránscsoport magaspolitikára és az amerikai művészeti életre tett jelentős hatását is bemutatja az olvasónak. A kettős, kétlépcsős emigráció tagjai komoly szerepet játszottak abban, hogy az Egyesült Államok kimozduljon a náci Németországgal kapcsolatos kezdeti semleges elszigeteltségből. Hozzájárultak emellett az európai modernista művészeti ágak, stílusok amerikai meghonosításához is.

A történet sztárjai talán elkerülhetetlenül a VI. részben megjelenő, az első atombombát létrehozó híres (hírhedt?) Manhattan Project magyar származású szakemberei, tudósai. A szerző könyve azonban nem erre a nagyjából közismert aspektusra koncentrált. Ugyancsak részletesen értesülünk például Kármán Tódor – már mint T. von Kármán – kulcsszerepéről az amerikai rakétechnika ki-fejlesztésében. De nem csak rivaldafény árad a kötetből. Sok egyéb erőnye mellett a narratíva aprólékosan illusztrált, eddig nagyrészt ismeretlen élettörténetek karcolataival is kitűnik.

A szerző évtizedeken át kitartó németországi és egyesült államokbeli hivatalos és magánlevéltári kutatások révén követte nyomon igen nagy számú magyar származású emigráns tudós és művész életpályáinak szerteágazó részleteit. A könyv egyszerre úttörő, primér kutatások eredményét közlő feltáró munka és olvasmányos történelem. Az író egyben a mához is szól, amikor a bevezető végén figyelmeztet: a hatásmechanizmust, amely ezeket az embereket vándorútra küldte a magyar történelem már korábban is többször előállította és máig előállíthatja.

Lojkó Miklós

L'ARCHIVIO DELLA NUNZIATURA APOSTOLICA IN ITALIA, I. (1929-1939)

Cenni storici e Inventario.

A cura di Giovanni Castaldo – Giuseppe Lo Bianco [Collectanea Archivi Vaticani 82]
Città del Vaticano 2010. 920 p. + 4 képtábla

AZ OLASZORSZÁGI APOSTOLI NUNCIATÚRA LEVÉLTÁRA, I. (1929-1939)

Történeti jegyzetek és inventárium

2010 végén jelent meg a Vatikáni Titkos Levéltár Collectanea Archivi Vaticani sorozatának 82. köteteként a L'archivio della nunziatura apostolica in Italia I. (1929-1939). Cenni storici e inventario (920. p) c. munka, amelyben Giovanni Castaldo és Giuseppe Lo Bianco részletes ismeretét adott a lateráni egyezmény következtében, 1929-ben felállított olaszországi nunciatura iratanyagának. (A lateráni szerződés nyolcvanéves jubileum alkalmából több kötet is megjelent: 1929-2009. Ottanta anni dello Stato della Città del Vaticano, szerk. Barbara Jatta, Biblio-

teca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano, 2009. 455; La sollecitudine ecclesiale di Pio XI. Alla luce delle nuove fonti archivistiche. Atti del convegno internazionale di studio, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2010. 484)

A Vatikáni Levéltár prefektusa, Sergio Pagano által koordinált munka során a levéltárosok a hatályos pápai rendelkezéseknek megfelelően a XI. Piusz pápa uralkodásának végéig (1939. február 10.) keletkezett iratokat dolgozták föl. (Vö. Bollettino della Sala Stampa della Santa Sede, 2006. június 30. 340.)

A 2006-os pápai engedély óta számos publikáció jelent meg a kutathatóvá vált iratanyagokból. Ezek közül néhány fontosabbat említve ki kell emelni azt a pápai államtitkárság anyagából merítő sorozatot, amelyben Eugenio Pacelli bíboros államtitkár napi feljegyzéseinek publikálását tűzték ki célul. Eddig egy kötet jelent meg: I «Fogli di udienza» del cardinale Eugenio Pacelli Segretario di Stato, I, (1930), szerk. Sergio Pagano, Marcel Chappin, Giovanni Coco, 2010. 592. (Ismeretese magyarul Tóth Krisztina tollából: Századok 2011/5, 1320–1324.). A madridi nunciatura iratanyagát használta fel Vincente Cárcel Ortí La nunciatura de Madrid y la embajada de Espana en el Vaticano (1931–1939) c. tanulmányához (Archivum Historiae Pontificiae 2006. 245–301.). A németországi nunciatura anyagából a Hubert Wolf által vezetett és a római Deutsches Historisches Institut, a Vatikáni Titkos Levéltár, valamint a müncheni Westfälische Wilhelm Universität együttműködésében megvalósuló projekt keretében az interneten publikálják Eugenio Pacelli nunciusi működésének dokumentumait (<http://www.pacelli-edition.de>). A kutatások eredményeit Hubert Wolf egy kötetben is közzé tette, amely magyarul is olvasható. (Hubert Wolf, A pápa és az ördög. Szent István Társulat, Bp., 2011.)

A vatikáni levéltár munkatársai által készített inventárium fontos útmutató a Római Szent-szék és a fasiszta Olaszország kapcsolatainak, valamint az olasz egyház korabeli történetének tanulmányozásához. Újabb adalékok és eddig nem ismert források tárulnak az olvasó elé különös tekintettel az olasz egyházmegyéik életére, a helyi egyházak fasizmussal szembeni magatartására, az Actio Catholica működésére és az olaszországi egyházpolitikára vonatkozóan. Számos forrás található a kötetben Francesco Borgongini Duca nuncius Mussolinival, Ciano külügyminiszterrel és az olasz külügy más vezetőivel folytatott megbeszéléseiről, az Actio Catholica és a kormány 1931-es és 1938-as konfliktusairól, valamint az etióp háborúról. Különösen érdekesek a vatikáni követséggel nem rendelkező országok diplomáival folytatott megbeszélések, valamint az olasz–német kapcsolatokról, az európai hatalmi rendszer átalakulásáról, a német katolikusok üldözéséről illetve Hitler esetleges vatikáni látogatásáról szóló jelentések és vélemények. A levéltári jegyzék egyben ékes bizonyítékát is nyújtja annak, hogy Borgongini Duca mindent elkövetett a lateráni egyezmény megőrzése és megvédése érdekében, és a feszültséggel teli viszonyok között az álláspontok kiegyensúlyozására törekedett, hogy el lehessen hárítani a szerződés felmondásának kiprovokálását.

A munka jelentőségét növeli, hogy a kötet úttörő vállalkozásként próbál segítséget nyújtani a szerteágazó nunciaturai iratanyag kutatásához mintáját adva a hasonló iratanyagok szakszerű feldolgozásának. Magyar szempontból is — a néhány magyar vonatkozású utalást leszámítva (Ungheria: 23, 86, 157, 298, 734.; Rotta: 106, 734, 910.) — főként ezért tarthat érdeklődésre számot a kötet, hiszen a budapesti nunciatura hasonló szerkezetű iratanyagot hagyott hátra, és levéltári feldolgozottsága is számos azonos jellemzőt mutat. (Vö. Tomislav Mrkonjic, Archivio della nunziatura apostolica in Ungheria (1920–1939), in: Az Apostoli Szentzsék levéltárai és Magyarország (15–20. század), szerk. Platania, Gaetano, Sanfilippo, Matteo, Tusor Péter, Gondolat, Budapest–Róma, 2008. 265–271.)

Az egyes iratok részletes ismertetése előtt Luca Carboni, a Vatikáni Levéltár főtitkárának tollából egy 18 oldalas bevezető tanulmányt olvashatunk, amelyben gazdagon lábjegyzetelve ismerteti a nunciatura történetét, Francesco Borgongini Duca (1884–1954) életrajzát, olaszországi nunciusi működését valamint a levéltár történetét. Ebből tudható, hogy Borgongini Duca nuncius 1929–1953-ig terjedő iratait 1982-ben Romolo Carboni nuncius küldte be a Vatikáni Levéltárba. A szerző a tanulmányban részletesen ismerteti a nunciaturai iratanyag újrendezésének folyamatát, valamint a rendezés során felmerült problémákat. Az inventárium ugyanis nem a provenientia szerint, az eredeti iktatási rendet követve írja le az iratokat, hanem a levéltár általános rendezési szabályai szerint kialakított, 25 tematikus csoportba rendezett dobozok szerint. Ennek megfelelően az inventáriumot összeállító két szerző köszönetnyilvánítása után az iratanyag 146 dobozának jegyzékét, valamint a régi, 24 tematikus csoportból álló iktatási rendet is közölték. (I: XI. Piusz 1, XII. Piusz 2, Bíborosi kollégium 3; II: Római Kúria 4–7, Szentzséki Államtitkárság 8–10; III: Vatikánállam 11–12; IV: Nunciatura 13–17; V: Kormányzat, királyi ház 18–19;

VI: Miniszterek 20–24; VII: Diplomáciai testület 25–30; VIII: Politika 31–32; IX: Törvénytervezetek 33; X: Lateráni Egyezmény 34, Szerződések 35–37, Konkordátum 38–44, Vegyes ügyek 45, Collegio Alberoni 46, Erkölcsei ügyek 47, Protestánsok, kommunizmus 48–49, Háború 50–59, Internáltak 60–67; XI: Utasítások 68; XII: Püspöki konferencia (hiányzik); XIII: Püspöki kinevezések 69–74, Apostoli adminisztrátorok 75; XIV: Opera Nazionale Balilla, Avangardisták, Piccole Italiane 76, Rendfokozatok, Káplánok, Börtönök 77; XV: Egyházmegyék 78–109; XVI: Szerzetesrendek 110–113; XVII: Actio Cattolica 114–115, XVIII: Nemzetek 116–121; XIX–XX: Nemzetközi szervezetek 122; XXI–XXII: Kitüntetések, Lovagrendek 123; XXIII: hiányzik; XXIV: Ajánlások 124–139; XXV: Vegyes iratok 140–144, Foglyok, Faji helyzet, Házasságok 145, Olasz állampolgárság, Nomadelfia 146.)

A tematikus csoportokon belül időrendi sorrendet alakítottak ki, s így az egyes iratcsomók eszerint követik egymást a dobozokon belül. A módszer következtében azonban több esetben is előfordul, hogy az iratanyag időhatárai és a hatályos rendelkezések miatt a tematikus sorozatok végén lévő dobozokban még zárolt iratok vannak. A 771 oldalas inventárium így 103 doboz tartalmát ismerteti részletesen, azonban a jegyzéken belül feltünteteti az időbeli korlátokon túl lévő dobozok címeit is (2, XII. Piusz; 50–67, Háború; 73, 74, Püspöki kinevezések; 117, Nemzetek; 124–138, Ajánlások; 141–144, Vegyes iratok; 145, Foglyok; 146, Állampolgárság), csak pontos tartalmukat nem, így rajzolva jól áttekinthető képet az iratanyagról.

A dobozjegyzék után rövid ismertetés következik a nunciatura és az államtitkárság iktatókönyveiről, amely hasznos segítségül szolgál a további kutatásokhoz, illetve az egyes ügyek Államtitkárságon fellelhető iratanyagának tanulmányozásához.

A bevezető rész végén a leggyakoribb rövidítések jegyzéke mellett négy képet is publikáltak a forrásanyagból. Ebből kettő fotó, amelyek közül az 1937-es, egy Borgongini Ducáról és kíséretéről quirináli kitüntetésének átvétele után készült felvétel, az 1939-es pedig a nunciának egy Mussolinival készült közös képe. A másik két kép Mussolini egy 1933-as leveléről, valamint Borgongini Duca egy 1932-es jelentéséről készült felvétel, amelyben Mussolinival történt találkozájáról írt.

Az inventáriumban az egyes fasciculusok leírása minden esetben az iratcsomó címének, évkörének és oldalszámának feltüntetésével kezdődik, amelyet a hosszabb-rövidebb regeszták követnek. Ezek részletesen ismertetik a fasciculuson belüli egyes iratcsomók tartalmát, amely nagy segítséget nyújt a kutatáshoz, a korábbi jegyzékek ugyanis csak a címeket közölték, a pontos tartalmat nem. A munkának köszönhetően így elkerülhetőek az indokolatlan és időigényes kérések, és jelentősen felgyorsítható a kutatás.

A regeszták gyakran idézeteket is tartalmaznak a forrásérték szempontjából kiemelkedőbb dokumentumok esetében. Így az iratok legértékesebb darabjainak, a nunciási jelentéseknek, illetve a különböző tárgyalásokról készült feljegyzéseknek és emlékeztetőknek a szövegeiből sokszor egész oldalas idézetek találhatók a kötetben. Az idézetek nagy részét a terjedelmi korlátok miatt azonban rövidítésekkel és kihagyásokkal közölték, amelynek pontos metódusáról, a válogatás és a tömörítés módszereiről hasznos lett volna egy részletesebb ismertetést közölni. Itt ugyanis ismételten azzal a régóta fennálló problémával állunk szemben, amely már a nunciaturák újkori iratanyagának publikálásával kapcsolatban is felmerült. A teljes szövegű közzétételt az iratanyag egyrészt hatalmas terjedelme, másrészt változó forrásértéke teszi lehetetlenné, ugyanakkor törekedni kell arra, hogy minél teljesebb képet sikerüljön adni az adott forrásanyagról. (Ványó Tihamér Aladár, A bécsi pápai követtség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 22–23.) A jelen kötet jól ötvözi ezt a kettős igényt, mivel átfogó és jól áttekinthető képet ad az iratanyagról, valamint az értékesebb dokumentumokból idézeteket is közöl, megmaradva azonban az inventárium keretei között.

A további kutatáshoz nagy segítséget nyújt, hogy a munka készítői az egyes regeszták mellett az adott ügyre vonatkozó nunciaturai és államtitkársági iktatási számokat is feltüntették, amelynek köszönhetően könnyen felkutathatók az államtitkársági levéltár vonatkozó ügyiratai.

A kötet használatát segíti továbbá az is, hogy a páratlan oldalakon feltüntették a dobozzámokat, így könnyen fel lehet lapozni a szükséges oldalakat. A kutató tájékozódását az inventárium végén lévő indexek is segítik, amelyekben névre, helyre és intézményre vonatkozóan is lehet keresni (777–917). Az indexek előtt rövidítésjegyzéket közöltek, utána pedig külön a folyóiratok mutatóját (919–920). Az inventárium végén a Collectanea Archivi Vaticani sorozat köteteinek listája szerepel.

A kötet kiválóan szolgálja tehát az iratanyag megismerését és egyben gördülékennyé teszi a további kutatást, és csak remélni lehet, hogy idővel a magyar ügyek iránt érdeklődők számára is elkészül egy hasonló kiadvány a budapesti nunciatura iratanyagáról.

Rétfalvi Balázs

SYMBOLAE A GÖRÖG KATOLIKUS ÖRÖKSÉGGUTATÁS ÚTJAI

Szerk.: Véghseő Tamás

A Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.

Nyíregyháza, 2007. november 23–24.

Nyíregyháza, 2010. 373 o.

Minden szempontból dicséretes az a tudományos vállalkozás, amelyet a Görög Katolikus Hittudományi Főiskola szervezeti keretein belül működő Szent Atanáz Intézet tagjai végeznek. Véghseő Tamás és kollégái — Terdik Szilveszter művészettörténész, Nyírán János liturgiátörténész, Ivancsó Lilla művészettörténész-hallgató — szisztematikusan dolgozzák fel a görög katolikus egyház történetét, és folyamatosan adják közre kutatási eredményeiket. Munkáikat széleskörű forrásbázis és megfelelő módszertani ismeretek alapján állítják össze. Témaválasztásuk tudatos és koncepciózus, ennek köszönhetően az eddig megjelent öt kötet egymásra épült, a benne lévő rész tanulmányok kiegészítik egymást.

Az Intézet kiadványsorozatában (*Collectanea Athanasiana*) — a tudományos koncepciónak megfelelően — egyrészt konferencia-anyagok, illetve önálló monografikus művek (*Studia*), másrészt forrásszövegek (*Textus/Fontes*), harmadrészt a kézikönyvek (*Manualia*), továbbá az Intézet oktatási tevékenységéhez szükséges tankönyvek (*Institutiones*) kiadását tervezik.

A *Studia* alsorozat harmadik kötetében a Nyíregyházán 2007. november 23–24-én, Nikolaus Nilles SJ halálának 100. évfordulóján rendezett nemzetközi tudományos konferencia tanulmányait adták közre. A Nikolaus Nilles munkásságáról való megemlékezés egyik indoka a jezsuita tudós jelentős hozzájárulása a görög katolikus és a keleti örökség feltárásához, megőrzéséhez, másrészt a munkásságát átható ökumenikus szemlélet mai aktualitása. A kötet tanulmányai a hazai és a nemzetközi tudományos közélet számára egyaránt készültek, ezért a magyar szövegek mellett szinte minden esetben szerepel idegen nyelvű (német, angol, olasz) fordításuk is. Ez alól csak Katkó Márton Áron „Az 1914-es debreceni merénylet” című tanulmánya jelent kivételt, illetve csak olaszul olvasható Terdik Szilveszter munkája (*‘Sculptor constantinopolitanus’ Un intagliatore greco a Mária-pócs nel Settecento*).

A kiadvány címe (*Symbolae*) Nikolaus Nilles 1885-ös egyháztörténeti forrásgyűjteményét idézi (*Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 kötet, Innsbruck 1885.), ugyanakkor többféle asszociációra is módot ad. Miként a szerkesztői előszóban is olvashatjuk, a „symbolae” eredetileg az ókori lakomákon, a résztvevők által befizetett „hozzájárulást” jelentette, melynek jelen esetben a tudományos életre alkalmazott megfelelője az egyes tudományos kérdések megvilágításához „hozzáadott adalék”. Ilyen adalékokkal kívántak tisztelegni Nilles munkássága előtt a szervezők, amikor a görög katolikus örökség kutatás egyes területeit művelő tudósok találkozását lehetővé tették.

Bár nem vált olyan feszes tematikájú kötet ez a vállalkozásuk, mint a sorozat első tagja (Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Nyíregyháza, 2006. szeptember 29–30. Szerkesztette: Véghseő Tamás. *Collectanea Athanasiana* I/1. Nyíregyháza, 2008.), a *Symbolae* szerkesztésekor is ügyeltek arra, hogy a megadott témát több nézőpontból elemezzék a tanulmányok. A szerzők tágabb kontextusban tárgyalják a témákat, nem csupán egyházi és lokális szempontokat vesznek figyelembe, hanem — az országos, megyei, illetve a primási és a szentszéki levéltárak anyagait felhasználva — különböző összefüggéseket, érdekeket, illetve társadalmi vonatkozásokat feltárva találják azokat.

A szerkesztő két nagyobb egységbe szervezte az írásokat. Az első blokkban a Nilles személyéhez szorosan kapcsolódó szövegek kaptak helyet, majd *Symbolae* címmel új szakasz nyílik, amelybe tíz, a görög katolikus felekezet 17–20. századi történetét tárgyaló tanulmány tartozik. A második egységben is érzékelhető a szerkesztői stratégia. Az első két tanulmány historiográfiai és módszertani kérdéseket feszeget, Remus Câmpeanu az erdélyi román görög katolikus egyház történetére irányuló kutatásokat és az ezzel kapcsolatos polémiákat mutatja be, míg Puskás Bernadett a művészettörténet-írás egy elméleti kérdésébe, a 'kárpáti régió' fogalom használatának tudományos vitáiba vezeti be az olvasót. Ezt követően hét tanulmány a Munkácsi és a Hajdúdorogi Egyházmegye történetének egyes szegmenseit veszi górcső alá, szigorú kronológiai sorrendben haladva. Szotyori-Nagy Ágnesnek a kötet végére kerülő kánonjogi dolgozata tér el valamelyest a többi tanulmánytól, és így a tematikától, a szerző a felekezetközi házasságra vonatkozó hatályos szabályozás problematikáját vizsgálja.

A nyitó tanulmány szerzője Wilhelm Rees, az innsbrucki egyetem professzora, aki a jezsuita tudós Nilles életútját és Innsbruckban töltött éveit mutatja be. A személyes pálya eseményeit igyekszik az egyetem történetével párhuzamosan vizsgálni, ugyanis Nilles itt 1860 és 1898 között az egyházjog tanáraként, 1860 és 1875 között pedig a külföldi diákoknak szállást és nevelést biztosító teológiai konviktus rektoraként játszott fontos szerepet. Ezt már csak azért is így teszi Rees, mert a Nilles születésének 100. évfordulójára rendezett konferencia egybesett a tudós életében fontos szerepet játszó egyetem katolikus teológiai fakultása újjáalapításának 150. évfordulójával (1857). Nilles (1821–1907) életrajzát három részre tagoltan ismerteti a szerző. Először az innsbrucki meghívásig (1860) terjedő évekkel kapcsolatos eseményeket ismerhetjük meg, és megtudjuk, hogy Nilles már ebben az időszakban is aktív publicisztikai tevékenységet végzett. Az 1860 és 1898 közötti évekről tudományos munkásságának két területe kerül kiemelésre: a Jézus Szíve tisztelet történetének feldolgozása, illetve a nyugati és keleti egyház ünnepi kalendáriumához írt liturgiátörténeti kézikönyv (Nikolaus Nilles: *Kalendarium manuale utriusque Ecclesiae orientalis et occidentalis academici clericorum accomdatum*. 2. kötet. Innsbruck 1879 és 1881; 2. kiadás Innsbruck 1896 és köv.). Nilles publikációs tevékenysége mellett fontos szerepet vállalt mint „az Egyesült Államok katolikus püspökeinek jogi tanácsadója”, miután az innsbrucki nemzetközi teológiai konviktusban kapcsolatba került a szaporodó számú amerikai diákokkal, 1860 és 1875 között mint az intézmény rektora (43.). Az itt végzett diákokkal való további kapcsolattartásnak a jezsuita atya fontos szerepet tulajdonított, támogatta az ezt szorgalmazó papi egyesület és lapja, a *Correspondenzblatt* megalapítását. Nilles meghatározó szerepet játszott abban is, hogy az 1870 és 1874 között időszakban léteben bizonytalanná váló teológiai fakultás végül fenn tudott maradni. A róla szóló tanulmány kellően méltatja a jezsuita tudósnak a görög katolikus és keleti egyházak javára végzett tevékenységét, méltó emléket állítva munkásságának.

Nilles egyik, már említett munkájának elemzésére vállalkozott a kötet másik szerzője, Ivancsó István, a nyíregyházi Szent Atanáz Főiskola tanára. A *Kalendarium manuale...* formai és tartalmi szempontok alapján való vizsgálatát a két kötetben szereplő, keleti rítusú püspököknek szóló dedikációk, valamint a tőlük származó ajánlások lajstromozásra nyitja, a kötetek és kiadások ilyen vonatkozású eltéréseinek kiemelése mellett. Sajnálatos azonban, hogy közelebbi információt nem kapunk az eltérések, bővülések okai tekintetében. Jó képet kaphatunk viszont a munka fogadtatásáról a megjelenése után keletkezett tudósítások gyűjteményéből. A kötetek tartalmi ismertetése ezután az egyes szerkezeti egységek sorrendjét követi, ahol a szerző minden esetben igyekszik jelezni, amikor Nilles magyar vonatkozású kifejezéseket elemez, használ. A *Kalendarium* harmadik kötetének tekintett *Symbolae c.* könyv, amely Szent István korona-országainak görög katolikus egyházára vonatkozó adatokat és dokumentumokat közöl, elemzését a szerzője már külön tanulmány témájának tekinti (77.). Végeredményben az írás Nilles munkájának korrekt, alapos formai ismertetése, azonban hiányolható a mélyebb hatástörténeti elemzés, illetve a Nilles által használt források és alkalmazott módszerek bővebb tartalmi bemutatása.

A Nikolaus Nilles-el foglalkozó első blokk harmadik munkája a szerkesztő Végheő Tamás tollából származik. A tanulmány a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött — a magyar görög katolikusoknak a magyar nyelvű liturgiáért folytatott küzdelmeivel foglalkozó — iratok közül egyetlen dokumentum elemzésére vállalkozik, mégpedig Nilles-nek a témával kapcsolatban XIII. Leo pápa felkérésére, 1898-ban készített támogató szakvéleményének vizsgálatára, melynek szövegét a tanulmány végén közli a szerző. Hangsúlyozza, hogy a magyar kormány emlékiratára adandó, elutasító szentszéki válasz már a szakvélemény elkészítése előtt kialakult, attól csak aláspontjának szakmai szempontú tekintéllyel való megerősítését várták. Nilles a történeti és a gyakorlati érveket egyaránt számba veszi a vizsgálat során, és arra az eredményre jut, hogy ha a Szentszék engedélyező álláspontra helyezkedik, akkor ezt politikai és egyházi megfontolásokból, valamint a hívek lelki szükségleteinek figyelembevételé miatt kell tennie. Javasolja, hogy hagyják figyelmen kívül azt az aggodalmat, mely szerint, ha az engedélyezésére sor kerül, akkor a római katolikusok is ugyanilyen követeléssel állnak majd elő. A gyakorlat ugyanis már jó ideje azt mutatta, hogy a liturgia magyar nyelven folyt az érintett egyházmegye nagy részén. Véleménye szerint sokkal nagyobb veszéllyel fenyeget az, hogy az anyagi nehézségek miatt olcsón beszerzett, a hit tisztaságát kockáztató skizmatikus szertartási könyvek elterjedése volt jellemző. Ennek megelőzését szolgálhatná, ha a magyar kormány költségén nyomtatnának és osztanának szét — ugyan magyar nyelvű, viszont nem skizmatikus — szertartáskönyveket, és mivel felismeri, hogy Rómának nincsenek megfelelő eszközei akaratának betartására, ezért a kialakult gyakorlat hallgatólagos eltűnését javasolja. Végheő röviden, de lényegretörően foglalja össze a forrásközléshez írt bevezető

tanulmányban a magyar nyelvű görög katolikus liturgia kapcsán kialakult álláspontokat és gyakorlatokat, valamint a neves jezsuita tudós szerepét a kérdés vizsgálatában, teljesebbé téve ezzel életművének és munkássága hatásának feltárását.

Tematikailag a második szerkezeti — módszertani és konkrét egyházmegye-történeti kérdéseket feszegető — blokk része Remus Câmpeanu Az erdélyi görög katolikus egyház történetének feltárására irányuló legújabb kutatási tervek című írása. Ebben részletesen mutatja be azt a folyamatot, hogyan próbálják feltárni a románság római katolikus egyházzal történő vallási uniójának eredetét és fejlődését a romániai ortodox és a görög katolikus tudósok a 2000-es években. A 2001, 2003 és 2005 nyarán rendezett konferenciák nem hozták meg azt a tudományos áttörést, amely hosszútávra kijelölhette volna a további kutatási témákat. A szerző összességében úgy jellemzi a szimpóziumokat, hogy azok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Alapvető problémának tartja Câmpeanu, hogy folyamatosan változott a konferenciák személyi összetétele. Ugyanakkor pozitívként említi, hogy kialakultak olyan kutatócsoportok, amelyekben a két román felekezet tudományos diskurzust folytathatott.

Puskás Bernadett írásában a görög katolikus művészet kutatásának egy aktuális elméleti kérdését, a „kárpáti régió” fogalmának szakirodalmi használatát vizsgálja. A tanulmány téje annak eldöntése, hogy mennyiben érdemes nagyobb látószögben vizsgálni egy adott „művészettörténeti térség” (jelen esetben a munkácsi egyházmegye) fennmaradt művészeti alkotásait? A kérdés — állapítja meg a szerző — a művészettörténet-írás nemzeti, regionális, esetleg globális keretekben való művelésével van összefüggésben, kiegészülve az interdiszciplináris és összehasonlító megközelítések által felvetett fogalmi problémákkal. A görög katolikus örökségkutatásnak szembe kell néznie ezekkel, mivel ennek kapcsán identitásbeli kérdések is felvetődnek magyar, román, szlovák és ukrán szempontból egyaránt.

Az először lengyel szerzők által használt „kárpáti iskola” fogalom stílárís, ikonográfiai azonosságok mellett technikai hasonlóságokat is felmutató régió jelölésére szolgált és szándékosan nem jelenített meg nemzeti-nemzetiségi kereteket, melyeknek a 19. század előtti időszakokra kevésbé van identitásformáló funkciója. Mint kiderül, a terminus fogadtatása nem volt egységes. Az ukrán kutatók nem használják, a magyar néprajz és kulturális antropológia inkább a Kárpát-medencén belüli jelenségekre fordít figyelmet. Leginkább a nyelvészet területén találkozunk hasonló definíciós kísérletekkel. A szerző vizsgálja azt is, hogy milyen fogadtatásra talált a fogalom az érintett területek (ukrán, lengyel, román, szlovák, magyar) művészettörténet-írásában. A kialakult két markáns vélemény ismertetése után arra az álláspontra helyezkedik, hogy az egész régió (Fehéroroszországtól Erdélyig) egységesen kezelhető terület, melynek művészetét vizsgálva célszerű nemzetek feletti fogalmakkal dolgozni („Kárpát-vidéki”), ugyanis így lesz jól látható többek között a középkori és az újkori időszak szemléletváltása is.

Munkácsi és a Hajdúdorogi Egyházmegye történetét tárgyaló tanulmányok a kezdetekkel indítanak. Baán István, Véghseő Tamás és Peter Soltés írásai plasztikusan érzékeltetik azt az igen speciális (transzformációs) helyzetet, amelyben az unió létrejött, majd hosszú évtizedek alatt fokozatosan, igen sok küzdelem árán megszilárdult. Baán István találóan fogalmaz úgy, hogy „nem csupán két rítus, hanem két különböző koordináta-rendszer egyeztetéséről volt szó”. (165. A fogalom igen találó, a komplex vizsgálatot szimbolizálja. Nem véletlen, hogy Véghseő Tamás is használja a gondolatot: „hatalmi koordináta rendszer” 197.) A munkácsi püspököknek mind a kormányzervekkel, mind a katolikus klérussal (leginkább az egri püspökkel), mind a vármegyei hatóságokkal, mind a helyi birtokosokkal meg kellett küzdeniük az egyrészt a püspök egyenrangú félként való kezeléséért, másrészt a görög katolikus papság elfogadtatásáért, emancipációjáért, és ezen keresztül a hívek társadalmi integrációjáért. A katolikus egyházból való integrálás révén a magyarországi keleti szertartású közösségek elmaradott társadalmi rétegének felemelése és modernizálása valósulhatott meg. Az említett három tanulmány pozitívuma, hogy a kérdéskört az integráció oldaláról, kontextualizálva és több szempontból vizsgálva tárgyalják.

Baán István („A munkácsi püspöki szék betöltése 1650 és 1690 között”) viszonylag rövidebb, ugyanakkor igen feszes, precíz és logikus tanulmányában az ungvári unió jogi kereteit vizsgálja, és számos jogi kérdést tisztáz: többek között az ungvári unió okmányának sorsát, amellyel kapcsolatban leszögezi, hogy az nem jutott el Rómába, így ott nem került elfogadásra. Ugyanígy feltérképezi az első egyesült püspök, Parthén 1651-ben történt felszentelésének körülményeit. A püspöki joghatóság tisztázása azért is különösen fontos, mert ennek hiányában „tisztázatlan maradt a munkácsi egyházmegye kánoni jogállása és püspökeinek viszonya a helyi latin hierarchiához, ami civil jogi státuszát is ingatagrá tette”. (166.)

Véghseő Tamás tanulmányában („... meliorem vivendi ordinem introducere” Egy görög-katolikus püspök sajátos feladatai és lehetőségei Magyarországon a felekezetszerveződés korában: hat ismeretlen De Camillis-levél tanulmányai) a konfesszionális szemponthoz alapján vizsgálja De Camillis püspök tevékenységét. A tanulmány elején részletesen taglalja metodikai szempontjait. A szerző invenciózusan dolgozza fel a forrásait, az ott szereplő adatokat képes egyrészt rendszerben, összefüggéseiben láttatni, másrészt jó érzékkel kiválasztani egyes részleteit, és azokat elemezni. Ezt bizonyítja számunkra már a tanulmány (programadó) címe is, a *bonus ordo vivendi*, illetve a *melior vivendi ordo* gondolatának kiemelése és központba állítása, e gondolat tökéletes kohézióját adja a kor törekvéseinek. A jobb „életrend” bevezetése ugyanis az unió egyfajta végső és közös céljaként jelentkezett. Ez „tülmutat a közvetlen válságkezelésen és egy hosszabb távú célkitűzést és cselekvésprogramot feltételez.” (198.) Véghseő Tamás hat — a dolgozathoz mellékelte — levelet elemezve mutatja be azt a folyamatot, melynek során De Camillis püspök a saját pozícióját kereste és kiépítette. Ennek során folyamatában ábrázolja a főpásztor stratégiáját, tevékenységét, továbbá kapcsolatait és küzdelmeit. Különösen jól adatolt a Debrecen városával, illetve a szepesi kamarával kiépített kontaktusa. Láthatjuk, hogy a Tridentinum szellemében eljáró püspök az alsópapság számának és képzettségének növelésével, illetve a zsinatok, vizitációk tartásával igyekezett programját megvalósítani. A Véghseő Tamás által felvázolt argumentáció kitűnően érzékelteti, hogy „a keleti szertartású keresztények integrációja a katolikus egyházba — több mint vallási/felekezeti/teológiai kérdés”, ugyanis a „az érintett társadalmi csoportok számára a katolikus egyházon keresztül válnak elérhetővé azok a lehetőségek, melyek (...) szociális, kulturális, gazdasági felemelkedéshez vezetnek. A felemelkedés záloga pedig a közjogi státusz elnyerése, vagyis a felekezeti hovatartozás kimondásának ... állami elismerése.” (212.)

A Véghseő Tamás által elindított folyamatokat Peter Šoltés tanulmánya (A papság reformja a Munkácsi Egyházmegyében a 18. században) folytatja. A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kutatója és a rózsahegy Katolikus Egyetem oktatója a Munkácsi Egyházmegye történetét 1771-ig, a püspökség kánoni felállításáig követi nyomon. Az 1771-es aktust a klérus sikeres reformjának hivatalos elismeréseként értékeli. A szerző — Véghseő Tamáshoz hasonlóan — a 18. századi folyamatokat társadalomtörténeti és konfesszionális kontextusban tárgyalja. A tanulmányban különös hangsúlyt kap a papság emancipációja, integrációja, továbbá az, milyen csatornákon kommunikálta, illetve ellenőrizte az egyház elvárásainak érvényesülését. Šoltés rámutat a görög katolikus egyház speciális helyzetére, míg Véghseő egy transzformációs időszakról tájékoztat, addig a Šoltés által bemutatott korszak annyiban más, hogy a görög katolikus hívek egyfajta expanziós helyzetbe kerültek az ország keleti területén. A De Camillis által megkezdett utat folytatják a 18. század püspökei. A szerző szisztematikusan végigköveti a püspökök bonyolult és számos konfliktussal terhelt kapcsolatrendszerét, illetve az alsópapsággal kapcsolatban végbement integrációs folyamatokat, melynek során mind életmódjuk, mind képzettségük, mind státuszuk, szociális helyzetük tekintetében előrelépést tapasztalhatunk. Šoltés munkájának külön érdeme, hogy kutatásait „nem csupán fentről indított folyamatként” értékelte, hanem alsó szinten (és az alsó szintről) is vizsgálta az egyház szervezetét, az azt képviselő személyek és a közösségek szimbiózisát. Šoltés kutatásai a magyar történettudomány számára is jelentősek; a Zemplén, Sáros, Abaúj, illetve Szepes vármegyék 18. századi felekezeti, etnikai viszonyait érintő vizsgálatait 2009-ben monografikus feldolgozásban is megjelentek. (Peter Šoltés: *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesionálna pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šarisi*. Bratislava, 2009.)

Az egyházmegye 19. századi történetének egy konkrét művelődéstörténeti szegmensét, az elemi szintű görög katolikus oktatásügy 1880-as évek beli helyzetének vizsgálatát végzi el Polyák Mariann, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem doktorandusz hallgatója Bereg vármegye példáján. Forrásként elsősorban a Bereg vármegyei királyi tanfelügyelő 1881–1882. évi jelentését veszi alapul, melynek adatai szerint a megye legnagyobb iskolafenntartója a Munkácsi Egyházmegye volt. Megtudjuk, hogy az iskolák nagy részében formailag ugyan be tudták tartani az 1879 óta kötelező, a magyar nyelv oktatásával kapcsolatos szabályokat, gondot jelentett azonban, hogy a tanítók gyakran maguk sem bírták teljesen a magyar nyelvet, így csak az írás-olvasás mechanikus elsajátítását tudták garantálni. Ezért is szorgalmazta a kormányzat állami iskolák létesítését, illetve alternatív megoldásként magyar nyelvi vándortanítói állások létesítését. A megye hegyvidéki, ruszin lakta részein gyakori volt az iskola nélküli település, más területeken viszont a tanulók nagy száma miatt az iskola bővítése lett volna szükséges, amire azonban nem volt mód. A jelentés szerint a görög katolikus iskolák többsége — főleg a társadalom a szegénysége és az alulképzettség miatt — infrastruktúrájában és személyzetében nem tudott megfelelni a törvényi elvárásoknak, és nem produkálta a többi

felekezeti iskolában tapasztalt tanulmányi eredményeket sem. E helyzetkép azt mutatja, hogy a felekezeti oktatás másutt is létező problémái a görög katolikus intézményekben fokozottan jelentkeztek, melyeken az állam igyekezett segíteni, gyakran azonban csekély hatékonysággal.

A magyar történetírás által kevésbé feldolgozott 1914-es debreceni merényletet vizsgálja Katkó Márton Áron, aki egyetemi szakdolgozatát bővítette itt tanulmányra. Írása egyfajta oknyomozás. Igen széles forrásbázis (korabeli sajtótermékek, levéltári források) alapján halad szisztematikusan előre, a merénylettel kezdve, majd a rendőrségi nyomozás majdnem minden fázisát nyomon követve. A szerző külön érdeme, hogy az eseményeket regionális és nemzetközi összefüggésekbe helyezi. A talán kissé túl részletes, esetenként a kelleténél több kitérőt tartalmazó tanulmány igyekszik az ügy minden, forrásokban megemlített elemét bevonni az argumentációba. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy ez lett a kötet legerjedelmesebb tanulmánya. Az olvasmányos, érthető narráció, a szerző folyamatos és logikus előadásmódja azonban kárpótol bennünket, kitarító és lelkiismeretes munkáját pedig elismerés illeti.

Janka György a korabeli görög katolikus sajtó segítségével mutatja be Miklósy István hajdudorogi püspök (1913–1937) egyházkormányzati tevékenységéről kialakult korabeli képet. Kronológikus sorrendben haladva vizsgálja a püspökszenteléstől a főpásztor temetéséig eltelt időszak fontos (sajtó)eseményeit, és ez alapján vázolja a püspök által megoldandó főbb problémákat, konfliktusokat és elért sikereket (pl. az egyházmegyei székhely kérdését, a Gergely-naptár bevezetését, Trianon hatását). A vizsgálatba bevont források speciális jellege alapján inkább a korabeli olvasóközönségnek a püspökkel kapcsolatos tájékozottságáról, információkkal való ellátottságáról kapunk képet, ami egy püspökéletrajz megírásának kiváló, de nem elegendő kiindulási bázisát jelentheti.

A kötetet záró tanulmány valamivel lazábban illeszkedik a többi írás által meghatározott tematikába. Egy aktuális egyházjogi probléma kifejtésére vállalkozik Szotyori-Nagy Ágnes (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Posztgraduális Intézet), a felekezeti közti házasságra vonatkozó hatályos kánonjogi szabályozás kapcsán. Az ortodoxok házasság feletti joghatóságának kérdéseit a szerző történeti módszerrel vizsgálja. A bemutatott álláspontok közül kiemeli azt, mely szerint az „ortodoxok a kormányzati hatalom birtokában vannak (...), és a különválást követően is képesek voltak saját törvények kiadására.” (361.) A Nikolaus Nilles által összeállított *Symbolae* néhány dokumentuma is ezt az álláspontot támasztja alá (1654, 1880). A tanulmány e ténynek köszönhetően kapcsolódik talán legszorosabban a kötet tematikájához. Az előzmények ismertetése után a *Lumen Gentium* és az *Unitatis redintegratio* irányelveire helyezi a hangsúlyt, melyet a *Dignitas connubii* instrukció bemutatása követ. A gondolatmenetet néhány, a fentiekből következő kardinális probléma és nyitott kérdés ismertetése, felvetése zárja.

Végeredményét tekintve a kötet — a szerkesztői és konferenciaszervezői szándékoknak megfelelően — fontos részkérdések tisztázásával járul hozzá a Munkácsi és a Hajdúdorogi Egyházmegye történetének feltárásához. Emellett a görög katolikus örökségkutatás fontos elméleti kérdéseit veti fel, mintákat nyújtva a feldolgozásra váró történeti problémák megoldásához. A szerkesztők másik célja is megvalósult, méltó módon állítottak emléket Nikolaus Nilles munkásságának, és mutatták be kapcsolódási pontjait a (magyarországi) görög katolikus hagyományokhoz.

Csibi Norbert – Gözsy Zoltán

K. Farkas Claudia

JOGOK NÉLKÜL

A zsidó lét Magyarországon 1919 – 1944)

(Napvilág Kiadó. Budapest. 2011. 361 o.)

A magyarországi zsidóság újabb kori történelmével foglalkozó szakirodalom központi témája érthető módon a vidéki zsidóság deportálása és közel félmillió ember pusztulása a náci koncentrációs és megsemmisítő táborokban. A holokauszt fő hulláma 1944. március 19. után, a német megszállás első hónapjaiban sodorta magával az áldozatokat, ami azt a megtévesztő képzetet keltheti, hogy a magyarországi zsidóság eddigig lényegében háborítatlanul élhetett, a katasztrófa váratlanul és hirtelen, villámcsapásszerűen sújtott le az izraelita magyar állampolgárok közösségére.

K. Farkas Claudia könyve azonban egyértelműen bizonyítja, hogy az 1944-es tragédiában több évtizedes bajlós fejlemények összegződtek és jutottak el kulminációs pontjukig. A szerző figyelmének középpontjában a zsidóság és a magyar társadalom többi részének viszonya áll, amely

a Horthy-korszakban a dualizmus időszakához képest alapvetően módosult, és az 1867-es emancipációs törvényben kifejeződött befogadástól eljutott a kirekesztésig, sőt, az élethez való jog megkérdőjelezéséig.

Az asszimiláció értékeit tagadó, azt kifejezetten „nemzetellenesnek” minősítő kiközösítésnek, mint új társadalmi paradigmának a historikuma 1918–1920-ban kezdődött. A publicisztikában és a belletrisztikában, sőt, még a tudományos művekben is megjelent azon szemlélet, amely a forradalom okozta megrázkódtatást és Trianon végétét egyaránt az „idegeneken” és elsősorban a zsidóságon kérte számon. A modernizáció és a vele párhuzamos asszimiláció következményeként tudható be, úgymond, a „zsidóroham”, ami a forradalmakat és a történelmi államterület kétharmadának elvesztését okozta. Az 1930-as években pedig kibontakozott a kitagadás újabb áramlata. Ennek legfontosabb jellemzője az volt, hogy az inkább „bűnbakkereső” korábbi tendencia mellett egyértelműen előtérbe került a teljes „örsekváltás” igénye, a zsidóság minden gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai pozícióból való kiűzésének követelése.

K. Farkas Claudia ebbe a gazdagon kimunkált gondolati keretbe építi be a zsidóság jogfosztásának ábrázolását. Megrajzolja a téma főbb kontúrjait, de nem marad adós a finoman cizellált részletekkel sem. Sőt, helyenként, így az országgyűlési viták ismertetésénél, indokolatlanul aprólékosnak tűnik a szövegezése.

A monográfia széles körű forrásbázisra épül. A szerző hiánytalanul feltárta a téma szempontjából kiaknázzható levéltári állagokat és a teljesség igényével dolgozta fel az 1938–1939-es sajtóanyagot. Az egyéb nyomtatott források közül in extenso merített az országgyűlési naplókból és irományokból, valamint a Corpus Jurisból. Kitérően ismeri az egész könyvészetet, így a dokumentumgyűjteményeket, naplókat és a szakirodalmat. Kár, hogy átfogó jellegű olvasottságát nem hasznosítja a téma historiográfiájának értékelésére.

A zsidóság jogfosztásának kiindulópontját az 1914–1918 közötti világháború utáni Európa első antiszemita törvénye az 1920:XXV. tc., a „numerus clausus” jelentette. „Ez a törvényalkotás teremtette meg az 1930-as évek végétől újraaktivizálódó zsidóellenes törvényalkotás ideológiai alapjait... intézményesítette, hogy az egyensúlyi állapot megteremtése jogsérelemmel is elérhető... A magyar társadalmat a jog eszközével szoktatták hozzá a zsidókérdés speciális lehetőségeihez és megoldási módzataihoz. Krízishelyzetet, a magyar társadalom szétszakítottságát jelezte zsidó és nem zsidó közösségre”. – értékeli a szerző a numerus clausus törvény cikk korszakos jelentőségét. (23.)

A jogfosztó legiszláció ezután majd két évtizedre megszakadt. Az antiszemitizmus kikerült az állami politika eszköztárából. A bethleni konszolidáció, a gazdasági válság, a gömbösi 95 pont, egyszóval az államrezon érdekei szükségessé tették a jelentős részben zsidó üzleti világ közreműködését. Az antiszemitizmus azonban a nyugalmasnak tűnő években sem tűnt el, csupán lappangott. A zsidóellenesség állandósult a közéleti nyilvánosságban, sajtóorgánumokban, s voltak olyan területek, így a közszolgálat, ahol határozott diszkrimináció érvényesült a zsidósággal szemben.

A látens antiszemitizmus 1938-tól ismét aktivizálódott. A szerző két tényezővel magyarázza ezt a jelenséget. A belső indítékot Bibó István nyomán abban látja, hogy „a zsidókérdés úgy jelent meg az 1930-as években, mint az ország legfontosabb szociális kérdése”. A kormányzat sikeresen manipulálta a társadalmat, mert „a tényleg robbanással fenyegető problémák orvoslása helyett... megpróbálta másra irányítani a figyelmet. Úgy állította be, hogy a zsidóság áll az ország legfőbb bajainak hátterében... A zsidóságot mintegy prédának odadobni könnyebbnek tűnt, mint a szociális bajokat enyhítő hozzáértő intézkedéseket meghozni.” (32. p.)

K. Farkas Claudia az antiszemita törvénykezés felújításának másik okát az európai zsidó sors fejleményeiben látja. Az 1930-as években Németországon kívül Romániában, Olaszországban, Szlovákiában és Lengyelországban került sor zsidóellenes intézkedésekre. A szerző mértéktertőan ítéli meg a nemzetközi környezet hatását. „A két évtizedes hazai előzmények... túl markánsak ahhoz, hogy az 1938–1939-es zsidótörvényeket a külföldi nyomás vagy akár a kívülálló minták nyakába lehessen varrni. Ezek közvetett lélektani és politikai ösztönző hatása ugyanakkor tagadhatatlan.”

A monográfia végigkíséri a zsidóság pokoljárását az 1938-as első zsidótörvénytől az 1944-es „végső megoldásig”. Részletesen elemzi az egyes törvénykezési aktusokat és egyéb intézkedéseket genezisüktől a következményekig, ismerteti az „örsekváltás” eredményeit. Bemutatja a kormányzati tényezőket, a politikai erőket, az egyházakat és a németek szerepét a jogfosztásban, valamint a zsidó közösség magatartását.

A szerző alkotói módszerének legjellemzőbb vonása megítélésünk szerint az alaposság, a mindenre kiterjedő figyelem. Tudja, hogy a historikus számára nem elegendő, ha csupán magas-röptűen, mintegy repülőgépről veszi szemügyre a témáját, hanem bizony gyalogszerrel is be kell barangolnia a választott tárgykör zegzugos sikátorait. K. Farkas Claudia mindezt megtette, s így értékes történezmunkát alkotott.

Műve a lehető legjobb pillanatban jelent meg, amikor ismét felcsaptak a viták és felizzottak az indulatok a magyarországi holokausztért viselt felelősséget illetően. Könyvének gazdag és cáfolhatatlan tényanyaga egyértelműen bizonyítja, hogy a holokauszt története nem 1944. március 19-én, a német megszállással kezdődött. A jogfosztás első lépése 1920-ra datálható, majd 1938-tól folytatódott és kiteljesedett. A közbenső időben pedig állandósult a gyűlöletbeszéd és bevett gyakorlattá vált több területen a diszkrimináció. Mindez szellemileg és politikailag előkészítette az 1944-es tragédiát. Márpedig ki vonhatná kétségbe, hogy 1920–1944. március 19. között az ország és kormányzata teljes önállósága birtokában volt, ezért viselnie kell a szuverenitással járó felelősséget is.

Sipos Péter

Turbucz Dávid

HORTHY MIKLÓS

Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 254 o. + 16 o. képmelléklet

Horthy Miklós személyének és rendszerének megítélése ugyan a történetírás számára jó ideje már teljesen egyértelmű, ám a mélyen megosztott közgondolkodásra ennek a hatása igen-csak szerény. A szaktudomány legjelesebb eredménye Thomas Sakmyster angolul 1994-ben, magyarul 2001-ben megjelent munkája, amely az egész életutat áttekinti, ám a részletes feldolgozás a pálya érdemi részére terjed ki csupán.

Turbucz Dávid a Napvilág Kiadótól egy tudományos ismeretterjesztő összefoglalásra kapott megbízást, s ennek sikerrel tett eleget.

A könyv végén található felhasznált irodalomjegyzék is mutatja a szerző egyik jeles tulajdonságát, a kiegyensúlyozottságot. A recenzens azonban Lackó Miklós és Juhász Gyula több munkáját hiányolja, s bár tudja, hogy a régebbi munkákon végzett az idő leginkább kemény rostát, mégis azt tartja, hogy bizony azokban is van a ma történésze számára megszívlelendő. Főleg akkor, ha nem feledjük, hogy a rendszerváltás nyomán az inga a másik irányba lendült ki.

Kollégánk munkájának további erénye, hogy az ismeretterjesztő jelleg ellenére is bőséggel támaszkodott saját kutatásai eredményeire. A Horthy-kultusz változásának bemutatásához levéltári forrásokat, korabeli sajtóanyagot és nyomtatott forrásközléseket használt, a Horthy-kultusz rendszerváltást követő vizsgálatához pedig országos pártlapokat, melyek nagyrészt lefedik a színes politikai palettát.

Turbucz ugyan jól érzékelteti a Horthy-képpel kapcsolatos szélsőségeket, ám hiányoljuk a tablóból Szekfű Gyulát.

Egyetértünk Turbucz Dáviddal, amikor azt írja: „Horthy konszenzusos megíteléséről egészen addig nem beszélhetünk, amíg a nevét viselő korszak egésze, illetőleg annak számos problémája (például Trianon és a revízió, a politikai rendszer jellege, a történelmi középosztály szerepe, a második világháború, a zsidóság sorsa) kapcsán nem alakul ki egyetértés a magyar társadalomban. S mint látjuk, erre még várunk kell.” (10.) Természetesen jelen munkától jellege és terjedelme miatt nem várhatjuk, hogy ezeket a kérdéseket tisztázza, részletezze – a középosztály mindkét kohorszáának szerepét azonban (már csupán annak okán is, hogy Horthy Miklós a keresztény középosztály gyermeke volt) vélhetőleg jól tett volna alaposabban bemutatni. Turbucz Dávid könyvének egyik erőssége viszont, hogy a zsidókérdést alaposan, árnyaltan, több szempontot mérlegelve vizsgálja és tárja olvasója elé.

A munka jól áttekintető: a Horthy-család gyökereitől az emigrációs évek bemutatásáig rajzolódk ki Horthy élete. Az első három fejezetben Horthy egyes életszakaszai jelölik ki az alfejezeteket, a kormányzói tevékenységénél azonban a szakaszolás inkább a Horthy-korszak periodizációját követi. A miniszterelnökökkel történt tagolással szemben a kormányzó politikai életben való

részvétele vagy a különféle ideológiákhoz való viszonyulásának módosulásai jobban kidomborították volna Horthy személyét.

Sakmysterrel szemben érdem, hogy Turbucz Dávid részletesen tárgyalja Horthy Miklós 1918 előtti tevékenységét. A családi háttér ismeretében világosabb a szabad királyválasztók vs. legitimisták vitája. A haditengerészeti akadémián töltött évek döntöek a leendő kormányzó habitusára, értékrendjére, magatartására. Véltetőleg nagy jelentősége volt annak is, hogy 1908-ban az annexió válság idején Konstantinápolyban szolgált a Taurus állomáshajó parancsnokaként. Az uralkodó mellett töltött évek jelentősége pedig közismert: itt találkozott Horthy a Monarchia kezeit feszegető nemzetiségi kérdéssel, a szocialista eszmékkel és ekkor tovább erősödött konzervatív-liberális beállítottsága.

Turbucz Dávid meggyőzően hántja le az otrantói sikerről azt a kultikus mázat, „amellyel 1919 után alaposan leöntötték” (55.), és a Cattaro-i matrózlázadás körülményeit is megnyugtatóan tisztázza.

Horthy — írja a szerző — november 8-án felkereste az uralkodót. Boroviczény Aladár emlékirata szerint ekkor az altengernagy biztosította őt örök hűségéről, valamint arról, hogy mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy visszaszerezhesse uralkodói jogait. Turbucz ez utóbbit nehezen tartja elképzelhetőnek, mert IV. Károly csak november 13-án mondott le Eckartsau-ban az uralkodói jogainak gyakorlásáról. A szerző ezen érvelését nem tartjuk elfogadhatónak, mert ugyan a hivatalos lemondás még valóban nem következett be, de november 3-án Padovában már fegyverszüneti megállapodást írtak alá és már akkor nyilvánvaló volt, hogy a Habsburg-ház nem gyakorolhatja továbbra a jogait, és Ausztriában már november 11-én kikiáltották a köztársaságot. Tehát a személyes találkozó alkalmával Horthy igenis ígérhetett segítséget az uralkodónak jogai visszaszerzésében. A történelem kereké azonban fordult és így nem tette.

Károlyi Mihályról és rendszeréről sajnálatosan kevés szó esik a könyvben. Az 1919-es fehérterrortól rajzolt képpel viszont biztos fogódzót kap az olvasó. Ugyanígy a kormányzóválasztás rajza is körültekintő, kellő részletességgel.

A kötet legnagyobb fejezete a kormányzót mutatja be. A munkának nagy erénye Horthy világgépének, gondolkodásmódjának szakavatott bemutatása. Nemzetfelfogásába nem illett bele a nagybirtokrendszert megszüntető földreform és a parasztság erősítése. Turbucz bemutatja, hogy Horthy gondolkodásában hogyan jut el a katonai diktatúrától a korlátozott parlamentarizmusig. A szerző helyesen emeli ki, hogy közel egy évtizeden át Horthy szinte mindenben elfogadta Bethlen döntéseit. A gazdasági válság hatására azonban aktívabb politikát akart folytatni és a miniszterelnököt több mindenben el is marasztalta.

A külpolitikai dimenzió leginkább a harmincas évek második felétől lesz hangsúlyosabb a könyvben, amit természetesen indokol a revízió egyre aktuálisabbá válása. A szerző jól mutatja be azt az egyre szűkülő mozgásteret, amelyet a kormányzó maga is szűkített a magyar revíziós célok elérése érdekében. Turbucz viszont elemzi azokat a lépéseket is, amikor Horthy lazítani akart a Németországgal való egyoldalú elköteleződésben. Biztos szakirodalmi előzmény alapján ír az 1938. augusztus 23-i Horthy-Hitler találkozóról és a második világháború kitérését követően folytatott fegyveres semlegesség politikájáról. Hiányoljuk azonban, hogy a szerző nem tér ki a Horthy-Hitler találkozó napján kötött bledi egyezményre, mely a korszak magyar külpolitikájának egyik legnagyobb sikere volt.

A terület-visszaszerzések kapcsán Turbucz részletesen bemutatja: az eddigi „országmentő”, „országépítő” Horthy-kép mellé társult az „országgyarapító” kormányzó képe is. Ezzel együtt a Horthy-család kultusza is erősödött. A visszacsatolásokat követő pompás bevonulások minden eddiginél magasabb dicsőségbe emelték Horthy Miklóst. A magyar társadalom nagy része nem látta azt, hogy azokért a négyzetkilométerekért, amiket visszakaptunk Adolf Hitler „jóvótából”, nagy árat fogunk fizetni.

A szerző bemutatja Horthy antiszemitizmusát, amire már az 1919-es események kapcsán is kitért és ezt a vonalat továbbviszi, megállapítva, hogy az 1930-as években változott az államfő zsidókkal kapcsolatos felfogása, ezt követően a szelektív antiszemitizmus jellemezte. Az első zsidótörvény életbe lépése ellen a kormányzat semmit nem tett, a második zsidótörvénnyel épp a fent említett ok miatt nem értett teljes egészében egyet, így az eredeti törvény szövegét módosították.

A háborúba lépést követően újra előjött a zsidókérdés. Ennek a kérdésnek a szerző kellő figyelmet szentel. Nagyon tárgyilagosan, több szempontot mérlegelve vizsgálja Horthy szerepét. Ahogy más kérdésben sem, úgy ebben sem — nem elítél, nem felment, hanem a történeti valóság ábrázolására törekszik. Turbucz leszögezi, hogy Horthy az 1941-es szégyenletes Kamenyec-Podol-

szkij-i deportálások után 1944 tavaszáig a „német követelések ellenére, nem járult hozzá további deportáláshoz.” (182.), sőt, 1942 nyarán fellépett a munkaszolgálatos zászlóaljokban történt kegyetlenkedések ellen, ugyanakkor viszont további két jogkorlátozó zsidótörvényt fogadtak el.

Teleki Pál halála bár megrendítette, mégsem volt figyelmeztető jel számára. Magyarország második világháborúba való belépésével kapcsolatban Turbucz Dávid megjegyzi: a „bolsevizmus ellen küzdő öreg kereszties lovag” (175.) lelkesedése nagy volt a Szovjetunió elleni hadművelet megindításakor. Turbucz lényegre törően leírja a hadba lépés körülményeit, annak jogszabályi hátterét, azzal viszont még érzékelhetőbbé tette volna a kormányzó pozícióját, ha azt is megírja, hogy a parlamenti felhatalmazást csak 1941 októberében kapta meg utólag. Tehát ez a Horthy már messze nem az a Horthy volt, aki az 1920-as években miniszterelnökre hagyatkozva szemlélte a napi politika folyását. A Horthyt idealizáló elképzelések szeretik csak Bárdossy László felelősségét látni. Azzal együtt azonban, hogy neki is meg volt a maga felelőssége, látnunk kell, hogy Horthynak a kezében volt a jogi eszköz arra, hogy a hadba lépést foganatosítsa.

Biztos szakirodalmi háttér alapján világos Horthy Miklós szerepe a német megszállásban. Horthy „végzetesen rossz döntést hozott” (199.) azzal, hogy nem mondott le, mert ezzel legitimizálta a megszállást és mindezek mellett még államfői jogait is gyakorolta.

Így a magyar zsidóság végső tragédiáját is Horthy Miklós legitimizálta, annak ellenére, hogy a rendeletet előzetesen nem hagyta jóvá, hanem Pilátus módjára mosta kezeit. A deportálások leállítását is nemzetközi nyomásra tette 437 402 vidéki zsidó deportálását követően. A budapesti zsidóság megmenekülése tehát elsősorban nemzetközi nyomás következménye.

Turbucz Dávid körültekintően elemzi Horthy kiugrási kísérletének kudarcát. Megmaradt gyermeke elrablásakor Horthy nem az ország vezetőjeként, hanem aggódó apaként viselkedett és így október 16-n kinevezte Szálasi Ferencet miniszterelnöknek. Horthy Miklós számára az emigráció évei következtek, amit Turbucz az utolsó nagyobb fejezetben tárgyal.

A volt kormányzó továbbra is kormányzónak tekintette magát, nem volt képes az önkritikára, ebből következően a döntéseinek a súlyát sem érezte át. Sztálin mentette meg Horthyt a felelősségre vonástól, és ezt elfogadta Rákosi és Washington is. Nem akartak nemzeti mártírt faragni belőle. Ez a magyarázata annak, hogy Nürnbergben nem háborús bűnösneként, hanem tanúként hallgatták ki.

Turbucz Dávid tisztességes, hasznos munkával gyarapította a hazai tudományos ismeretterjesztő irodalmat. Reméljük, hogy ezzel alapot teremtett maga számára egy szaktudományos monográfia megírására is.

Marchut Réka

Simon Attila

EGY RÖVID ESZTENDŐ KRÓNIKÁJA

A szlovákiai magyarok 1938-ban

Fórum Kisebbségtudományi Intézet, Somorja 2010, 275 o. + mellékletek (319 o.)

Simon Attila a szlovákiai magyar történelemtudomány középnemzedékének jeles alakja, a komáromi Selye János Egyetem Történettudományi Tanszékének nem rég habilitált docense. Szakterülete a két háború közötti Csehszlovákia története, pontosabban a felvidéki magyarság sorsa ezen időszak alatt. Eddig három önálló kötete jelent meg. Az első 2008-ban látott napvilágot Telepesek és telepés falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között címmel, és egy rövid monográfiája tavaly Küzdelem egy városért. Pozsony és pozsonyi magyarok 1938–1939-ben címmel. Ez utóbbi mintegy kiegészítése és egyben folytatása az ismertetendő műnek.

A bemutatandó munka Csehszlovákia jubileumi évének a történeseit beszéli el. Mivel a tervezett ünnepségek a politikai események előrehaladtával többnyire elmaradtak, így a 20. évforduló végül a köztársaság utolsó éve is lett. A címben szereplő „rövid esztendő” megjelölés, noha a szerző maga nem írja, arra vonatkozhat, hogy az események tárgyalását az illető év januárjától novemberig, az első bécsi döntésig dolgozza fel.

A szerző fő feladatának tekinti, hogy változtasson a szlovák történettudományban berögződött sztereotípián, miszerint a szlovákiai magyarság lenne az egyik fő bűnöse Csehszlovákia felosztásának. Simon bizonyítani igyekszik, hogy a magyar politikai képviselő egészen más irányvo-

nalat képviselt, mint a szudétanémet, és hogy a felvidéki magyarság mindvégig lojális állampolgárra volt az első köztársaságnak.

A könyv hat fejezetre tagolódik. Az első Csehszlovákia húsz évét értékeli a magyar kisebbség szempontjából. Itt, habár elismeri a köztársaság demokratikus berendezkedését, nemzetiségi politikáját mégis élesen bírálja. A második fejezet az adott év általános politikai helyzetét mutatja be. Az ország számára a legnagyobb veszélyt Németország jelentette. A német fenyegetést 1935–1938 között mintegy erőből, azaz a határvédelmi rendszer kiépítésével a hadsereg fejlesztésével kísérelték csökkenteni. A politikai eszközök alkalmazására, párbeszédre csak 1938 tavaszától került sor. A harmadikban a magyar politikai képviselői egységesüléséről olvashatunk a korábbi helyhatósági választások keretében. A választások eredményéből kiindulva ebben az időben a magyarság háromnegyede már az Egyesült Magyar Párt mögött állt. A következő fejezet a kormány által a nemzetiségi problémát megoldani hivatott nemzetiségi statútumot elemzi. Ez azonban még mindig első sorban a német kisebbség sérelmeit kívánta orvosolni, a magyarság hasonló igényeire egyáltalán nem reagált. Az ötödik fejezetnek közvetlenül a müncheni döntés megelőző események képezik tárgyát. Mind a csehszlovák belpolitika, mind pedig a külföld, első sorban Anglia és Franciaország kizárólag a német nemzetiség problémáit kísérte figyelemmel, és azokat igyekezett széles körű engedményekkel megoldani, beleértve a határmódosítást is. Az utolsó fejezet a München és Bécs közötti időszakkal ismerteti meg az olvasót, miként mozdult a magyar kisebbség a türelmes várakozása egyre inkább a német, azaz népi megmozdulások segítségével való nyomásgyakorlás felé.

Simon Attila ebben a munkájában a kortárs megnevezéssel szlovenszkoí magyarság állapotát jegyezte le tudományos pontossággal. 1938 eseményeinek megértéséhez elengedhetetlenül szükséges az első fejezet, ahol az előző két évtizedet vázolja fel. Csehszlovákia kritikájának megfogalmazásakor a magyarság létszámának a csökkenésére, a zsidó nemzetiség bevezetésére, a magyar iskolarendszer bővítésének az akadályozására, a magyarság hátrányos szociális rétegződésére és a nemzetiségi törvényekre hivatkozik. Meg kell jegyezni, hogy a szlovák történetírás egyik markáns kritikája, hogy a magyar történeti szakirodalom az erősen manipulált 1910-es népszámlálási adatokból szokott kiindulni. Simon ezzel szemben az 1919-es, '21-es, '30-as és '37-es lakosságösszeírásokat illetve népszámlálási adatokat használ fel. Az elnemzetlenítés igazolására érdekes számokból indul ki. Összeveti például a könyvtári könyvek kikölcsonzási arányát az adott település magyar nemzetiségű lakosainak hivatalos arányával, és az első szám gyakran magasabb, mint a második. Hasonló érvényes többek között a napilapok eladására is (17–18.). A városok hivatalos nemzetiségi arányainak gyors változását azzal is magyarázza, hogy az 1930-as népszámlálás idején egy adott település lakosai közül sok született az adott járason kívül (Komárom esetében a 21153 lakosból 12086, 22.). Kiemelkedően fájó tény, hogy az államigazgatásban (állami vállalatok, posta, rendőrség, vasút) alig volt magyar nemzetiségű alkalmazott (31.)

A magyar közönség politikai szempontból három irányba orientálódott. A csehszlovákista úgynevezett aktivisták mellett a legnépesebb szárnyat képezték a Magyarország felé orientálódó és az Egyesült Keresztényszocialista Pártba tömörülő nemzeti alapon szerveződő magyarok. A kommunista pártnak a déli határ mentén az országos átlagnál lényegesen nagyobb volt a támogatása. Ez a csoport is a csehszlovákizmus platformján állt, és vezetői még októberben is a haza fegyveres védelmére szólítottak fel. Mire azonban az állam vezetése hajlandó lett volna a kompromisszumra, az aktivizmus, a csehszlovákbarát német és magyar politika, háttérbe szorult, mivel a felkínált jogok még az aktivisták számára is kevés volt. Az őszi események idején aztán az első és a harmadik csoport rohamosan veszített a támogatottságából.

Azt az állítást, miszerint a magyarok Csehszlovákiához mindvégig lojális maradt, Simon a következőkkel igazolja: A magyarság az adó- és sorozási kötelezséget az ország fennállása alatt mindvégig teljesítette. A Szudétanémet Párttal ellentétben politikai képviselőik békés úton, tárgyalásokkal, nem pedig erőszakkal, a helyzet kiélézésével kísérelte meg elérni. Hasonló mondható el Magyarországról is, hiszen Németország mellett még Lengyelország is ultimátummal akarta elérni területi igényeinek az elismerését. A magyarság hagyományos szövetségesei, a szepességi szászkok, 1938 tavaszától a nemzeti irányba orientálódtak, és a német támogatást egyre inkább a hátuk mögött érző szlovákok az ősz folyamán úgyszintén eltávolodtak a magyarságtól. Sőt, maga a felvidéki magyarság is kimaradt sorsának az intézéséből, a komáromi államközi tárgyalásokra meg sem hívták. A nemzeti érzés nyílt megnyilvánulásaira csupán szeptember folyamán került sor, de ekkor is csak nyilvános Himnuszénekésre és a magyar zászló kitűzésére. De az államhatalom még ekkor „bekeményített”, és számos tiltórendelkezést vezetett be

Simon Attila könyve „olvasóbarát”. Nyelvezete könnyed és élvezetes. Szakmai szempontból legfeljebb a következő kisebb jelentőségű hibákat lehet felróni: Szlovákia területén nem Selmecbánya és Komárom voltak municipális városok, hanem Selmecbánya és Béalábánya együtt, illetve Komárom (60.) A 203. oldalon a 655. sz. lábjegyzetben az szerepel „Uo.”, miközben 654 sz. egy teljesen más témával foglalkozik az előző alfejezetben. Hasonlóképpen problémás még a 210. sz. az 53. oldalon. A lábjegyzetek további elcsúszását viszont nem tapasztaltuk. A szöveg megértését egy kissé megnehezíti még, hogy több betűszót nem magyaráz meg (NUPOD, 29.; HSLS 81, 94, 95, 101 stb.) A 79. oldalon azt írja, hogy „Hitlernek, Horthynak és Becknek”. Nem biztos, hogy mindenki tudja, hogy az utolsó név a lengyel külügyminisztert takarja. Hasonló következtetlenség, hogy a szlovákul nem tudó olvasó számára a 133. oldalon lefordítja a Sokol szót [Sólyom], a 159-e Sokol és Orol testnevelési intézet esetében viszont már elfelejti [Sas]. A 216. oldalon azt írja, hogy Schulcz Ignác a szociáldemokrata párt vezéralakja emigrációba való vonulásakor „több forrás egybehangzó állítása szerint – a pártkasszá is magával vitte.” Ilyen esetben helyes lenne a forrásmegjelölés. Végül a felelő határcincéinek leírásakor (196–203.), amikor több kis községet említ, praktikus lett volna egy térképet is mellékelni.

Simon Attila munkáját minden szempontból kiegyensúlyozottnak lehet tartani, még szlovák szemszögből is. Könyvének fő hozadéka, hogy rámutat a német és magyar érdekérvényesítés között hatalmas különbségre, illetve arra, hogy a hivatalos magyar vezetés, a felvidéki magyarsággal egyetemben, kizárólag békés úton próbálta elérni a határok módosítását.

Horbulák Zsolt

A SZABAD EURÓPAI RÁDIO ÉS A MAGYAR FORRADALOM

Műsortükör 1956. október 23–november 5.

Sajtó alá rendezte: Vámos György

História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010. 1270 o.

Jelentős munkát végzett a Szabad Európa Rádió (a továbbiakban SZER) forradalom alatti magyar adása teljes anyagának sajtó alá rendezésével Vámos György, aki a sokáig eltűntnek hitt hangfelvételeket felkutatta a koblenzi Német Szövetségi Archívumban, s aprólékos munkával, a kötet bevezetőjében felsorolt német és magyar közreműködők segítségével, nyilvánosságra hozta. Az OTKA támogatta a kutatómunkát, míg a kiadás megvalósítása az MTA Történettudományi Intézete vezetőinek, Glatz Ferencnek és Pók Attilának köszönhető. A kötet fontos részlete már korábban közlésre került. („Itt a Szabad Európa Rádiója, a szabad Magyarország rádiója. Műsortükör. 1956. október 24.” Századok, 2006. 5. sz. 1163–1234.)

A SZER Magyarországra irányuló adásainak utóélete az elmúlt évtizedekben ellentmondásos volt. A hiteles forrásanyag hiánya lehetővé tette a sokféle értelmezést, különösen a forradalom drámai napjainak müncheni megítélése szempontjából. A Kádár korszak folyamatos manipulációja következtében a Rádió működése kezdettől fogva negatív megítélés alá esett még azok körében is, akik az 1956-os eseményeket megkísérelték a maguk helyén értelmezni. Közrejátszott ebben az a körülmény, hogy a SZER magyar adásának forradalom alatti működését a fenntartó Egyesült Államok kormányzata vizsgálat alá vonta, s fegyelmi intézkedéseket — többek között elbocsátásokat — foganatosított. A forradalom után Magyarországon kiadott ún. fehér könyvek egyenesen az események előkészítésével vádolták meg a SZER-t. A fő vád az volt, hogy hamis hírekkel, kommentárokkal lázították az országot lakosságát, fegyveres ellenállásra buzdítottak, sőt konkrét katonai tanácsokat is adtak a felkelőknek, ezzel növelvén a fölösleges vérontás mértékét. Szovjet- és kommunistaellenességre buzdítottak, megpróbálták a magyar közvélemény előtt a „reakció” Horthy korszakot népszerűsíteni, s visszaállítását megkísérelni. Meglepő, hogy a rendszerváltozás után sem maradt el az alapvetően negatív hangvétel. A két fő bírálati elem ezután az volt, hogy kezdettől fogva negatívan ítélték meg Nagy Imre szerepét, valamint, hogy azzal áltatták a hallgatóságot, hogy az Egyesült Államok vagy legalábbis az ENSZ be fog avatkozni az eseményekbe, s meg fogja változtatni azok menetét. Az utóbbi elemek már korábban is jelen voltak, de elhalványultak az előbbieket mellett. A folytatódó ellentmondások feloldásának szükségessége miatt volt elengedhetetlen a sajtó alá rendező, kiváló munkát végző kutató részéről megírt alapos bevezetés, amely nem korlátozódik az anyag összeállításának és megjelentetésének körülményeire, hanem megkísérli összefoglalni a rádióadások szerepét a hidegháború időszakában. Az „éter-

háború” tulajdonképpen egyidős a rádiózás történetével, komoly szerepet játszott már a második világháború idején is. Különösen nagy tapasztalatra tettek szert a rádióadások politikai és természetesen katonai célokra való felhasználása terén az angolszász hatalmak. Készen állt a minta, amikor 1950. elején — először kísérleti jelleggel — majd 1951. októberétől rendszeresen megkezdődtek a magyar adások. Vámos György megállapítja, hogy a SZER műsorfolyama kezdettől fogva áttekinthető, rendszeres és jól felépített volt. A politikai hírek és kommentárok tekintetében magasan felül múlta a magyarországi rádióadások színvonalát és terjedelmét. Ezért maradt az ellene folytatott küzdelem szinte egyetlen eszköze technikai jellegű, a rádióadások zavarása, valamint azoknak a készülékeknek a kereskedelmi korlátozása, amelyek alkalmasak lettek volna az adások vételére. Az ún. néprádió tömeges gyártása és alacsony áron történő árusítása közvetve ezt a célt is szolgálta.

A SZER fenntartását és hatékonyságát növelte, hogy az amerikai kormányzat alapvető támogatása mellett számíthatott a konzervatív politikai és társadalmi szervezetek anyagi segítségére is. Pénzeszközökben tehát kezdettől fogva bővelkedett az intézmény. Munkatársai átlagkeresete körülbelül a kétszerese volt a Német Szövetségi Köztársaságban működő rádióállomásokon dolgozó kollégáknál. Ennél fogva viszonylag könnyen meg tudta nyerni a nyugati emigráció közreműködésre legalkalmasabb személyeit, azokat, akik már korábbi tevékenységük során tömegkommunikációs tapasztalatra tettek szert. Így a magyar szerkesztőség első vezetője Dessewffy Gyula lett, aki a kisczardapárt magyarországi lapjának, a Kis Újságnak volt a főszerkesztője a kényszerkoalíciós időszakban. Az előszó kitér arra is, hogy milyen nemzetközi jogi környezetben folyt a rádióháború. Elvileg nem volt tilos az egykori szövetségesek megállapodásai alapján a sugárzás egymás területére, mégis az adások megindulása után hamarosan megindult azok jelentős anyagi erőfeszítést igénylő zavarása. Azt már a SZER tevékenységével korábban foglalkozó kutatók (Borbándi Gyula, Csokits János, Simándi Irén) írásai alapján tudtuk, hogy a szerkesztőség szakmai irányítása erősen különbözött a totalitárius rendszerekben alkalmazott módszerektől. A demokratikus elveknek megfelelően a fenntartó viszonylag szabad kezett adott a különböző nemzetiségi szerkesztőségeknek. Ezért azok konkrét témákban nem egyeztetették álláspontjukat, s olykor némileg egymás ellen is küzdöttek, különösen a 80-as években a kelet-európai kisebbségi kérdésben és a történelmi kérdések megítélésében, de ez 1956-ban még nem volt jellemző. Tehát inkább irányelvekkel, „sugallatokkal” igyekeztek befolyásolni működését. A nemzeti adások mindenkorai igazgatója — 1956-ban Gellért Andor — csak közvetett felelősséggel tartozott az adások minőségéért és irányultságáért. Magyarországról és a kommunista világrendszer felől, tulajdonképpen még 1990. után is, elképzelhetetlennek tűnt ez a vezetési metódus, amely jelentős mozgásteret nyújtott mind a szerkesztőség, mind az osztályok, alosztályok vezetőinek, s valójában mindazoknak, akik „mikrofonhoz” jutottak. Mindez nem jelentette a rádiósok valamiféle spontaneitását, rögtönzését. Az anyagokat általában más írta és más olvasta be, mert adtak a szerkesztők a minőségre, miközben biztosítani kellett a rádió munkatársainak névtelenségét, nem utolsósorban a hazai családtagok biztonsága érdekében. Sok félreértés adódott ebből, amit a SZER ellenfelei, főleg a kommunista Magyarországról igyekeztek kihasználni. Csokits János például csak évek múltán tudta bebizonyítani, hogy Borsányi Julián nem volt azonos Bell ezredessel, hiszen azt a 28-i adást, amelyben a Molotov-koktélok készítését ismertették, nem Borsányi, hanem a Magyar Királyi Honvédség egy másik tisztje, Litteráti-Lóótz Gyula írta. Addigra már lezajlott a budapesti harcok első fejezete.

A SZER munkatársai információikat elsősorban a magyarországi rádióadásokból, a nemzetközi sajtóból, s rádiózásból szerezték. Előfizetői és alapos olvasói voltak a hazai napi- és hetilapoknak. Komoly politikai és történelmi előképzettséggel rendelkeztek. Általában korábbi, hazai életükben fontos beosztásokban tevékenykedtek. Jórészt ezért is kellett emigrálniuk, ami persze sokszor a magyarországi rezsim elfogult kritikusaivá tette őket, amit természetesen nem kifogásolt a fenntartó. A magyar felkelés napjaiban a rádiósok szervezett rendje, olajozott működése gyakran felbomlott. Általános izgatottság lett úrrá a magyar szerkesztőségben, ami kiélezte a világnézeti és politikai ellentéteket. Gyorsan kellett reagálniuk a filmszerűen pergő hazai eseményekre, így kelthették hallgatóikban azt a benyomást, hogy naprakészek, mindenről tudnak. Döntő volt az adásba kerülő személyek mögött tevékenykedő, előkészítő munkát végző rádió- és sajtófigyelő munkatársak tevékenysége. Számíthattak az emigránsok, 1956-ban a menekültek („disszidensek”) meginterjúvolása során elhangzottakra. Ezek a friss információk gyakran voltak felületesek vagy egyszerűen rémhírekből, politikai vágyakból táplálkoztak. A „műsortükörben”

például elhangzott, hogy a Sztálin-szobor ledöntésekor dörögtek a fegyverek, az ÁVH-sok a tüntető tömegbe lőttek volna, pedig a szakirodalom nem tud ilyesmiről.

A rádió alkalmazottjainak vegyes volt az összetétele. Nagyjából megfelelt a korábbi, magyarországi politikai pluralizmusnak. Arra azért ügyeltek a vezetők, és nem utolsósorban a fenntartó, hogy a munkatársak — szemben a Budapestben hangoztatottakkal — ne a második világháború előtti társadalmi-politikai struktúrát tükrözzék, hanem inkább az 1945–47 közöttit. Mindazonáltal ismeretes, hogy az 1945-ös és 1947-es magyar migráció között alapos világnézeti eltérések voltak. Emellett, mivel a fenntartó és az irányítók legalább olyan fontosnak tartották a szakértelmet, mint a politikai attitűdöt, lehetővé tették néhány egykori szélsőjobboldali vagy legitimista személy rádiós szereplését is. Természetesen voltak a szerkesztőségben a döntően polgári származásúak mellett paraszti illetve munkás gyökerű szereplők, egykori kisgazdák, parasztpártiak vagy szociáldemokraták. Sok egykori szakszervezeti vezető is Nyugatra menekült, s a SZER-nél helyezkedett el. A magyarság regionális megosztottsága következtében voltak a szerkesztőségben szép számmal korábban Erdélyben vagy a Felvidéken tevékenykedő újságírók. A magyar adás legismertebb és legnépszerűbb kommentátora, „Gallicus”, azaz Mikes Imre, erdélyi volt, ami stílusán, szóhasználatán gyakran átütött.

1956-ra már komoly tapasztalatokkal rendelkező, rutinos gárda vett részt a SZER munkájában. Felkészültségük, informáltságuk ellenére a szerkesztőket-komentátorokat váratlanul érték a forradalom eseményei. Általában nem tudtak elszakadni érzéseiktől, reményeiktől. Az emigráns sors tipikus jellemzői mutatkoztak körükben: illúzió és reménykedés a politikai változások nyomán. Személyes helyzetük gyors változásában, a hazatérésben bíztak. Ismeretes, hogy tapasztalt politikusok (Nagy Ferenc), irodalmárok (Márai Sándor) egyaránt úgy vélték, hogy már csak napok kérdése, hogy visszatérhetnek hazájukba, s alakítói lehetnek az eseményeknek, s ezért átrepültek az Óceánt.

Elősegítette a SZER-ről kialakult hamis kép rögzülését, hogy az adások anyaga e kötet megjelenéséig lényegében nem volt hozzáférhető. Néhány válogatás (Például Mikes Imre /Gallicus/: Reflektor. Újváry „Griff” Verlag – München, 1977.) nem pótolhatta az egészet. Inkább azt a benyomást keltette, hogy sok a takargatni valója az egykori munkatársaknak. Különösen éles volt a kontraszt az 56-os magyarországi rádióadások anyagának korai megjelentetése (A forradalom hangja. Varga László /New York/ 1957.) és a müncheni adás most közölt anyagának késése között. Bármennyire is nyílnak, demokratának gondolták magukat a rádió munkatársai, hiába védekeztek a vádak nyomán, nem hozták nyilvánosságra az események sodró pillanataiban rögtönzött, ezért — magától értetődően — nem mindig kellőképpen körültekintő megállapításait. Ezzel és a szereplők, biztonsági okokból indokolt, évtizedekig tartó titkosításával lehetőséget adtak a diktatórikus szocializmus titkosszolgálatára és propaganda gépezetére számára a zavarkeltésre és a kompromittálásra. A forradalom utáni történések sem segítettek a SZER 1956-os tevékenységének reális megítélését. Az 1957. évi el nem titkolható vizsgálat és represszió a munkatársak körében valamint a reformkommunisták mártírúsága azt a benyomást keltette, hogy súlyos felelősség terheli a műsor szerkesztőit. Konkrétabban szólva: Nagy Imre megítélése kezdetben valóban igen negatív volt az adásban. Már 24-én elítélték Nagy Imrét a statárium meghirdetése és a szovjet csapatok állítólagos behívása miatt. Az utóbbi felelősségének a miniszterelnök nyakába varrása vagy politikai tudatlanságból — hiszen az oroszok Magyarországon voltak és különleges hadtestet alakítottak 1956 nyarán — vagy tudatos zavarkeltés szándékával történt, s olvasva a dokumentumot, Gellért Andor és Mikes Imre szerepléséhez köthető. Ennél a témánál is fontosabb annak megítélése, hogy a rádió kommentátorai valóban hitegették-e a hallgatóságot az amerikaiak valamiféle beavatkozásával vagy nem? Kétségtelen, hogy a SZER a hidegháború időszakában a két világrendszer harcának a terméke volt, s nem csupán „demokratikus” tájékoztatás volt a célja, hanem az ellenfél pozícióinak gyengítése, a magyarországi ellenállás erősítése. A terjedelmes szöveg lapozgatása során számos célzást, utalást találhatunk erre, ami nemcsak a munkatársak lelkesedése, reménykedése következménye volt, hanem a SZER fenntartóinak (köztük a CIA) politikai megfontolásait tükrözte.

A közreadott anyag „műsortükör”, azaz szóról-szóra közli az elhangzottakat. Órára, percre jelzi az ismétlések elhangzását. (Volt olyan kommentár, amelyet hétszer is megismételtek!) Mivel óránként került sor az adásban hírek beolvasására, a SZER magyar adása akarva-akaratlanul nemcsak közvetítője, hanem alakítója is volt az eseményeknek. A közreadott szöveg tudományos hasznosíthatósága alig felbecsülhető. Jóval többet nyújt annál, amire korábban az elhangzottakat felhasználták, vagyis egy rádióadás működésének értékelésére, megítélésére. Több szakmai vitát eldönthet, mivel most már tudjuk hogy percről-percre mi került adásba. Nagy volt a szerkesztők

felelőssége, de az esetek többségében nem bújhattak ki a döntés, tehát annak felelőssége alól, hogy mi hangozzék el. Bármennyire is behatóan elemezték a magyarországi politikai helyzetet, nem lehettek minden szempontból felkészülve. Többen hajlamosak voltak korábbi, hazai tapasztalataik, társadalmi helyzetük, származásuk alapján megítélni az eseményeket és a szereplőket. A kommentátorok egy részénél hézagosaknak bizonyultak a történelmi és a politikai ismeretek. Mindez nem változtathat azon, hogy a SZER 1956-os szereplése szerves és megkerülhetetlen részét képezte az eseményeknek, ami a történelmi kutatásoknak a jövőben az eddiginél jobban figyelembe kell venni. Az ENSZ különbizottságának jelentése szerint „ennek a rádióállomásnak Magyarországon számos hallgatója volt, akik a jelek szerint azért követték figyelemmel adásait, csakúgy mint a BBC-ét és más nyugati adóállomásokét, mert ezek megkönnyebbült fellelegzést szereztek attól az örökösen egy kaptafáról vett hírszolgálatától és a rendszer émelyítő dicsőítésétől, amiben folytonosan részük volt. A felkelés folyamán a Szabad Európa Rádió hangja, mint ezt a tanúk a Bizottsággal közölték 'igen biztató és rokonszenvező' volt. A hallgatóságnak ebből az lehetett az érzése, hogy a Szabad Európa Rádió segítséget ígér, 'bár semmi okot nem adott arra, hogy katonai segítséget várjanak.' A magyar hallgatóság beállítottságát ezekhez az adásokhoz talán legtalálhatóbban egy diák fejezte ki, mondván: 'ezek jelentették számunkra az egyetlen reménységet, így hát velük igyekeztünk magunkat vigasztalni.'” (A forradalom tanúi. Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése az 1956-os magyar forradalomról, és szabadságharcról. Nemzetőr München, 1981. 47–48.)

Az adások teljes szövegének gondozásával (a kötet 1270 oldal terjedelmű) a szakszerű előszót jegyző, az álneveket is feloldó névmutatót készítő szerkesztő kiváló munkát végzett.

Szabó A. Ferenc

Krisztián Bene

LA COLLABORATION MILITAIRE FRANÇAISE DANS LA SECONDE GUERRE MONDIALE

Editions Codex. Talmont St. Hilaire 2012. 592 o.

FRANCIA KATONAI KOLLABORIZÁCIÓ A II. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A francia történetírási adósságát rendezte egy közelmúltban megjelent történeti szakmunka, ami egy magyar szerző tollából a második világháború francia fegyveres kollaborációjának történetét dolgozta fel. Magyar szempontból azért is figyelmet érdemel a könyv, mert hiánypótló szerepén túl a mű szerzője magyar.

A szerző Bene Krisztián, a Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszékének egyetemi adjunktusa. A könyv az Ormos Mária professzorasszony témavezetése mellett írt és 2010-ben megvédett doktori disszertációjának (Bene Krisztián: A francia fegyveres kollaboráció a második világháborúban. Pécs. 2010. p. 404.) francia nyelvű, kibővített és átdolgozott változata. A téma érdekességét és a kutatás értékét az adja, hogy bár a franciaországi politikai, gazdasági és társadalmi kollaborációról számos jeles francia történész írt már könyvet, de a kollaboráció fegyveres ágát alaposan és a történészszakma által megkövetelt pártatlansággal még nem sikerült bemutatni. A könyv előnye, hogy a megjelenését megelőző kutatások nem korlátozódtak kizárólagosan a franciaországi polgári és katonai levéltárakra. A szerző a német levéltári dokumentumokat is felhasználta következtetéseihez. Bene Krisztián figyelmet szentelt annak, hogy a könyve ne csupán a szakma, de a nagyközönség számára is érdekes legyen. Helyet szorított az eseményeket átélt, gyakran azokat alakító személyek visszaemlékezéseinek, melyek olvasmányossá tették írását és feloldották a hadtörténeti munkákra jellemző tényszerű leírásokat.

A nagy ívű áttekintés első fejezete az 1900-as évektől indult és áttekintette a franciaországi szélsőjobb megerősödésének politikai és gazdasági alapjait. A korszak alulnézetéből fokozatosan jutunk el a fegyveres kollaboráció bemutatásáig. A némiképp hosszúra nyúlt bevezetőket követően tért rá a szerző a valódi témára, a francia a fegyveres kollaborációra. Első képviselői meglehetősen részletesen tárgyalt politikai pártokhoz, melyek a megszállt Párizsban tevékenykedtek. Tevékenységük eredményeképpen jött létre a Szovjetunió elleni német támadásban részt vett Francia Antibolsevik Légión (Légion des volontaires français contre le bolchevisme). Érdekes,

de német és francia kormányzati támogatás hiányában egyik fél sem érezte igazán szükségesnek vagy hasznosnak ezt az alulról jött kezdeményezést, ezért az alakulat már csak egy rövid ideig jutott szerephez a Vörös Hadsereg elleni harcokban. Hamar kiderült, hogy a politikai indíttatásból jelentkező önkéntesek többsége alkalmatlan a frontszolgálatra, ezért 1944-es feloszlásukig csak partizánellenes műveletekben vettek részt.

Bene Krisztián nem ragadt le a keleti hadszíntér katonai műveleteinek egysíkú bemutatásánál. A harmadik részben visszatért Franciaországba, ahol a későn feleszmélt helyi kormányzat felismerte a katonai együttműködésben rejlő lehetőségeket és saját alakulatok létrehozásával próbált meg katonai, politikai és gazdasági engedményeket kicsikarni a német féltől. Bár utóbbiak érdektelensége eleve kudarcra ítélte a kísérleteket, de egyértelműen kimutatható, hogy 1942-re már a francia kormány próbált aktívabb együttműködést megvalósítani a kényszerű partnerség keretei közt.

A szerző a következő részben egy — látszólag — oda nem illő fejtegetésbe kezdett a Francia Milícia (Milice française) kialakulásáról, fejlődéséről, fénykoráról, majd azt követő bukásáról. A fejezet végére már világosabbá vált, hogy ez a sokszor -és szinte kizárólag negatívan- emlegetett szervezet milyen sok szálon kötődött a németek oldalán harcoló francia alakulatokhoz. A rendkívül alapos, vagy éppen hosszúnak tűnő bemutatás egy ideig mégis bizonytalanságban tartotta az olvasót a téma fontosságával kapcsolatban. Például a jelentkezők motivációját már korábban is tárgyalta Bene, de ebben a részben különösen jól mutatta be, hogy az egyéni érdek mennyire domináns volt a németekkel való együttműködést választók között. A kérészetű hatalom bővületében a milícia vezetője, Darnand úgy érezhette, hogy számára a katonai kollaboráció a Franciaország feletti politikai és katonai hatalom megszerzésének szükséges eszköz lehet. Az már egy másik kérdés, hogy ezt a játékot a németek sokkal jobban játszották és mindvégig a saját oldalukon tudták tartani az önkénteseket. Még akkor is, amikor már semmit nem remélhettek szolgálatukért cserébe.

Ismét a hadtörténelem iránt érdeklődőknek nyújthat élményt a könyv utolsó előtti fejezete, amit a szerző a Waffen-SS kötelékében szolgált franciák bemutatásának szentelt. Annak ellenére, hogy francia állampolgárok 1943 júliusát megelőzően csak nem hivatalosan jelentkezhettek a híres-hírhedt fegyveres alakulatba, a hivatalos toborzás megindulása után meglepően mozgalmas helyeken vetették be az alakulat tagjait. A francia katonai egység fennállása alatt különböző neveken szerepelt (volt rohamdandár, páncélgránátos hadosztály, ezred és rohamzászlóalj is), de az olvasó előtt a Nagy Károly hadosztály neve lehet a legismertebb. A keleti hadszíntéren töltött idő a kisebb-nagyobb helyi sikerek ellenére az egység szinte teljes megsemmisülését vonta maga után, amely az újonnan jelentkezőkből került újrafeltöltésre. Szinte érthetetlen, de ez nem szegte kedvét az önkénteseknek, akik 1945. május 1-jén még Hitler bunkerét védelmezték a berlini ostrom alatt. A szerző érdekes regiszterét és bemutatását nyújtotta a kevésbé ismert, német érdekek szolgálatába szegődött francia harci kötelékeknek. Ismertetésük itt felesleges lenne, de a rövid, egyenként egy-két oldalas felsorolások hiányérzetet kelthetnek az olvasóban. Feltételezem, hogy a szerzőt a terjedelmi korlátok is kényszeríthették, de jogos lehet az igény, hogy egy későbbi kiadásban ezek a részek is nagyobb teret kapjanak.

A könyv utolsó fejezetét a szerző a háborút követő és számos áldozattal járó számonkérésnek szentelte. A spontán lezárolások és bírósági perek bemutatása mellett a legérdekesebb azoknak az önkénteseknek a sorsa, akik szabadságukat indokínai fegyveres szolgálattal válthatták meg az 1945 utáni gyarmati háborúkban.

Ritka alkalom, hogy francia könyvespolcokon magyar történész könyvei sorakoznak. Egy hiányosság mégis joggal róható fel, hogy a rendkívül alapos munka európai történeti kontextusba történő beillesztése megkönnyítette volna az eredmények nemzetközi szinten történő összehasonlítását. Ettől eltekintve a hiánypótló munka szakmai érdemei vitathatatlanok. A könyv kivitelezése rendkívül igényes. Számos térkép, fekete-fehér és színes fotó egészíti ki a szöveget, ami olvasmányosabbá teszi a könyvet és átláthatóbbá a hadi események ismertetését. A kötet tudományos értékét növeli, hogy a mellékletekben levéltári dokumentumok, életrajzok, személy- és névmutató található.

KÉTHLY ANNA VÁLOGATOTT LEVELEI (1921–1976)

Válogatta, sajtó alá rendezte : Strassenreiter Erzsébet
 Nagyvilág Kiadó, Bpest, 2011. 292 o.

1937-ben egy szép nyári napon Balatonfüreden díszes kulisszák között megnyitották az Anna-napot. Drága ételekben, italokban, kosztümökben, zenekarokban nem volt hiány. Megvászlották a bálkirálynőt is.

Mit tesz Isten, ugyanazon a napon Budapesten is volt Anna-napi rendezvény. A Magyarországi Gyermekebarátok Országos Egyesülete szervezte, jóval szerényebb körülmények között. A hívósvölgyi Nagyrétre több száz gyereket hoztak el a szociáldemokrata párthoz közel álló szülők. Bablevest és mákoskását kaptak a gyerekek, játékokban, kis jelenetekben szerepeltek, amelyek a munkásmozgalmat és szervezeteit népszerűsítették. A nap meghívottja Anna néni volt, aki egész napját a gyerekekkel töltötte.

Most itt tartunk a kezünkben egy válogatást élete során küldött és kapott leveleiből, Strassenreiter Erzsébet válogatásában, a Napvilág Kiadó gondozásában. 110 levél, csupán kis része a termésnek. Négy az 1945 előtti, 16 az 1945 utáni koalíciós korszakból, csupán egy az 1953 utáni „új szakasz” hónapjaiból, a többi az 1956 és 1976 közötti száműzetésből. Számukat nem csak terjedelmi megfontolások korlátozták. Keresztül gázoltak rajtuk a történelem bulldózeit, a Sztójay-éra német és magyar perzekutorai, és a Rákosi-korszak titkosszolgálati is, nagyobb részüket megsemmisítve. A levelezés más részeit egyik emigráns harcostársa zárta el a közvélemény elől. Sok mindent töredékes, részben rendezetlen magánjellegű iratgyűjtőkből kellett előásni. Nem lehetett könnyű a sajtó alá rendező történész dolga.

Tudom, sokan szeretnék már a kezükben tartani a régóta várt Kéthly-életrajzot. De ne legyünk az indoklónál türelmetlenebbek. Egrészt Strassenreiter Erzsébet a kötetben viszonylag nagy terjedelmű, 83 oldalas pályarajzot tár az olvasó elé. Másrészt a levelek az életút tragikus történelmi fordulatai nyomán zömmel az 1945–1948-as koalíciós időszakban, illetve az 1956 utáni emigrációban születtek. Az utóbbi pedig, különösen a szociáldemokrácia különböző színárnyalatú csoportjai vonatkozásában, tárgyilagos történelmi publikációkban nem nagyon áll rendelkezésre. A levelező partnerek és Kéthly Anna eszmecseréje, nem egy esetben pengeváltásai még a kor története számára is rejtegetnek újdonságot. Ez a kiadvány a szerző szempontjából a monografikus pályarajz felé vezető lépcsősor jelentős foka, az olvasók szemszögéből pedig rálátást biztosít egy nagy formátumú szociáldemokrata politikusra, és egy sajátos magyar közegre, az 1956 utáni évtizedekben.

Mielőtt a levelezés tartalmi vonatkozásaiban elmélyednénk, érdemes szót ejteni a kötet végén sorakozó mellékletekről. A szokásos, az előfordulások oldalszáma utaló névmutató mellett Strassenreiter a kötetben fölbukkanó ismertebb személyekről külön részben rövid életrajzi adatokat is mellékel. Ha ezeket talán túlzás is, mint a szerző teszi, „rövid életrajzoknak” titulálni, mindezenre információkban bővelkedő annotációk. A rövidítések jegyzéke pedig többek közt eligazít az emigrációban alakuló, megszűnő, gyakran átalakuló, szétváló, egyesülő párt- és egyesület jellegű szervezetekről is. Talán nem túlzok, ha azt mondom, enélkül ezek dzsungelében időnként elvesznénk. Végül mai, elektronikus informatikai világunkban a kiadó azzal is kiszolgál bennünket, hogy a könyv teljes anyagát lemezen is mellékeli.

Milyen kép rajzolódik ki Kéthly Annáról a bevezető esszéből, majd az itt közölt levelekből?

Nyugodtan mondhatjuk, hogy pályája olyan munkakörnyezetből jött asszonyé, aki iskolái elvégzése mellett önképzés útján meglehetősen irodalmi és történelmi műveltségre tett szert. Emellett munkahelyein, amelyek között egyaránt volt fizikai munkát követelő műhely és könyvkiadó, találkozott a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeinek képviselőivel. Idegen volt tőle, hogy semámban gondolkodjon. Miután 1916–1917-ben szervezetileg is hozzákötötte sorsát az MSZDP-hez és a holdudvarához tartozó szakszervezetekhez, kialakult nem mindennapi szervező készsége, s idővel szónoki kvalitásai is. A szerző leírja, hányféle szocialista szellemű tömegszervezetnek volt vezetőségi tagja vagy éppen legfelső választott vezetője. Az indításképpen becsempészett rövid visszaemlékezés talán bizonyítja, hogy ezek számára nem formális megbízatások voltak, hanem élő mozgalmi feladatok, amelyeknek tőle telhetően, ha lehetett a helyszínen, igyekezett eleget tenni.

Strassenreiter nem véletlenül emeli ki az életpályából Kéthly parlamenti tevékenységét, mind a Horthy-, mind az 1945 utáni koalíciós időszakból. Ismerve, és időlegesen úgy-ahogy elfogadva az ellenforradalmi kurzusnak a szociáldemokrácia működését korlátozó intézkedéseit, nagy bátorsággal fejtette ki alapeszméit. Ezek közül egyforma erővel hirdette az ország politikai rend-

szerének alapvető demokratikus átalakítását és a nélkülöző vagy szűkölködő hatalmas tömeg szociális fölemelésének a szükségességét. Ostorozott mindenféle háborús tendenciát, elvetette az erőszakos revíziót, elítélte a diszkriminatív faji propagandát és törvényhozást, rámutatva ezek súlyos veszélyeire.

Több nagy cezúra osztja részekre életpályáját: az első világháborút követő 1918–1919-es forradalmak és ellenforradalom tapasztalata; az 1945-ös felszabadulás kezdeti, szívet melengető lehetőségei, majd a pártra nézve is végzetes kimenetele, illetve az 1956-os forradalmi robbanás és élményei. Ezek fontos következményei lerakódtak a sejtjeiben, és gondolkodásmódjában mozdíthatatlan elvek formáját öltötték. Ilyen volt a szabadság értékeinek mindenek fölé rendellese. Ez tette, hogy a Tanácsköztársaság inkább taszította mint vonzotta, és ezért viszonyult erős bírálattal a Szovjetunióhoz már a két világháború között is. Ám sohasem tagadta meg a szolidaritást a társadalom alsó harmadában élő emberek iránt. Az ő jogaik védelme, fölemelésük szüntelenül foglalkoztatta, legyen szó akár a földkérdésről, akár a társadalombiztosításról vagy a titkos választójogról. Elszánt harcossá volt a kisebbségek védelmének, s talán a szakma határain túl is ismerik a zsidótörvényekkel kapcsolatos határozott elutasító véleményét, valamint ennek az indoklását is.

Tevékenységének fontos szakasza volt az 1945 utáni néhány év, amikor a szociáldemokrata párt kormánypozícióból vehetett részt az ország sorsának alakításában. Tudta, hogy a kommunista párttal és a Szovjetunióval kapcsolatos kritikus attitűdje az új helyzetben nem érvényesíthető, és az SZDP csak ereje jelentős növelésével maradhat talpon. A részvételével született sikerek, később a párt lehetőségeinek hidegháború kibontakozásával párhuzamos leszűkülése majd bezárulása újabb tragikus tapasztalatot rakott le sejtjeiben. Rákosi hatalmának kiteljesedése, az ő meghurcoltatása és bebörtönzése, 1953 utáni felemás rehabilitációja is erősítette álláspontját, amelyet az 1948-as pártegyesítés már megalapozott.

Élete nagy élménye volt az 1956-os nagy pillanat, amely rövid időre ismét a politika első vonalába emelte, s amely azt ígérhette, hogy a sors sok mindenért kárpótolja. S mikor ez meghiúsult, mikor a szovjet hadsereg fegyveres beavatkozása nyomán emigrációba kényszerült, ennek a néhány napnak az ébren tartását, a nemzetközi közvélemény, az Egyesült Nemzetek előtti képviseletét, dokumentálását, ezen belül az emigráció demokratikus szférájának az összefogását tekintette fő feladatának, a Szabad Magyarország Nemzeti Képviseletének a létrehozását és lehető fenntartását, a sokszínű emigráció olykor taszító belharcai közepette is. Megdöbbentette különböző önjelölt személyek igénye az emigráció képviseletére. Herczog Károlyhoz írott 1957. februári levele is említ ilyen esetet, megjegyezve, hogy „az emigráció kitűnő talaj minden szélhámos számára, aki nemzete szenvedésének tűzénél a maga jó pecsenyéjét akarja megsütni” (117.o.).

Bár a nemzetközi enyhülés nyomán a Nyugat később lazított a Kádár rendszer kezelésén, Kéthly rendíthetetlen maradt. Nem adta föl azt a célt, hogy pártja valamikor, egy demokratikus-szocialista Magyarországon irányadó erő lehet. Amikor 1975-ben, a Szocialista Internacionálé folyóirata, a Socialist Affairs hasábjain eljutott hozzánk a párt új, 1973-ban pártkonferencián jóváhagyott programja, az ő közvetlen részvételével született Szociáldemokrata Alternatíva, ez egy határozott jövőbeni fordulat távlatát rajzolta föl, amelyben — megkockáztatom — csak tompítva érződik a német testvérpárt godesbergi fordulata. Friedman Jenőhöz írott 1974. januári levelében Kéthly kiemeli, hogy „az Alternatíva egyébként a Szocialista Internacionálé figyelmét is felkeltette, a szerkesztő bizottság arra készül, hogy a Bulletin legközelebbi kiadásában teljes terjedelemben közölni fogja.” A kívánt jövő az ő számára nem szokásos polgári demokrácia. Hangsúlyozza, hogy „csak egy emberséges, értelmes szocialista demokrácia a kivezető út.” A benne kifejtett társadalomépítő tervnek mindvégig próbált nagyobb kisugárzást biztosítani. Erről tanúskodik erőfeszítése is egy állandó folyóirat (Szocialista Szemle) létrehozására. Megérne néhány szakmai vitát az is, hogy — sok kelet-közép-európai országhoz hasonlóan — a rendszerváltás után miért nem volt folytatása ennek a gondolati erőfeszítésnek; miért hogy a cseh eset kivételével a szociáldemokrácia zászlaját a korábbi állampártoknak a diktatúrával szembe forduló csoportjai, igaz, köztük volt szociáldemokraták is, ragadták meg, ennek érthető következményeivel. Holdudvarukban is megjelentek az egykori SZDP jeles vezetői is. Tanulások.

Nem kerülhetünk meg egy kényes kérdést. Kéthly Anna életét az emigrációban saját világos céljai mellett jó néhány tőle független tényező is meghatározta. Nagyon le kellene becslőnie őt annak, aki feltételezné, hogy nem tudta: azok, akik a hazától távol létezésének anyagi feltételeit biztosítják, nem egy igazságos új társadalom harcosát támogatják benne, hanem a bipoláris világ nyugati felének a mindenkori hatalmi szempontjait tartják szem előtt. Az sem kerülhetne el a figyelmét, és ez a levelekben is tükröződik, hogy az emigráció egyik, nem is jelentéktelen szárnya

a Horthy-világ szellemét képviseli, és hazatérése esetén, ha teheti, az ország „1944 előtti állapotának helyreállítását” próbálná elérni. Amikor 1966-ban Szász Béla jubileumi filmet készített a forradalom tizedik évfordulójára, levelében beszámolt Kéthlynek, hogy „számos, Németországban élő fél-fasiszta ingyen ajánlotta föl a közreműködését. Ezek úgy szerették volna beállítani a forradalmat, mintha 1956 a Horthy-időket akarta volna visszahozni.”

Megdöbbenő, milyen széles körben ápolta kapcsolatait Kéthly Anna a határon túli magyar progresszió nagy számú személyiségével. Érzékelhető az is, hogy időnként felháborítják az emigráció (akár jó értelemben) konzervatív alakjainak a háború előtti jobbközép vagy jobboldal személyiségeinek rehabilitációjára irányuló törekvései. Nagy az az elhárítandó csábítás is, hogy végig-gondoljuk: hogyan viszonyult volna Kéthly az 1989–1990-es rendszerváltás vagy éppen a fülkeforradalom utáni fejleményekhez...

Különösen nyomasztották az emigráns szociáldemokrata mozgalom keretében keletkező feszültségek. Tiszta volt: ahol az elvek taktikai szempontokkal ütköztek, ő, ha lehetett, az előbbieket sorolta előre. Élete utolsó időszakában pártelnökként Bölcsházi Andor főtitkárral támadtak súrlódásai, aki nem tartotta magát írásba is foglalt megállapodásaikhoz. Bosszantotta az is, hogy az Internacionáléba az emigráns szociáldemokrata pártalakulatokat csak társult szervezetekként — mint ő mondja: „a macskaasztalhoz” — vették föl. (215.)

A levelekből kiderül, hogy Kéthly Anna a távolból is állandóan figyelemmel kísérte az itthon történeteket. Ismerte a Kádár-kormányzat fölülről levezérelt „puhító” intézkedéseit. Talán örült is ezeknek, bár nem hatották meg: az általa célbavett Magyarország paramétereinek a minimuma sem fért bele ebbe a rendszerbe. Iróniával kezeli régi szociáldemokraták beilleszkedését a Kádár-rendszer intézményeibe. (Ld. Ignóus Pálnak 1967 áprilisában írt levelét, 179.) Nagy Gyulának írott 1966 decemberi levelében például a maga szemszögéből kommentálja és történelmi távlatba helyezi Fehér Lajosnak az MSZMP kongresszusán elhangzott beszédét a szövetkezeti földtulajdon bevezetéséről. Gyötörte, hogy ő és száműzött társai csak távoli kommentátorai lehetnek az otthon zajló folyamatoknak. „A világ forog keserű levében” — idézi Vörösmartyt —, „és mi, tehetetlen emigránsok csak a fejünket rázhatjuk”.

Strassenreiter Erzsébet szükségesnek tartotta — és azt hiszem, joggal —, hogy az életrajz végére beillesszen egyfajta elszámolást arról, milyen körülmények között szedte össze a szükségképpen heterogén levélsokrot. Úgy gondolom: ezzel eleget tett a kötet összeállításával szemben támasztható etikai követelményeknek.

Ennyi név, helyszín, esemény bemutatására elkerülhetetlenül becsúsztatnak hibák. Több-ször említ például Kéthly parlamenti szereplésével kapcsolatban nemzetgyűlést abban a korszakban is, amikor a szavazók már országgyűlést választottak. Néhány névvel is meggyűlt a baja. Az osztrák Adolf Schärff nevét Scharfnak írja; ez értelemzavaró lehet, mert azonos időszakban a Scharf névnek is volt nagy tekintélyű ausztriai viselője: Erwin Scharf, az Osztrák Kommunista Párt veterán vezetője. A brit Labour főtitkárának, Morgan Philipsnek a nevében megfordítja a vezető- és a keresztnév sorrendjét. Ezért a névmutatóban hiába keressük a P betűnél. Egyébként mindkét személyiség szerepel a Kossuth Kiadónál a 70-es évek elején megjelent Munkásmozgalomtörténeti Lexikonban is.

Ahogy ez lenni szokott, a személyiségek és a kezükből kiadott írások haláluk után önálló életet élnek, hol pozitívabb, hol torz formában. A sokféle identitászavarral küszködő baloldali Kéthly Annát igyekszik megújulása egyik útjelzőjeként fölmutatni. Mások dús fantáziával Károlyi Mihállyal és emlékművével szemben próbálják kijátszani; olyanok, akiknek valójában eszük ágában sem volt a Kossuth-teret, mint korábban mondták, Kéthly szobrával megtisztelni. Ők ketten, egy itt közölt levél tanúsága szerint elvtársnak szólították egymást. Nem volna kíméletes, ha a tér 1944 előtti formátumának helyreállításáról hallana szónokolni.

A Kiadó jól tette, hogy a leveleknek ezt a csokrát közzétette. Aki végigolvassa őket, jóval többet ismerhet meg, mint egy emigráns szocialista politikus töprengéseit. Kéthly, többek között nyelvtudása révén, de kétségtelen tekintélye miatt is hihetetlen széles körben érintkezett a nemzetközi politika, benne a nemzetközi szociáldemokrácia jelentős személyiségeivel, akik e kötet szerzőjének is segítettek egyes, Kéthlyvel kapcsolatos dokumentumaik rendelkezésére bocsátásával.

Nos, Strassenreiter Erzsébet megírta, rendezte, nekünk már csak olvasnunk kell. Érdemes.

Harsányi Iván

Horváth Sándor

KÉT EMELET BOLDOGSÁG

Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban
 Budapest, Napvilág Kiadó, 2012, 266 o.

A Kádár-korszaknak ma már igen terjedelmes a szakirodalma, és örömdetes fejleménynek tekinthetjük, hogy a politika- és gazdaságtörténeti megközelítések mellett a társadalomtörténeti iskola is felfedezte — a Rákosi-korszak számos tekintetben több lehetőséget és „szexibb” (a laikus olvasó fantáziáját jobban megragadó) témát kínáló korszaka mellett — a Kádár-korszak máig nem tárgyalt, vagyis legalábbis átfogóan nem kutatott fejezeteit. Ezek közé tartozik a szociálpolitika, amelyről ugyan a korszakban és utána számos elemzés született, de arra kevés kísérlet történt, hogy beágyazzák ezt a politikát az államszocialista rendszer társadalmi-politikai kontextusába. Korai kísérlet Konrád György és Szelényi Iván ma már klasszikusnak számító munkája (Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz). A rendszerváltás utáni irodalomból kiemelem Ferge Zsuzsa Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek c. munkáját.

A Kádár-korszak szociálpolitikájának bemutatását és értékelését ambicionálja igen elmélyült levéltári kutatómunkával megtámogatva Horváth Sándor könyve. A szerző teljesítménye annál inkább figyelemre méltó, mivel szerteágazó témákról gyűjtött össze impresszív mennyiségű anyagot: kutatásai felölelik a fővárosi lakáspolitikát, az idősgondozást, a gyes hatását a családok mindennapjaira és a családtámogatás egyéb formáit (családi pótlék, bölcsődék és óvodák). A könyv emellett tanulságos és színes képeket villant fel a szociális otthonok és a hajléktalanszállók mindennapjaiból; a jól összeválogatott életképek nemcsak a szorgos kutatót dicsérik, hanem képet adnak arról, milyen egyenlőtlenségek jellemezték a hivatalos sztálini ideológiában egyenlőnek kikiáltott rendszert (igaz, az ideológia ekkora jelentős módosuláson ment keresztül, amelyet a kötet is középpontba állít), milyen privilégiumokat tartottak (vagy legalábbis tarthattak) igényt az állami gondoskodásra szoruló nyugdíjas pártmunkások és pártvezetők, illetve milyen hivatali és társadalmi előítéletek sújtották (továbbra is) azokat a rendszerből kiesett csoportokat (alkoholisták, csavargók, hajléktalanok), akik más lehetőség híján kényszerültek a legrosszabb hírű munkásszállókra, amelyek afféle éjjeli menedékhelyként funkcionáltak a „létező szocializmusban” is.

A könyv tehát igen gazdag forrásanyag és szakirodalom tükrében igyekszik elkalauzolni az olvasót a kádári szociálpolitika mindennapjaiban. Ez nem könnyű feladat, ha figyelembe vesszük, hogy az „érett” Rákosi-korszakban (1949–1956) gyakorlatilag száműzték az önálló szociálpolitikát, pontosabban annak megvalósulását összekapcsolták a szocializmus felépítésének nemes és prioritást élvező feladatával. Ha nem kívánunk beleilleszkedni sem a sztálini rendszer hivatalos ideológiájába, sem pedig a totalitárius paradigma hasonlóan dogmatikus és ideologikus, mindenhol és mindig totális elnyomást vizionáló világképébe (amelyet a sztálini ideológia hidegháborús nyugati megfelelőjének tekinthetünk) akkor roppant egyszerű az indoklás: az erőltetett iparosítás feltételei súlyos életszínvonal-csökkenést jelentettek a félférfián, és egyszerűen nem volt erőforrás semmiféle jóléti politika finanszírozására. Ezért (is) kellett a távoli jövőbe utalni a kommunizmus megvalósulásának fényes perspektíváját. Akik kicsit is otthon vannak a sztálini rendszer baloldali kritikájában, azok számára közhely, hogy a sztálinizmussal nem a Marx és Lenin által megálmodott szocializmus valósult meg, hanem valami egészen más, amelyet sokkal inkább hajtott az „utolérő fejlődés” (a Nyugathoz való gazdasági-technikai felzárkózás) logikája, mintsem a marxizmus eredetileg deklarált emancipációs elvei. Ez utóbbiakat sem hagyhatjuk azonban teljesen figyelmen kívül, ha a rendszer működését igazán meg akarjuk érteni.

De, és itt jön az egyébként mind a feldolgozott szakirodalmat, mind pedig a hihetetlenül nagy forrásanyagot tekintve mindenképpen figyelemreméltó társadalomtörténeti kísérlet lényegi kritikája, mintha itt nem az volna a szerző célja, hogy közelebből is megértse az államszocializmus működését, mint inkább az, hogy egyoldalúan igazolja, hogy a Kádár-korszakban semmi, még a szociálpolitika sem működött úgy, mint a normatívnak tekintett nyugati demokráciákban, vagyis igazságtalan volt a lakáspolitikai, az állami lakásokat (többször) a privilegizált káderréteg tagjai kapták (és az 1980-as évek elején kezdődő lakásprivatizációból is elsősorban ők profitáltak), a szociális otthonok gyakran elfekvőként szolgáltak, illetve mindennapi gyakorlat volt idős embereket összezární elmebetegekkel, a gyese-n unatkozó kismamák elmagányosodtak, illetve a munkahelyi karrierben sem tudták behozni az elvesztett éveket, a deviánsnak tekintett csoportok szociális problémáit pedig rendészeti kérdésként kezelték és úgy is akarták megoldani a hatóságok.

Ez a kép, méghozzá impresszív forrásanyaggal megtámogatva is kissé egyoldalú. A szerző meg sem próbál vitatkozni azokkal a kritikai iskolákkal, amelyek nem támogatják koncepcióját; komoly elméleti bátorsággal tudomást sem vesz a létezésükről. A világrendszer-iskolának kötetekre rúg a szakirodalma, de a Kelet-Európa-vitaként elhíresült diskurzus a régió elhelyezéséről is már régóta cáfolta a nyugati fejlődés kategóriáinak kritikátlan átvételét. (A vitáról lásd: Krausz 2011). Csakhogy a nyugati demokráciáknak éppúgy nem volt integráns részük a jóléti intézményrendszer, mint ahogyan az általános szavazati jogot is az évszázados munkámozgalom — ha úgy tesszük, „munkás érdekvédelem” — vívta ki a demokrácia őshazájának tekintett Angliában is. A szerző axiómáinak tekinti, hogy a kádári jóléti állam „nyugati” mintára épült ki (csak persze nem úgy működött, mint a nyugati, nyilván a demokrácia és a civil társadalom hiánya miatt), elfelejtve azt a tényt, hogy a szovjet munkásállam léte nagyon is jelentős nyomást gyakorolt a fejlett kapitalista világra, és erősítette az ottani „munkás érdekvédelem” helyzetét! A jóléti állam kiépülését még a fejlett kapitalista világban is számos harc és kompromisszum előzte meg. A szerző Kótkintól átvesszi az ún. „uncivil” társadalom fogalmát (ide tartoznak a pártapparátus és a rendszer azon privilegizált csoportjai, amelyek befolyásolni tudják az állami újraelosztás rendszerét, illetve érdekvédelemre képesek), és erre a meghatározásra támaszkodva úgy érvel, hogy a kádári szociálpolitika juttatásaiból elsősorban ez az elit részesedett, miközben a rászoruló szegények valójában kiszorultak a rendszerből.

Ez az elméleti keret több ponton támadható. Először, egy olyan normatív Nyugat-és-demokráciaképpel operál, amelyet nemcsak nemzetközileg, hanem Magyarországon is bírált egy, a nyugati akadémiában is elismert kritikai iskola. Legutóbb a tranzitológiai elmélet kapcsán fogalmazódtak újra ezek a kritikák. Másodszor, a szerző egyáltalán nem reflektál arra, hogy ha igaz az a hipotézise, hogy a civil társadalom hiánya miatt kötöttek az emberek kompromisszumot a rendszerrel, akkor 1989 után mi akadályozza meg ezeket az embereket abban, hogy „újravarrják” a civil társadalom szétfoszlott szövetét? Egyáltalán, hol volt a két világháború közötti Magyarországon az a civil társadalom, amelyet a „kommunisták”, úgymond, megroppantottak? A civil társadalom normatív képének élesen ellentmondanak azok a kortárs szociológiai kutatások, amelyekből kiderül, hogy az 1960-as évek bejáráinak munkásai valójában megőrizték nemcsak falusi lakóhelyüket, hanem a paraszti közösségekre jellemző hagyományvilágot és mentalitást. Az pedig Magyarországon „hagyományosan” a feudális paternalista alapokból építkezik. Harmadszor, az „uncivil” társadalom a szép elnevezés ellenére nem más, mint a régi trockista kritika felmelegítése, azzal a különbséggel, hogy Trockij elméletileg és strukturálisan sokkal igényesebb elemzést nyújtott a szovjet társadalomról, mint későbbi utódai. Hiszen ha nem tekintjük a forrásfeltárás nagy munkáját, akkor mit tesz hozzá az egyébként rendkívül gazdag adattárral felvértezett kötet eddigi tudásunkhoz a Kádár-rendszerrel? Hogy nem volt civil társadalom? Hogy létezett egy privilegizált káderelit, amelyik könnyebben és szebb lakásokhoz jutott hozzá, mint az átlagpolgár? Hogy a kádári szociálpolitika ezek szerint csak az egyenlőtlenségeket erősítette? (És akkor mi történt a rendszerváltás után?). Lehet alkalmazni a nyugati társadalmakra „kitalált” paradigmákat a kelet-európai periférián, de állandóan beleütközünk a félperiféria realitásába, mint ahogyan a Kádár-korszak „gondoskodó állama” is beleütközött. Nem azért éltek még a rendszer „kedvezményezettjei” sem rosszul megépített, vékonyfalú, kicsi, túlszűfolt, nyomasztó hangulatot árasztó panelekben, mert a rendszer olyan gonosz volt, hanem inkább azért, mert még kölcsönökkal megtámogatva sem tudta a Kádár-rendszer utolérni a lakáspolitikában még a keletnémet munkásállamot sem, nemhogy a nyugatnémet életszínvonalat. De feltehetjük a kérdés másik felét: ma hogyan élnek emberek a kelet-európai félperiférián? Mit jelent ma „dolgozói hostelben” (vagy akár egyetemi kollégiumban) lakni a fővárosban, és hogyan is élnek a lerobbant lakótelepekre szorult, egykor „privilegizált” középrétegek? Hol tart ma az idősgondozás, és milyen lehetőségei vannak a szociális munkának? Itt érdemes kiemelni, hogy Ferge Zsuzsa fent idézett művében (Ferge 2010) a rendszerváltás tapasztalatával együtt értelmezi a kádári jóléti politikát.

A „demagóg” kérdések sorát lehetne folytatni, de minden demagógia nélkül megállapítható: a rendszerváltás óta eltelt húsz év éppen nem a demokrácia normatív működését igazolta Magyarországon, a kádári jóléti állam után pedig igen széles körű a nosztalgia. Az elemzést tehát — a feltárásba fektetett, mindenképpen elismerésre méltó energia ellenére — alapvetően elhibáztottnak tartom. A honeckeri szociális állam hiányosságait — hasonló elméleti háttérrel — Beatrix Bouvier is „leleplezte” (Bouvier 2002), de a mainstream gender-irodalomból is megtudhatjuk, hogy a keletnémet nőpolitika minden eredménye az volt, hogy dupla terhet tett a nőkre a háztartásban és a munkahelyen. Ennek tükrében nehéz magyaráznunk azokat a mai nemzetközi felmé-

réseket, amelyek azt mutatják, hogy azokban az országokban nő a gyerekszám, ahol a társadalompolitika (és az édesapák) igyekeznek lehetővé tenni a (kis)gyerekes édesanyák munkába állását, illetve részdíós foglalkoztatását. A kötetet olvasva engedtessek meg egy személyes megjegyzés. Almási Tamás 1987-től az 1990-es évek közepéig forgatta Özd-sorozatát, amely szomorú élet-hűséggel dokumentálja a kohászat leépülését az iparágra épülő városban. A sorozat a rendszer-váltásig hangsúlyos figyelmet szentelt a munkások méltatlan körülményeinek, a pártfunkcionáriusok és az egyszerű emberek vélt vagy valós konfliktusának. A romló feltételekkel együtt a kép is lassan változik: eltűnnek a pártfunkcionáriusok, viszont a sorozat legmegrázóbb darabjában (Meddő) azt láthatjuk, amint a környékről elköltözni nem tudó roma családok más megélhetés híján egy szeméthegeyen szedik a hulladékvasat. Nem valószínű, hogy a rendező „visszasírná” a Kádár-rendszert, viszont társadalomkritikájában haladt a korrallal. Ezt a haladást hiányolom Horváth Sándor könyvéből. Ma „leleplezni” a Kádár-rendszert – önmagában nem nagy teljesítmény. A társadalomtörténet pedig — ha a nagy elődökre gondolunk — rendszerkritikai alapokon építkezett; ha már a német példánál maradunk, akkor Jürgen Kocka és a bielefeldi iskola teljesítményéből is lehet(ne) tanulni.

Két dolgot azért fontosnak tartok kiemelni az elemzésből, ami előremutató lehet. Az első az az érvelés, hogy a közép- és felső rétegek a szociálpolitikát úgy értelmezték, mint ami elsősorban ezeknek a rétegeknek „jár”, és a szegénység (és a „cigánylakosság”) stigmatizálása a rendszerváltás előtt rögzült sokak gondolkodásában. Ennek a mentalitásnak a jelek szerint a „lemező szocializmusban” is voltak történeti gyökerei (vagy inkább a rendszer a „tömegekhez” — és meglevő előítéleteikhez — alkalmazkodott). A második a szerzőnek az a megállapítása, amelyet meggyőzően igazol a nagy forrásanyag: hogy az állami szociálpolitika tovább erősítette a paternalista viszonyokat az állam és polgárai között. De itt is elmondható, hogy a kádári rendszer „hozott anyagból” építkezett.

Nem említettem, hogy a szerző adós marad a válasszal, miért tekinti az egész országra nézve reprezentatívnak a budapesti szociálpolitikát. A kádári életszínvonal-politika a vidéket éppúgy megcélolta, sőt, azt mondhatjuk, hogy a háztáji gazdaság engedélyezésével és a vidéki iparfejlesztésekkel sokak jutottak ún. kettős jövedelemhez, ami jelentősen javított a családok helyzetén. A szerző a jelek szerint nem tud vagy nem akar többet meglátni az államszocializmusból, mint ami belefér a mainstream (vagy éppen aktuális) nyugati irodalomból átvett modellekbe; ezért nem is említem azt a kritikát, hogy lényegileg vitatható, mennyiben lehet csak „szociálpolitikának” tekinteni a kádári munkáspolitikát. A következtetés így végül belefut a totalitárius paradigma egyik új változatába.

Erre a jelek szerint még sokáig lesz kereslet a kelet-európai félperiférián. Az persze kérdéses, hogy a Kádár-korszak mennyire lesz „aktuális”, hiszen Hontalan Iván is félreértette a totális (vagy legalábbis hegemoniára törekvő) sztálini ideológiát: nem azt kell bebizonyítani, hogy Jézus Krisztus gonosz volt, hanem azt, hogy sohasem létezett. De cserébe még kritikai ellenzék is lehetett.

Bartha Eszter

Simon István

BAL-KÍSÉRTÉS, A KÁDÁRI KÜLPOLITIKA ÉS A NYUGATI SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

Digitalbooks, Budapest, 2012. 235 o.

A Kádár-centenáriumra megjelent munkák ismét bizonyították, hogy a történetírás a tudományok sorában a leginkább politika érzékenyek közé tartozik. (Talán csak a filozófia és a szociológia előzi meg ebben, azokat viszont lényegesen kevesebben olvassák.) A legutóbb megjelentek sorában, így a Múltunk folyóirat két Kádár számában (2012/ 1, 2. sz. Napvilág Kiadó) közreadott, eltérő beállítottságú és színvonalú tanulmányokat olvasva, Simon István könyve azzal tűnik ki, hogy témáját levéltáros-történészként az MSZMP vezetésnek a Magyar Országos Levéltárba került, eddig fel nem tárt dokumentumait felhasználva mutatja be a kádári külpolitikát, különösen annak a nyugati szociáldemokratákkal kapcsolatos vonulatát. A politikát így ő sem kerülheti meg, mégsem politizál, inkább a politika ellentmondásos formálódását elemzi, kommentálja. Sze-

rencsére nem váltja be a kötet előszavában jelzett ígérését, miszerint, mivel nem lehet célja a Kádár-korszak teljes körű vizsgálata, ezért monográfiája „ideológiai, eszmetörténeti megközelítésű munka, amely lehetőséget nyújt a továbbgondolásra.” (10.) Ebből a továbbgondolás lehetősége van meg, a monográfia viszont, szerencsére, az ideológiai és eszmetörténeti helyett inkább az olvasó számára jóval követhetőbb leíró, ismertető történeti jellegű. Igaz ez az ideológia- és eszmetörténeti első fejezetre is, ahol az olvasó megismerkedhet a marxizmus, a szociáldemokrácia és a kommunizmus alapkérdésével, Bernsteinnel és Leninnel, a sztálinizmussal, valamint a weimari köztársaság válságával, Buchinger Manóval és Ignazio Silonéval, a Szocializmus folyóirat kritikái írásaival és még sok mással. Mindezt kilenc oldalon, viszont bőséges irodalom jelölésével a lábjegyzetekben. A lényeg viszont Buchingernek a Szocializmus 1934. szeptemberi számában megjelent híres, az egységfront vitában, illetve a népfront-vita előkészítésében jelentős szerepet játszó, a szociáldemokrácia és a kommunisták együttműködésének lehetőségét körvonalázó mondandója. Ebből már sejthető, mindez hogy került ide.

A háttér másik vázlata az a szintén néhány oldalas ismertetés, amely az MSZMP Külügyi Osztályának szervezeti felépítését, kereteit írja le, illetve munkarendjét, kapcsolódásait a párt és az állami vezetéshez. Ezzel érthetővé válik az a keret, amelynek kitöltése tartalommal a következő fejezetek feladata lesz.

A kommunista oldal után következik a szociáldemokrata, a Szocialista Internacionálé, s már közelítve a főtémához, a baloldal két irányzatának egymáshoz való viszonya, együttműködése, ennek változó képe. A második világháborútól Gorbacsovig terjed az áttekintés. Itt találkozhatunk fontos levéltári iratokkal: a Külügyi Osztály értékelései, elemzései jól jelzik a változásokat. S van egy megjegyzés is, amely szerint a folyamatok vége nem jelenthet mást, mint „... hazatérést, megtérést, a nyolc évtizedre elhagyott, valamikor közös eszméi otthonba...” (31.) A közös otthon igaz, ez azonban minden volt már, csak éppen nem a nyolcvan évvel ezelőtt elhagyott, a II. Internacionálénak nevezett.

E visszatéréstől azonban még messze vagyunk: a következő fejezetek, már levéltári iratokkal, néha azok teljes közlésével, illetve a Külügyi Osztály anyagaiban található külföldi újságcikkekkel a kádári külpolitika formálódását, pontosabban első igen óvatos, elsősorban keletre tekintő lépéseit követik 1956 októberétől.

Az 1956–1957-el foglalkozó részben Simon új adatokkal egészíti ki a karhatalom történetét, majd a már inkább a témához tartozó igen fontos adalék következnek: a szovjet, személy szerint Hruscsov kemény álláspontja a Kádárral, illetve a szovjet bevonulással szembehelyezkedő pártvezetők, Losonczy Géza és Donáth Ferenc megítéléséről, 1958 áprilisából: „...hétpróbás csirkefogók, akiket elsőként kell felakasztani” (37.), ami legalábbis hozzájárulás Nagy Imre kivégzésének máig tisztázatlan körülményeihez. Mindenesetre árnyalja a vitát, amely Kádár egyértelmű elmarasztalásától egészen a külföldi nyomásra hivatkozással történő felmentéséig terjed ma is. Érdekes itt a munkástanácsok, illetve a szakszervezetek szerepének a megítélése, kijelölése: a dokumentumokból kiderül, hogy Kádár élesen a munkástanácsok ellen volt, amelyekben a konfrontáció lehetséges terepét látta. Ezzel szemben támogatta a szakszervezeteket. Itt jegyzetben lehetne tisztázni, ami az irodalomban keveredik: az 56 októberében felvett Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetsége, vagy ismét a régi és későbbi SZOT, Szakszervezetek Országos Tanácsa néven tanácskoztak, majd foglaltak-e állást a küldöttek a X. teljes ülésen, 1957. január 25-én a szakszervezetek és az MSZMP viszonyáról, pontosabban együttműködéséről? Az állásfoglalás azonban messze nem „a klasszikus kommunista szerep” ismételt vállalását jelentette. Ez ugyanis Lenin szerint az volt/lett volna, hogy a szakszervezeteknek meg kell védeniük a munkásokat saját államukkal szemben – amint azt az 1920-as szakszervezeti vitában kifejtette. Amit elfogadtak viszont, az a sztálini „hajtószíj” alárendelt szerep vállalását jelentette. Ez a felfogás tért vissza 1957 elején, amint azt Simon István pontosan jelzi a dokumentum kapcsán. (39. o.)

A következő fejezet a szociáldemokráciával, illetve Magyarország nemzetközi megítélésének a változásával foglalkozik, s egy Apró Antaltól származó felütéssel kezd. Apró, az események első fázisában, még 1956 október végén, a többpártrendszer létrejöttékor pártját már „kis ellenzéki pártnak” vizionálta. Az elszigetelődés, különösen a nemzetközi be is következett, persze más jelleggel, Kádár és az MSZMP már a hatalom teljes birtokában van. Majd jön 1958-tól a változások sora, amelynek hangsúlyos és jól dokumentált része a Magyarországra látogatott holland munkapárti delegációval kapcsolatos dokumentumok 1973-ból.

Az ezt követő két fejezet a 60-as években induló reformidőszakot, s benne Nyers Rezső és Kádár álláspontját, a két politikus egymáshoz való viszonyát, illetve a nyugati szociáldemokrácia

megítélésének változásait tárgyalja. Itt több új megállapítással találkozhatunk. A legérdekesebbekkel Marosán György nyitást sürgető dokumentumai kapcsán, amelyek egyúttal, ha nem is tisztázzák, de új oldalról mutatják meg Marosán szélesebb kapcsolatokat sürgető és Kádár visszafogottabb felfogásának a különbségét, hozzájárulva ezzel szakításuk okainak megértéséhez is.

A könyv címében vállaltak kifejtésének veleje az SPD-hez való különleges kapcsolattal, illetve az eurokommunizmussal foglalkozó két fejezetben található. Ennek fontos része az MSZMP kísérlete arra, hogy a Szocialista Internacionálé tagja lehessen. Ez a tematika két helyen is szerepel (még az előző reformrészben, 82., illetve itt, 139.). Ennek lényege, hogy 1989–1990-ben Nyers Rezső, bár szeretne volna, nem tudta elérni a párt, illetve az MSZP felvételét a szociáldemokrata pártok közösségébe – arra már a Horn időszakban, 1992 szeptemberében került sor. A körülményeket bemutató dokumentumok valóban értékesek, jelzik a párt, illetve a külügyi apparátus jó munkáját, akik idejében figyelmeztettek a kérés korai voltára, illetve a kedvezőtlen körülményekre. Mint kevéssé ismeretes, Nyers e tanácsok ellenére, bízva abban, hogy az SZI túllép a magyarországi baloldal ellentéteiből következő, Simon által pontosan jelzett vitán, már a stockholmi konferenciára utazva, bejelentette szándékát.

A záró két fejezet a kapcsolatok ellen érvelő külföldi szociáldemokraták „kritikájával”, illetve a nyugati fellazítással és propagandával foglalkozik. Mindkét tematika befolyásolta a kapcsolatokat: az első a szociáldemokratákkal folytatott tárgyalásokat, ha nem is döntően, a második inkább az államközietek – ami persze pártvonalon is megjelent. Az adalékszerű, érdekes dokumentumokat feldolgozó rész inkább a szerzőnél, és persze másoknál is megfigyelhető és érthető törekvésből fakad, hogy a témával ha lazán is, de összefüggésbe hozható, valóban érdekes dokumentumok is közlésre kerüljenek – bár nem feltétlenül volt szükség a Kurt Schumacher Kör két valóban sokat mondó levelét német eredetiben is közölni.

A kötet függelékében helyet kapott két dokumentum is eddig publikálatlan: az egyik a változásokat híven tükröző hangulatjelentés sorozat 1989-ből, a másik egy részlet az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében az 1980-as évek közepén készült tanulmányból. Ez utóbbiból talán ma a legérdekesebb lehet, hogy a Horthy korszak elutasitottsága ekkor a „szellemi dolgozók” körében volt a legmagasabb, 12,4%, míg a szakmunkásoknál a legkisebb, 2,1%. Ugyan ez a Kádár korszak esetében 5,8%, illetve 2,4% volt. A furcsaság folytatódik Trianonnál. Ezt igazságnak ítélték az előbbiek 76,3%, az utóbbiak 7,1%-a.

Az kötet végén a nyugati szociáldemokrata delegációkkal folytatott tanácskozások kronológiája található, a dátumok mellett feltüntetve a találkozókon résztvevő pártvezetők neveit is, az iratok levéltári jelzeteivel együtt. A mellékletek sorát a korszak vezető politikusainak rövid életrajzai zárják.

Simon István adatokban rendkívül gazdag, tárgyilagos megjegyzéseivel, elemzéseivel gondolatokat ébresztő és érdekes könyve jól illeszkedik az évfordulóra megjelentetett valóban tudományos munkák sorába.

Székely Gábor

Krausz Tamás

VITÁS KÉRDÉSEK A SZOVJETUNÍÓ ÉS KELET-EURÓPA

XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBEN

Rusisztikái Könyvek, Budapest, 2011. 290 o.

Az ismert történész tanulmánykötetének, amely válogatást nyújt az elmúlt tíz év tanulmányaiból, konferenciaelőadásaiából és egyúttal szisztematikus módon körbejárja azokat a nagy témákat, amelyek a mai társadalmak vitás kérdései iránt (is) elkötelezett kutatót az elmúlt években foglalkoztatták, egyszerre könnyű és nehéz feladat „reklámot” csinálni a mai Magyarországon. Kezdjük a nehézségekkel! Az elmélettörténet ma Magyarországon — nem függetlenül a globális világban zajló folyamatoktól, ahol szintén háttérbe kerültek a társadalom és a világ egészére rákérdező nagy elméletek, sőt sokan azt is kétségbe vonják, hogy szükséges-e támogatni olyan kutatásokat, amelyek nem járnak pillanatnyi haszonnal, és kérdésfeltevésükkel a mai kapitalista rendszer szervezésének módját, hatalmi viszonyait és fenntarthatóságát is megkérdőjelezi — nem túl hálás, még kevésbé „eladható” tudomány. Krausz Tamás ráadásul egy olyan rendszerkri-

tikai (mondjuk ki, marxista gyökerű) elméletértörténetet művel, amely egyszerre vitatkozik a „fennálló világ(rendszer) apológiájában elmerülő liberális történetfelfogással”, a mára már teljesen marginalizálódott „dogmatikus” vagy ortodox kommunistákkal (akik — egyébként a liberális felfogásra hajazva — mindenáron a Marx által elképzelt szocializmust akarták belelátni a megvalósult sztálinizmusba, csak persze ők pozitív előjellel) és a „múltba forduló, kirekesztő nacionalista” felfogással, amely a mai Magyarországon egyre erősebb tudományos és ideológiai pozíciókat szerez. Míg az elméletértörténet általános hanyatlása globális jelenség, a kirekesztő nemzetközpontú narratívák „újrafeltámadása” a kelet-európai régióban jellemző, amelynek történeti okait a kötet több tanulmánya tárgyalja, és mi is visszatérünk rá. Ugyanakkor azonban éppen a fentiek okán ajánlható a könyv minden olyan olvasó figyelmébe, aki — legyen bár szaktörténész vagy laikus — elméleti igénnyel kíván elmélyedni a Szovjetunió és Kelet-Európának egy olyan időszakában, amelyet nemcsak a régióban gyorsan változó legitimációs igényeknek megfelelően lehet újra meg újra átírni, hanem — hála az egyre több hozzáférhetővé váló levéltári forrásnak — az oknyomozó történetírás tudományos módszerével is meg lehet közelíteni.

A kötet általános tematikáját három, egymással összefüggő problémakör jelöli ki. Az első nagy témakör a Szovjetunió területén végrehajtott holokauszt Magyarországon jórészt máig ismeretlen — pontosabban a szerző más munkáiból ismert — fejezete, és ezzel összefüggésben a Szovjetunió háborús szerepének és a Vörös Hadsereg teljesítményének történeti értékelése. A témakör régióinkban azért kiemelten fontos, mert míg a rendszerváltás előtt kétségbevonhatatlan volt a Szovjetunió szerepének pozitív értékelése, illetve általában igyekeztek a holokausztért minden felelősséget a németekre és a megbukott helyi politikai elitre hárítani, addig a rendszerváltás után megindult egy ellenkező folyamat: a Szovjetunió teljes diszkreditálása, a háború kitörésében és a náci Németország feletti győzelem kivívásában játszott szerepének utólagos meghamisítása (mellesleg: goebbelsi „recept” alapján), a helyi politikai eliteknek (és természetesen a helyi lakosságnak) a holokausztért viselt felelősségének elbagatellizálása, vagy annak egyenes tagadása és — ezzel összefüggésben — a fasiszta múlt utólagos mentetezése, ami akár odáig megy, hogy közismert náciaktól faragunk nemzeti hőseket. Krausz Tamás helyesen állapítja meg, hogy mindez egy közös narratívába illeszkedik, amelynek célja — végső soron — a második világháborúért és a zsidó lakosság legyilkolásáért igen súlyos felelősséget viselő, a nációkkal szövetséges helyi politikai elit tisztára mosdatása, hogy ezáltal beilleszthető legyen a kelet-európai történelem eme sötét és szégyenteljes fejezete a „nemzeti történelem” dicső (vagy annak tételezett) hagyományába, amelyet, úgymond, megtört a „kommunista” hatalomátvétel. Nagyon aktualisak a világhírű szovjet írónak, Csingiz Ajtmatovnak a sztálini történelemfelfogást (vagy inkább történelelhamisítást) képviselő nyomozótiszt szájába adott szavai: „Az életben, történelmi események tekintetében, mindenféle megeshet. De érdekes-e az, mi történt és hogyan történt? A fontos: szóban, különösen pedig írásban úgy festeni a múltat, ahogy az most számunkra kívánatos. Mindarra, ami nem a mi javunkat szolgálja, nem is kell emlékezni. Aki nem ehhez tartja magát, azt már megfertőzte az ellenség”. (Csingiz Ajtmatov: Az évszázadnál hosszabb ez a nap. Budapest, Európa, 1986, 1619) Ajtmatov több művében is foglalkozott a múltjuktól megfosztott emberek tudati és erkölcsi kiszolgáltatottságával; a leghangsúlyosabban éppen az idézett könyvében, ahol az eredeti kirgiz népmonda szerint az emlékezetétől megfosztott munkurt a saját édesanyját sem ismeri fel, és általában semmilyen emberi viszonyra, kapcsolatra, és önálló gondolatra sem képes. Míg a nomád idők kirgiz meséjében a munkurnak nincs választása, addig a szerző sokat foglalkozik azzal az erkölcsi problémával, hogyan válaszolhatnak magukat becsületesnek tartó emberek a sztálini logikára.

Mindenesetre, ma már (vagy még) nem kényszer a történelelhamisítás ezen cinikus „követelményéhez” való igazodás; ezért, miközben nem csodálkozunk azon, hogy Sztálin alatt győzelemmé „lényegültek át” a háború első időszakának katasztrofális vereségei, melyek során milliók estek hadifogságba, azt már nehéz megérteni, amikor egyes történészek felmelegítik Goebbels azon cinikus érvelését, hogy Németország valójában „preventív” háborút vívott a Szovjetunió ellen (amikor Sztálin semmitől nem rettegett jobban, mint egy nagy kapitalista koalíciótól, amely széttűzta országát!). Már csak a nációk által hirdetett „keresztsháború” ötlete hiányzik, mintha legalábbis az „európai civilizáció” védelmével lehetne igazolni az európai történelem legbarbárabb fejezetét...A náci népirtás szovjetunióbeli módszereit Krausz Tamás az alábbiakban összegzi: „a náci és szövetségeseik, valamint helyi kollaboránsaik a zsidókat lelőtték, elevenen elégették, elgázostották teherautóplatókon kipufogógázzal és haláltáborokban Ciklon B-vel, méreggel megmérgezték (főleg a kisgyermeket), vízbe fojtották, kútból dobták, mocsárba kergették (főleg nőket), agyonverték, megfagyasztották, halálra kínozták, halálra éhezettették, felakasztották, lefe-

jezték, baltával kettévágták, szuronnal felnyársalták (főleg kisgyermeket), bányaaknába és szakadékba lökték, elevenen eltemették”. (Krausz, 2011, 77) A holokauszt története, hangsúlyozza Krausz Tamás, elválaszthatatlan a Szovjetunió megtámadásától, a „Kelet” (amelyet a németek a saját gyarmatukként kezeltek, és úgy is bántak a helyi lakossággal) a népirtás „kísérleti terepéül” is szolgált. A náci totális háborút viseltek Keleten, és tébolyult faji ideológiájuk jegyében különbséget tettek nemcsak a zsidók és a nemzsidók, hanem a Nyugaton élő, „kultúrnépekként” elismert nemzetek és az alsóbbrendűnek tekintett, részben kiirtásra, részben pedig rabszolgaságra ítélt slávok között. Krausz Tamás idézi: a Németországba elhurcolt, 5,2 millió szovjet állampolgárból 2,1 millió meghalt (és emlétsük meg az áldozatok között a tömegesen éhenhalt vagy megfagyott szovjet hadifoglyokat, akiket a fogvatartás körülményei eleve halálra ítélték). Az elemi normák feladását mutatja, hogy a zsidók tömeges legyilkolását a Szovjetunióban a náci nem is igyekeztek „elkonspirálni”, mint Nyugaton; a tömegsírok eltüntetését majd csak akkor kezdik meg, amikor megkezdődik a visszavonulás. A helyi kollaboránsok készséges együttműködését mára már számos forráskötet dokumentálja, (többek között éppen a Ruszisztikai Könyvek sorozatában megjelent Alekszandr Djukov: *Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein*. Budapest, 2011) miközben igaz, hogy a náci mindent megtettek, hogy fokozzák az antiszemita hangulatot, és az is, hogy a helyi „szimpatizánsok” éppen azért léptek fel, mert bíztak a büntetlen-ségben, azért nem volna szabad elfelejteni, hogy a nemzeti történelemnek (ha ezen nem az aktuális hatalmat kiszolgáló ideológiai kurzus értjük, hanem a tudományos igényű fellépő történetírást) része az is, hogy milyen szerepet játszott a holokausztban a helyi lakosság hallgatása vagy egyes csoportok nagyon is készséges együttműködése a náci hatalommal. Éppen ezért kell(ene) gátat vetni az egykori náci és fasiszták utólagos mentegetésének vagy pláne felmagasztalásának. Ukrajna és a balti államok mellett ezen a téren Magyarországra is ráférne több nemzeti önismeret.

A kötet második nagy fejezetének tanulmányai az államszocializmus és a rendszerváltás értelmezésével foglalkoznak, miközben kitérnek olyan, a mainstream diskurzból szintén kiszorult témákra, mint az 1956-os munkástanácsok, 1968 történeti öröksége és a kelet-európai etnonacionalista diskurzusok reneszánszának strukturális (a régió történeti fejlődésébe ágyazott) gyökerei. Mindezek a problémák folytonosságot mutatnak azokkal a kérdésekkel, amelyek a szerzőt kandidátusi disszertációjában is foglalkoztatták: ami a kérdéseket összekapcsolja, az pedig nem más, mint a kelet-európai fejlődés „különlegessége”, amelyről az 1920-as években a szovjet történészek is nagyon sokat vitáztak. (Krausz, Tamás. *Pártviták és történettudomány: Viták „az orosz fejlődés” sajátosságairól, különös tekintettel az 1920-as évekre*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.) A vitát akkor a sztálini rendszer legitimációs igénye döntötte el a szaktudományosság kárára: azt az álláspontot fogadták el „igazságnak”, hogy Oroszországban volt „autochton” kapitalizmus (vagyis megvalósítható a szocializmus egy országban, hiszen az orosz kapitalista fejlődés nem különbözik markánsan a nyugattól), miközben a marxista iskola olyan kiemelkedő teoretikusai, mint Rosa Luxemburg, Lenin és Trockij az egyenlőtlen fejlődés téziséből indultak ki (leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy a centrumkapitalizmus másképpen működik, mint a világkapitalizmus egyenlőtlen feltételrendszerébe integrált perifériák, ahol a premodern fejlődési jegyek jól megférnek a kapitalista struktúrákkal, létrehozva ezáltal egy sajátos kombinációt, amelyet nem lehet leírni a nyugati fejlődésre kidolgozott modellekkel). Az államszocializmus egész értelmezése Krausz Tamásnál ebbe az elméleti keretbe illeszkedik: miközben a liberális és nacionalista történetfelfogás megegyezik abban, hogy valamifajta „aberrációnak” — de mindenképpen a kelet-európai régiót a nyugati típusú, univerzálisnak tételezett fejlődési útról eltérítő szákcútnak — tekinti az államszocializmust (amelyet ráadásul a kommunizmussal vagy a szocializmussal azonosítanak — mintha legalábbis a marxista ideológiából lehetne levezetni a kelet-európai feltételrendszerben létrejött sztálini rendszert...), addig a rendszerkritikus történész rámutat arra a tényre, hogy Kelet-Európa és Oroszország soha nem tagozódott bele „szervesen” a nyugati kapitalista fejlődésbe; az államszocializmus sokkal inkább volt válasz a centrumkapitalizmus kihívására, mintsem a régió gazdasági elmaradottságának történeti oka. Arról természetesen lehet, sőt kell vitatkozni, mennyire volt ez a válasz adekvát, és milyen tanulságokkal jár a kelet-európai államszocialista kísérlet, de a régió „felemás” fejlődésének minden problémáját beszuszakolni a „kommunistának” kinevezett rendszer fekete könyvébe — nem más, mint primitív kísérlet általában minden baloldaliság lejáratására, a kelet-európai történelmet kicsit is ismerő ember számára pedig közönséges történelemhamisítás — legalább olyan vaskos, mint a sztálini kísérlet a bolsevik párt és a forradalom egész történetének meghamisítására (hogy az olyan cinikus propaganda-fogásokról már ne is beszéljünk, mint az „élet jobb lett, elv-

társak, az élet boldogabb lett” sztálini jelmondata a kollektivizálás időszakában, amikor tömegek hal-tak éhen, és tömegeket deportáltak).

Krausz Tamás államszocializmus-tanulmányait ez a gondolati ív fűzi össze, amelynek rendszerkritikus szemlélete és az abból levezetett Kelet-Európa fogalom — a hazai feltételrendszerben elismerésre méltó következetességgel — kutatómunkája egészen végigvonul. A történész vastkos könyvet szentelt Lenin elméleti teljesítményének és a lenini szellemi örökségnek; ennek téziseit itt most nem sorolhatom. Kiemelem azonban a kötetbe bekerült Lenin-tanulmány egyik fő gondolatát. Aki ismeri Lenin elméleti munkásságát, annak számára evidencia, hogy Lenin mennyire tudatában volt Oroszországnak és az orosz társadalom elmaradottságának. Forradalmi elméletét kezdetektől a világforradalomra alapozta, amely — feltételezve a világrendszer szocialista átalakulását és a nemzetközi munkásság szolidaritását — reményei szerint megoldotta volna a gazdasági-társadalmi elmaradottság nem csak Oroszországra jellemző, több száz évre visszanyúló problémáját is. Ennek elmaradásával gondolkodásában előtérbe került a szocialista termelő közösségek és a társadalmi önszerveződés alternatívája a kapitalizmushoz való visszatérés, illetve azon bürokratikus, az állami tulajdonra épülő rendszer helyett, amelyet Sztálin fog majd megvalósítani. Az persze kérdés marad (de Lenin számára is az maradt), hogy mennyire lehetett volna az adott történeti feltételrendszerben — egy elmaradott országban, amelyet az összeomlás szélére sodort a világháború, tovább rombolt a polgárháború, és amelyet a Nyugat mint bolsevik államot mindenáron elszigetelni igyekezett a nemzetközi politikában és fizikailag is — egy alulról szerveződő közösségekre épülő termelési struktúrát és társadalmat meghonosítani. Sztálin rendszere sok tekintetben „pragmatikus” válasz volt egy olyan helyzetre, amikor a forradalom — eredeti célkitűzéseit tekintve — elbukott.

Mindezeket a kérdéseket sajnós, fájdalmasan aktuálissá tette a rendszerváltás elmúlt húsz éve, ami éppen nem igazolta a „nyugatosoknak” azt az optimista nézetét, hogy a kelet-európai fejlődés visszatér arra az európai fejlődési pályára, ahonnan az államszocializmus „kiszakította” ezt a fejlődést. A rendszerkritikus értelmiség már a rendszerváltás pillanatában figyelmeztetett arra, hogy illúzió a centrumországok fejlődésének és intézményrendszerének normatív tételezése; a demokrácia önmagában nem vonzó akkor, amikor a többség feje fölött végrehajtott privatizáció kiszorítja a „tömegeket” a tulajdonból, és a kelet-európai feltételrendszerben a „kétharmados” társadalom nem azt jelenti, hogy a többség a középosztályhoz tartozik, hanem azt, hogy csak egy privilegizált kisebbség zárkózik fel a nyugati társadalom középosztályának életszínvonalához, miközben létrejön egy tartós felcsúszás, a középosztály jelentős része pedig megállíthatatlanul csúszik lefelé. Ebben a helyzetben felértékelődik a demokráciával és az önrendelkezéssel szemben a biztonság és a rend utáni igény, amely elválaszthatatlanul összeforr azzal a reménnyel, hogy az emígyen megerősödött állam megvédi majd a leszakadó középosztály érdekeit és anyagi biztonságát. Az etnonacionalista diskurzusok felkarolása az új kelet-európai elitek részéről azt az illúziót erősíti, hogy a megerősödött nemzetállamok képesek megfékezni a globalizáció periferizáló hatásait. Hogy mennyire sérti a nemzeti identitást — és természetesen a nemzeti öntudatot — a periféria szembekerülése a centrummal (amely alapélményt zseniálisan megfogalmazták a magyar irodalom olyan nagyjai, mint Ady Endre, Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond, de a sort hosszan lehetne folytatni...), azt hűen tükrözi a „magyar ugar” és a kulturális élet európai központjának számító Párizs érzelmi ütköztetése — nemcsak az irodalomban, hanem sok művész életében is. De ezzel az alapélménnyel nem állunk egyedül Kelet-Európában; csak példaként említem Alek Popov Londoni küldetés c. satirikus kisregényét, ahol a bolgár nacionalizmus nagyon jól megfér — felső szinten — azzal a vággyal, hogy az új bolgár elit parvenü (és egyébként nagyon közönséges) tagjait, ha nem is befogadja, de legalább fogadja az angol arisztokrácia (amely célért képesek mozgósítani az elszegényedett balkáni állam minden rendelkezésükre álló erőforrásait), középszínt a reménytelen provincializmussal és azzal a fő ambícióval, hogy véletlenül se küldjék őket vissza Szófiába, alul pedig a londoni életért önkéntesen vállalt prostitúcióval és a balkáni bűnözők piti üzleteivel. A regény, amelyből film is készült, Krasztev Péter fordította magyarra, hűen visszaadva Popov nyelvi leleményességét és kelet-európai (ön)íróniáját.) Azt a történeti feltételrendszert, amely ide vezetett, mindenestre tudományos igénnyel „rögzítik” Krausz Tamás tanulmányai.

A kötet harmadik fejezetében egy terjedelmes és első ízben publikált elemzést olvashatunk arról a második világháború után formálódó magyar marxista iskoláról, amelynek teljesítményét nemzetközileg is „jegyezték”, és amely teremtett egy olyan haladó hagyományt, amibe egyébként a szerző elméleti munkássága is beleilleszkedik. Nem tárgyalhatom itt azokat az okokat, amelyek miatt sokan az akadémiai életben is azonosítják a „létező szocializmust” (vagy akár a Kádár-

rendszer) a marxizmussal mint szellemi hagyománnyal, és ezt kiterjesztik az államszocializmus egész szellemi életére is. E felfogás alapján nem is kell csodálkoznunk azon, hogy sokan az egész marxista iskolát mint oda nem illő „örökséget” kiiktatnák a magyar szellemi hagyományból. A Kádár-korszakot tehát minden eszközzel diszkreditálni kell, kimondani, hogy semmi nem úgy működött benne, mint a normatívnak tételezett Nyugaton (a fő ok a „kommunizmus”, természetesen), és általában minden a hatalomnak azt a csillapíthatatlan vágyát szolgálta, hogy totálisan ellenőrizhesse a lakosságot. Szellemi téren pedig úgy lehet megmenteni a marxista iskola „megmentésre ítélt” tagjait, hogy minden eszközzel el kell határolni őket a marxista szellemi hagyománytól, és megmutatni, hogy a szívük mélyén már akkor a liberalizmussal (vagy a nacionalizmussal) rokonszenveztek. (Bár az utóbbi felfogás hívei a jelek szerint kevésbé tartanak igényt az államszocializmus szellemi nagyságaira — legyenek akár marxisták, akár a liberalizmussal rokonszenvező ellenzékiek). Krausz Tamás úttörő — és a mai viszonyok között önmagában is elismerésre méltó — kísérletet tesz arra, hogy elválassa a mindennapi politikát a történetírástól, és reflektáljon arra a kérdésre, hogy mennyiben volt marxista ennek a kiemelkedő történetíró iskolának a teljesítménye — akár azon az áron is, hogy szembementek a korszak akkor megkövetelt kurzustörténet-írásával. Egy korszak szellemi hagyományát a szemétkosárba dobni — önmagában minősíti a múlt, vagy annak egyes fejezetei kiiktatására törekvő korszakot. A liberalizmus legfontosabb hagyományai közé tartozik a sokszínűség, a más vélemények tolerálása a közéletben és még inkább a szellemi életben is. Krausz Tamás könyve az oknyomozó történetírás módszerével mutatja meg, hogy miért mennek hazánkban — és Kelet-Európában általában — másfelé a dolgok, mint ahogyan azt az egykori rendszerváltók elképzelték. Ugyanakkor örök optimistaként — vagy elkötelezett írástudóként — kísérletet tesz arra, hogy egy olyan világban és szellemi életben gondolkodjon, ahol nem a kirekesztés, hanem a racionális vita szabályai a mérvadók.

A Vítas kérdéseket ezért ma könnyű minden másként gondolkodó figyelmébe ajánlani. Krausz Tamás már a rendszerváltás eufóriájában is figyelmeztetett arra a lehetőségre, hogy a kelet-európai országokban a kapitalizmus egész jól megfér a tekintélyuralmi rendszerekkel — sőt, még az sem kizárt, hogy az elitcsoportok az adott történeti feltételrendszerben csak így tudják uralmukat fenntartani. És itt érdemes megállni egy pillanatra. Miközben igaz, hogy a történelem — különösen a 20. századi történelem — fontos része a nemzeti identitásnak, és ezért a mindenkori politika általában igyekszik kisajátítani, de legalábbis befolyásolni ezt a tudományt (és általában a társadalomtudományokat), az is igaz, hogy az adott történeti feltételrendszer döntően nem a kelet-európai kis nemzetállamok, hanem a centrum hatalmi viszonyai alakítják. Az 1930-as években is a német fordulat döntötte el a kisállamok sorsát — akármilyen elképzelések éltek a magyar politikai elit fejében. Fel lehet eleveníteni akármilyen dicső múltat, lehet magasztalni a nemzeti függetlenséget, és nemzeti alaptantervbe iktatni a nyilasokat a végsőig kiszolgáló ideológusokat (akik nem mellékesen a „zsidó befolyás” visszaszorítását követelték egy olyan időszakban, amikor már javában folyt a „végső megoldás”). Ez a „kulturharc” azonban megkésett történelmi diszletek között folyik. Popov már idézett művében a bolgár polgármester hősiesen igyekszik igazolni, hogy a régi bolgárok már ismerték az angolvédét (ezáltal igazolva a kultúrfölényt). Csakhogy a kultúrfölény nem változtat azon, hogy a londoni küldetésből egyetlen bolgár sem kíván hazatérni az otthoni nyomorba, a Londonban tanuló szép bolgár diáklány pedig sztriptízbarban keresi meg a londoni élethez szükséges pénzt és a tandíjat... amely jövőkép egyébként a bolgár férfiakat sem kecsegteti jó kilátásokkal. A családkutató Somlai Péter fontos megállapítása, hogy az emberi szocializáció egy életen át tart. Hozzátehetem: az identitások sem fixek, hanem nagyon is alakíthatók, és ez nemcsak a Facebook-nemzedékre igaz. A Hamu és gyémánt egyik antihőse egy bíró, aki a hétköznapi életben tisztességes ember, de lágerbe kerülve kiderül, hogy minden kegyetlenségre és aljasságra képes azért, hogy megmentse a saját életét. Tanulságos, hogyan próbál meg a lágerből szabadult bíró megbirkózni saját erkölcsi lealjasulásával, és hogyan próbál kialakítani magának egy új identitást. A múlt nem ismerése kétségtelenül könnyen manipulálhatóvá teszi az embereket — de a mai információs technika és a nyitott határok mellett a nemzeti identitást nem a nemzeti alaptanterv fogja meghatározni, mint ahogyan a kapitalista világrendszer erőviszonyait sem a perifériáról diktálják. A jövő tehát nagyon sok tekintetben nyitott — a múlt folyamatait pedig a kurzustörténet-írás nem segít jobban megérteni, még ha elvárásai képet is adnak a mindenkori hatalomról...

Krausz Tamás könyve tehát — ha az írástudó felelősségére gondolunk — nemcsak a múltba, hanem a jövőbe tekint. Kérdés marad, persze, hogy ebben a jövőben mennyire lesz helye a rendszerkritikának — de ez a kérdés, az eddigiekben vázoltak szerint, szorosan összefügg azzal, hogy milyen irányú is valójában a kelet-európai (és benne a magyar) fejlődés. A magyar kulturális

és szellemi élet haladó hagyományaiban fontos szerepet játszik a „haza” figyelmeztetése arra, hogy ne forduljon szembe a haladással valamifajta elképzelt „sajátút” nevében, amely menthetetlenül a múltba réved és nemzeti bezárkózáshoz, izolációhoz és az elkerülhetetlen további leszakadáshoz vezet. Ezért érdemes felidézni Ady Endre sorait, még akkor is, ha a szomorú konklúziót (egyelőre még) nem kell a magunkévá tennünk: „Egy századdal előbbre lássak/S lássam, aki engem idéz./Szomorú sarjamat hadd lássam,/Aki ismét Vitéz, Vitéz./ S amikor a hajnal szétharasant,/ Rongyos mécsese lánginál/Furcsát látott s szomorún halt meg/Csokonai Vitéz Mihály. (Ady Endre: Csokonai Vitéz Mihály.)

Bartha Eszter

DAS BURGENLAND ALS INTERNATIONALE GRENZREGION IM 20. UND 21. JAHRHUNDERT

Hgg.: Graf, Maximilian – Lass, Alexander – Ruzicic-Kessler, Karlo

Neue Welt Verlag, Wien, 2012. XVI + 240 o.

BURGENLAND MINT NEMZETKÖZI HATÁRRÉGIÓ A 20–21. SZÁZADBAN

Már több mint egy évtizede, vagyis körülbelül azóta, hogy elkezdődtek Magyarország és az Európai Unió között a csatlakozási tárgyalások, halljuk és olvassuk, hogy az integrációban a nemzetállam veszíteni fog súlyából, a régiók, a regionális együttműködés fog hangsúlyosabb szerepet kapni. Ez a megállapítás fontos következményekkel járhat a történeész számára is, hiszen felvetődik a kérdés: annyira új-e ez a nézőpont, vagy ha nem, milyen történeti előzményekre tekint vissza? Ennek megválaszolásához nyújtanak jó támpontot mindazon kutatások, amelyek határhelyzetben lévő régiók múltjáról tárnak fel eredményeket. Ilyeneket összegzett az elmúlt évben a Burgenland határhelyzetének vizsgálatával foglalkozó osztrák történeészkonferencia, amelynek előadásait most önálló kötetben is közreadták. A könyv első részében a konkrét határhelyzethez kapcsolódó témákat tárgyaló tanulmányok kaptak helyet, amelyek Burgenlandot mint az osztrák–magyar és (kis részben) az osztrák–(cseh-)szlovák határon elhelyezkedő régiót vizsgálják. E tanulmányok nézőpontja alapvetően politika- és eseménytörténeti: az utóbbi évszázad jelentősebb sorsfordulóit középpontba helyezve jellemzik a legkeletibb osztrák tartomány közelmúltjának alakulását.

A kötet második részében a „határ”-helyzet sokkal absztraktabb szemlélete érhető tetten. Az itt következő tanulmányok ugyanis Burgenland és az Egyesült Államok „szomszédságát” vizsgálják, a két terület közötti migráció bemutatásával.

A munka egészével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy egyrészt nem törekszik teljességre — nem célja Burgenland kilenc évtizedét egységes szempontból, minden kérdésre kitérve bemutatni —, másrészt hogy kerülje az indokolatlan historizálást. Burgenlandot annak tekinti, ami valójában: egy az első világháborút követő békerendezés nyomán létrejött entitásnak, és nem keresi a régió — nem létező — önállóságának vélt múltbeli nyomait. Mindkét megközelítés jellemzi a kötet valamennyi tanulmányát.

A politikatörténeti tárgyú írások sorát Richard Lein munkája nyitja, amelynek témája — nem meglepő módon — Burgenland „létrejötte”. A címben használt fogalom (Burgenlandnahme) lefordíthatatlan szójáték, a régió nevével és a honfoglalást jelentő „Landnahme” szóval. A szerző leírja a németajkú magyarországi területek Ausztriához csatolásáról szóló, 1914 előtti terveket, végigvezetve, hogy a kőszia ötletekből hogyan vált kormánykövetelés 1918-ra. Elemzi, hogy miért volt olyan fontos az osztrák kormánynak 1918–1919 folyamán Nyugat-Magyarország kérdése, ami addig soha nem tartozott Ausztriához, ellentétben a dél-csehszlovák és dél-morvaországi, valamint dél-tiroli és dél-stájerországi területekkel, amelyeket a békeszerződésben kivétel nélkül elcsatoltak Ausztriától, a Renner-kabinet mégis kisebb elánnal küzdött visszaszerzésükért. Lein arra a helytálló következtetésre jut, hogy az osztrákok belátták: győztes államokkal szemben (Csehszlovákia, SHS-állam, Olaszország) nincs esélyük a békekonferencián, egyedül Magyarországgal szemben érhetnek el olyan eredményt, amit sikerként mutathatnak be az osztrák népnek. Magyar szemmel nézve természetesen fájó ez a magatartás, mégis be kell látnunk, hogy annak az Ausztriának, amely 1918–1919-ben teljesen életképtelennek érezte magát, amelyet birodalomból kis állammá „fokoztak le”, szüksége volt egy olyan — legalábbis szimbolikus — sikerre,

amivel bizonyíthatta önmaga előtt, hogy nincs vége mindennek, hogy lehet még folytatni az állami létet a tiltott Anschluss nélkül is.

Helyesen veti fel a szerző ehhez kapcsolódóan, hogy a „magyar kérdés”-ből közvetlenül adódott az osztrák külpolitikai orientáció kérdése is. Magyarellenes élel Prága ajánlott fel szövetséget Bécsnek, amit az osztrákok a szudéta-kérdés miatt csak vonakodva fogadtak el. Osztrák diplomáciai források alapján Lein levezeti, hogy hosszú távon csak az olasz orientáció és a magyarokkal való kompromisszumkeresés volt az adekvát külpolitikai válasz az 1920-as évek Ausztriájában. E vonulatba illeszkedik a velencei konferencia és a soproni népszavazás eredményének elfogadása is, ami lehetőséget nyújtott arra, hogy mind az osztrák, mind a magyar fél fel tudjon mutatni sikereket, valamint arra, hogy a két ország között legalábbis középtávon helyreálljanak a jószomszédi kapcsolatok.

Kiemelendő a Lein-tanulmányból az is, hogy igyekszik a magyar szempontokat is bemutatni, általában friss szakirodalomra, főleg Romsics Ignác németül is megjelent műveire építve.

Klaus Koch munkája Burgenland két világháború közti történetének bemutatását ígéri, ezzel szemben a tanulmány legnagyobb részét ugyancsak az 1919–1924 közötti történések leírása képezi. Mind a hivatkozott források, mind a konklúziók megegyeznek Leinével, így marad a tanácsatlanság, hogy a szerkesztők részéről miért volt szükség e kettőzésre. Új információ ebből talán csak annyi, hogy a Budapesttel való 1921-es kompromisszumkeresés okait Koch a Rennert váltó konzervatív cancellárok, Mayr és Schober Horthy iránti személyes szimpátiáiban (is) keresi.

Ami az 1924–1938 közötti eseményeket illeti, ezeknek alig két oldalt szentelt a szerző. Legfontosabb elemként az osztrák-magyar viszonyt emeli ki, abból is Magyarország viszonyulását az Anschlusshoz. Sajnálatos, hogy a magyar szakirodalomból Koch csak Juhász Gyulának a két világháború közötti magyar külpolitikát taglaló 1979-es monográfiáját használja, mellőzve Tilkovszky Loránt, vagy éppen Fiziker Róbert legújabb kutatásait. Minden esetre a magyar történettudománynak is érdemes lenne az Anschlusst illető álláspontját újra megvizsgálni, összevetve az osztrákok által feltárt új eredményekkel.

Egyéb témákról — így Burgenland belső életéről — igen keveset tudunk meg, noha különösen a kisebbségi kérdés vagy a burgenlandi identitás kifejlődése fontos téma lehetett volna.

Annál is inkább, mert Karlo Ruzicic-Kessler tanulmánya felvet néhány érdekes kérdést. A burgenlandi régió II. világháború alatti történetét vizsgálva érdekes eredményekre jut a magyar kisebbség politikai szerepvállalását illetően. Míg Burgenland északi részén az ott élő magyarok alapvetően mezőgazdasági munkások, földbirtokon élő cselédek voltak, akik alapvetően a kommunistákkal szimpatizáltak (?), Felsőőr közelében, tehát délen olyan erős volt a magyar befolyás az NSDAP-ben (!), hogy a párt etnikai megtisztításáról szóló berlini irányelveknek abban a régióban nem lehetett érvényt szerezni.

Ettől az érdekességtől eltekintve Ruzicic-Kessler az általában várt témákat jellemzi, ír a közigazgatás gleichschaltolásáról, a zsidóüldözésről, az ellenállásról (kritikával illetve annak 1945 utáni mitizálását), a burgenlandi kiegészítésű Wehrmacht-alakulatokról és az 1945-ös „halálmenetekről”.

A hidegháború „forró” szakaszát két tanulmány tárgyalja, Bettina Hoffmanné és David Schriffélé. Előbbi a „vasfüggöny” 1956-os lebontásáról folyó osztrák-magyar tárgyalásokat mutatja be (a magyar kutatási eredményeket sajnos csak részlegesen hasznosítva), míg az utóbbi a burgenlandi-szlovák határvidék sorsát ábrázolja. A hidegháború egyszerre volt jelen a nemzetközi kapcsolatokban és az emberek hétköznapi életében, az általa felvetett problémákra pedig akár eltérő válaszok is születhettek állami és helyi szinten. A másodikként említett munka jó összehasonlítási alap lehet az osztrák-magyar határ történetének kutatására is.

Maximilian Graf terjedelmes és színvonalas tanulmánya az 1989-es határnyitást taglalja, a legújabb kutatási eredmények tükrében. Kiemelendő, hogy igyekszik megrajzolni az osztrák-magyar kapcsolatok 1956–1989 között leírt ívét is, mint az annus mirabilis történeti előzményét. Az „előregedett szovjet vezetés” emlegetésekor talán lehetett volna utalni rá, hogy Ronald Reagan és Konsztantyin Csernyenko egyidősek voltak (mindegyikük 1911-es születésű), tehát nem minden az egyes számú vezető életkorán múlt. A tanulmány a továbbiakban egyébként igyekszik a nézőpontot többször változtatni, néhol a nemzetközi kapcsolatokra koncentrálna (osztrák–NDK kapcsolatok 1989-ig, magyar–NSZK és magyar–NDK tárgyalások a menekültek kiengedéséről stb.), más esetekben a hétköznapi gondjait elemezve (a burgenlandi lakosság reagálása a „Gorenje-korszak” magyar bevásárló turista-áradatára, közlekedési dugók, környezetszennyező autók,

stb.), szót ejtve 1989 valóban kihagyhatatlan ikonográfiájáról is (Horn Gyula és Alois Mock híres vasfüggöny-átvágó fotója).

E tanulmánnyal zárul a kötet első tematikus, politikatörténetre összpontosító blokkja. A következő két tanulmány jöszerevel azonos témát dolgoz fel, eltérő megközelítésben. A vizsgált kérdéskör a Burgenlandból az Egyesült Államokba történő kivándorlás. Mind Barbara Lass, mind Philipp Strobl tanulmánya alapvetően ugyanarra a gondolatmenetre épít: az óhaza ábrázolása, a kivándorlást elősegítő körülmények, a vándorlás folyamata, a beilleszkedés az újhazában. Eltérés a módszer megválasztásában mutatkozik: Lass cikke társadalomtörténeti szintézisekre alapoz, a szakirodalom eredményeit foglalja össze, Strobl viszont egykori kivándoroltak papírra vetett visszaemlékezéseiből igyekszik megrajzolni a „tipikus kivándorló” portréját. Magyar szempontból érdekes lehet a Burgenland és Magyarország közötti párhuzamok vizsgálata. A szerzők kimutatják, hogy a burgenlandi társadalomszerkezet — a történeti fejlődésnek megfelelően — a két világháború között alapvetően a magyarországra hasonlított, az osztrákra csak kevésbé. Ugyanúgy jellemezte Burgenlandot is az egészségtelen birtokszerkezet, a nagybirtok túlsúlya a mezőgazdaságban, mint hazánkat. Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy fontos lenne összehasonlító kutatásokat végezni, milyen tényezők hatására kezdett Burgenland az 1960-as évektől gazdaságilag felfutni, és minek köszönhetően virágzik a gazdasága máig, a mezőgazdaság szerkezetének alapvető változatlansága mellett (a szerzők is elismerik, hogy jelenleg is a néhány kézben összpontosuló nagybirtok a meghatározó Burgenland mezőgazdaságában).

Más szempontból is továbbgondolhatóak a tanulmányokban leírtak: mindkét szerző használja a „Little Burgenland” kifejezést Chicago leírására, mert a legtöbb burgenlandi kivándorló végül ott telepedett le, ott zajlott a legélénkebb közösségi élet (egyesületek, német nyelvű sajtó), ott őrizték leginkább identitásukat. Kérdés az, hogy milyen identitás volt ez? Strobl tanulmányában kifejezetten a két háború közötti kivándorlást vizsgálja, mégis használja a „Little Burgenland” szót, ebből arra lehet következtetni, hogy már 1930 körül kialakulhatott a burgenlandi identitás. Ha ez így van, érdemes lenne megvizsgálni, hogy mitől zajlott le ilyen gyorsan ez a folyamat (eddig nincs adat arra, hogy a nyugat-magyarországi „végeknek” 1918 előtt lett volna valamilyen önálló identitástudatuk), milyen tényezők játszhatták a katalizátor szerepét. Más nézőpontból pedig, hogy — amennyiben létezett — e regionális öntudat mennyiben kompenzálta az általában nem meglevő osztrák identitás hiányát, illetve jelenthette-e a magyar identitás valamilyen fokú megőrzését is.

Összességében elmondható a könyvről, hogy igen színvonalas, reprezentatív, a tartalomhoz adekvát formát is kapott. A burgenlandi tartományfőnök és helyettese által írott előszavak pedig éltetik a reményt, hogy a történettudomány eredményeit esetleg a gyakorlat is igyekszik hasznosítani a társadalomirányításban, amennyire lehet.

A kötet a magyar történettudomány számára is felvet inspiráló kérdéseket, helye van tehát a hazai könyvtárak polcain. Tekintettel arra, hogy hasonló kutatások Magyarországon is folytak és folynak, érdemes lenne egyszer megjelentetni ebben a témakörben egy közös magyar-osztrák tanulmánykötetet Burgenlandról, mint „közös” entitásról.

Szilágyi Gábor

BESZÁMOLÓ

A „THE END OF AN ERA: THE KREMLIN AND EASTERN
EUROPE 1989–1991”

EGY KORSZAK VÉGE. A KREML ÉS KELET-EURÓPA 1989–1991
című nemzetközi történész konferenciáról

2012. szeptember 18–19-én az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem adott otthont a hidegháború utolsó éveit vizsgáló nemzetközi történész konferenciának. Az eseményt a gráci, illetve bécsi székhelyű Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung és a Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kara Nemzetközi Tanulmányok Intézetében működő Cold War History Research Center közösen szervezte a budapesti Osztrák Kulturális Fórummal és a moszkvai Állami Társadalomtudományi Egyetemmel. A rendezvény fő támogatója a Konrad Adenauer Alapítvány volt, a szervezést osztrák részről Stefan Karner és Peter Ruggenthaler, magyar részről Békés Csaba végezte.

A konferencia egy sorozat második része volt, az előadók egy közös nemzetközi kutatás résztvevői, amely a Szovjetunió és a keleti tömb utolsó éveinek történetét vizsgálja. A projektet a jövő évben lezáró konferenciát követően egy tanulmánykötet megjelentetésére kerül majd sor, amely a Harvard Cold War Studies Book Series legújabb kötete lesz. A budapesti előadások az egyes kutatók eddigi kutatásainak összegzését adták. *Mark Kramer* (Harvard University, Cambridge, Ma.) két előadást tartott, első előadásának címe *Gorbacsov és a kelet-európai átalakulás* volt. A prezentáció azt az utat mutatta be, amelyet a szovjet pártfőtitkár, és későbbi elnök az 1985-ös megválasztásától az 1989-es évig megtett. Kramer álláspontja az, hogy a gorbacsovi politika csak 1986 illetve 1987 folyamán változott meg. Ennek okát abban látta, hogy a szovjet vezetőknek ennyi időre volt szüksége ahhoz, hogy pozícióját konszolidálja a pártban. Erre példaként többek között a Varsói Szerződés vezetőinek 1985-ös találkozóját hozta fel, ahol Gorbacsov a VSZ további megerősítése mellett tört pácát. Kramer az 1988-as évet tartja vízválasztónak. Míg 1987-ben Gorbacsov kiállt a '68-as prágai intervenció mellett, az 1988-as jugoszláviai látogatásán már kritizálta a közép-európai országokkal kapcsolatos szovjet külpolitikát. Ez az irányváltás több területre is kihatott. Kramer itt említette a szovjet fegyveres erők egyoldalú csökkentését, az ezzel nem egyetértő katonai vezetők leváltását, vagy a Kelet-Európával kapcsolatos külpolitika változását. Ezek a lépések egyre nagyobb játékkeretet hagytak a régió államai számára. Ennek fényében Kramer szerint 1989 eseményei nem voltak véletlenszerűek. Gorbacsov végül a párt legfelső vezetését is meggyőzte arról, hogy Kelet-Európa jelentőségét át kell értékelni. Ami egyedivé teszi Gorbacsovot a szovjet vezetők között az az, hogy ehhez a döntéséhez mindvégig ragaszkodott, még akkor is, ha ez a kelet-európai szovjet dominancia végét jelentette.

Mihail Prozumensikov (Orosz Állami Jelenkortörténeti Levéltár, Moszkva) a szovjet állampárt hanyatlását mutatta be *A Szovjetunió Kommunista Pártjának bukása* című előadásában. Az előadás arra kereste a választ, milyen okok vezettek az SZKP tevékenységének 1991-ben Jelcin által történt felfüggesztéséig. Prozumensikov szerint az SZKP vezetői nem voltak képesek, hogy a Szovjetunió egyre mélyülő gazdasági krízise során megfelelő válaszokat adjanak a gazdasági kihívásokra. A hatalom válságát az előadó a párt erodálódásával demonstrálta. Míg 1990-ben a pártot elhagyók száma még csupán 2600 körül alakult, addig ez a szám 1991-ben már meghaladta a 2 milliót. Az előadás arra is ráirányította a figyelmet, hogy ezt a hatalmi válságot a gombamód szaporodó új társadalmi mozgalmak tovább mélyítették. Ezek a demokratikus erők a rendszert már nem belülről akarták megváltoztatni: követeléseik között olyan addig tabunak számító dolgok szerepeltek, mint az SZKP felszámolása, illetve Gorbacsov lemondatása. Prozumensikov úgy érvelt, hogy ha nem következik be a Gorbacsov elleni puccskísérlet, a fenti okok miatt akkor is mindenképpen sor került volna előbb-utóbb az SZKP totális szétesésére, és Gorbacsov lemondására.

Stefan Karner (Ludwig-Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Grác-Bécs) *A tervgazdaság vége* című előadásában vázolta a Szovjetunió helyzetét az 1980-as évek végén, kiemelve, hogy a birodalom gazdaságát óriási diszparitások határozták meg. Ez nem is meglepő, hiszen a Szovjetunió tizenöt tagköztársaságot foglalt magába. Karner áttekintette a Gorbacsov és a Politikai Bizottság által szorgalmazott gazdasági reformkísérleteket és rámutatott, hogy Gorbacsov egy 1984-ben tartott beszédében, azaz főtitkárrá választása előtt egy évvel már hangsúlyozta, figyelmet kell fordítani a fegyelem erősítésére, a foglalkoztatottak felelősségére, a termelési struktúrák javítására. Emellett szem előtt kell tartani az emberek szükségleteit, és fontos a termelés minőségének javítása.

A Politikai Bizottságban 1986 szeptemberében került sor először a peresztrojka felülvizsgálatára. Számos szükséges reformintézkedésről döntöttek, amelyeknek többek között a mezőgazdaság szerepének erősítését és a vállalatvezetők felelősségének támogatását kellett szolgálniuk. Határoztak az ötéves terv átalakításáról is. A reformok nem maradtak eredmények nélkül (nőtt például a vállalatok önállósága), ám azok a társadalom és az állam számára is alapvetően csődöt jelentettek. Stefan Karner grafikonok segítségével szemléltette a szovjet gazdasági mutatók alakulását 1989–1991 között. Valamennyi adat hanyatló tendenciát jelzett: csökkent az ipari termelés mértéke, visszaesett a bruttó nemzeti termék, az egészségügyi kiadások egy főre jutó értékének növekedési üteme minimális volt.

1985 és 1991 között a Szovjetunió olyan általános hanyatlást élt meg, amely gazdasági csődhöz vezetett. Karner hangsúlyozta: a szovjet tervgazdaság gyorsította a válság kialakulását, de egy másfajta politika sem változtathatta volna meg annak kimenetelét, legfeljebb lassította volna azt.

Békés Csaba (MTA Politikatudományi Intézet – Corvinus Egyetem) *Politikai átalakulás Magyarországon 1988–1991* című előadása a kelet-közép-euró-

pai politikai átalakulás világpolitikai kontextusát vizsgálta. Az előadás egyik fókuszpontjában a Varsói Szerződésen belüli törésvonalak felvázolása állt. Békés szerint Gorbacsov hatalomra kerülése után a szovjet blokkban egy szovjet–magyar–lengyel virtuális koalíció jött létre, amely bilaterális csatornákon keresztül egyeztetette a reformokkal kapcsolatos politikát, és azt igyekezett a szovjet blokk multilaterális fórumain képviselni a reformoknak ellenálló többi országgal szemben. Békés szerint a gorbacsovi reformok tekintetében a magyar vezetés egyszerre alakította a legjobb tanítvány és a tanítómester szerepét. Békés szerint a világpolitikában is 1988 nyarán történt az alapvető változás, amikor a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülésén Sevarnadze szovjet külügyminiszter beismerte, hogy a Szovjetunió és a szovjet blokk válságban van, és a versenyben a nyugati országok minden lehetséges területen legyőzték a szocialista országokat. Ezért a prioritás ettől kezdve a fegyverkezési verseny bármilyen áron, azaz akár egyoldalú engedményekkel történő megállítása volt. 1988 közepétől tehát a szovjet vezetés valójában a birodalmi központ megmentésére összpontosította minden erejét, így kerülhetett sor végül a kelet-európai változások elfogadására és a Brezsnyev-doktrína feladására is.

Előadásának egyik sarokköve így foglalható össze: a belső politikai átalakulás elfogadása Gorbacsov részéről nem jelentette a szovjet érdekszféra feladását. S ami talán sokak számára még meglepőbb lehet, egészen 1990 végéig a nyugati hatalmak sem támogatták a régió függetlenségi törekvéseit, még a semlegességet sem. Ellenkezőleg, a Varsói Szerződést a NATO-val együtt az európai biztonsági rendszer, s így a stabilitás alapvető pillérének tekintették, ezért a régió országainak 1990 tavaszán szabad választások útján megválasztott demokratikus kormányait is a VSZ tagság fenntartására ösztökölték. Vagyis 1989–1990 folyamán Moszkva és a nyugati hatalmak egyaránt a közép-európai régió egyfajta finlandizálásában voltak érdekeltek. Végül azonban a régió országai, elsősorban a magyar és csehszlovák vezetés kezdeményezésének köszönhetően, a később hozzájuk csatlakozott lengyelek támogatásával 1991 elejére elérték céljukat, és az egyre kaotikusabb belső helyzettől szorongatott szovjet vezetés engedett a nyomásnak. Az év június végén–július elején így kerülhetett sor a KGST és a Varsói Szerződés közel egyidejű feloszlására, ami egyben a térség államainak a szovjet érdekszférából való kiszabadulását is jelentette.

Bogdan Musiał a varsói Stefan Wyszyński Kardinális Egyetem professzora *Út a lengyel kerekasztalhoz* címmel tartott előadást. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a Lengyelországban az 1980-as évek második felében zajlott változások csak a Szovjetunió relációjában vizsgálhatók.

1987-ben radikális reformokat vezettek be, ez azonban tovább fokozta az országban a társadalmi elégedetlenséget. Az 1988. áprilisi első sztrájkhullámot még leverték, ám a helyzet ezzel nem stabilizálódott. A sztrájkokat követően elindult a diskurzus egy lehetséges „Kerekasztalról”, melybe az Egyházat is bevonták, ugyanakkor leszögezték, hogy ellenzéki párt nem jöhet létre. Augusztusban újabb sztrájkhullám söpört végig Lengyelországon, amelyre reagálva Moszkva kinyilvánította, hogy elutasítja az erőszak alkalmazását. Musiał ki-

emelte: a Kerekasztal nem jöhetett volna létre az előfeltételek teljesülése, azaz a sztrájkok beszüntetése és a Szolidaritás 1989-es ismételt legalizálása nélkül.

Iskra Baeva (Klement Ohrid Egyetem, Szófia) *Bulgária 1989–1991: Nehéz leválás a Szovjetunióról* című előadása alapvetően két kérdésre koncentrált: 1. a török kisebbség jelentette problémák, 2. a szovjet hatalom gyengüléséből, majd hirtelen eltűnéséből adódó kihívások.

Az előadás első felében a török kérdést tárgyalva Baeva rámutatott hogy a Zsivkov vezette rezsim a török kisebbség 1989-es tömeges kivándorlásával tovább fokozta az addig sem jó állapotban lévő bolgár gazdaság problémáit. A nagy számú kitelepülő miatt ugyanis az aratás veszélybe került, valamint az ipari termelésben is súlyos problémák jelentkeztek.

E problémák közepette került sor a Zsivkov és Gorbacsov közötti utolsó találkozóra 1989 júniusában. E találkozó során Zsivkov szót emelt a szovjet reformok ellen, és arról biztosította Gorbacsovot, hogy országa az egyetlen lojális szövetségese a Szovjetuniónak. Az ekkori, a reformok mellett elkötelezett szovjet vezetés befolyása azonban két élő fegyvernek bizonyult a bolgár vezetés számára. A szovjet reformok bulgáriai adaptálása ugyanis csökkentette a kommunista párt hatalmát. Ezt a folyamatot tetőzte be egy szovjet támogatással lezajlott belső pártpuccs, ami után a párt elkezdte a nyitást a politikai pluralizmus irányába. Ezzel együtt a későbbi szabad választásokon a kommunista utódpart szerzett abszolút többséget. Az utódpart ekkor felismerte, hogy a hatalmi túlélés záloga az ország nyugati reorientációja. Már ebben a szellemben nem támogatták 1991-ben a Szovjetunió és Bulgária közötti, 1948-ban kötött barátsági és együttműködési szerződés meghosszabbítását.

Mark Kramer (Harvard University, Cambridge, Ma.) a konferencián megtartott második, *Ceausescu uralmának véres befejezése* című előadásában a román diktátor rendszerének kettősségét mutatta be. Míg az 1960-as évek második felében mint reformer és a prágai tavasz támogatója lépett fel, addig az 1980-as évek végére ettől a politikából teljesen elfordult. Ennek hátterében Kramer szerint az állt, hogy a rendszer az egyre fokozódó gazdasági problémákat nem volt képes a megfelelő módon orvosolni, így fokozódó elnyomással próbálta megőrizni a politikai stabilitást. Az autonóm külpolitika itt nem a nyugati nyitásnak kedvezett, épp ellenkezőleg. Románia ekkor a „béketábor” reformjaival dacoló, annak hátat fordító külpolitikát folytatott. Pontosan ez az autonóm külpolitika nem tette lehetővé a szovjet blokk országainak, hogy nyomást gyakoroljanak a rezsim puhítása érdekében. Ez a jelenség végül az 1989 júniusi lengyel választások előestéjén csúcsosodott ki, amikor Ceausescu a Brezsnyev-doktrína felmelegítését javasolva intervenciót sürgetett Lengyelországban.

A román vezetőt az 1989-es erdélyi tüntetések annak ellenére meglepték, hogy már az 1980-as évek sztrájkjai során is csak egyre keményebb eszközökkel tudták a rendet helyreállítani. Kramer szerint Ceausescu elmozdítása nem a népi felkelésnek kedvezett. A diktátor elleni belső konspirációt bizonyítandó Kramer megemlítette, hogy a felkelést elfojtó vérfürdőre tulajdonképpen Ceausescu menekülése után került csak sor, így az áldozatok haláláért végeredményben már nem ő tehető felelőssé.

Kramer így azt állítja, hogy Ceaucescu elmozdítása még nem jelentette a rezsim végét, a régi rezsim tagjai még sokáig hatalmi pozícióban maradtak.

Boris Khavkin (Állami Társadalomtudományi Egyetem, Moszkva) *Történeti áttekintés az 1939–41-es szovjet–német titkos dokumentumok szovjet iratai nyilvánosságra hozataláról* címmel tartott előadást.

Az 1939. augusztus 23-án kötött szovjet–német meg nem támadási egyezményhez (Molotov–Ribbentrop paktum) csatolt titkos jegyzőkönyv eredeti változatának fennmaradását (ahogy más, a hitleri és a sztálini rendszer közötti titkos megállapodások létezését is) a szovjet vezetés fél évszázadon keresztül tagadta. Valerij Boldin, az SZKP KB általános ügyosztályának vezetője szerint azért hitették el „az egész világgal” ezt a valótlan ságot, mert Gorbacsov tartott a nyilvánosságra hozatal negatív hatásaitól.

A jegyzőkönyvet csupán nem sokkal a Szovjetunió széthullása előtt hozták nyilvánosságra, azonban ez nem a szovjet archívumok eredeti szövegein alapult, hanem német másolatokon. A dokumentumok eredetijének felfedése már a posztszovjet Oroszországban történt, és kevésbé tudományos, mint inkább politikai érdekek motiválták azt.

Natalja Lebegyeva (Orosz Tudományos Akadémia, Moszkva) *A történelmi igazság kezelése: Katyn* című előadásában a katyni mészárlást dokumentáló iratok utóéletét követte nyomon.

Irina Kazarina (Orosz Állami Jelenkortörténeti Levéltár, Moszkva) *A szovjet pártarchívumok megnyitása 1989–1991-ben* című előadásában az SZKP dokumentumok nyilvánossá tételének fordulópontjait, valamint az iratok fokozatos feltáráshoz közvetlenül vezető tényezőket vette számba.

Gerhard Wettig (Institut für Zeitgeschichte, München) *Gorbacsov és a Varsói Szerződés* című előadásában két olyan tényezőt vizsgált az 1980-as évek első feléből, amelyek Wettig tézise szerint a Varsói Szerződés megszűnéséhez vezető úton kiindulópontnak tekinthetők. Közülük az egyik az 1980–1981-es lengyelországi válság, mely során a szovjet vezetés beavatkozási kísérlete a rezsim fenntartására kevés sikerrel járt. A KGST államai — köztük az NDK is — egyre nagyobb terhet jelentettek a Szovjetunió számára. Gorbacsov az NDK esetében elképzelhetőnek tartotta, hogy a gazdasági problémák megoldása esetén a kelet-németek szabadabb mozgásteret kapjanak. 1990-re végül késznek mutatkozott elfogadni, hogy az NDK-ban mélyreható változások zajlanak.

A Varsói Szerződés megszűnése szempontjából a másik meghatározó tényező az amerikai ellenrakéták állomásoztatása Nyugat-Európában. Gorbacsov katonai és biztonságpolitikája megváltoztatására kényszerült, ugyanakkor az amerikai és nyugat-német állásponttal szemben elutasította, hogy az újraegyesített Németország a NATO tagja legyen. Gorbacsov arra számított, hogy az újraegyesítés hosszú folyamat lesz, ám az „Allianz für Deutschland” győzelme ráébresztette, hogy feltévése tévesnek bizonyult. Miután az újraegyesített Németország a NATO tagja lett, a Varsói Szerződés már nem maradhatott fenn sokáig; a következő év elején Budapest döntöttek a VSZ katonai szervezetének felszámolásáról.

Olga Pavlenko (Állami Társadalomtudományi Egyetem, Moszkva) *A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1989 júliusi bukaresti ülése*

című előadásában arra kereste a választ, hogy miért jelentett fordulópontot a szervezet történetében ez a találkozó. Pavlenko előadása két részre osztható. Az első részben az ülés eseménytörténetét elemezve arra világított rá, hogy ezen az ülésen történt meg a szembenézés a realitásokkal. Ebben Gorbacsov egyértelműen vezető szerepet töltött be, kijelentve, hogy a hidegháború lezárult, és új történelmi szakasz kezdődött, amelyet már nem a két blokk konfrontációja jellemez majd. A konfrontáció befejezése azonban nem csupán a Varsói Szerződés, hanem Gorbacsov reményei szerint a NATO végét is jelentette volna.

Az előadás második részében Pavlenko Gorbacsov és a nyugati vezetők kapcsolatát vizsgálta. Itt hívta fel a figyelmet a gorbacsovi retorika kettős voltára: míg a nyugati vezetőkkel szemben Gorbacsov egy sokkal békülékenyebb hangot ütött meg, addig a saját érdekszférájába tartozó vezetőkkel továbbra is a régi kemény stílust vitte tovább. Ez annak ellenére volt így, hogy Pavlenko megítélése szerint a gorbacsovi reformok túlcsoordultak, és végül ez vezetett a szovjet vezető bukásához is. Szerinte 1986 után Gorbacsov és köre elvesztette a kezdeményezést, és innentől már csupán a belső tűzoltásra, és a külpolitikai eseményekre való reagálásra futotta az erejükből.

Thomas Wegener-Friis (Dél-Dániai Egyetem) *Az NDK állambiztonsági szerveinek munkája és a hírszerző szolgálatokkal kapcsolatos kutatás* című előadásában a kelet-német állambiztonsági iratok utóéletét vizsgálta fel. Ennek keretében hangsúlyozta, hogy a titkosszolgálati iratok tömeges megsemmisítése ellenére az amerikai és más nyugati elhárító szervek bőséges információhoz jutottak az egykori szovjet állambiztonsági szervektől, amelyek korábban minden érdemi anyagot megkaptak a kelet-németektől.

Baráth Magdolna (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) *A szovjet csapatok kivonása Magyarországról és Kelet-Közép-Európából* című előadásának elején arról beszélt, hogy mivel Gorbacsov 1988 decemberi ENSZ beszéde után világossá vált, hogy a fegyverzetcsökkentés ezentúl prioritást élvez a szovjet blokkban, a magyar kormányzat kezdeményező szerepet játszott a VSZ fegyverzetcsökkentésében. Bilaterális csatornákon úgy érveltek, hogy a szovjet csapatok kivonása Moszkva számára is kedvező gazdasági hatásokkal járhat.

A szovjet fegyverzetkivonás körüli sajátosságok egy része csak nemrég látott napvilágot. Ilyen például a nukleáris fegyverek kivonásának kérdése. Az atomfegyverek körüli titoktartásról sokat elmond, hogy a magyar felet csak a fegyverek kivonásának lezárultával, tehát 1989. november 26 után tájékoztatták erről.

Baráth szerint a szovjet csapatok Magyarországról történő kivonása sok hasonlóságot mutatott a blokk többi országából történő csapatkivonással (az NDK természetesen külön eset volt). A csapatkivonásokkal kapcsolatos számos kérdés közül érdemes kiemelni a felek pénzügyi követeléseit. A szovjet fél a hadsereg által használt területeken történt infrastrukturális fejlesztések fejében követelt kompenzációt. Ezzel szemben a szovjet csapatoknak addig otthont adó országok jelezték, hogy ezek az infrastrukturális beruházások az ő engedélyeik, és beleegyezésük nélkül történtek. Továbbá arra is felhívták a figyelmet,

hogy semmiféle helyi szabványt nem tartottak be az építkezések során, így tulajdonképpen még a polgári célra épült létesítmények is használhatatlanok. Emiatt ezek a kormányok tetemes környezetvédelmi kárigénnyel álltak elő a szovjet féllel szemben.

Harald Knoll (Ludwig-Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Graz-Bécs) *Ausztria és a délszláv háború* című előadásában fényképeken keresztül idézte fel az 1991-es szlovéniai tíznapos háborút, majd a horvátországi összecsapások kezdeteit és a kor legfontosabb politikai szereplőinek, köztük Milan Kučan, Franjo Tuđman, Slobodan Milošević és Alois Mock tevékenységét. Az előadáson bemutatott képek tanúskodtak arról, hogy Ausztria fölött „légi háború” folyt, és összecsapásokra került sor osztrák határátkelőhelyeken is; például Radkersburgnál bombázás folyt.

A Horvátországban 1991-ben kezdődött, a függetlenség megszerzését célzó harcok polgárháborúhoz vezettek. A háborút etnikai tisztogatások és menekültáradat kísérték, ez nagyszámú halálos áldozatot követelt. Knoll azzal a nyitottan hagyott kérdéssel zárta előadását, hogy a jugoszláv utódállamok kialakulásának rendje vizsgálható-e a keleti blokk szétesésének következményeként.

Vladislav Zubok (Temple University, Philadelphia) *A Failed Empire: The End of an Era* (Bukott birodalom: egy korszak vége) című nagysikerű könyve alapján tartotta meg hasonló című, a konferenciát lezáró előadását. A szovjet birodalom végnapjait a társadalmi percepció oldaláról közelítette meg. Zubok szerint a kelet-európai ütközőzóna elvesztése a szovjet társadalom számára nem volt prioritás, ezért is maradhatott hatalmon Gorbacsov, miután „elengedte” ezt a területet. A kérdésre, miért nem volt ez prioritás, a válasz kézenfekvő: sokkal komolyabb problémák foglalkoztatták ekkor a szovjet közvéleményt, a kelet-európai kérdés harmadrendű problémaként szerepelt a köztudatban. Az egyik ilyen probléma a birodalom saját területeinek elszakadási szándéka. Ezt tetézte még az élelmiszer ellátási válság. Az élelmiszerek árának hihetetlen emelkedése alapvetően ingatta meg a vezetés legitimációját. Annak ellenére, hogy az intézményrendszer érintetlen volt, az emberek a fenti okok miatt egyszerűen elvesztették a hitüket a rendszerben. Az a tény, hogy a vezetés nem tudott úrrá lenni ezen a válságon végleg megpecsételte a legitimitását.

Az előzőekhez adódott még a média és a televízió szerepének megnövekedése, ami egy olyan új nyilvánosságot teremtett, amelyet a régi intézményeken keresztül a vezetés már nem tudott kordában tartani. Így a Gorbacsov körül szervezett klasszikus hatalmi központ alternatívájaként megjelent a Jelcin körül szerveződő és a médiát használó és kihasználó új politikai blokk, amely végül felülkerekedett és átvette a hatalmat attól a régi hatalmi központtól amely — többek között a média közreműködésének köszönhetően — teljesen elvesztette legitimitását.

A konferencia elérte célját, több oldalról sikeresen világította meg a gorbacsovi időszakot. A hallgatóknak nem is tűnt fel, hogy egy olyan kutatási programba kaptak betekintést, amely még korántsem zárult le. Az előadók diplomáciatörténeti, gazdasági és társadalmi aspektusok tárházát felvonultatva sikerrel tágitották a horizontunkat a kérdéses időszakról. A tény, hogy a résztve-

vők között az egykori szovjet blokk országainak kutatói ugyanúgy jelen voltak, mint a „nyugati” történészek azért üdvözlendő, mert így a hallgatóság láthatta, hogy az egykori két tábor kutatói között az apró részletekben ugyan voltak viták, a korszak egészének megítélésében azonban nem. Végző következtetésként elmondhatjuk, hogy az akkori szocialista rendszer nem volt képes kezelni azokat a kihívásokat, amelyek a szovjet érdekszférában jelentkeztek az 1980-as évek végén. A gorbacsovi reformok inkább lerövidítették a keleti blokk halálutóját. Azonban azt is látnunk kell, hogy a szovjet birodalom „korai halálára” senki sem volt felkészülve. Sem a nyugati, sem a keleti politikusok, sem pedig az egykori kelet blokk társadalmi és gazdaságai.

Vékony Dániel–Veress Dóra

CONTENTS

CONTENTS – *Gábor Egry*: Regionalism, Transylvanism, Supremacy: the Transylvanian Association and the Future of Transylvania, 1913–1918 – *Vilmos Erős*: Roads towards „Ethnic History”: Elemér Mályusz and István Szabó – *Lajos Izsák*: The First „Popular Front” Election in Hungary in 1949 – ARTICLES – *Zoltán Dévavári*: Realisation, Accomodation and Search for Associates. The Foundation of the Hungarian Party in Yugoslavia (1921–1922) – *Judit Molnár*: The Humanist Rescue Activities of Ottó Komoly, Rezső Kasztner and the Hungarian Zionists in 1944 – *Boldizsár Vörös*: “Between 1703 and 1710 Peter the Great sent to Rákóczi artillery officers on nineteen occasions and twice also cannons” Propagandistic Falsification of History in Order to Establish Good Soviet-Hungarian Relationship – THE 2012 ASSEMBLY OF THE HUNGARIAN HISTORICAL ASSOCIATION – *József Vonyó*: Hungarian Historiography in an International Comparison. The 2012 Assembly of the Hungarian Historical Association (Pécs, 21–22 September 2012) – *Mária Ormos*: Is it Possible to Write Hungarian History without International History? – *Gábor Gyáni*: Postmodern and historical scholarship in Hungary – *György Kövér*: After revolution, a turn? The Writing of Hungarian Economic History in the Mirror of International Trends – *Attila Pók*: Researches into the History of Ideas in International and Hungarian Historiography – *Tibor Frank*: Hungary in Recent American and British Historical Literature – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098

**MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT**

Következő számunk tartalmából

Bácsatyai Dániel: Közös motívumok Geoffrey of Monmouth és P. mester regényes gestáiban
Csákó Judit: A Magyar–Lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány
Pálosfalvi Tamás: Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459. esztendőkrónikájához
Bagi Dániel: Egy barátság vége. Álmos 1106. évi alávétése és az Árpádok korai dinasztikus konfliktusai
Blazovich László: Az öröklési jog a középkori jogkönyvekben és a városi gyakorlatban
Fedele Tamás: Örögi sugallattól vezérelve. Egy 15. századi gyilkosság nyomában
Gál Judit: IV. Béla és I. Uroš szerb uralkodó kapcsolata
Pósán László: Árumínőség és vásárlóvédelem a Hanza piacain. (A késő középkori porosz források tükrében)

E számunk munkatársai

Bartha Eszter PhD, egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kelet-Európa Története Tanszék) – *Csibi Norbert* egyetemi tanársegéd (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet) – *Dávid Ferenc* egyetemi tanársegéd, PhD-hallgató (Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest) – *Déavári Zoltán* PhD, középiskolai tanár (Szabadka, Szerb Köztársaság) – *Egry Gábor* PhD, tudományos főmunkatárs (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Erős Vilmos* PhD, egyetemi docens (Debreceni Egyetem) – *Frank Tibor* az MTA doktora, egyetemi tanár, intézetigazgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Angol–Amerikai Intézet) – *Gózszy Zoltán* PhD, egyetemi adjunktus, (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi kar, Történettudományi Intézet) – *Gyáni Gábor* akadémiai I. tag, tudományos tanácsadó (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet) – *Harsányi Iván* kandidátus, professzor emeritus (Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Modernkori Történeti Tanszék) – *Horbulák Zsolt* kandidátus, a Fórum Kisebbségtudományi Intézet munkatársa (Somorja, Szlovákia) – *Horváth Gergely Krisztián* PhD, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar) – *Izsák Lajos* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Kovács István* költő, író, műfordító, történész (Salföld, Magyarország) – *Kövér György* az MTA doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék) – *Lojkó Miklós* PhD, habil., egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Angol–Amerikai Intézet) – *Marchut Réka* PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet, Budapest) – *Molnár Judit* PhD, habil., egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék) – *Ormos Mária* akadémikus, prof. emeritus (Budapest) – *Pók Attila* kandidátus, habil. (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese) – *Rétfalvi Balázs* PhD-hallgató, levéltáros (Szombathely) – *Sipos Péter* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Szabó A. Ferenc* kandidátus, egyetemi tanár (Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, Budapest) – *Székelly Gábor* prof. emeritus, a történelemtudomány doktora (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *Szilágyi Gábor* PhD-hallgató (Budapest) – *Vékony Dániel* PhD-hallgató, koordinátor (Corvinus Egyetem, Budapest) – *Veress Dóra* egyetemi hallgató (Budapesti Corvinus Egyetem) – *Vonyó József* PhD, habil. c. egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem, BTK Történettudományi Intézet, Modernkori Történeti Tanszék) – *Vörös Boldizsár* kandidátus, tudományos munkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap